This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

PROPERTY OF
University of Michigan Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ГОДИНА ЧЕТВРТА

КЊИГА ЈЕДАНАЕСТА

Свеска 41, 42, 43 и 44-та

У БЕОГРАДУ

У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1882

AP
56
.O81
v.11

Slavic
Perlstein
9.27.54
89161

Шта има у овој књизи и где је што?

I ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

1. *Лирске, епске и драмске песме.*

Драгутина Ј. Илијћа. Залазак сунца, стр. 35; Големо Либе, стр. 86; Пошета мома, стр. 187; Ах, певај ми · · · стр. 249; Сени прошлости, стр. 352; Из Јаквинте III чин II сцена, стр. 440.

М. П. Шапчанина. Гавран (Едгар А. Пое). стр. 309; На измаку године, стр. 469.

Ж. Тавница, стр. 14; Плаве и црне очи, стр. 271.

Војислав. Дух прошлости, стр. 59: Неверство, стр. 207; Последњи дан, стр. 384.

Н. В. Ђорић. Увела ружа, стр. 328; Свадбена песма, стр. 486.

2. *Приповетке, новеле, романи, путописи,*

Др. Милан Јовановић. Александрија стр. 1; Црте с мора, III, Покрштеница, стр. 271.

Мита Живковић. Барудан, слике из Потисја (свршетак), стр. 59; Коме је суђено, стр. 109; Сирота Амазонка, неколико дана из једног дневника. стр. 208.

В. М. Писма једног Србина из Панаме (свршетак), стр. 75.

Бертолд Ауербах. На престолу, роман, књига прва. стр. 385, 487.

II НАУКА

1. *Историја културна*

Милош Н. Пејиновић. Бановање Стефана Тврдка 1363–1376 – (свршетак), стр. 225.

Мих. Ј. Шљивић. Грађа за историју Богумила у српским земљама. од П. Ровинског, стр. 329.

2. *Правне науке.*

М. Ђ. Миловановић. О наследном праву (наставак), стр. 87.

3. *Природне науке.*

Герасимовић. Стварање и самопостојање, стр. 185; Организми и анорганн, стр. 357, 548.

4. Грађевинска струка.

Ф. Г. Винтер. Покушај пројекта за грађевинско уређење у Србији (свршетак), стр. 6.

Н. И. Стаменковић. Са екскурзије до св. Готхарда, стр. 250.

III КЊИЖЕВНОСТ И КЊИЖЕВНИ РЕФЕРАТИ

О трагичној кривици од Волдемара Мазинга, стр. 693.

К. С. Араницки. Грађа за историју краљевине Србије, приредили Вукашин и Никола Петровић, стр. 136.

Срета А. П. Још један прилог познавању најновије песничке књижевности чешке, стр. 142.

Платон Кулаковски. Неколико речи као одговор писцу чланка »Вукъ Караджичъ etc,« стр. 147.

— *ρ.* Слике из српске историје, од Станоја Вошковића, ново издање, стр. 299.

Мих. Ј. Шљивић. Шест приповедака Др. Лазе К. Лазаревића, стр. 460, 608.

Књижевне вести. Дела Ђуре Јакшића стр. — 608.

IV ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Хајм С. Давичо. Једва нешто паметно, од Албинија, стр. 131, Репертоар за месец септембар. стр. 303; Роман сиромашног младића, драма у драма у 5 чинова од Октава Фељеа, Дебора од Мозентала, стр. 604.

V. ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТОВАЊА 1876, 77 и 78 год.

Владана Ђорђевића. »Преко границе«, успомене из другог српско-турског рата 877 и 1878 год. IV. Битка на Ак-Паланци, стр. 16; V. Пиротске битке, стр. 158, 315; VI. После првих победа, стр. 468.

VI. ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ РУСКО-ТУРСКОГ РАТОВАЊА 1877 и 1878 год,

И. Л. Ш. Руско-турски рат по неизданим документима, са примедбама — — — (наставак) IV. Драма на Плевни, стр. 282; V, Прелази преко Балкана, VI. Прелиминер С. Стефанског мира, стр. 445.

VII. БИБЛИОГРАФИЈА.

Страна 154, 307, 468.

VIII ДОДАТАК.

Живео краљ Милан први, од уредништва стране I—IV (између стр. 308 и 309).

Некролог Ђури Даничићу, са сликом. стр. — — — — — — 613.

АЛЕКСАНДРИЈА

од

Др. Милана Јовановића

Ти би, драги В.... да позабавим читаоце твој „Отаџбине" ексотичним путописима? Па лепо! Ако су вољни читати, то хајд у памети да пропутујемо заједно по том големом истоку, и да видимо пределе, градове и народе што их наш свет мало познаје, а ни мало не походи. Тако се бар твоји читаоци не ће утрудити, а мени ће у њиховом друштву бити пријатна почивала.

Де да пребродимо најпре Јадране и средиземно море, и да се позабавимо који час у Александрији, баш сад када сав свет обрће поглед на њу. Од по века овамо западни свет се свикао да сматра Александрију као европску колонију, те је с тога као саобраћај с овим местом веома живахан. Четири голема морска пута везују Мисир с Европом и на свакоме врве путници тамо свамо. Било да пођемо из Трста, Бриндизи, Ђенове или Марсиље, свуда ћемо наћи читаве гомиле Европљана од сваке руке. Једни иду да виде остатке давно минулих векова, други да окрпе своја оштећена плућа у благом зраку од Кајира; ови овде враћају се своме кућишту у Мисир, пошто су се разхладили у свежем алпијском зраку, они тамо надају се да ће стећи кућиште, и почињу већ топлоти неуки да га капаришу знојем; богаташи што иду у горњи Мисир да лове и сиротиња што би у доњем да прода што боље своје знање и умење; људи

с пуном торбом алата што ће да их храни, и жене с пуним дојкама млека, што ће да хране друге; авантиријери оба пола; мушки се надају уловити масну прћију, а женске упецати који обли буђелар похотљивих банкера — све то врви у Мисир пунахно жеља и наде, и опћу веселост па броду прекинуће само за часак шуплји, ритмичан кашаљ гдекојег хектичавог, ваљда за то што свако из њега разбира тихи шапут: «Memento mori!»

Ако иначе ветар не заваља море и узнемири наше путовање, пријатнијега пута није од овога. Јадранско се море тада свако јутро купа у руменој зори, а свако вече кити пурпурним плаштом. Трст и Задар огледају се у његовом зрцалу, а Дубровник се успео на високу греду и гледа љубопитно пут запада, као да тражи убаво Гарганьско брдо на другој страни; а мало даље у Албанији, високо прибрежје од Валоне сваки час поздрављ Бриндизи, као стари пријатељ, што га гледаше са страховањем када је Цезар на кршној барки пркосио бесним валима што га растављаху од њега.

Трећега дана бићемо у Крфу, красном отоку спрам Епира и разведрићемо се у густом хладу маслинових шума дивећи се лепоти негдашњих енглеских летниковаца, што вире из густих лугова вазда лиснате неранџе, — па ћемо отуд дуж ломне Левкадије, Итаке и Кефалоније, крај плоднога и дивотним цвећем окићеног Занта, правце у широко море. Сутра дан гледаћемо ломну Кандију, где брда нигда нису без пушчаног јека, а долине без златнога неранџиног воћа, али ће за који час да утоне у зреник потоње прибрежје европско (св. Јована), и око нас је свуд у наокруг плаво средиземно море; над нама је угасито, вазда ведро сицилијанско небо, обноћ начичкано звездама, а у зору и с вечера окићено ситним љубичастим облачићима — ми смо запловили јужним пасом, јер нас вечерња омарина почиње подсећати, да смо далеко од свежег вечерњег зрака европског. Још

два дана па ће плаво море да позелени, у знак да се пучина примиче крају, а за час — два помолиће се на јужном зрепику, цигла једна танахна кула — то је Фаро, ноћно светлило, што казује мрнару 30 миља на далеко, где је ушће од Александрије. Није то више онај горостасни, древни Фаро, који је негда светлио Цезару да нађе лепу Клеопатру; давно је већ на његовим развалинама, баш на самој ивици града озидана модерна цитадела, она иста, што су је ту скоро топови енглеских оклопница послали „небу под облаке». Нови Фаро је даље према западу, на крају дугачке долме, која за бурна времена заклања бродове што улазе у луку. И садањи град није више онде где стајаше древна Александрија од ове не остаде ни циглога зида; само неколико брежуљака од изтрошена градива, показују његово место на истоку садањега града, а на обали морској идући пут Розета. Још мало пута, па ће на обзорју да засветли нова Александрија као лабуд усред језера, јер лежи на равници тако ниско, да валови морски гдешто запљускују крајње улице. Улазећи у садању луку, ваља се броду провући између многих подводних коралских банака, што је веома трудно, а кад је море узрујано, и ризично. Мисирска влада не хтеде да развали ове препреке, јер мишљаше, да су добри чувари Александрије од навале непријатељских бродова; данас не мисли више тако, те ће енглески динамит јамачно прокрчити улазак у луку.

Александријска лука, ограђена долмама од тесана камена, начичкана је бродовима из свију крајеве света; неизбројне шарене барке трче пароброду на сусрет да прихвате путнике: под нама, над нама, около нас, — свуда вика, јер Арапи вичу кад раде и седе, кад лежу и устају и муче само кад спавају.

Како је Мисирска обала махом песковита, народ би се у Александрији жив спржио од врућине, да није свежег ветра с мора, да га разхлади. Све што је крај више

згрејан, све то јаче дува ветар с мора, и лећиће само пред зору, кад се песковито земљиште разхлади. Свуда у топлим пределима струји свеж, морски ваздух пут краја, а у жаркима је добротвор живих створова, што станују на крају: Европљанин без њега не би могао опстати тамо. — Али с пролећа и с јесени почне да дува злогласни Хамзин с југоистока, баш оданде где је пустиња Сахара, и тада је стање у Александрији несносно. Ваздух се около ње замагли ситним летећим песком, а смарина је тако голема, да нам се чини, као да смо између две згрејане пећи. Урођеници су вични овој атмосферској невољи и гледе двоумним саучешћем, како се Европљани од муке ваљају по влажном патосу. Ова кубура траје на изменце неколико недеља. (Хамзин значи педесет, — ваљда хоће да каже ветар од 50 дана) и за то време, он ће у Европи с пролећа као «југовина» да почисти снег с планина, а с јесени да нанесе вруће кише на усеве, дакле да донесе благодат, али за то ће у Мисиру да измучи сваку живу европску душу. Огромни пројект творца Суецког канала — Лесепса, да прокопа венац, пешчаних брежуљака, што деле Сахару од мора и да преруше пустињу у Језеро, без сумње би донео Мисиру кише и хлада, али се свет плаши, да би промена такве простране површине земље начинила од Европе — Сибирију: и та зебња није неоснована, кад помислимо, да је Суецки канал повукао за собом кишу, које пре не беше у оном пределу.

Куће арапске озидане су од бела отесана кречњака који се у слојевима меша с угасито црвеним опекама, те су с тога већином правилно ишаране.

Оне се уздижу на више бојева и будући су махом без крова, то се на горњој, цементом патосаној тераси, граде кућерци за кухину, или ако је ова под земљом, тада је на крову смештен укусан павиљон, где се у вруће доба године ужива свеж морски зрак. Прозори су про-

страни и затворени честим, стругарима вешто израђеним решеткама, мало је кућа са стакленим прозорима. — То је излишан и досадан луксу оним пределима Облик арапских кућа је по све необичан, будући је сваки горњи бој шири од доњега; улица тако буде све ужа на више и личи на недовршен тунел. Овај начин зидања даје улици више хлада, а кад се улица згор застре по њавама то да је сва у хладу.

Улице нису вијугаве као туроке већ праве, али како су куће на рогљевима троугла облика, то улице иду радијално и читав град састављен из троуглих делова и сличан неком лавиринту. Дуварови с улице нису прави, већ степенасти, као оно турски, те тако стаје, имаіући прозоре на све стране, имају и промаје, дувао ветар с које год стране. Стил кућа је китњаст али укусан, само што су дворишта пуста, без растиња и пуна кала, јер се сплачине бацају кроз прозор и у недостатку олука, ту кисели, али никад не сасуше.

Куће европских колониста посве су налик на оне, што се виде у јужној Италији, што је наравно, јер су прве колонисте тамо били Талијани. Оне су правилне, више бојева високе омазане и окречене, али редовно без крова. Те куће разликују се од наших тиме што сваки прозор допире до патоса и обграђен је с поља маленим балконом, те може ваздух лакше да пири кроза станове. Куће богаташке, (а таквих беше тма у Александрији), озидане су од тесана Ливорнеска мрамора, имају веома укусне простране портике а зада богато искићене вртове с тропским биљкама и скупоценим цвећем. Удобност тих кућа, простор стаја и лепота њихова украса, далеко надмаша европске грађевине; у сред баште прскају водоскоци, портици су искићени скупоценим древним купама и приликама — свака нас, као вилистан, привлачи да је гледамо и да удишемо мирисаву свежину около ње. Мало је ових палата поштедила срдба фанатисаних Арапа:

данас многе леже на гомиле и крче праве, простране, гранитом и мрамором патосане улице около њих....

Град је наокруг засађен густим луговима од палме, те тиме искаче све то више бела боја његових кућа из угаситог лишћа, кад га гледамо с мора. Свака палма ће с јесени да донесе 5—6 гроздова датула, од којих је гдекоји тако голем, да имају два човека доста да прте на обраници. Плод је датуле, док је грозд на дрвету неранџасте боје, а кад се узбере постаје за који дан угасито мрк, као оне што их видимо сушене па продају. Урођеницима доњег Мисира палма је и отац и мајка; њезиним плодом свежим и сушеним (у песку) храни се народ целе године; од њезина лишћа граде се кровови, од њезина влакна плету се везива, и много друго покућство справља се још из њезиних делова, како је огрев у Мисиру излишан, то ће сасушене палме, кад се сруше да плове Нилом или да иструле, где падну.

Неке од ових баштина леже крај друма што води Нилу и у њиховом хладу смештене су каване и пивнице у сред бујна зеленила и шарена цвећа, с вечери су ова места пуна света, јер ће туда да се прошеће елита градска на хинтовима; али ја сам најрадије из јутра тражио њихову хладовину и сркутајући мирисаву моку гледао на карване Фелаха, како проносе у град своје производе на камилама, магарцима, или ако су убоги, на глави. Женско дели терет с мушким једнако, па још гдекоја прти и дете на рамени. *) Чињаше ми се, да су ове групе живописније, од оних вечерњих европских, где иза утегнуте елеганције често провирује сурова природа, а где што и наг разврат... Александрија је ризница плодноога Мисира, а Мамон је немиран друг, што наводи човека да све више жели, што више има....

*) Арапчад, како се отргну јашу на рамени своих матера, и држе се ручицама за главу.

Иза ових тропских баштина, настаје около града с једне стране очајна равница од песка, а с друге недогледна баруштина. Како се по песку трудно ходи, то народ из околине већином јаши камиле и магарце. Камила се виђа у граду само кад уноси терет из околних места, магарац на против, зауздан као коњ, шеће се испод свога црвеног седла дневи ноћи поносито по граду и прти за неколико гроша сваког, који хоће да га јаши. Како он у трку конкурише са сваким «Фијакром», то се многи служе њима, те с тога се виђа у Александрији на сваком углу по чопор магараца. Сваки има свога вођа, који трчи за њим и подстиче га виком на што бржи ход. Ова стрпљива животиња прти по песку као по улици, те њојзи могу захвалити, што сам више пута обиграо Александрију, видео оно мало старина, и науживао се прелесне околине Нила.

Од старина да поменем цркву св. Катарине, која лежи прикривена између брежуљака разорена града, прилично добро одржана, за то, што је подземна, као што су свуда прве хришћанске цркве. Кад сиђемо низа степенице, нађемо се у пространом четвороуголном простору; зидови и сводови окартани су стуком, као оно у стајаћа древних кућа римских и исписани светим иконама налик на оне што се виде у старим византијским црквама. У зачељу, види се још необојени четвороугални комад, где је стајао олтар, јемачно од мрамора, а у дну пружа се дугачак мрачан коридор, у коме су гробови с обе стране изрезани један поврх другог у камену.

Судећи по величини ове катакомбе била је опћина св. Катарине веома мршава а женско име беше од првих главара придевено цркви јемачно за то, што је у Египту Култус Изиса *) био опће распрострањен.

*) Древни кипови Изиса престављају женско с дететом на крилу. Њом се симболисала земља што храни људство.

Цински обелиск од гранита, начичкан хијероглифима, (клеопатрина игла) који се је до скора поносито уздизао над Александријом и привлачио сваког путника к себи, пошао је пут Америке, да краси Нову-Јорку, пошто је његов другар, који кроз толике векове лежаше крај њега отишао у Лондон. Обе старине продаде Мисирска влада за малене новце. Само још огромни Помпејов стуб гледа с узвишена брежуљка иза града на измрвљене остатке древног града. Говоре да су Римљани уздигли тај горостасни стуб од руменог гранита нубијског на разурама величанственог Серапејског храма (Серапеум) потоњег споменика паганског култа у Мисиру. Стуб је у римском стилу, и тако голем да се гледалац губи уза моћну коцкасту стену, на којој је уздигнут. Около њега у песку пружа се големо арапско гробље с узвишеним гробовима од тесана камена, као неки мртвачки град.

Далеко је трудније описати вам лепоту Мисирских вртова около Нила. Онај рукав што опасује Александрију (Махмудија) има узвишене и озидане обале, дуж које су нанизани вртови, један лепши од другога, а на самој ивици ограђен је веома добар насип за шетњу. Вртови су заграђени гвозденим филаретама, те је сваки шетаоцу на углед, а сваки има у дну укусно озидан летниковац. Поседници се надмећу у улепшавању својих вртова; доносе растиње из целога света, и красе их њиховим цвећем: Из њих мирис нигда не избива, јер кад једно прецвета, замени га друго. Ово је место предвече главно шеталиште Александринаца; друм од града до Нила начичкан је хинтовима и јахачима и тај мисирски «корзо», далеко надмаша напуљску кијају и бечки пратер. Хинтови су махом француски фабрикати; коњи су чиста арапска и сиријска крв, а тоалете такмаче се давна већ с онима, што се шире по елисејском пољу париском.

Чудновато одскаче од ове огромне раскоши, сиромаштво фелаха, што станују на супротној обали у коцкастим избама од набоја. Арапу је мило сунце, с тога су му засеоци оголени од сваког растиња, и ако се овде — онде види по које дрво, то је хлад за гуске и пловке, што их у чопоре пате около Нила, да њима засите вазда гладне колонисте Александријске Иза ове долине пружају се подводне ливаде, где се хране руље биволских крава, што снабдевају град млеком. Фелах около града искључиво живи од отих производа.

Као сви градови, где живе европски насељеници, и Александрија је подељена на европску (франачку) и арапску страну. Арапи будући већином мухамеданци, не хоће да се мешају с колонистама, и наравно не гледају их радо, као што су ту скоро и делом засведочили. Осим мухамеданства много подхрањује њихову мржњу и то, што су насељеници већином капиталисте и с тога господари урођеном, сиромашноме пуку, па још и охоли, окрути господари. Арапски народ, огољен због неваљале управе турске, беше по све зависан од колониста. Фелах што обрађује земљу, мимо све своје двоструке летине, вечито је задужен европском „зеленашу," а грађанин што нема земље, живи од службе колониста. Ако се овај шеће у хинтову, Арап трчи испред коња и крчи пут, ако по обеду држи сијесту, Арап лежи на прагу и чува му продавницу; кад пође на ноћиште, Арап мора, као пас, да лежи на прагу од куће, а кад «Мадама» зареди визите или пође у шетњу, арап мора да чува децу, па је још и бојем почашћен, ако се оштети које дете: — — да их само још могађаху продавати, држим да би мисирски Арапи били у истом положају у коме беху црнци у Америци пре федеративне борбе. Данас су ти црнци тамо далеко слободнији од Арапа у Мисиру!

Арап је мрке коже, пупчастих образа, дебелих усана и широке браде, али лепога стаса, покретљива тела и

дурашне снаге. Његово је одело по све просто: беле гаће, и бела или плава кошуља, која допире до чланака од ногу, а на глави бела прошивена, династа капица. Имућнији носе поврх овог одела још простран, бео или црн талар, а поврх капице плитак фес с дебелом плавом кићанком. Као сви мухамеданци, Арапи се бријају у младости, а кад остаре, пусте браду и уживају неко првенство у друштву. И ако су Арапи махом лармације, ипак су благе нарави и пре ће се уклонити од насиља но што ће га учинити. Колико су хитра тела, толико су живахна схватања; доста је Арапу да чује један пут страну реч па да је упамти за навек, да види један пут страна човека, па да га свугде позна. Они што раде около бродова, брбљају све европске језике, и казаће на крају сваком поморцу, на ком је броду. Имајући своју књижевност, често се виђају по својим продавницама с књигом у руци, а још чешће по улицама где читају по више: добар део знања набављају у јавним предавањима, која се обављају крај каване на сред улице. Предавалац говори с узвишеног места а публика седи у наокруг пије каву и слуша; било да предаје или пева, да декламује или да прича, — око њега је мртва тишина док говори, а кад заврши, тада ће да зареди с тањиром кроза публику која му се одазивље приличном колектом, нарочито, ако уме добро шалом да зачини свој рад.

Жене арапске нису лепе, али су већином стасите и поносите. Кожа им је мрка а лик на бради исписан плавим троуглом кад праве те слике, они избоду кожу иглицама и натру је индигом; те мазде остају за навек. Удате жене из околине испишу тако сва доња усна, што ни мало не уздиже њихову и тако сумњиву лепоту. Жене у граду носе беле здол набране гаће и дугу, румену или жуто ишарану кошуљу. На улици се застру плавим пространим чаршавом од главе до пете, што у њих заступа «Ферече« туркиња, али су обично одкри-

вена лика, и само кад се нађу међу мушкима застру га кутом свога покривала. Удате жене још носе на челу сребрн или позлаћен ваљак, који се спушта до носа, и доприноси своје, да се лице што више нагрди. Женске са села одевене су у угасито плаве кошуље, и повезане танком прном марамом; лице им је откривено а *чаршава* не носе, јамачно што не могу да га купе.

Девојке се почињу удавати од 10 година, и ја сам више пута гледао недораслу женску децу, где носе своју децу на рамени С тога се није чудити, што је у Мисиру деце као мишева, и што тамо генерације достижу у трку једна другу. Старац од 60 година обично је пра прадед; од 15 био је отац од 30 дед и т. д Бабе су у Мисиру наравно махом младе. — И ако арапске жене обрађују веоме лепе рукотворине, ипак су веома каљаве, а кућу и децу држе чисте као и себе. Њихове кошуље ретко праве познанство с водом и сапуном, те су за то гдешто неопределиве боје. Деца су им обична сва улепљена калом, па све да су и два крока далеко од Нила, ваљају се по песку, а остављају реку гускама. Мужеви за то ни мало не запињу, јер су и сами одрасли у калу и осећају се удобно у својој масној кожи. Само кад су скрај својих жена, скачу по законском обреду за часак у воду на опће увесељење европске «фукаре.»

Арапски народ храни се веома просто; комад лепиње са сиром — прегрш кувана пиринца, и коју датулу — то му ја храна с дана у дан. Овнујско месо и риба је храна имућнија сталежа. За љута пића Арап не хоће да зна, премда су му цивилисани европски суседи сваки дан пијани пред очима. Кад га ови у пијанству нападну песницама, он се мирно уклања, јер као правоверни мухамеданац поштује махните људе.

Ја бих вас и даље водио по Александрији, да ме не муче злогласне мухе; нису ми ноге толико уморне хо-

дом колико су руке, бранећи се од те досадне живине. То нису наше стидљиве мухе, што кришом пецају људе, ове наваљују са свим срчано на наше лице, и срде се као зоље кад се бранимо од њих. То долази отуд што се Арапи нигда не бране од њих; они спавају мирно, а мухе им на лицу у гомилама држе обед. — Особито су облапорне на дрљаве очи, којима је Мисир богато снабдевен. Арапи мисле да мухе чисте оболеле очи, па их пуштају стрпљиво да врше свој целовити рад, — шта више ни малену децу не хоће да бране од њих. — — Европљани се истина грозе од оте живине јер знаду да муха може својом сисанком да окужи здраве очи, али Арапи не хоће да верују и ту „франачку" предрасуду...

Како је Александрија од вајкада била посредница трговине између истока и запада, то се источни становници њезини, пролазећи мимо нас, мењају као слике у калејидоскопу. Слуге нижега реда, мушке и женске, већином су црнци из Судана. Многи су купљени и позније, кад је влада забранила продају робова припознати као својина њихових господара. Многи су слободни, служе за плату и мешају се брачно са Арапима. Зарад те смесе боја александријских Арапа прелива се од белога у црно, крова све мрке пијансе. Напротив су Сиријанци, настањени у великом броју, махом белолики, а њихове жене необично беле коже, која у црном свиленом покривалу то више одскаче могу се сматрати као прототип кавкаске лепоте. Кофте арапске, који се, будући хришћани, мешају с овима, престављају смесу ових двају типова; о њима се може рећи, да нису ни црни ни бели већ што се у нас каже „црномањасти." Осим ових виђају се скоро сва источни типови у граду: од белоликог Персијанца с високом црном шубаром, до Етиопа, што му се лице такмичи са скоро очишћеном ципелом. За пакост се овај последњи најрадије облачи у

бело рухо, јемачно у жељи да уздигне што више своју ексотичну лепоту.

Јесмо ли се драги читаоци, доста прошетали по Александрији? Ако јесмо, добро смо учинили, јер тога лепога града није више, разорила га срдба притиснутих и злостављених урођеника. Од како је Фелах створен, вазда је морао погнути шију испод туђег бича; Грци и Римљани, Персијани Мамелуци, и Турци господарили су на изменце у доњем Мисиру. Народ је трпио тај бич, ваљда за то, што је био освештан у Меки, али кад виде, да му европски „неверник" поче господарити по кући, он се ево први пут миче, да се опрости његовог господарства. Араби-паша је у неку руку, што су Абд—ел — Кадер и Шамил били своме народу, па је сва прилика, да ће свршити као они двојица, с том разликом само, што је најпре могао де се освети неизбројним европским колонистама. Гледао сам ту скоро бесне господаре, како беже испред пожара и траже спаса на бродове, а кад су срећно добегли, сетише се да немају — хинтова? не! да немају — преобуке.

Од читавог европског краја остадоше 2 — 3 банкирске куће — одбранила их је шака наоружаних — Срба.

Од вајкада држе новчани заводи, и велике трговачке куће у својој служби по којег наоружаног Бокеза (Из Мајина и Паштровића) за чувара. Кад је Араби-паша иза бомбардања почео да повлачи своју војску из Александрије и дао налог да се европски крај сажеше, ови се беху прикупили у мале чете и бранаху оружаном руком Банкарске куће, где се беху склонили несрећни бегунци, који не имађаху више нигде спаса. И ако Арапи пресекоше воду, а пламен са свију страна загрозио, они издураше на своме месту све док се нису искрцали европски војници. Ваља се поносити јунаштвом тих сународника наших али сажаљевати их, што немају

у својој кући чега, да бране тако мушки, већ морају за кору хлеба де улажу свој живот за свакога и против свакога?...

Де да се уклонимо из овог метежа у црвено море. Његове жарке обале, чини ми се, данас су гостољубивије од убавих нилских поља, где су већ разбесниле фурије рата, грозне савезнице незајазиве прождрљивости људске. Жедни либијски песак, који је прогутао толике војнике „Бонапартине", опет ће, и за скоро читава века, да се наточе скропске крви... Теши се британска мајко: парна макина ће дабоме заменити чиле синове твоје?...

ТАВНИЦА

Тавница... Знате л' која тавница?
Са неба плавог пала варница
Слободе, правде, добра, истине,
И сам је Вишњи руком притисне
На мушко чело, што не научи,
Силничкој да се клања пазучи;
Пред деспотом да љуби прашину,
Деспота да га као машину,
На што му треба, на то управи,
Ил' заустави, кад је у страви
Е ће на њега, да се окоми,
Силничком да се ћефу поклони,
Већ — јер он знаде патњу голему
Народа свога јаде, боле му —
Смело ће дићи, да род брани, глас
И покренуће талас по талас
Од српског мора, што је трпило,
Туђинско да га пара крмило.
И када диже обранбени к
Посланик божји, божји избраник,
Вас народ стаде узањ' на браник,

Готов је у бој с њим се винути,
Готов у бој с њиме згинути,
А јунаци су све избирани.
И задркташе крути тирани
И преметуше редом законе,
Од тешке да их грозе заклоне:
Ал закони су тек за злочине,
Да казне оне, што их почине;
Ко народ учи права бранити,
Ником да неда то стаманити,
Што су им негда бојни очеви
На мачу стекли и на ножеви —
Не може закон тога спутати.
Кад закон не хте ђеф им слушати,
Нађе се грешник подли и скотски;
Нађе се Јуда Искариотски,
Његове лажи, грешне потворе
Тавнице црне врата отворе,
Тавнице, што је Јуду чекала;
Тавнице, што је дотле гледала
Кајање тешко којег лупежа
Најгрђе чудо људског трулежа;
Тавнице, што још није паштила
Од овог сада грђег насиља:
Тавнице, што је сужањ оставља,
Када се на пут далек оправља,
Да буде ништа, из ког постаје,
Када му самрт викне: доста је!:...
Јесте ли били кадгод на пољу
У глуво доба, тамо па гробљу?
Ни од куд гласка, свуд страховит мир,
Што но је вашем страховању вир
Хваћа вас језа и дрктавица
Тако је *страшна* ова тавница!
Јесте ли видели, кад у поноћи
Бог пошље сјајном небу помоћи,
Облаком застре сав под небом свет
Па, пустив бури владу преотет,
Духне у њене грдне мехове,
Зар да не гледа људске грехове
Ни једна с неба светла варница —

Тако је *црна* ова тавница!
А знате л' када река прелије
Па од препеке понајврелије,
Или од врућа ветра бурина
Кад се силна та волурина
Од тешке жеге страшно учмари
И стане пуштат отров у пари,
Што га је тамо на дну у бари
Природни закон моћно створио
Од оног, што је пре поморио,
Њиме да мори тај покварен свет,
Што ј' сваки трећи варалица клет
А сваком другом земља ј' кланица, —
Тако је *кужна* ова тавница!...
У тој тавници, у том мртвилу
У том задаху, у том црнилу;
Назови — правди што но силничкој
У очи пљује, труне бранич твој,
Народе јадни и кукавни мој!
Тама ће та му снагу сатрти,
Кужан га ваздух води самрти...
Жалим те, роде, не, што патиш, не —
Та муку мучиш од како те је!
Већ, што је твоја молба и суза
Дирнула вишњег на ти Исуса
Посло, а кад ти спас заустио —
Да га разапну, што си пустио!

Ж.

ПРЕКО ГРАНИЦЕ

Успомене из другог српско-турског рата 1877-1878

(Наставак)

IV.

Битка на Ак-Паланци

Пошто смо испричали оно мало података што смо имали о мибилизацији и коппентрацији наше војске, која је имала офанзивну улогу у нашем другом рату, пошто

смо допратили те трупе до Књажевца и до границе, сада је на реду да видимо шта су те трупе радиле прешав *преко границе.*

Заузеће Св. Николе, Куле и Бабине главе већ је споменуто. Осем кратке борбе на Св. Николи није код њих било ничега што би нарочито требало описати.

На реду је да говоримо о нападу на Ак-Паланку и о освојењу те вароши. Ми нећемо претендовати на потпуност, која се мора тражити од званичног описа другог рата, који је издало оперативно одељење врховне команде, ми ће мо за сваку битку поћи с оним делом војске који је у тој битци имао највећег удела, па ћемо по причању оних који су били у редовима тих трупа, покушати да нацртамо оне главне догађаје у другоме рату, које несмо својим очима гледали.

Може се поуздано рећи да је битку на Ак-Паланци решила *комбинована бригада тимочкога кора*, за то ћемо да најпре пођемо с њоме преко границе и да је пратимо до свршетка те битке.

Комбинована бригада, која се као што смо видели, формирала из два крајинска и два црноречка батаљона узевши за своје комбиновање цео пети батаљон стајаће војске у се, добила је 30-ог Новембра свога бригадира у лицу капетана I кл. Љубомира Бајаловића, и 1-ог Децембра улогорила се на тиовачком пољу где је остала до 4 Децембра. То време употребљено је на што бољу организацију и опрему бригаде. Бригада је подељена у два пука тако да су црноречки батаљони саставили први пук под командом капетана Ф. Михоковића, а крајински батаљони други пук под командом капетана Павла Јуришића; сваки је пук добио по четири официра, по једног батаљонског команданта и помоћника на сваки батаљон; тако првим батаљоном командовао је поручник Глиша Марковић, а помоћник му је био поручник Владимир Петровић. Други батаљон добио је поручник Живан

Новаковић, са помоћником потпоручиком Милосавом Тутуновићем, У другом пуку били су батаљонски команданти: Потпоручик Сава Витас и поручик Сима Јасика, а помоћници потпоручик Светислав Исаковић. Бригадни ађутант био је подпоручик Боривије Нешић. Бригада је бројала близу три хиљаде људи (2921 човек са 192 коња). Нижи чинови стајаће војске који беху у петом ст. батаљону распоређени су подједнако у сва четири комбинована батаљона, најнужније административно особље одређено је, те тако бригада беше спремна да може и самостално постојати и радити. Формално она је стајала под командом књажевачке војске, која јој је 2-ог децембра прикомандовала II-гу брдску књажевачку батерију (командир: поручик Милош Чаушевић), а 3-ћег децембра наредила да се крене са тиовачког поља и да се улогори на позицији између Гушевца и Пандирала. То је одмах сутра дан извршено. 4-ог децембра добио је командант комб. бригаде оваку заповест: да се 5-ог у 10 сах. пре подне крене преко Добриславице, да изађе на видински друм, да пође ка св Николи, па када дође до онога места где се од видинског друма одваја пут за Пирот, да пође Пироту. На Добриславици придружиће се бригади и десети добровољачки батаљон под командом поручика Чизмића, који ће одатле бити авангарда бригаде. Из те заповести видимо даље: да се комбинованој бригади имале придружити трећа тешка и шеста дванајестофунташка батерија тимочкога кора, да ће штаб књажевачке војске бити на друму који води од Церове к Пироту, куда да му се шаљу извешћа, да ће се муниционa колона налазити на путу к Пандиралу, да сено и зоб ваља реквирисати, да хлеб ваља требовати из гушевачког магацина, а у крајњој нужди (већ сада) да се може издавати и пексимит само да се одмах попуни.

Ово је све извршено — осем хране, јер бригада није могла добити уз гушевачког магацина *ништа*, него је

њена комора морала да оде *чак у Књажевац по хлебац*, те тако је бригада, не дочекавши храну, и без ове морала прећи границу...

При прелазу није било никаквог отпора од стране непријатеља, и бригада је прописаним редом маширала друмом, осигуравајући се побочним патролама. Село Извор оставила је у лево, па кад је дошла до раскршћа окренула је десно к Пироту. Овај пут води између огранака »Црнога врха» и «Бабине главе». Земљиште је доља дугуљаста, и путем доминирају стрми висови с' једне и с друге стране који се од поменутог раскршћа до карауле «Клне» све више зближују, док се код те карауле не изађе на вододелницу, с које се воде слевају: с једне стране ка Коренатцу, формирајући један крак трговишког Тимока, а с друге стране к селу Темској, где се улевају у Нишаву.

С једне и с друге стране пута висови су склоп камених стена и обронака, а обрасли ниским и младим шумарцима.

Пут прелази на више места преко потока на којима беху врло рђаве ћуприје, нарочито беше рђав пут онде где се пење караули Клни.

Доља беше на више места поплављена водом од истопљеног снега.

Бригада је имала задатак да што пре прође кроз овај теснац и да се попне на положај код карауле Клне, где је имала да у десно добије везу са књажевачком бригадом прве класе, која је у исти мах наступала од Пандирала ка Бабиној глави, те да тако образују један фронт према Ак-Палаици и Пироту, осигуране од видинског пута у полеђини књажевачком бригадом друге класе и једном брдском батеријом.

Због смотреног наступања, због рђавог времена, јер снег непресано падаше тако, да је пут пред вече био врло рђав, нарочито за топове, комбинована бригада маши-

рала је тога дана врло споро тако, да је тек после 5 сахата стигла код карауле Клне. Ту се распоредила овако: Фронт окренут Пироту. Добровољачки батаљон на путу к' Церови као предстража. С десне стране пута, заузимајући висове ка Бабиној глави први пук, с леве стране пута, опет заузимајући висове, други пук. Код саме карауле с десне стране пута трећа тешка тимочка батерија, а с леве стране пута дванаестофунтова батерија. Према положају и простору, добровољачки је батаљон управо осигуравао само центар положаја, а пукови су осигуравали сами крила. Трупе су логоровале под шаторићима.

Сад је тек бригада могла помислити да ваља и јести штогод. Бригадир нареди свима кметовима околних села да одмах донесу за војску хлеба а за коње фураж, што је исте ноћи извршено, и донесене су довољне количине.

Одмах како су трупе стигле на овај положај, командант књажевачке војске отишао је на Бабину главу на договор с корпусним командантом, предавши међутим команду капетану Бајаловићу с овом усменом заповешћу: да на сваки начин још исте ноћи поседне ћуприју на Темској реци, али при том да не излаже већу силу.

Командант комб. бригаде одвоји на ту циљ 60 људи из некаквог «летећег» кора књажевачке треће класе, који је у 8 сах. у вече стигао. Око 10 сахата ноћу они му јавише да су посели ћуприју, али да је неће моћи одржати ако не буду имали потпоре. Он одмах посла добровољачки батаљон да заузме ћуприју. Поручик Чизмић у поноћи јавља да је посео ћуприју, али да је положај тако доминиран од околине, да ни он не може одржати ћуприју ако га непријатељ нападне.

Командант комбиноване бригаде, једно да би на сваки начин одржао позицију и ћуприју Темску у својој власти, јер то беше од великог утицаја на операције

против Пирота, друго *ради насилног рекогносковања и извиђања турске силе и њених положаја на томе крају*, треће што би се можда случајно, а нарочито изненадном појавом, могао заузети ако не цео предпиротски положај, а оно Ниш*о*р, или бар згодан положај, против њега; четврто да би се избегао могући напад од Пирота, што би за случај несреће могло упропастити целу његову војску, кад би била потиснута натраг у теснац — одлучио је из сопственог побуђења, да са целом својом војском пође напред, у толико пре, што је од својих поузданих достављача знао, да је посада Пирота и предпиротског положаја врло слаба, јер се састојала из три до четири батаљона мустехафиса, са једним народним ескадроном и са 6 топова

И тало капетан Љ. Бајаловић, мислећи да у рату не треба увек чекати само на наредбу озго, него да се ваља даном приликом користити одмах сутра дан, 6 децембра после 8 сах, изјутра, крене се са целом својом командом к Темској, пошто је о томе покрету известио написмено команданта књажевачке војске на Бабиној глави, и пошто је једну чету оставио у Клни као свезу са књажевачком бригадом I-ве класе.

Од карауле па к темској реци земљиште се спушта висови су блажијег нагиба, младом шумом обрасли али опет у главном задржавају карактер теснаца, јер пут, прелазећи село Церову иде левом обалом једне уточиште која се улева у темску реку испод села, и по томе доминиран је и с једне и с' друге стране.

У подне је бригада ушла у село Темско; дан је дотое био ведар, па се је сва околина могла добро прегледати.

С једне и с друге стране реке Темске земљиште је узвишено и то на левој обали много стрмије него на десној.

Река Темска пролази као кроз какву капију од стена, а за тим прелази у равницу где се улева у Нишаву код села Станичани.

Пут пиротски прелази преко ћуприје на Темској, за тим окреће у десно за једно четврт сахата, после се пење уз брдо, и кад се попне на вис иде право Пироту, а земљиште с десне стране пружа се једним краком ка Нишави (то се зове «Граница»), с леве пак стране уздиже се у један плото који се зове „Равно.“

Позиција Равно од велике је важности за одбрану Пирота с' ове стране јер је висока и стрменита наспрам Темске и долази у средину између „Будимдела» и «Нишора», те је тако сва предпиротска позиција испупчена као полукруг. С' Равног бранила би се врло добро не само ћуприја на Темској. него би се лако одбијао сваки напад с ове стране, пошто је земљиште отворено на далеко.

Због овога није могуће било држати ћуприју у нашој власти, а да наша војска не поседне и Равно. Заузети пак високе изнад села Темског а наспрам Равном не би много користило, јер би били много изложени метцима непријатељским, ако би он Равно посео; а одатле форсирати и узимати Равно, стало би много жртава. Према томе Равно је требало посести те тако одржати ћуприју у нашој власти, и уједно увући се између Будимдела. који остаје десно, и Нишора који остаје лево.

Према добивеном поузданом извешћу о малој посади нарочито на Нишору, капетан Љ. Бајаловић реши се да поред овог форсираног рекогносковања покуша заузети Нишор, рачунајући при томе на своју јачу снагу и на изненађење непријатеља. Он није хтео да рачуна само са фронталним нападом него је узео у комбинацију и обилажење Нишора и напад с полеђине.

Кад се пређе ћуприја на Темској одмах се од пиротског пута одваја у лево пут за у манастир св. Ђорђа којим се путем може Нишору у полеђину доћи. Овај задата.. добио је поручик Чизмић да га изврши са десетим добровољачким батаљоном. Он је одмах упућен с

тим де чека и не отвара ватру дотле док се не почне напад с фронта на Нишор, и док се не би приуготовио артиљеријом.

Осталу трупу превео је кап. Бајаловић преко Ћуприје и упутио се друмом на вис, пошто се напред патролама уверио да на Равну нема Турака. Кад се попео на вис «границу» одредио је с чела једну чету у ланац и спустио је на ниже наспрам Будим дела да би тако могао сигурније попети се на Равно и осигурати.

Било је око 1 ½ сах. по подне кад на један пут спусти се тако густа магла да се није могло ништа видети на 10 корачаји пред собом. Како је било доста вођа из околних села, то је трупа наставила марш.

Дошав на Равно са целом трупом око 2 ½ сах. по подне, командант комбиноване бригаде увидео је да се тога дана не може никакав напад на Нишор предузети, јер не беше саветно на непознатом земљишту тумарати по густој магли. Он је сам лично донекле према Нишору рекогносковао и видео је да тога дана не може бити ништа, за то је трупе улогорио под шаториће, и то први пук према Нишору, други пук према Будимделу, а обе батерије у средини и позади. Предстраже су одмах истурене и логор осигуран од изненађења. Добровољачки батаљон био је у то време више села Ореовице

У четири сахата после подне добио је кап. Бајаловић писмену заповест команданта књажевачке војске, да с једним батаљоном заузме ћуприју на Темској, да одмах направи мостови опкоп, да до ћуприје спусти два топа тешке батерије, који ће бранити прелаз, да добровољачки батаљон спусти к селу Церови где ће служити као потпора оном батаљону који ће заузети ћуприју Темску и с којим треба да остану и војници «летећег кора» са четовођом Милисавом, који треба с њима да патролише на све стране.

Ова заповест није се могла извршити одмах једно с тога што је било под ноћ, друго што су војници били заморени од труднога марша тога дана по великом снегу и јакој зими, него је остављено да се изврши сутра дан 7-ог децембра.

Ову исту заповест саопштио је команданту комбиноване бригаде после једног захата и поручик Борота усмено, али капетан Бајаловић остао је из поменутих разлога при своме, јер је знао да није изложен никаквој опасности од стране непријатеља, једно што је овај био бројно слаб, а друго што је имао велики број драговољних достављача који су му из патриотизма врло радо били на услузи.

Тога вечера цела трупа добила је хлеба и хране довољно све самим драговољним поклонима из околних села. *И то је била срећа, јер бригадна комора још се не беше вратила*, наравно, кад је у место до Гушевца морала да иде чак у Књажевац.. То исто вече стигао је у Темску и космајски ескадрон.

После једанаајест сахата ноћи добио је капетан Бајаловић усмено извешће од једног официра добровољачког батаљона: да су Турци, чим се наша војска појавила, били напустили Нишор и упутили се или Пироту или Будимделу, но да су се после једнога сахата повратили на Нишор.

Према овоме *добровољци да су хтели, могли су посести Нишор.*

Што они то нису учинили то је *погрешка*, која је доцније *врло скупо плаћена.*

Да је то извешће раније стигло кап. Бајаловић би за цело посео Нишор, али сада беше доцне. При свем том, он се реши да после по ноћи покуша привући се са једно две чете и напасти. У тај мах стиже командант књажевачке војске у логор комбиноване бригаде да се лично извести за што је та бригада изашла

на ту позицију. Он се бојао да није Турцима на Нишору придошла већа помоћ (*тада није била, али је после два дана стигла*), страховао је да комб. бригада не остане одвојена од остале српске војске и усамљена, а поглавито *да се не би кварио удешени план* за напад најпре на Ак-Паланку, заповедио је капетану Бајаловићу *да одмах одступи*, што је он у зору 7-ог децембра и извршио, и са главним делом својих трупа заузео положаје између моста на Темској и Церово.

Истога 7-ог децембра добио је командант комбиноване бригаде од свог претпостављеног са Бабине главе оваку заповест:

„Сутра имате доћи с вашим трупама: наређено је да ваш положај заузме друга шумадијска дивизија под командом пуковника Љ. Ивановића.

«Прве ваше трупе кренућете тек пошто прве трупе пуковника Ивановића заузму положај, и што више његове трупе буду заузимале положаје толико више ћете ваших трупа одашиљати

„Пут ваш биће преко Бозовика и Орле па на Бабину главу. Код Бабине главе срешће вас официр који ће вам дати даља упуства.

«Од трупа довешћете собом вашу целу бригаду, добровољачки батаљон и четирифунтову тешку батерију. Чете «летећег» кора и дванајестофунташка батерија нек остану у својим положајима под командом пуковника Ивановића.

„Код Осмакова и Врањишта заклањаће вам бочно кретање четврти књажевачки батаљон друге класе, а ви јаким одељењем поседните косу Пајешког гребена наспрам Црноклишта, да се још боље заклоните од нападаја непријатељског из долине Нишаве у ваш леви бок.

„Овај покрет *сутра, 7-ог децембра морате извршити сав*. Пуковник Ивановић наредио је кретање својих трупа још данас у један сахат по подне.»

При свем том друга шумадијска дивизија стигла је 7-ог децембра *тек пред вече*, и за то се смена није могла извршити истога дана нити је се могла горња заповест извршити, него је остављено за сутра дан

Па и сутра дан када је смена извршена, пуковник Ивановић није хтео да пусти капетана Бајаловића, «да би он нове трупе оријентирао на новом земљишту,» као што је и јавио корпусном команданту, а Бајаловић своме непосредно претпостављеном.

Тек 9-ог децембра у подне могао је кап. Бајаловић испратити свој први пук на Бабину главу. Тада је и она чета из карауле Клне отишла опет у свој батаљон.

Пуковник Ивановић задржао је капетана Бајаловића са његовим другим пуком до 10-ог деденбра у $4^1/_2$ сах. после подне, и тек онда га је пустио да иде на Бабину главу, па и то само са другим пуком а одузео му је и задржао код себе обе батерије, добровољачки батаљон и «летеће“ чете...

Због јаке зиме, великог снега, и рђавог пута, Бајаловић је с другим пуком тек у 9 сах. ноћу стигао у село Бозовик, где је разместивши војску по кућама, преноћио.

Пред улазак у Бозовик добио је капет. Бајаловић од корпуснога команданта, пуковника Хорватовића оваку заповест

„Ви са оба крајинског батаљона отидите право на село Осмаково не ударајући на Бабину главу, и тамо се разместите до даље наредбе. Ваша два црноречка батаљона налазе се код Митад-пашиног хана. Пошљите рапорт о стању ваше команде. О вашем размештају известите команданта књажевачке војске.»

Пред вече добио је извешће од свога I-вог пука са Бабине главе где му се јавља да је по заповести пуковника Хрватовића први батаљон размештен у кантонман у селу Козјаку, а други да је остао на Бабиној глави

Сутра дан, 11 децембра у 9 ½ сах. пре подне био је Вајаловић са својим другим пуком у селу Осмакову. Један сахат доцније добио је од команданта књажевачке војске овакву *поверљиву* наредбу:

«12-ог ов. м. изјутра *зором* има се напасти положај Ак-Паланка. Ваша је задаћа да дејствујете из центрума наше бојнице на друму Бабина глава — Ак-Паланка, у фронт тога непријатељског положаја, прво против његовог мостобрана и — даље... Лево од вас дејствоваће трупа мајора Динића, и то колона капетана Михоковића; десно од вас дејствоваће капетан Фрањић (обојица с оне стране Нишаве имајући своје одређене колоне и за позадност Ак-Паланке, први против виса Курилова а други од села Мокре).

„За извршење вашега задатка вама остају: оба комбинована батаљона крајинске бригаде, други црноречки батаљон, четири топа пете тешке четирифунташке и цела седма батерија.

«Ваша ће задаћа бити да у почетку дејствујете артиљеријом па и пешадијом одсудно противу мостобрана на Нишави, а после више демонстративно, осем ако би непријатељ малену снагу у фронту развио.

„Капетан Фрањић и ви отпочећете борбу *и ви* да би непријатељу обратили пажњу на ту страну, а главни напад следоваће у десни бок и леђа непријатељевог положаја

„11-ог ов. м. у 4 сах. по подне ваше трупе имају се скупити сакривено на друму иза Букуровца. Полазак ваш одатле 12-ог у 5 сах. изјутра.

«Капетана Ф. Михоковића са првим црноречким батаљоном упутићете у Љубатовицу и ставите га на расположење мајору М. Динићу а три чете добровољаца под командом поручика Чизмића ставите под команду капетана Глише Фрањића у Макљиште тако, да сутра до 4 сахата сваки стигне на место опредељено му; тако исто и два топа пете четирифунташке батерије, који ће

се одвојити од «Крста» изнад села Гламе (у Глами нађите добре путевође и наредите да волови одвуку та два топа до винограда Љубатовачких, како би запрега одморна дошла) и сићи до винограда Љубатовачких «Вашу сву комору осем штабне (која носи муницију) оставите иза села Букоровца.

„За војнике требујте храну за прекосутра и то за сваког по пола оке меса и хлебац. Месо да људи испеку и сваки собом с хлебом да понесе

„Одступни правац к' Бабиној глави

„Цео овај покрет у највећој тајности и скривено извршите до сутра.

„Ја ћу с мојим штабом налазити се код колоне мајора Динића

„Батеријама ће се издати налог да вам се ставе на расположење

«Наредите нуждан број саоница од мештана за пренос рањеника»

И ако је капетан Бајаловић ову наредбу због премештања и *због заповедања с више страна*, добио тек сутра дан пред подне, опет је успео да изда све нужне заповести својим потчињенима тачно и написмено, те је тако све потпуно и на време извршено.

У два сахата по подне кренуо се са својим другим пуком из Осмакова, и стигао је око 4 сахата код места «Крст» где је лично расправио и упутио све на своја места, па се онда са својим трупама спустио друмом до иза села Букоровца, и улогорио их под шаторије с' леве стране насипа који води у Ак-Паланку.

У предстражи био је те ноћи други батаљон на вису, а све остало назад у логору тако да се с' непријатељске стране ни једна ватра није могла приметити.

Те ноћи спремљене су саонице из оближњих села за рањенике, и тек сада добила је комбинована бригада и свога лекара.

Положај Ак-Паланке. У подножју оних кôса које се од Суве Планине пружају, а непосредно испод великог и малог Курилова, лежи варошица Ак-Паланка (Бела паланка а и Мустафа-пашина паланка) у долини реке Нишаве на њеној левој обали. Долина Нишаве широка је овде један сахат, стешњава се и образује теснац више Ак-Паланке идући Пироту, а тако исто и на два сахата испод Ак-паланке између Топонице и Нишевачке бање. Оба ова теснаца леже на један сахат са стране пута Ниш-Пирот

Код Ак-Паланке Нишава је већ толика да се не може газити него би се морали употребити понтони за прелаз.

Равница пред Ак-Паланком до Нишаве обрађена је земља и широка је до моста (где пут прелази за Пандирало и Видин) на 1500 метара. С десне обале Нишаве опет се продужава равница и за 1000 — 1200 метара, удара у подножје огранака Гулијанских планина, а посебице у подножје Кључевог дела.

Пут из Ниша води кроз Ак-Паланку за Пирот и Софију, и ово је једини пут пролазан у свако доба године, који води у унутрашњост Бугарске.

Од Ак-Паланке до Ниша има 7 сахата а до Пирота има 5 сахата.

Ак-Паланка, по своме положају врло је важно место, а у свези са Пиротом цео тај предео образује кључ за унутрашњост Бугарске, који је од решавајућег утицаја од Видина па све до Горње Мораве.

Са заузећем Ак-Паланке пресеца се свеза Ниша са Пиротом и Софијом. Али да су Турци имали довољно снаге да утврде и поседну огранак планински између Црвене реке, Јелашнице и Нишаве, који је од прилике на половини пута између Ак-Паланке и Ниша, и који је положај врло важан прво за Ниш, а за тим за Ак-Паланку, то можда с' освојењем Ак-Паланке не би било

све свршено, јер би Ак-Паланка увек била с' ове стране изложена нападу.

Сама пак Ак-Паланка била је овако утврђена:

На путу нишком био је један петостран редут јаког профила у коме би се могла сместити једна чета и два-три топа.

На путу за Бабину главу, пред мостом на Нишави, један јак мостобран са стрељачким рупама.

У десно од мостобрана за 500 метара на левој обали и у долини неколико изломљених ровова.

На десном крилу испод пиротског пута два отворена утврђења, а изнад пута код гробља неколико ампласмана за топове.

У самој вароши, према Нишави јак четворостран градић који је на ћошковима имао куле, а на свакој својој страни полукружни испад

Непријатељ је имао за одбрану Ак-Паланке два батаљона и два крупова топа, од којих је један батаљон посео мостобран а други заузео положај на друму пиротском и редут на путу нишком; топови су били на Пиротском путу.

Борба. Према напред добивеној заповести трупа капетана Бајаловића кренула се 12-ог децембра у зору у бојном поретку. И ако је била густа магла опет је Бајаловић, познавајући земљиште од 1876 год. могао скоро са сигурношћу да прави распоред и то овакав:

Напред је ишао трећи батаљон и то прва чета с десне а друга с леве стране друма; трећа и четврта следовале су им као потпоре За њим су ишле седма и пета тешка батерија (из шумадијскога кора) па онда четврти батаљон, а на 1500 метара позади други батаљон као резерва.

У таком поретку развијени стрељачки ланац, прешавши својим десним крилом село Букоровац, спустио се у долину Нишаве и наступао је право к мостобрану.

Батерије заузеше положаје на последњим окомцима изнад долине. Кад је стрељачки ланац био од прилике на 500 метара испред батерија кап Бајаловић је заповедио да стане; четврти батаљон примакао је ближе батеријама а други је оставио на вису позади.

У оваком положају чекао је капетан Бајаловић да десно крило према наредби отпочне борбу, но осем неколико пушака, са деснога крила ништа се није чуло; на против, на левом крилу чула се дуга и стална пуцњава. Времена није било да се чека напад деснога крила, а да се остави лево крило да се и даље само бије, могло је имати врло рђавих последица, као што је то доцније потврдио и командант књажевачке војске који је казао капетану Бајаловићу ово „Да још за по сахата нисмо чули топове и учешће нашега центрума у борби, ја би морао наредити одступање»... Из тога се види каквих би грдних последица било да се Бајаловић строго држао наредбе и да је чекао на рад деснога крила. Осем тога у долини је била тако густа магла да се просто ништа није видело. То је такође могло оправдати центрум да је још неко време причекао док се магла дигне. Али знајући од каквог ће моралног утиска за лево крило бити када чује топове и суделовање центра, капетан Бајаловић нареди да ланац наступа те да се на тај начин дозна где је управо на коме месту у оној магли мостобран.

Стрељачки је ланац наступао и кад је био дошао на 600 метара од мостобрана, Турци оспу њиа ужасну ватру и тиме га спрече у напредовању. Ланац је одмах с места на коме се зауставио отворио ватру против мостобрана. Паљба из мостобрана показивала је на махове где се непријатељ налази, за то капетан Бајаловић нареди командирима батерија да отпочну ватру макар и кроз маглу, најпре спору док се не би магла дигла. Пушчана и топовска борба отпочела је у $7^1|_2$ сахата изјутра.

Одмах у почетку борбе, пошто су трећа и четврта чета трећег батаљона следовале ланцу, као потпоре у смакнутом строју, морале су се повући у десно у заклон, да би избегле велику ватру непријатељску.

Око 10 сахата магла се мало придиже тако, да се мостобран могао назирати, за то кад. Бајаловић нареди чешћу артиљеријску ватру, а у исто време да би и кретањем морално упливисао на непријатеља, нареди да се први полубатаљон IV-ог бат. спушта к' ланцу у два правца, на углед непријатељу, и да оде у помоћ првој бојници. Други је полубатаљон задржао за заштиту батеријама.

Кад је први полубатаљон сишао у равницу и био изложен метцима непријатељским, повукао се у десно за продужење центрумовог десног крила.

У овај исти мах стигла је из Ак-Паланке потпора мостобрану

Пошто је на Бајаловићевом десном крилу било врло угодно земљиште за доминирање над мостобраном а на одстојању не даљем од 5—600 метара, које земљиште није било поседнуто, то је он, да би ускорио пад мостобрана, испратио у 11 сах. пре подне и други полубатаљон IV-ог батаљона да скривено заузме тај вис за доминирање, и да тако формише његово крајње десно крило. Због обилажења и скривања ово је извршено тек око пола једнога сахата по подне. У исто време привукао је други батаљон к батеријама.

У ово време била је најжешћа ватра против мостобрана како из топова тако и из пушака с виса над мостобраном, из чега, а и према незгодном положају мостобрана могло се закључити да се овај неће дуго држати.

После 11 сахата дошао је у центар бојнице, корпусни команданат пуковник Хрватовић са својим штабом и нареди да се на Нишави више мостобрана направи мост од кола, преко кога би прешла једна чета другог

батаљона, ради ударања мостобрану у његов десни бок, а с' нашег левог крила. Мост је одмах направљен и прелаз отпочет, али је то већ било излишно. Непријатељ није могао више издржати онако јаку ватру артиљеријску и пешачку, како од трећег батаљона који се упорно држао у равници на чистини, тако и нарочито од четвртог батаљона на вису изнад мостобрана, и почне одступати најпре гомилицама, а кад се у то време четврти батаљон крену напред на јуриш, и артиљеријска ватра најживље учеста, отпочне бегати без икаква реда, оставивши у шанцу многе своје мртве и рањене.

Непријатељ је напустио мостобран у један и по сахата по подне.

У ово исто време већ су се и књажевчани I класе успели на вис с обе стране друма од Пирота к Ак-Паланци.

Непријатељ је бегао безобзирце друмом к Лесковцу, и није ни мислио више на одбрану вароши.

Четврти батаљон комбиноване бригаде, постројен у четним колонама на пуном одстојању, ушао је први у Ак-Паланку и посео је; за њим је ушао трећи батаљон комбиноване бригаде.

Одмах по уласку у Ак-Паланку, а ради осигурања од сваке евентуалности, кап. Бајаловић наредио је да прве три чете четвртог батаљона поседну оба виса више Ак-Паланке на друму за Лесковац, а четврта чета истог батаљона да поседне редут на друму нишком. Ово је све било извршено кад су књажевачке трупе са левог крила почеле силазити у Ак-Паланку

У 2 $^1|_2$ сах. по подне ушао је корпусни командант пуковник Хорватовић са својим штабом у Ак-Паланку и био је потпуно задовољан тиме што су поменути висови већ поседнути и што је Ак-Паланка с полеђине осигурана.

Мало доцније испраћена је седма батерија у редут на нишком путу, а четврта чета III-ћег батаљона са петом батеријом на друм пиротски.

За овим су остатак III-ћег бат. и други батаљон комбиноване бригаде дефилисали пред корпусним командантом, па су онда размештени овако: III-ћа чета III батаљона у градићу, I и II чета III-ег бат. у мостобрану, а други батаљон у вароши по кућама.

И ако је Бајаловићева трупа овога дана имала према наредби више демонстративну улогу, то је ипак у ствари она решила битку и прва ушла у Ак-Паланку, дакле она је решила задатак уз припомоћ левога крила (Књажевчана), променивши с њиме улогу, а да се и не помиње десно крило које није ништа радило.

Центар наше бојнице у тој битци постигао је овај успех у след своје бројне јачине, у след броја својих топова и поседнутог земљишта наспрам и са стране мостобрана, који је био кључ целе одбране и положаја Ак-Паланачког, и у след слабе бројне снаге непријатељеве. —

Ово доказује и то што су Турци своју главну снагу употребили за одбрану мостобрана, због чега су били слаби на свом десном и левом крилу, а осим овога то доказује и губитак центрума, и ако је напад на мостобран руковођен са свим умесно и правилно.

Непријатељ је преломљен и побеђен у центруму.

Губитак овога дана у центруму био је: 6 мртвих и 19 рањених; он је према постигнутом резултату врло мали.

У Ак-Паланци и њеном мостобрану задобивено је: четири градска топа (два велика и два мала) 80 сандука топовске муниције, 6 сандука топовских циндера, доста пушака разних система и доста хране.

Ово је била прва већа победа српског оружја у рату 1877—78 год.

ЗАЛАЗАК СУНЦА

Уморено сунце западу се клони
Ко да су га тешки обхрвали боли,
Па се тужно спушта, на западу рији,
Руменило сјајно, ко млазови крви!
Руменило сјајно обасуло грање,
Ко да слушам тугу, слушам уздисање
Природа је нема, све тишина скрива
Уморено сунце хоће да почива!
А далеко тамо, шта л' се оно чује
Ко јадима тешким да неко тугује;
Ко да жали сунца руменога чаре? —
То је звоно мало, са црквице старе!

Хеј толко је пута ударало оно,
Али никад, никад, тако тужно, боно!
То је света песма, кад ког тама скрива
Са звона се чује, да слађе почива!

Драгутин Ј. Илић.

ПОКУШАЈ ПРОЈЕКТА ЗА „ГРАЂЕВИНСКО УРЕЂЕЊЕ“ У СРБИЈИ.

од

ФРАЊЕ ВИНТЕРА,

инспектора железнице.

(свршетак)

VIII. део.

Прописи односно стабилитета

Члан. 59.

Општа правила.

Свака зграда треба да се на такав начин и са материјалом од такве способности подиже и обдржава, да би се према њеној цељи могућа јакоћа постигла. Да би се тај захтев могао надгледати, грађевинска полиција овлашћена је, да поред обичне ревизије грађења тражи од предузимача и испитивања јакоће грађевинског материјала и пробе оптерећивања на конструкцијама, или да их о његовом трошку сама предузме. — види чл. 11.

Ослањајући се на статичне рачуне и ако је потребно, на поменуте експерименте, могу се неспособни материјали искључити и несигурне конструкције на основу фактичних доказа забранити.

Особито је важно да се испитивање на знаменитим и необичним конструкцијама индустријалних постројења предузима, види чл. 42. тч. б. и. т.

Члан 60.

Нормалне мере за печене цигље.

а За обичне цигље држаће се ова нормална мера, 29 сант. дуж. 14 сант. ширине и 6·5 сант. дебљ.

Цигљ за свод: 24 сант. дуж. 17 сант. шир. и 6·5 сант. дебљине.

Цигље за патосање: 26 сант. дуж. 16 сант. шир. и 5 сант. дебљине.

Креп за покривање крова: 40 сант. дуж. 20 сант. шир. и 2 сант. дебљине.

Шупље цигље: 43 сант дуж. горе 31 сант. доле 26 сант шир. и 2 сант. дебљине.

б. Према томе ће се зидови од печених цигаља без малтерисања овако узимати:

зид	½	цигље	дебео	14	сантим.
«	1	«	«	29	«
«	1½	«	«	44	«
«	2	«	«	59	«
«	2½	«	«	74	«
«	3	«	«	89	«

Члан 61.

Димензије зидова:

а. За тачно опредељивање димензије зидова, нарочито за веће необичне грађевине, индустријалне постројења и т. д. узимаће се у рачун којефицијенти јакоће грађевинског материјала, камена, цигље, цемента, гвожђа и т. д. оптерећивање зидова, висина и број спратова, и начин конструкције крова.

У опште пак, а нарочито за куће економне и јавне грађевине важе следећа опредељења за дебљину зидова у кречном малтеру али без малтерисања:

I. *За зграде од чврстог материјала, камена и цигаља и т. д.*

б. Димензије зидова стоје, под иначе једнаким околностима, једна према другој, при употреби квадра, цигаља, ломљеног камена и нанешеног камена као: 6: 8: 10 : 15.

в. Слободно стојећи зидови добиће према захтеваној сталности $^1/_{12}$ — $^1/_{10}$ од висине за јачину.

Зидови од ломљеног камена $^1/_8$.

За врло дугачке зидове узеће се притисак ветра у рачун.

г. Зидови са подупирачима ако нису виши од 3 метра кад су подупирачи у растојању 4—5 метра, довољно је код зидова од цигаља да су подупирачи 3 цигље дебели а зидови 1 цигљу. Код зидова од ломљеног камена $^1/_6$ јаче димензије.

д. *Главни зидови.* Ако највиши спрат какве зграде није преко 3·2 метра висок и ако има толико преградних зидова, да главни зидови највише на 5 метара дужине слободно стоје, то ће се јачина зида узети од цигље као минимум, обично пак од $1^1/_2$ цигље. За зидове од ломљеног камена најмање 50 сантиметра.

Ако највиши спрат није преко 4·3 метра висок и ако дубљина соба није преко 6·5 метра, и ако има толико преградних зидова, да главни зидови не стоје преко 10 метара дужине слободно, то је довољно $1^1/_2$ цигље, ако пак дубљина собе преко 6·5 метра пређе, онда ће се дебљина од 2 цигље узети, а од ломљеног камена 70 сантиметра.

Дебљина зида у доњим спратовима растиће за $^1/_2$ цигље ради ослањања таваничних греда, а код зидова од ломљеног камена за 14 сантиметра;

Код таваница тако званих «штурцбоден» може се ширина за полагање греда на 0·75 метр. редуцирати, или ако су зидови кроз више спратова једне дебљине може се за ослањање греда друкче некакоу десити.

Ако поједини спратови нису преко 4 метра високи, и дубљина просторија (соба) не прелази 5 метра и ако главни зидови не стоје преко 7·5 метри дужине слободно, то се зидови за два једно на друго стојећа спрата могу подједнако дебели правити. Ако слободно стојећа дужина главних зидова више од дупле висине износи онда се морају појачавајући стубови правити.

Код врло високих зидова, торања и т. д. узеће се горња дебљина зида од 1 цигље и за сваки 4—5 метара наниже појачаће се зид за $^1|_2$ цигље. Сви делови главних зидова, који не служе за ослон таваничних конструкција, могу се кроз све спратове и при земљи $1^1|_2$ цигље дебели правити.

Главне зидове за приземне зграде, код којих *дубљина* не ће бити више од 5 метра, и не ће се засводити, дозвољено је са 1 цигљом дебљине правити, ако им висина не превазилази 3·2 метра. При употребљивању засвођених таваница на гвозденим носачима (траверзама), могу се главни зидови кроз све спратове и при земљи правити $1^1|_2$ цигље дебели, ако дубљина собе не превазилази 6·5 метра, а преко те дебљине 2 цигље.

Фундаменти за главне зидове правиће се $^1|_2$ цигље дебљи него што су приземни главни зидови.

е. *Средњи зидови.*

Ако у каквој згради има само један средњи зид, то ће се исти правити дебео као и главни зид или најмање $1^1|_2$ цигље дебео.

Ако су два средња зида, онда морају исти само 1 цигљу бити дебели, предпостављајући, да у њима не леже димњаци, и да зграда нема више од 2 спрата.

Средњи зидови који служе са обе стране за наслон таваничних конструкција од дрвета и који се још на више продужавају, морају између ослона у зиду још најмање 1 цигљу широки бити, а у највишем спрату може тај међупростор одпасти.

ж. *Зидови светљарница* (Lichthöfe)

Ако такови зидови служе за ослон таваничних конструкција, морају бити $1^1|_2$ цигље иначе само 1 цигљу дебели.

з. *Преградни зидови.*

Ако нису више од 6 метра дугачки, могу се скроз у свима спратовима са $^1|_2$ цигље правити.

Преко те мере у дужини, и ако служе као преградни зидови између станова, треба да су 1 цигљу дебели.

и. *Калкански зидови*

Према суседним кућама имаће у горњим спратовидебљину од $1^1|_2$ цигље а у доњим од 2 цигље.

Калканске зидове крова треба до 4 метра висине са $^1|_2$ цигље дебеле а преко те висине са 1 цигљом дебљине правити и према потреби са појачавајућим стубовима подизати и као димњаке тако зидати, да у случају пожара, без обзира на суседње сидове, имају ну жну стабилност. — види чл. 33 тч. а.

ј. *Зидови басамака.*

морају се најмање 1 цигљу дебели правити

к. *Слободно стојећи димњаци у фабрикама.*

Ови морају бити до од прилике 20 метра висине на доњем крају 2 цигље дебели, а до 35 метра висине, $2^1|_2$ до 3 цигље дебели.

Горња дебљина зида мора најмање $^1|_2$ цигље износити.

Димњаци у фабрикама треба у соклу да добију од прилике $^1|_{10}$ од висине за ширину базе.

Код димњака преко 36 метара висине, мора се дебљина зида с обзиром на притисак ветра израчунати.

II *За зграде од бондрука.*

а. Висина такових зграда не сме осим приземног спрата више од 2 спрата имати, нити већу дужину од 24 метра. Дебљина дувара може 0·18—0·21 метра износити.

б. Свака зграда од бондрука мора се каменом или врло добро печеном цигљом на висину до 0·30 метра над природним тереном подзидати.

в. Испуњавање бондрука са ћерпичем или прављење плетара чатмом, дозвољено је само за куће, које нису изложене великој води и у таквим пределима, где је оскудица у цигљама, и где би њихова набавка несразмерно велике трошкове проузроковала; спољашне стране зграде треба заклонити од штетног уплива кише с ветром, *јако спуштеним кровом.*

III *За зграде од ћерпича или са набојем.*

а. У пределима, где је оскудица у камену или у дрвима, дозвољава се, да се куће и економне зграде праве из ћерпича или од набоја, али у том случају морају барем основни зидови на висину до 0·60 метра над земљом и стубови на ћошковима до стреје бити од печене цигље или каменом зидани.

До на 0·30 метра преко познатог највећег стања воде морају се такове зграде каменом или цигљама у малтеру подзидати.

б Дебљина главних зидова или околних зидова не сме узети испод 0·60 метра, а дебљина преградних зидова не сме бити испод 0·30 метра, висина њихова не сме прећи 4 метра.

в. Спољашне стране зграде треба заклонити јако спуштеним кровом да их киша не бије.

Члан 62.

Засвођење

Засвођење приземних локалитета и подземних простора оставља се, тако то не би према опредељењу и положају зграде било нужно због сигурности од пожара — види део VI, а, наређењу господара грађевине.

Члан 63.

Конструкције од гвожђа.

а. Особите гвоздене конструкције ће се уз прилог изказа о стабилитету при поднашању пријаве за грађене, види чл. 8 тч. 5, у детаљним плановима представити ради прегледања од стране местне власти.

б. Односно таваница са гвозденим носачима (плафонски сводови), при растојању носача од 1—2 метра, од греде до среде, правиће се свод 0·16 метра дебео а насипање 8 сантиметра високо.

Ослон за гвоздене носаче на зидовима зависиће од материјала, којим је зидано, али не сме бити никад испод 0·25 метра.

Члан. 64

Таванице

Поред оних у смотрењу сигурности од пожара прописаних норама за таванице — види део VI. — имају се за куће, за економне јавне зграде следеће опште димензије захтевати:

а. За таванице (Tram oder Sturzboden) узеће се греде од меког дрвета и полагаће се до 1 метра једно од другог. Ако је дубљина зграде (отворена ширина) 3.80 до 4·8 метра, морају греде бити најмање 18·4 сант. широке и 21 сантим. високе.

Кад је отворена ширина 4·7 – 5·7 метара, биће греде најмање 18.4 сант. широке и 24 сант високе.

При отвореној ширини од 5·7 – 6·6 метара — 24 сант. широке и 26·3 сантим. високе, и код 6·2—7·6 метра отворене ширине — 26·3 сантим. широке и 29 сан. високе.

б. За таванице од греда једно до друго (Dippelboden) од меког дрвета:

Ако је отворена ширина 3·8—4·7 метара 16—18 сантим. високе, код 4·7—5·7 метра отворене ширине 21 сант. високе и код 5·70—6·60 метр. отворене ширине 24—26 сантиметра високе греде.

в. За зграде од особите конструкције, треба димензије за таваничне греде на основу одговарајућег оптерећивања према цељи зграде нарочито израчунати.

Члан 65.

Коефицијенти јакоће и апсолутна тежина.

а. За прорачунавање конструкције при грађењу зграда, као и кострукције при мостовима не сме се прећи мере дозвољеног терета т. ј. модул сигурности за апаолутну и одбојну јакоћу, који у опште за ливено гвожђе $^1/_5$, за ковано гвожђе $^1|_5$, за обичан челик $^1|_6$, за каљен ливен челик $^3|_{10}$ за бакар $^1|_8$ а за дрво $^1|_{10}$ од модула јакоће износи.

За ово важиће нарочито следеће таблице:

НАИМЕНОВАЊЕ		МОДУЛ СИГУРНОСТИ У КИЛОГРАМИМА ЗА 1 □ САНТИМЕТАР	
		ЗА РАЗКИДАЊЕ	ЗА СМРВЉЕЊЕ
Ковано гвожђе — полуге у опште		700	700
Ковано гвожђе	Провизорне и сталне конструкције зграда са почивајућим теретом и без промене терета	1200	1200
	Обичне конструкције на зградама са малим потресима	840	840
	Носачи на мостовима од кованог гвожђа	700	700
	Конструкције за покретне машине без јаког потискивања	560	560
	Конструкције за покретне машине са елементарним силама	280	280
	Конструкције за покретне машине са јаким потресањем	90	90
	Конструкције крова	1000	1000

НАИМЕНОВАЊЕ		МОДУЛ СИГУРНОСТИ У КИЛОГРАМИМА ЗА 1 □ САНТИМЕТАР	
		ЗА РАЗКИДАЊЕ	ЗА СМРВЉЕЊЕ
Ливено гвожђе - у опште		200- 300	700 1000
Ливено гвожђе	За зграде са почивајућим теретом и за провизорне конструкције	350	1600
	За конструкције крова при обичним зградама	300	800
	За конструкције мостова	250	700
	За конструкције са покретним машинама без јаког потискивања	200	560
	За конструкције са елементарним покретањем	100	280
	За покретне машине са јаким потискивањем	30	90
Ливен челик	Ливен челик меки	2000	—
	» » тврд кован	3000	—
	» » за конструкције на зградама са почивајућим теретом, и које се сасвим непромењљивим начином терете	2100	2100
	Ливен челик за конструкције носача на мостовима	1254	1254
	Ливен челик за конструкције, које по учињеним оптерећивању опет у незатегнуто стање долазе	1200	1200
	Ливен челик за конструкције, које се наизменце од чести тегле, од чести притискују	600	600
Олово ваљано		30	100
Дрво	Растовина у правцу влакна	80 -120	66
	» отвесно на влакна	—	36
	Јасен и буковина у правцу влакна	110—120	60 -66
	» » » отвесно на влакна	—	36
	Смрчевина у правцу влакна	110 - 115	60—85
	Јеловина » » »	80—110	40 -65
	Чамовина у правцу влакна	64 -100	50—75
	Боровина за провизорије при зградама у правцу влакна	100	100
	Боровина за обичне зграде са малим потресом у правцу влакна	84	84
	Боровина за конструкције зграда и мостова са јаким потресањем у правцу влакна	70	70

НАИМЕНОВАЊЕ		МОДУЛ СИГУРНОСТИ У КИЛОГРАМИМА ЗА 1 КВ. САНТИМЕТАР	
		ЗА РАЗКИДАЊЕ	ЗА СМРВЉЕЊЕ
Камење	Basalt	—	12
	Гранит и гнајз	—	40—70
	Сијенит	—	60—75
	Кречњак	—	25—40
	Мрамор обични	—	20—50
	Мрамор тврди	—	40—70
	Сига	—	6
	Глинасти камен	—	18—27
	Трахит	—	20
	Пешчар	—	16—50
	Серпентин	—	50—60
	Листар	—	25—28
	Оолит	—	45
Цигље	Печене цигље обичне	—	5—7
	Цигље мало печене	—	$2^1/_2$—4
	Цигље јако печене	—	7—12
Малтер	Зид од цигаља са обичним малтером	—	7
	» » » са хидрауличним малтером	—	11
	» » » са малтером од цемента	—	14
Вештачко кам.	Вештачко камење од портланда	—	—
	Цемент од шљаке	—	12
Добра здрава земља		—	$2^1/_2$—3

Ако се камење мора употребити за апсолутну јакоћу, онда ће се $^1/_8$ од модула одбојне јакоће у рачун узети.

б. Апсолутна тежина за један кубни метар грађевинског материјала у килограмима, узимаће се по мери следеће таблице у рачун, и то :

МЕТАЛИ	ковано гвожђе	7760—7788
	ливено гвожђе	7200
	челик . . . , ...	7400 - 8100
	ливен челик	7830—8090
	Олово у комадима ливено . . .	11,330
	„ пресовано као плех . . .	11,380

ДРВА	растовина сирова	850—1170,	сува 600—850
	буковина сирова	982—1038,	сува 591—750
	боровина сирова	811—1005	сува 463—763
	јеловина сирова	794—993	сува 376—480
	смрчевина сирова	694—924	сува 472—565
	Јасен сиров . .	899—904	сува 644—680
	Чамовина сирова	830—894	сува 455 - 746

КАМЕЊЕ	глинасти листар	2600—3500
	базалт . . . . . ,	2420—3300
	гранит	2583—3063
	гнајз	2390—2900
	серпентин	2400—2894
	мрамор. . . . . 5516—	2700—2860
	белутак . . , ...	2560—2750
	пешчар	1900—2700
	кречњак	2400—2687
	глинасти камен . . . , . .	1319—2220
	цигље препечене — клинкери	1520—2290
	цигље, обичне печене	1500—2215
	тесан камен у опште тврди	2600—2700
	тесан камен у опште меки .	2300—2500

ЗИДОВИ	Зид од ломљеног камена у обичном малтеру	2400—2460
	Зид од печених цигаља у обичном малтеру кад није сув . .	1700—1800
	Зид од печених цигаља у обичном кад је сув , ...	1470—1630
	Зид од пешчара кад није сув	2120—2050

МАЛТЕР	малтер од обичног креча кад је свеж . . 1790—1880, сув 1500—1638	
	малтер од цементног креча сув 1680	
ЗЕМЉЕ	крта земља . . . . . 1338—1920	
	иловачаста земља . . . . . 1930—2060	
	баштенска ровита земља скорашња 2050—2328	
	глинаста земља влажна 1950, сува 1402—1550	
иловача масна—влажна 1660—2850, сува 1460 1520		
ГЛИНА	масна скорашна . 1800—2630 сува 2270	
	глинасти митар 2640,	
ума (мерга)	тврд скорашњи . . . . 2700 сув 2300	
	земљан скорашњи . . . . 2400 сув 1610	
ШЉУНАК	од туцаног камена 1620	
	речни шљунак . . . . . 1620—1860	
песак влажан . . . . 1503—1879, сув 1370—1490		
КРЕЧ	бели креч печен као компактна маса . . . . . 2300—3179	
	бели креч печен ситан у суду каковом . . . . . 1270—1842	
	бели креч печен угашен, стинут, густ . . . . . , , 1370	
вода 1000		

Члан 66.

Норме за случајно оптерећивање грађевина у килограмима на 1 □ метар.

Кад се узме, да је терет подједнако распоређен, онда ће следећи бројеви бити меродавни за израчунавање димензија ради стабилности грађења:

За куће . . . . . 152—200	
За просторе на тавану	230—250
За сале за игранку . . . , . . .	250
За сале за гимнастику	380
За таване за сено	400
За таване за рану , ...	450

За стаје . . . . . 750—760
За магацине 1500
За мостове путова . . . . . 400—425
За гвоздене мостове 1250
За сводове плафона 16 сантим. дебеле

На гвозденим носачима, који су 1 метар једно од друго разделеко 465.

За терете неједнако распоређење или покретне терете, мора се за сваки поједини случај нарочито опредељивати.

Члан 67.

Скеле и калупи.

а. Свака скела и калупи при грађевинама морају бити од доброг материјала, да је довољно јаке конструкције, да је брижљиво осигурана, да се не би у дужину или у ширину пореметила и да се у мекој земљи неби слегла.

Постављање справа за дизање, као винтови и т. д. дозвољено је само на таквим скелама, којих је снага ношења ујамчења чврстим и вештачким састављањем дрва.

Положене греде на скелама морају бити учвршћене да се не би помицале или превалиле, морају бити даскама добро покривене, да не би материјал цропадао доле, и ако је скела врло висока мора имати наслон.

Висеће скеле дозвољене су само за мале оправке и за бојацијске радове — мазање.

б. Поред тога морају се сва пре издата наређења, особито она у чл. 23 тач. г и д. наведена тачно изискивати,

в. Калупи за сводове морају бити солидно израђени и они, кцји служе за свођење читавог каквог простора, не смеју се пре скидати од 2—3 недеље дана после извршеног свода.

Са сводова, који су у малтеру од цемента прављени, могу се раније скеле дигнути.

г. Скеле сваке врсте, које се на рекама и потоцима подижу, треба да су тако конструјисане и учвршћене, да их велика вода не би покварила или сасвим однела.

Члан 68.

Фундирање.

а. За разна земљишта, на којима ће се грађевине подизати, важиће модули за одбојну јакоћу — види чл. 65, у опште пак може се са сигурношћу следеће оптерећавање на 1 □ сантиметар у килограмима узети у рачун.

На песку за 1 □ сантиметар 15—18

На чврстој иловачастој земљи и на пиљковима 2—3.5

На врло чврстом стеновитом земљишту 7—10

На бетону поврх земље, која није сасвим чврста 2.5

На бетону поврх чврстог земљишта са 1 метр. дебелим слојем 4—5

На шиповима после њиховог највећег отпора при побијању —8.

б. Свакако морају фундирања испод природног земљишта дубље допирати, него, што мраз може доћи, само грађевинама од мање важности и које не коштају млого може се дозволити 0.5 метра дубоко фундирање, предпостављајући да је земљиште чврсто.

в. Фундирање на стени захтева, да се трошно камење уклони, и да оптерећивање не буде веће него од прилике 10% од дозвољеног модула одбојне јакоће.

г. Фундирање на наквашеној глини, треба свагда као опасно сматрати, и по могућству избегавати.

д. Фундирање на песку захтева, да слој песка буде најмање 0·8 м. дебео, и да не може вода подићи.

е. Фундирање на лежећем роштиљу или роштиљу на шиповима захтева, да ови најмање 0·3—0·6 метра

испод подземне воде леже или испод најмањег стања воде оближње текуће воде.

ж. Фундирање на бетону захтева, да слој од бето на буде најмање 0·5 метра дебео.

з. Фундирање за стубове и тумбасе захтева, да се постепено банкови проширују од 0.03 до 0·3 метра ширине.

н. Зидови за зграде проширивање се у фундаментима од 8 до 10 сантиметра најмање.

ј. У опште се може узети, да при нормалном стању земљишта, дубљина фундамента износи од прилике $^1/_6$ до $^1/_7$ од висине целе грађевина.

Члан 69.

Пробе оптерећивања.

а. Местна грађевинска власт има право, да нареди не само да се праве пробе са оптерећивањем односно способности за ношење целокупних грађевина као: кућа фабрика стаја, мостова, необичних конструкција и т. д. и т, д. и њихових конструкцијоних делова по окончаном грађењу каковог објекта, него је овлашћена и поједини материјал још за време грађења да испитује, који ће се за грађење употребити од чијег квалитета ће способност за ношење и стабилност грађевине зависити, јер рђав материјал не само да је на штету притежаоцу, него се и сигурност људи може тиме у опасност довести, који у или на тим грађевинама саобраћаја имају.

б. Те пробе оптерећивања могу дотичне локалне власти наредити, и ако је издат консенс грађења на основу поднесених планова и рачуна, у којима су дотични објекти обележени; пошто се проба не односи само на наручене конструкције пројекта, него и на извршење и својство материјала, за које ће остати одговорност увек на страни господара грађевине његовог предузимача или пројектанта.

в. Трошкове око испитивања и прављења пробе са оптерећивањем сносиће господар грађевине било да је тога ради одређена стручна комисија излазила на сопствено захтевање господара грађевине, или по наређењу грађевинске власти

Члан 70

Рушење грађевина.

Ако је стање какве грађевине по нахођењу надлежне местне грађевинске власти опасно по људе или по туђе имање, то је притежаоц исте дужан, да што пре томе доскочи па ако је нужно и да се исели и зграду поруши (демолира).

Локалне грађевинске власти одређују тога ради или на основу добивене тужбе или сопственог виђења, стручну комисију, и решавају по реферату њеном.

Део IX

Опредељења према суседству.

Члан 71.

Одстојање зграда.

Што се тиче одстојања зграда једне од друге, као и њихових висина у погледу сигурности од пожара и здравствених обзира, нормирато је потанко у VI делу чл. 24 и VII делу чл. 46 и налази своју подпуну употребу и у смотрењу суседних одношаја.

Члан 72.

Право изгледа

а. У главним околним видовима, који су са суседном међом паралелно или приближно паралелно, могу се прозори само онда правити, ако су она у чл. 6 опредељена одстојања сачувана.

б. Са обзиром на она, по чл. 24 тч. д. е и ж дозвољена већа примицања суседним зградама т. ј. испод минимума од 5 метра издају се следеће нарочите одредбе:

Прозори обичне конструкције могу се само на 1·5 правити близу суседне границе.

Ако је одстојање још мање, онда се не смеју прозори за отварање наместити и морају имати углављене гвоздене решетке од највише 15 сантиметра и окна да су од тамног (мутног) стакла.

То исто важи и за светљарнице

в. Други какви отвори, као: врата, одушке, отворени ходници и др. могу се само на 5 метра одстојања од суседне границе правити; али на основу споразума између суседа може бити и изузетка, види чл. 33 тч. б.

г. У главним околним зидовима, који према суседној граници стоје отвесно или приближно отвесно, треба да су отвори најмање 0·80 метра од ње удаљени.

Даље морају грађења испред кућа, ако излазе више од 0·30 метра из линије бити од суседне границе најмање 1·6 метра удаљена; то исто важи и за светљарнице.

Од овога се изузимљу само појасеви (гезимзи) под кровом, катни гезимзи, покретни предкровови, фењери и шилтови, као и предграђње на позадној страни и на зградама у авлији, које према суседној граници имају непровидне дуваре.

У осталом изузеци су дозвољени на основу споразума између суседа.

д. Сва ова под б, в и г наведена наређења не важе за већ постојеће зграде, поред којих ће се тек нове грађевине подизати.

Члан 73.

Простор између зграда у једној линији

а. Кад се у смислу одредаба чл. 24 тч. д, е и ж. зграде са сокака ближе од 5 метара према суседној гра-

ници подижу, ако се 2 суседне зграде не зидају сасвим једна уз другу, то ће простор између обе зграде најмање 2 метра празан остати,

Али је дозвољено тај међупростор покрити и као пролазак употребљавати.

б. По себи се разуме, да ће се тог одстојања морати онај од суседа придржавати, који буде доцније зидао.

в. Кад се две суседне куће у исти мах зидају, могу се суседи међу собом споразумети тако. да се свака страна половине тог одстојања придржава.

Члан 74.

Заједнички зидови

а. Прављење каквог заједничког зида на прочељу куће или зачељног зида (feuermauer) између две суседне куће ствар је слободног споразума, о чему ће се направити писмено од правне вредности.

Такови раздвајавајући зидови припадају заједно са својом основном површином обојици комшија на равне делове, догод не буде засебно право једнога специјално назначено.

б. Такав заједнички зид може сваки од оба притежаоца на својој страни употребити у толико, у колико се то са опредељењем зида и његовим одржањем слаже, и у колико је то дозвољено без уштрба подједнаких права и дужности и у смислу прописа грађевинског уређења.

У опште се распростире право употребе до половине од дебљине зида.

в. Сваки сапритежаоц може какав заједнички зид повисити, у колико се то не коси са прописима грађевинске полиције; али ће у том случају морати он сам сносити трошкове дозиђивања и обдржавања истога, као и тиме проузроковане веће трошкове око обдржавања оног дела, који је дотле постојао.

Ако тај заједнички зид не би доста јак био, да може намерено повишење или оптерећивање носити, онда се та намера може само с том предпоставком дозволити, да се зид према потреби појача или да се изнова зида но по одобрењу суседовом.

У том случају ће онај од сапритежаоца, који намерава повисивати на свом земљишту, зид појачавати и о свом трошку извршити, а јамчиће за сваку штету, која би се тиме могла суседу нанети.

Члан 75.

Заједничке ограде

а. Између суседних плацева или башта могу се на на основу писменог споразума заједничке ограде подићи, зидовима, плотом и др.

б. Између плацева особито у варошима, треба ограде тако високе правити, да се преко њих не може непосредно прескакати.

в. Са заједничком оградом су и заједничке дужности обдржавања скопчане.

г. Као граница између суседа биће средина ограде.

д. Ако би због неједнаке висине земљишта заједничка ограда нижег земљишта захтевала особите радове учвршћивања, то ће тај вишак трошкова оба суседа заједнички сносити.

Члан 76.

Самосталност грађевина

а. Свака зграда мора се из основа, па навише самостално подизати.

Нарочито треба сводове, подпорне зидове, подупирала и т. д. тако постројити да не буде косог потиска на страну суседног земљишта или суседне зграде.

б. Сталне подбоке на суседне зграде нису дозвољене, привремене пак могу бити само по одобрењу суседа или по наређењу грађевинске полиције.

в. Димњаци или луле могу се на зиду суседне зграде прикачити, ако би ова усљед доцнијег зидања или повишавања сметала одилажењу ваздуха из ниже зграде.

Но ако би та потреба усљед тога наступила, да се нижа каква кућа до већ постојеће више куће тек назида, онда мора бити споразума између суседа.

г. У циљ грађења спада и планирање авлија и градина, и може сваки притежаоц своје земљиште према потреби и по своме укусу непосредно до границе суседове узвисити или спустити.

Но у оба случаја дужан је на држање суседног имања пазити.

При таквим постројењима, направиће се поред неозидане суседне границе један подпорни зид или правилна косина, која пак не сме преко суседне границе стизати

То исто важи и за постројавање подземних простора, подрума и т. д. који би се до саме суседне границе правили.

Члан 77.

Стреје

а. Отицање воде с крова мора бити на сопственом земљишту тако, да је суседно имање обезбеђено — од влаге.

б. Ако би стреја била ближе од 0·50 метра према суседној граници, мора се на стреји олук наместити.

в. Олуци на стреји, који се међу 2 суседне куће по чл. 21. тч. в. заједнички обдржавају, морају се — у случају да један од суседа заједницу не би више хтео — заменити двама засебним олуцима.

Ако се намерава каква суседна грађевина повисити, то се може само тако извршити, да не смета другом суседу, да може свој олук на стреји наместити, и мораће му се сваки трошак надокнадити, који би том променом могао имати.

г. У осталом важе у смотрењу суседних одношаја и она у чл. 19. тч. г. и у чл. 21. тч. а, б, и в обележена наређења о олуцима на стреји.

Члан 78.

Заштита против досађивања

а. Ако не постоје уговором, споразумом или застарелошћу какви сервитути право послуге, онда се морају следеће дужности у корист суседову испуњавати.

б. Места за бацање ђубрета, рупе за бацање помија и проходске рупе, као и друго што у чему се држе влажне, или заударајуће материје, даље кречане, бунари и подземни канали морају својом спољашном ивицом зида најмање 2 метра бити удаљени од суседне границе.

в. Употребљавању просторија у суседној кући не сме бити од велике сметње ширење топлоте из ложишта, смрадори из штала или других индустијалних постројења.

Ако ће по суду стручњака наступити јака досађивања или ако се таква доцније покажу, то ће се употребити начини, који су као најбољи познати за заштиту против тога; међу које особито спада подизање изолирајућих зидова у обиму.

г. Па ни на већу даљину не смеју дим, пара, заударања, лупа или потреси бити од јаке досаде туђем земљишту или зградама. Особито се морају димњаци или одушке тако високо постројавати, да њихово горње грло најмање 2 метра стиже над суседним највишим вратима, прозорима или прозорима на крову, а кад је одстојање тих објеката мање од 10 метара.

Димњаци на индустријалним постројењима морају се изводити више слемена свију околних зграда и тако јаки, како би се доцније могли повисити.

д. О мерама, које се за већа индустријална постројења морају употребити, да би се свака сметња и досађивање у суседству одклонило, па било да су та постројења у обсегу варошког или сеоског становишта или да су засебна, решаваће специјално дотична грађевинска власт.

X. Део
Естетика

Члан 79.
Фасаде грађевина

а. За спољашњи украс грађевина, наиме израђивање фасаде, симетрична подела врата и прозора и т. д треба такав распоред учинити, који ће пречишћеном укусу у арлитектонском погледу избором *добрих* размера и пристојним уресом одговарати, а за то се имају и господари грађевине као и извршујући предузимачи побринути.

б. Исто као кућама, треба и економним зградама или индустријалним постројењима, која се у вароши или близу вароши подижу, нарочито онда кад леже близу сокака или друма, дати допадљиву општем архитектонском укусу одговарајућу спољашност,

в. Свако шаренило и бљештање од боја на спољашности зграде треба избегавати.

г. Избор стила у ком ће се грађевина правити оставља се господару грађевине на вољу али ће се при састављању пројекта од главних фасада барем у опште придржавати правила изабратог стила.

Што се тиче стила и спољашње израде за јавне грађевине, као: цркава, надлештава, касарна, затвора, (апсана) и т. д., то ће се исти прилагођавати цељи грађевине, а у особито важним случајевима, тражиће се специјално наређење стручног министра због

избора стила у ком ће се градити пре нег што ће се пројект израђивати.

д. Грађевинска власт има право, да господару грађевине означи архитектонске погрешке у плановима или при извршивању фасаде које јако у очи падају, и да настојава да се исте одклоне.

е. Што се тиче висине парапетних зидова над тротоаром код приземних прозора, која је као најмања већ оним у чл. 49. тч. а. наведеним наређењем о најмањем уздизању патоса над тереном означена, препоручује се, да се та висина у колико је могуће на 1·80 мет. доведе.

ж. У главним зидовима и то у оним са сокака као и оним из авлије могу се димњаци само у сасвим ванредним случајима наместити.

Члан 80.

Летњиковци.

а. Нове грађевине у типусу летњиковца дозвољено је правити у границама свог земљишта, положај њихов мора пак бити паралелно са фронтом са сокака а њихови главни зидови с преда не треба да су мање од 6 метара измакнути иза фиксиране линије сокака;

У том случају мора се оставити између грађевине, која ће се подизати и суседне границе један празан простор најмање 6 метра широк, за прављење баште.

Тај празан простор између фасаде летњиковца и сокака не сме бити озидан нити са објектима за економне цељи запремљен.

б. Ограда са сокака пред таковим летњиковцима, прави ће се ако је дуж варошких сокака и у приближно једнаком нивоу подигнути тако, да се најпре 0·45 —0·60 метра високо назида а на зиду углавиће се лепе гвоздене или дрвене филарете.

ДУХ ПРОШЛОСТИ

Са старих рујина, кад поноћ царује свуди,
Диже се прошлости Дух. Озарен буктињом славе,
Он тајом тужи, ил' кроз ноћ суморно блуди,
К'о бледи призрак умрлих снова и јаве —

И тихом песмом и благим небеским гласом,
Он с' тугом буди прошлости давно време;
И смерне звезде трепере чудним красом,
Док песма тоне у бескрај неме....

Све стрепи, слуша... И пастир иза сна се буди,
Па сву ноћ прати суморне ове гласе,
И залуд одзив чека — већ плава зорица руди,
И бледа кандила ноћи на плавом небу се гасе...

Април

Војислав.

БАРУДАН

Приповетка из Потисја

(свршетак)

VI

Прошло је опет неколико дана. Газда-Марко отишао у Срем по вино.

Стана искупи сваки дан своје другарице, да јој помогну довршивати дарове и сав прибор за нови га-

здаричлук; она сама везе са златом Јови венчану кошуљу; па кад се искупе певају по ваздан, сав се шор ори.

Барудан је на салашу, одкад је чуо, да је Стана испрошена, не долази у село, а какав је, нађе он увек посла.

Смркава се.

Стана испратила другарице па стала пред врата. Не изгледа оца, јер он је тек јутрос рано отишао, већ Јову. Има већ неколико дана, како је отишао на свој нови салаш па никако га нема у село, а прекосутра је јабука. Сваки га дан тако изгледа, па га нема, ал сутра мора доћи зацело. С том мишљу је свако вече па и данас ушла у авлију. Док је терала живину на легало, дотле је у себи правдала Јову: за бога, та он сад има толико бриге, а сам је па свуда мора бити, не може он оставити послове па сваки час мени трчкати — баш смо ти луцкасти ми, који волимо!

Само што је затворила комору па ће у собу, а врата авлинска отвори — Јова.

С раширеним рукама потрчи му она на сусрет:

«А камо тебе толико, неваљалче један, мислила сам, да ме више не волиш!»

«Не волим? Камо среће!»

Он је то тако жалостивим гласом рекао а уз то је још тако дубоко уздахнуо, да Станине раширене руке клонуше, а очи јој се упише у његово мушко лице. Сад тек она види, како се Јова за ово неколико дана променуо. Пожутио, као да га пролетница хвата; ослабио је, образи му упали, јабучице мало искочиле, очи упале као да три ноћи није спавао.

«Ијух, а шта је теби, голубане мој? Што си ми се тако променио? кажи мени, шта те боли, да те видам, очи моје!» Стана скоро да плаче.

«Ништа, ништа, душо! Хајде тамо у башту, на ону клупицу, која ће ме сетити на онај блажени часак, кад

си ми казала, да ме волиш, кад сам те први пут пољубио. Тамо ће ми лакше бити — хајде тамо! Онде ћу ти све казати!»

И он је узеде за руку па је поведе а очима је гледи тако жалостиво, да Станина рука задрхта у његовој, она се уплашила, ал не смеде ништа прословити, видела је, да га тешка боља мучи, па се бојала питати.

Сели су.

«Је л' код куће Барудан?» упита ће Јован а као да је тишије говорио, него пре.

«Барудан? Није! А да није он —? О, та читам ти из очију, да ти је онај гадни Барудан што учинио! Сутра, одмах, сутра мора се из наше куће селити!» И она се сва стресла — сетила се Дине.

«Та да, он је, он је —!» Јова није знао, како да почне, шта да каже.

«Па шта ти је радио, сунце моје? Да те није — ал он не сме на тебе дићи руку, јер ја бих га — —« она сама није знала, шта би с њиме чинила, кад би он у Јову дирнуо; нешто страшно, јер по гласу јој се опажа, да беше љутита као лавица, кад јој ко у пород дирне.

«Одмах ми је лакше, кад видим, да га и ти мрзиш»! Јова беше с почетком задовољан, осмех му прелети преко усана. «Да, он ми је претио, страшно, грозно ми је претио, ако те узмем за жену.»

«Ако ме узмеш за жену? зликовац један, а ко је он, да теби за то сме претити? Та што није ту, да га с места из куће истерам!»

«Мислиш, да си све учинила, ако га само истераш из куће? То је врло мало! Мислиш, он ми се неће осветити, можда горе него — Дини? Врло је мало, да га само отераш.»

Стана се узверила. Њезина памет није могла схватити, да би му могла што горе учинити.

«Док је год њега» настави Јова, „ја те несмем узети за жену, јер ми је живот на коцки — он ми је сам то рекао, а што он каже, то и учини у свом лудилу — та ти га добро познајеш!“

«То је да полудиш! Шта се њега тиче за кога ћу се ја удати?»

„Та зар си заборавила? А сама си ми казала: канда ме и он воли. Можда бих и ја тако чинио као он, да ми је његова снага, кад би ти хтела за другог поћи — ал овако морам ћутати и венути, јер од сватова неће бити ништа!“

„Ти си полудио! Ал ниси, ниси! Од кад сам тебе видила, знам, шта је то волети, све бих кадра била учинити, само да тебе — ал нисам мислила, да је и она луда као ми. Знала сам, да ме воли, жалила сам га и лепо сам с њиме поступала, ал ни у крај ми памети, да ће он тако далеко ићи, да му жена будем. Па кажи ми драги мој, шта да радимо, како да га се опростимо?»

«То и мене мучи већ неколико дана. Знаш, да се с њиме неда лепо, па сам мислио и мислио, ал бадава. Не би ли ти, душо, знала, који пут?»

„Ја? А шта бих ја знала? Ја само знам, да га треба казнити. што ти је претио, а како, то још не знам.»

Јова се мало узврпољио. Његов је план био готов. сад му се свидило, најзгодније, да га каже.

„Онај, како би на прилику било, да га затворе на дуго, здраво дуго време?

«Да га затворе? А за што?

«Та, знаш, удавио је Дину — па — кад би се то пустило суду у уши — и Јова није смео погледати Стани у очи, бојао се њезина погледа.

«То не сме бити! О, та ми би били врло рђави, кад би га ми за то тужили, зар није тиме нашу срећу помогао?“

Јова дубоко уздахне, скоро би јаукнуо од бола Тај му бол беше двојак: један, што ће драгу изгубити, а други страшнији — ал касније.

«Онда збогом, Стано! Ја те више нећу видети, буди сретна с Баруданом!»

Дирнуо је у праву жицу.

«Са оним чудовиштем да будем сретна? Та ти се само шалиш? Остани, остани! Предомислићу се. Да, да, можда грешим, што га браним. Ко зна, да ли је баш Дина био лопов — та ваљда би га ухватили. А Барудан је осветљив, пакостан, можда га је злурадо упропастио само да га скине с врата — да, то ће бити.»

«Ал то треба, душо, пред судом доказати.“

«Доказати, треба доказати? Па да богме да треба. Ал ко ће то све доказати?» Стана је слушала и говорила, а као да није знала, да ли је то све сан ил јава.

Јова је дошао до најтеже тачке свога плана.

«Како си се променила, злато моје! Ти си се уплашила — смири се! Ја могу сам доказати све, како је било, морам пред судом све казати и то Барудану у очи, морам, па ма ме у љутини растргнуо.»

Он је вешто удесио; бајаги је умирује, а све је већма плаши.

„Да, да, ти ћеш му све казати у очи, судије ће веровати. Барудан може рећи: није ништа истина, може те онда спопасти и умлатити — не, не! Ти нећеш ићи!»

«Ал онда ни теби више нећу долазити!»

„Страшно, страшно је то! За што се морало све тако десити? Шта сам Богу згрешила, да ме тако казни? А можда је његова воља, да баш ја —? Па нек буде! Ја ћу ићи, ја ћу сведочити. Он онда мора признати — и они ће га — затворити — на млого, млого година — а ми, ми ћемо — бити — сретни — сасвим сретни — је-ли?»

Једва је завришла, јецала је. Болело је, што ће играти улогу, од које се сама гнушала, ал слаба беше и приклонила се моћним приликама, које изискиваху ту жртву од ње.

Јова је ватрено, страсно пољуби.

Ма да му је умишљај за руком испао, ипак се није овог вечера тако весело дома враћао као иначе.

VII

Сутра дан, кад је сунце одокочило, нађе Стана једног дечка из суседства и пошље га на салаш по Барудана.

«А шта ћу?» помисли Барудан и спреми се.

Кад је улазио у еело, чуди се он, што га сав свет тако гледи, као да је свима очи извадио; свуд, куд год је пролазио, видео људе и жене по двоје по троје у гомили, па се све нешто домунђавају и шапућу. Не би му то у очи пало, јер он не звера много, кад иде сокаком; ал ево сад, чим виде њега, где им иде ближе, а они ти се одмах разлазе, па све нешто гледе, да се с њиме не сретну.

„Неки ђаво јесте!" прогунђа он, кад је савио у газда-Марков сокак, јер му не беше обичај ваздан размишљати.

Кад уђе у авлију, изађе му на сусрет Стана. Била је бледа, врло бледа, као да је какву тешку бољу преболела

„Ти си ме звала!" рече он благо — уплашио га њезин изглед.

„Ићи ћемо у варошку кућу!" рече она, а само што се не заплаче.

«Па ићу сам, за девојке ваљда није варошка кућа!»

«Самном — самном — тако мора бити!» и њој суве ударише од горког а нехотичног прекора у Барудановим речима.

„Та што да мораш и ти? Кажи ми само, што морамо ићи — доста ћу ваљда бити и ја сам, мора бити доста. Ти ћеш остати код куће, а ако би те хтели силом одвести — онда тешко њима!» и његов иначе ружан глас беше сада страшан.

„Да ти кажем? Не могу, не могу! речи ми неће из грла а црње су од црног ђавола, па како да ти их кажем? О, куку мени жалосници!» Она бризне у плач и кецељом покрије лице.

Барудан се нашао у неприлици. Помогао би јој, а не зна, шта јој је, неће да му каже; од једа стао превијати дреновачу рукама док је не сломи.

„Та говори, Стано! Мене тако боли, кад ти плачеш. Кажи ми, за бога, шта ти је?» и рапав му глас беше тако узбуђен, тако мек.

Ал Стана га није чула: она је тако била јадом занешена, да је и заборавила на Барудана, па као за себе кроз плач је говорила:

„Да ја пред судом кажем, да ја то сведочим — та то је грдно, та то је грех! Рад своје среће њега да унесрећим? Зар бих ја могла у свој својој срећи заборавити, шта сам урадила доброме Барудану? Зар ме савест не би никад мучила? Ја, девојка, да идем на суд, да сведочим, да слушам, како га осуђују због убијства — можда ће га и на вешала осудити, и Јова каже, да ћемо само тако сретни бити — о, никад, никада! Пре ми се уста осушила, нег' што тако згреше! Па нек умрем од туге за Јовом, ал свет неће на мене прстом пружати. Ја нећу, нећу!»

Барудан још ништа није тако пажљиво слушао, као сад Стану. Он није био баш одвећ оштроуман, ал Стану је сасвим разумео. Синуло му је лице, он је разумео да га она поштује, више нег ико на свету; ни у кога није он тражио поштовања. само у ње и нашао га је. Он се одлучио.

„Фала — фала — Стано!" промуца он, а глас му је јако дрхтао. «Не плачи! Ти ћеш бити сретна, са свим сретна, о свим сретна! Ја нећу упропастити Јову, нека га ради твоје среће! Ја ћу сам све казати пред судом, нека ме осуде. Та мени ће то тако лако пасти, кад од тог твоја срећа зависи. Да останем слободан, можда бих кадгод подлегао искушењу те бих ти срећу покварио, а кад ме један пут осуде, све да хоћу, не могу. Сад да имам два живота. обадва бих за тебе дао. А и на што ми је живот? Нико и не мари што живим, још ме руже и свачим ме вређају, па да живим и даље тако? А кад мене не буде, неће нико твојој срећи сметати — тако мисли Јова, тако си можда мислила и ти. Од свег срца дајем тај несносан живот, јер видио сам сузе, које си ти замном пролила, чуо сам речи, којима си ме у обрану узела — ја не бих достојан био твојих суза, кад бих се устезао! Благодаран ћу ти бити, благодаран! Та твоје добро срце бар ме жали, малко жали оно не верује, да сам ја неваљао — па то ми је доста, сувише! Збогом, Стано!»

И он превуче прљави рукав преко својих влажних очију, погледа још једном девојку, коју је тако волео, па нагло изађе на сокак.

Узверено је гледала Стана у њега, док је говорио, није све разумела. Она је само то разабрала, да ће он сам пред судом свој злочин исповедити. Она је осећала, да то не треба да буде, да је то грех и она је раширила руке, хтела му је полетити, загрлити и задржати га. Ал њега већ не беше у авлији. Страховите, испрекидане мисли, стадоше једна другу гонити. Крв јој пројури у главу и она клоне на земљу. Сиротица! Целу јој ноћ страшно пребацивање није дало ока свести, мучила је тешку муку, а сад јој мука на врхунцу одузе свест.

Ко зна, докле би она на припеци лежала, да јој не дођоше другарице на мобу. Квасише јој лице ладном

водом, дође себи — беше болна, преболна. Наместише је у кревет, из ког није за три недеље устала. После се све већма опорављала и кроз месец дана венчала се с Јовом. Који су били у сватови, приповедали су: све је било лепо и красно, само би невеста могла бити весслија!

VIII

Време иде својим старим брзим током. Ономе, који је сретан, пролази као леп сан, искићен најшареинијим појавама; а ко је несретан, отегло му се време као недогледан ред најпрњих слика.

Па тек како је заточенику, који је на двадесет година осуђен! Двадесет година — трећина људског века!

Да, Варудан је трећину века у затвору издржао, и двајестогодишње тавновање променило га је. Не, да је зажалио кадгод, што је своју слободу жртвовао срећи љубљене девојке, не да му је усахнула љубав, не! Тешка радња преко дан и тавна самоћа преко ноћ променише га — научио је мислити. Мислио је он и пре, ал само о својој љубави. Сад је размишљао о кобном удесу својих сапатника. Колико их има, што су у часу тешка искушења постали грешници, те сад силно време у тавници проводе, а могли би га можда на чије добро употребити. Чуо је од два три друга, да су невини; нашли се у положају, који је против њих сведочио те сад морају патити за туђ злочин; он им је веровао — та која вајда осуђеноме, да крије свој преступ. Упознао се и с такима, којима су наметули злочин, јер својим поштењем сметају другима, силнима; он их је жалио и осећао да на свету имаде и мора бити увек неправде, и ма да се човек како труди, да јој разним установама на пут стане, пре ће јој раширити делокруг, него што ће своју цел постићи.

А кад се уморио тим мислима, сећао се свог села, Стане, и он се развеселио, тавновање му одлакшало.

Добио је богиње. У тешкој бољетици желио је да умре — та на што му је живот? И овако се приближује крај робовању па куда ће после? Жеља му се није испунила, оздравио је, то јест богиње су га прошле али је — ослепио. Ушле му богиње у очи, а на жалост има данас доста лекара, којима није светиња позив већ новац. Тама вечна, тама страховита је!

Сиромах Барудан!

Ослободио се тавнице. Дадоше му неке дртине и великодушно му дозволише, да сме у вароши просити. У сиротињском дому имао је стан; сваки дан га је извело једно сироче до крста на пијаци и на вече водило га кући. Седио је ту по цео дан а ни од кога није запросио милостиње — ко ће дати, и без тога ће дати. Ружно му лице није никог привлачило, ал беше у њему оно нешто, што нас болно дирне, кад погледамо у ког сиромаха па хоћемо нећемо пружимо му дарак.

Једног дана у зиму седи он пред крстом и седи, а нема му вође. Барудан није могао знати, да се већ смркло, само је осетио, да је око њега тишије, ладније.

Још је чекао, а и куда би сам? Не зна пута. Он није могао видети, да се насуморило, па је чекао — та когод мора доћи по њега.

У један мах поче вејати снег, најпре полако па све јаче. Барудан је дрхтао, зуби су му цвокотали. Снег се топи и пробија му кроз хаљине, нема куд, устане и пође. Куда? Куд доспе.

Снег му је сипао у лице, у косу, на руке, по целом телу, а он је мислио, пипајући штапом испред себе, да на што не нанђе. Два, три пут је клизнуо, љуто се ударио о тврду калдрму, ал увек се дигао и ишао даље. Он није роптао, што га оставише самог на љутој непогоди, није се срдио, што никог не срета, да му пута

каже у тавноћи вечитој, а опет му је било тешко, врло тешко. Снег се по њему више не топи, ухватила се кора, зар да закрпи оне силне дере на оделу му те да неда ветру да му до голог тела допирује. Ноге му малаксале прозебла рука испустила штап. Саже се, да га потражи, издадоше га ноге, он паде, бадава, малаксао је. Осећао је, да му је крај и предао се свом удесу. И опет није роптао, није клео, мирно је муку трпио, јер знао је, да је то све ради њене среће... А да ли је она зајиста сретна? Та му мисао сад први пут у главу дође. Та то би била грдна неправда, овака мука, и да она није сретна!... А за што нисам отишао, да се уверим? Бојао сам се. Ако се у нади преварио, ако морам чути њезину невољу, онда бих био кадар и опет згрешити. Ако ми се нада испунила, ружно би било пред њу изаћи. Можда би јој то као неко хвалисање изгледало, као да бих тиме рекао: видиш како сам те ја волео, ослепио сам, тавновао по твојој жељи двајест година а нисам питао: зашто то? Па Јова! Како би ме гледао! Избацио би ме на поље, јер би се бојао, да му Барудан још може шкодити. Вараш се, ако држиш, да Барудан тако подло мисли као ти! Нисам ти претио судом из какве ниске намере, не! Бојао сам се за Стану, да је не унесрећиш, јер крадено никад није благословено! Не знам, чиме си јој главу напунио, ал видео сам, да ме и она жели скинути с врата, ил је бар желила. Њезино кајање у последњем тренутку прекрхало ме је -- предао сам се суду. Двадесет година тавнујући тешила ме је мисао, да је она сретна, и сад, кад ми се патња крају приближује, сад ми се рађа сумња у њену срећу!

Двадесет година!... Двадесет година гледати јадне сапатнике, проводити у немилој самоћи, где ти звекет тешких окова сваког тренутка довикује: робе! Двадесет година не знати за свет, за оне које волиш — страховито! Па кад те пусте, да си слободан, да се вратиш

свету а пред тобом ноћ, најцрња ноћ — па онда тек разабереш да је све то заман било! О не, не, та она мора да је сретна!

Ноћ, што се спустила на једну половину лопте земљине, што је пала на очи Барудана, спутала је полако и његове мисли. Биваху замршеније, нејасније, док напослетку сасвим не потавнише. Ноћ на земљи, у патничкој души ноћ.

Снег је вејао и даље и покривао је својим леденим покровом све, све па и ружног Барудана, који је волио лепу Стану.

IX

Леп пролетњи дан.

Деца из читавог сокака искупила се пред оном великом газдашком кућом па се играју. Кућа је, истина, лепо окречена, прозори чисто избрисани, испред ње је лепо почишћено, ал опет је занемарена. Бог те пита, кад је кров прекривен, оџак се пола срушио, прошће се изјерило; по свему се види, да у кући газдује вредна домаћица, али да је домаћин нехатан човек. Она сиротица цео боговетни дан ради у кући као црв, а он од јутра до мрака преседи у биртији. Кад кући дође, она му се мора с очију склонити, хоће да је туче. У онаком стању све виче: ти си крива, ти си свему крива! Што дочепа, за њом завитла. А кад се сутра истрезни, сети се свога покора па бежи од куће, да не изађе пред очи својој доброј жени, коју је тако волео. Побегне у биртију па у пићу заборави на све, и на жену и на децу, а има их двоје, једно мушко од десет а једно женско од шест година — прва му деца умирала.

Ено онај Малиша, што је коловођа дечијем друштву, то му је синчић Перпца.

Како се срушио зимус од силних снегова зид, што дели башту од сокака, газда од куће донео печених ци-

гаља, да нов назида, ал канда му се не хити са зиданьем, јер цигље се већ почеле кварити. Деца мисле, те су цигље за њих да се играју, те који по једну који по две па их вуку тамо под прозоре, да праве град. Наслагали их у дужину од једног хвата, и у висину од своје четир стопе па то је град. Браниоци позасукивали рукаве, попели се на град па очекују нападај — ал дотле не дође. Један од бранилаца показа својим друговима неког издрпаног, незграпног просјака, што се упутио управо њима. Мора да је слеп, јер палицом пипа с леве стране, као да је сигуран, е напред и с десне неће ни на што наићи. Деца се поплашише, махнуше се града и одоше мало подаље — што је чемернији изглед ког просјака, тим га са деца обично већма боје.

„Ама ће наићи на град!» смеје се једно неваљало дете и напред се радује, како ће то бити лепо, кад се просјак стропошта.

«Ал болеће га, ако се здраво удари — идем да му кажем!"

«Немој, Перице, мало ће се искекетити па ћемо се смејати». Моле га другови.

«Та ви'те само, како једва иде, болестан је, па још да се удари — аја! — Стани, чича, ето ћеш наићи!»

Ал доцкан. Просјак је већ наишао, ногом је ударио о темељ граду, тргнуо се натраг ,палица му клизне и он колики је дуг прући се на леђа, а занијане цигље управо на њега. Јаукнуо је старац, јер га цигље покрише скоро до појаса. Колико га је болела повреда, толико већма киптио је у њему гњев. Чуо је, где је се деца кикоћу, помислио је: хотимице су наместили цигље, да се убије и он скочи на ноге да казни неваљалу дечурлију: Као да није био слеп, журио је онамо, одкуд је чуо дечији глас — сав је дрхтао. Тешко детету, које му падне шака.

Пред собом чује дреку па се онда неко спотаче и паде баш пред његове ноге. Просјак се саже и подигне — Перицу. Страшно беше чути, како је јадно дете пиштало.

У тај мах истрчи из авлије уплашена жена па заврисши бесним гласом:

«Пуштај ми дете, зликовче један!»

Она зграби просјака за руке.

Он се трже, пусти дете и приђе жени ближе

«Говори, реци још једну,» промуца он.

Ал она га није чула, Пригрлила је свога синчића на груди па га је ватрено љубила. На дреку дечију истрчала је сирота мајка, видела је синчића у опасности, била је готова у коштац се ухватити са снажним просјаком — Љубав материна, највећа је љубав.

«Торњај се врагу, скитницо једна, док ниси горе прошао!» и она хтеде са дететом у авлију.

«Опрости, Стано — нисам знао да је то твоје дете!« молио је просјак.

Она се осврте. Загледа се, у то гадно рапаво лице, у те упале, затворене очи, прелети оком исцепано му рухо и ухвати просјака за руку. Пустила је Перицу и увукла је просјака у авлију. Она није могла речи проговорити ал много сувише говориле су оне горке сузе, што су јој се низ лице лиле.

Посадила га је на столицу, пала је на колена, главу је заронила у крило му и јецала је.

А он?

Проклињао је у себи оне стражаре, што га у снегу нађоше и живот му спасоше: проклињао је дан, кад се на пут кренуо. Разумео је, да је Стана несретна, а то је, после толко горких дана, страховито.

«Опрости, Стано, опрости! Ја сам крив. свему сам ја крив, што сам ћутао! Можда би друкчије било, да те нисам тако јако волео. Пустио сам га, нек му суди

онај, који свакоме суди, који је и мени судио; ал нисам мислио, да ће суд његов и на тебе невину пасти, — па опрости ми! Пусти ме, досадио ми овај свет, он није за мене, ја нисам за њега. Тешко сам му згрешио, па ме је тешко казнио, а ако дуже узживим, муке ће ми бити дуже, теже. Пусти ме!

«Да те пустим? Да се слеп потуцаш од немила до недрага? Никада! Да ти опростим? Немам шта! Десет је година само, како се Јова пропио — моја десетогодишка патња половина је од твоје, коју си због мене патио. Муж ми је загорчио живот, али ја имам децу, за њих морам живети. Јова је морао што зло учинити, то га гризе па пије да га заборави, и пијан кори мене, да сам ја крива. Нећу да питам за његову кривицу, могао би ми овај чемерни живот још горе омрзнути. Он никад ни за шта се не пашти, свуда морам ја бити, а свуда не могу доспети, те нам газдинство пропада. Па се он и страшно задужује. Остани код мене, Барудане, буди што си и био! Истина, ти си ослепио, ослабио си, ал немам мушке главе на ксју се тако ослонити могу, као на тебе, ти нећеш моћи тако радити као пре, нећеш моћи пазити, али ти ћеш бити свуда уз мене, ти ћеш ме учити, ти ћеш бити глава а ја очи и руке. Кад исплатим дугове, једва ће остати који ланчић, а деца расту, зар да их као просјаке оставим? Остани, Барудане! Заједно ћемо радити, да два сирочета од патње и пропасти сачувамо, да их људма честите оставимо — шат тиме богу угодимо. Остани, Барудане!"

«Да останем? Трпићу тешке муке — та ја сам томе вичан! Остаћу: Да себи живот узмем, да на се товарим нов грех — нећу! Остаћу!«

То вече донесу Јову из биртије — запалила се у њему ракија. Давали су му млека, ал он га није хтео узимати.

Око поноћи истерао је све из собе.

Стани се исповедио. После је дозвао децу и Барудана. Изљубио је децу. Барудану је пружио руку, стиснуо је и плакао је. Око два сахата почео се мучити, у јутру је био мртав.

X

Прошло је још десетак година.

У Станиној кући два весеља: жени сина и удаје ћер. Весеље је у најбујнијем току. Старији поседали око пуна стола те напијају то куму то старом свату, то младенцима. Омладина се похватала у коло те игра да се све тресе.

Барудан — сед је као овца а слаб као јагњешце — седи у дну стола и замислио се. У мислима врнуо се далеко у натраг, у оне јадне и чемерне успомене из тешке прошлости, из којих га час по тргне весела јава те чисто не верује, да је јава.

«А што си се ти тако усамио, Варудане?» потапше га Стана по рамену. «Та ово је и мој и твој најрадоснији дан!»

«Да, најрадоснији! Ал опет остаје једна црна пега из прошлости, која ми помути и све весеље, те све мислим: ја то нисам заслужио!»

«Ниси заслужио? Ниси ли ти тако слеп и стар радио самном дан и ноћ, кад нам оне гладне године скоро све продадоше у дуг, заслуживао си кору леба, да не поскапамо од глади? Ниси ли ти обрађивао она два ланчића земље, што нам остадоше, и штедио закидајући од својих уста, те смо последњих година дотерали до пет ланаца и напунили кућу? Ниси ли ти био мојој деци у свачем на руци, те их довео до људи? Ко би обрнуо главе на мене са нејаком децом, ма пропала, да тебе није било? Ако си што скривио бог ти је опростио!»

«Јели, ти мислиш, да је опростио? како си добра!» И он је ухвати за руку, а рука му је дрхтала.

„Чика-Барудане, Чика-Барудане, кум заповеда, да играте!» дотрчаше обе невестице.

„Да играм, ја да играм? Махните се тога!" брани се он.

„Али кум заповеда чика-Барудане!» наваљују младожење.

«Та ја не знам играти!»

«Не морате ви знати, само за нама, слатки Чика-Барудане!»

И једна га невестица узела за једну а друга за другу руку, па га одвукоше у коло.

«У здравље честитом старини Барудану!» напија кум.

„Живио чика-Барудан!»

А њему се слепе очи наводнише, дрхтао је и шаптао:

«Ни сам ја то заслужио — нисам!»

М. Живковић

ПИСМА ЈЕДНОГ СРБИНА ИЗ ПАНАМЕ

(Свршетак)

У Панами, 5-ог јануара 1882.

Што дуже станујем у Америци све се морам више дивити духу Јенки-а. Куд смо ми изостали у нашој старој Европи и колико нам још ваља корачати пре но што будемо појмили слободу онако како је Американци појме, и пре но што будемо свађали личну одговорност онако како је они свађају. Добићеш тачан појам о Американским правима ако ти само један пример наведем: чувену жељезницу «Панама Рел Род» (Paname Rail Road) Одма ћете видити грдну разлику у експлоатацијама жељезница с' ове стране океана и с' оне.

У Колону, која је тачка чело пруге, из лађе се улази управо у станицу јер станице тако рећи и нема онакове какове ми замишљамо и градимо. Разне споредне и службене пруге као и свеколике принадлежности станице све је то у средини вароши смештено и свакоме приступно: од ограде и чувара ни трага. Влакови се склапају, локомотиве јуре по свим правцима, и у тој вреви кола, људи, жене па чак и мала деца пролазе мирно куд који и нико се томе не противи. «Нек свак себе чува» то је начело што ваља себи да улије у главу сваки који коракне на Американско земљиште. Нико вам ту неће стати на пут да од влака будете прегажени, ако вам то лежи на срцу. Но пошто је сваки несрећни случај непријатна ствар а поглавито за онога над којим се врши, и пошто установа званичних стараоца не постоји, то се сваки мора сам чувати, сваки добро отвара очи, па да видиш несреће се и не дешавају чешће но у Европи.

Чим је који влак склопљен, одма се на њега прилепи објава у које доба полази и где иде. Слободно вам је ићи у њ читав час пре поласка ако вам је воља: ко пре дође уграби најбоље место. Пошто путници имају право да се собом носе до 100 килограма пртљага бесплатно, то су тиме укинуте све формалности уписивања пртљага. Извесан број кола носи натпис „за пртљаг» и један чиновник мотри да се не праве злоупотребе. Сваки путник мора сам да се побрине да натовари своје ствари у кола. У назначено време влак се креће без икаквих опомена и питања и тек у току путовања појављује се званичник који тражи да му платите ваше место и у замену вам даје једну цедуљицу (тикет) са најучтивијом молбом да исту предате чиновнику контроле кад будете изилазили из кола.

Но не треба мислити да је свет овде паметнији но у другим крајевима: ал начин на који се поступа са љу-

дима који се упуштају у путовање а нису претходно оверили довољно стање свог шпага, тако је прост а у исто време тако значајан, да се најодважнији људи морају добро размислити пре но што се усуде да покушају цабе проћи. Поступак се овај састоји у томе да се влак сместа заустави и да се путник без пара избаци на пругу У другим би земљама овако што било просто спрдња, овде је пак путник стављен у неприлику. Да се мало изјасним: од Колона до Панаме жељезница пролази једнако кроз дивље шуме; пруга је та управо један кајиш од 75 километара који се одмотава између два зида од зеленила кроз која је немогућно проћи. Од ма које тачке па до друге један је пут гвоздена пруга и то какав жалосан пут за пешака. Застор се састоји из комађа стена са свакојаким угловима и шиљцима: преко тога су положени прагови у размаку од 0·40м. до 1 м. Помислите како мора бити јаднику који је принуђон да скаче од прага до прага неки 20 од 30 километара пре но што наиђе на какво сеоце; корачати по застору? на то не може ни мислити јер би раскрвавио ноге пре но што би први километар довршио.

Таква судбина очекује свакога путника који се или из лакомислености или из непоштених побуда нађе у немогућности да подмири потраживања званичника. Но ова је судбина још отежана у случају код самовоља вође влака избаци муфтацију на одломку пруге између два моста. Треба знати да су Американски мостови сведени на најпростији начин: две гвоздене греде, преко њих прагови, а преко истих шине: с једне и друге стране празнина, а испод њих махом дубљина од 40 до 50 метара. У таковим околностима, где сваки погрешан покрет води у сигурну пропаст тада тек расте у срцу јадника неизмерно поштовање према науци о равнотежи у опште а на по се о равнотежи преко прагова.

Неколико речи о прузи са стручног гледишта. Пруга је ова рђавије саграђена но што су Европске пруге, о томе нема спора. Нагиби су од 45 милиметара а кривинама је најмањи полупречник од 200 мет Кривине и противу кривине иду једно за другим без да их најмањи комад праве пруге раздваја. Грозан призор додуше, али се опет возамо као у Европи и влакови не искачу чешће из шина но у Европи: у ствари тим је постигнута велика уштеда у времену грађења и у утрошеном новцу. Ја сам дуго мислио да влакови не могу добити ону брзину коју добијају код нас: ово бива до душе у обичном стању ствари. Али у изузетним приликама влак може да јури са брзином од 75 килом на час а да не излети из шина. О томе сам имао доказа поводом једног пожара. Служба ватрогасаца врло је траљаво уређена овде Обе вароши Колон и Панама служе се једним шмрком. Кад год се појави пожар у Колону шмрк се налази у Панами наравно, и обратно. На један знак брзојава шмрк пројури за један час простор од 75 километара.

А ми други смртни ми морамо четири пуна часа да путујемо од једне до друге вароши; но ми смо ипак задовољни јер ако милимо ми нисмо принуђени да чамимо по „дворанама за чекање» где је забрањено пушити нити морамо уписивати пртљаг, нити га мерити и шта ти ја знам још друго, све благодети Европске углађености.

Не могу да довршим овај допис а да не одам част и поштовање надничарима Хинезима који су ову пругу израдили. Они се никако нису могли припитомити панамскоме небу и у толикој су сразмери умирали да се сад прича да под сваким прагом жељезнице лежи закопан по један од њих. Прича се такође да је при довршивању те жељезнице ушла у њих, у виду болести, жудња за отаџбином која их је гонила на самоубиство,

и да су се до петнајсторо њих један до другог на истој грани вешали.

Рија Индија, 10 јануара 1882.

Пишем ти данас са мирисних обала Рија Индија где завршавамо наше истраживање Високог Шагра. Ето нас сада на 60 метара над океаном а на 90 километара даљине од будуће осовине канала. Решили смо се да се не враћамо одма натраг већ да се један дан одморимо овде, и сад је у нашој дружиници овладало опште фарнијенте из кога се с' највећом муком извлачим е да би ти у неколико реди описао какав живот од петнајест дана живимо. Пошли смо из Горгоне, сеоца што се налази у исто време на жељезници и на Рију Шагру са налогом да идемо уз воду до 60 метра висине над океанима и да побележимо извесне тачке како би се доцније предео могао лакше проучити. Дружина се наша састоји, што се белог особља тиче, од Г. М.. мог друга, красног младића, пуног духа и досетљивости, кога у незгодама живота где често не можемо најпрече потребе да подмиримо, никада није веселост ни добро расположење напустило, од Г. Ђ... В... препеченог путника који је пребродио сву реку Амазону, пројахао целу Мексиканску државу и ловио бизоне и антилопе по пољанама *«Far West»* Он је свратио у Панаму и придружио се нама као добровољац те му се јако радујемо. Само да се није нико усудио да му говорио каналу на кога он више мрзи него и на саме прилепчиве болести јер ће се он сместа дићи, узеће своју пушку и упутиће се шуми; што се тиче црног особља, једва вреди да га споменемо. Између обе ове боје, као прелазну пругу, повели смо с нама Еженија Трефолија «sang-mêlè» који се блиста на сунцу као каква флорентинска прилика од бронзе. Еженијо се поноси с тим што је наш *капатас*; то је слуга

коме нема пара; раден је, веран, и одан само.. он је човек код начела, а између осталих начела он исповеда да ваља. чим се дође у какво сеоце, својски накваситн грло. Друго му је начело да ваља сматрати за сеоце најмању белегу у шуми. Кад се споје ова два начела шта произилази отуд? То, да чим наиђемо на какву колебицу где се неколико јадних урођеника скривају, Еженијо одјури да се с њима здрави, ишчезне. па се после кратког времена појави са смешећим лицем уфитиљеним очима, брбљав, једном речи, сасвим други човек: и до сутра дан ништа се не може од њега постићи. То је полеђина колајне, али имају колајне које при свем том имају неописану вредност, и Еженијо је од тих.

Сретства за превоз којима се служимо јесу четири чамца, тако звана pirogues, издубљена у великим грмовима. Цена тих чамаца, који су рукотворина урођеника, јесте од 100 до 200 фран. Добра је страна тих чамаца што потребују сасма незнатну брзину воде, и зато су они једино сретство за пловидбу по овдашњим рекама у којих је дубљина врло променљива. Сваким чамцом управља по четири возара тако звани palanqueros два с преда а два позади. Та реч долази од palanque што је име оне мотике којом се ти возари служе када се пењу уз воду. Служба је тих возара врло тешка и изискује велико вежбање; возари морају увек на ногама да су, што је тешко јер је дно чамца округло; све четири паланке треба да у исто време додирну дно реке и да чамац лети напред као да га једна јединцата снага потискује. Распоред за поступање напред био је следећи: У размаку од једног километра напред плове Еженијо и кувар са пирогом у којој су ствари за логорење, кујинско посуђе и т. д. Затим плови пирог главне команде са нашим драгоценим особама, а по зади остало особље и пртљаг. При сваком путовању ма каквога рода кувар је без икаквог спора особа на коју се стичу пажње свију путника: кувар је предмет обо-

божавања и често нам дође да клекнемо, предаћ јер добро знамо да, кад би нам њега случајно нестало, све би путовање поремећено и осујећено било. Њему смо Еженија придодали да својим старим искуством над њим лебди, да изабира повољна места за логоре, да згодно постројава наше хамаке; као јестиво понели смо консерве, пиринца, бисквита и говеђине исечене на каишеве и осушене на сунцу, тако зване Тасахо (tasajo). Што се тиче свежег меса, ослањамо се на случај и на јуначке деснице: али та нас је нада на жалост често изневерила. Са пићем смо на против много срећнији, јер док нам је често леб не достајао, увек смо пили шампањца и то од најбоље марке, Редерера, молим вас, за што смо имали доброти наших пријатеља да заблагодаримо.

Међутим ми пловимо весело уживајући присутне часови не бригајући за сутрашњи дан; с обе стране реке развија се дивља шума са својим опијајућим мирисом, са чудноватим чаром неприступне своје тајанствености. Ми се дивимо ћутке овом силовитом развоју зеленила: дивимо се џиновским палмама са блистајућим се стаблом како се погињу под теретом грањастог свог врхунца; платанама са огромним њиховим листовима; *igneous* како им се чврсто грање испреплеће под нашим главама и ствара нам небо зеленила. Често се напрасно призор мења; у место шумом обрасле обале, појављује се голо стење.

Река вијуга између два зида од гранита са 15 до 20 метара висине који се нагињу над нашим главама тако, да вас често страх обузимље да се то стење не сруши на вас. На том голом камену поцрнелом од сунчаних зрака, животна сила биљака још није савладана; у пукотинама стења опажају се ките орхидеја са живим бојама својим, кактуси са огромним својим лишћем и сто других биљака што у нашој ботаничкој недотупавности

нисмо кадри да класификујемо; наједаред возар који је с преда на чамцу, нагну се нами и подмуклим нам гласом рече: Senor, ellé agarto!» (Господине ено кајима на!) и стаде нам показивати нешто на обали. Окови паланâка умукоше, сваки се лати пушке своје и стаде разгледати оком обалу е би спазио звер, коју искусна зеница црнца на нечувеној даљини може да спази.

Угледасмо је и ми: извалила се на песку и сунча тело своје покривено блатом тако, да изгледа као старо стабло оборено дрвета. — У највећој тишини дајемо знак паљбе, и уједан мах опалише све три пушке: звер скочи на нос, отвори два три ред огромне своје чељусти, које би лако човека целцита прождерале, и нестаде је у води са подмуклим урликањем. Величина тих кајимана врло је променљива јер њихов је развој тако рећи неограничен. Најмање што их видех имађаху 3 метра, а виђао сам их и од 12 метара. Пливају са невероватном брзином и могу врло дуго под водом стајати. Ја мислим да их је немогуће убити на место. Смртно их ране па опет им остаје довољно снаге да умакну и да се у воду сакрију. Кајиман је доста бојажљива животиња; но ако улучи прилику да окуси меса човечијег, исто му се осладн и тада радо насрће на људе а бога ми ваља га се и бојати. Домородци веле, не знам у колико је то истина до између пса, црнца, и белца, кајиман бира првопсето, затим црнца а најпосле белца, што буди речено међу нама, није врло ласкаво за чланове. «Joskey Club-a» но што је изван сваког спора то је да пси у овој земљи стоје сасвим начисто са симпатијом коју уливају тој опасној животињи; за то, кад год су принуђени да преплиају реку какву, стану лајати као бесомучни да би поплашили своје опасне земљаке: то бар веле домородци, и то ми тумачење изгледа доста разложно. Кајиман је једина велика зверка коју смо најилазили пловећи реком. Иначе смо сачмом тукли пловке, велике

гуштере од 1 до 2 метра и папагаје. И ово је било данас више забава (sport) но прави лов, јер је само ignona добро јело. Ко је имао срчаност до једаред окуси те животиње врло је радо лови затим: укус јој је скоро исти као жабе. У опште наређено нам је било да хитамо у наступачу напред за то смо доста мало времена могли жртвовати тој забави ловачкој.

Брзаци су учестали То су оне тачке реке где се ступањ корита нагло мења и то на врло огравиченом простору; ступањ се погдекад мења на простору од сто метара за 4 до 5 метара. Ту смо принуђени да се искрцамо и да превеземо наше чамце снагом наших мишица. Врло би опасно било, а често и немогућно продужити пловидбу на тим местима помоћу палванака, јер најмања погрешка учини да се чун стане вртити и за неколико тренутака враћа се на оно место одакле је пре једног читавог часа пошао. Пошто смо тиме принуђени били да се неколико пута дневно искрцамо и укрцавамо и да у воду газимо, то се мој друг Г. М... нечега врло шаљивог досети. Једног јутра извади он из свог ковчежића неко одело за купање са широким зеленим и белим пругама којим се оделом некада прославио био у купатилима Трувиљским и Етрташким.

он навуче сасвим озбиљно то одело. Додајте томе Индијански шлем, пушку *en bandouillére* и папуче, па ћете добити приближан појам о целокупној му ношњи; никада у мом животу не видех слике у којој има толике противности између особе једне и окружавајуће околине. Ал' он је ту противност волео и више је уживао што је пронашао то *„исправно одело енжењера у топлим пределима»* но да је пронашао природан какав канал између оба океана.

Становника у овом крају има врло мало. Првих смо дана наишли на неколике колебе где становаху неколике породице.

Тај свет живи сасма жалосно; сва им је рана пиринач и куване банане и једини им је посао да обделавају један комадић земље где производе то двоје. Увек смо их затекли како седе пред својим колебама: наравно гледали су у нас као у каква чуда јер нису никад белце видили били и чудили су се каква ми посла ту можемо имати. Ношња им је проста до крајности. кошуља са канапом око паса. сламни шешир, и индијанске папуче; често кошуљи недостају рукави, предњи део, па чак и стражњи део: ал' канап око паса постоји увек; то је без спора главни саставни део њихове ношње.

Жене имају навику сажалевања достојну да пуше цигаре, па чак и деца у најмлађим годинама почињу пушити, а као што врло дуго сисају, то сам често видео балавце како се подједнако одају страстима материнске дојке и Хаванске цигаре. У осталом материнска је дојка врло значајни створ овде. Кад су деца још сасвим мајушна мајке их носе на леђима у неким путањама и у том неприродном положају дају их мајке: Мислим да је излишно да вам даље описујем предмет. Но не би требало из тога извести да су све жене овде чудовишта.

У добу пубертета које врло рано настаје код девојака ове су дивне на око: девојке од 13 и 14 година већ су савршене жене. Склад свију црта, и тела потпуно је задовољавајући и често су им и лица лепушкаста. Ал је врло кратко то доба њихове лепоте. У место да им брак даје нове снаге и нове чари, брак је за њих узрок преране увелости, нагле остарелости. У тринајестој години њиховој морали смо се дивити и рекли би да им има 18; у осамнајестој пак ми их се згнушавамо и мислимо да им има 40 година. Мушкарци беле расе нису баш увек противни скрштавању раса, и врло су често, пред тим приликама, које нам изгледаху као да излазе из какзог калупа за ливење чоколаде, поднашали своју

кандидатуру подупирући је са многобројним и поштовања достојним чашама шампањца и коњака али, на жалост, увек су наишли на овај одговор «mala color no la misma» што значи «рђава боја, није иста" и тако је остајало царство на оним нагрдама од црнаца из наше пратње. М..... се тешко тешн од тих кошара што их је редовно добијао и покушавао је да угуши гњев свога частољубља са бескрајним расправама о покварености морала у опште, а на по се о укусу код људи што су под упливом прекомерне топлоте.

Међутим време пролази брзо. Наша једнако постакнута радозналост не даје нам да ватамо рачун минулих часова, — ал ето дође већ ноћ напрасно без икаквог прелаза. Где ћемо логоровати? То се питање на концу сваког дана понавља и предмет је бескрајњих препирања. Свако фали свога свеца. Неки љубе шуму са чудноватим њеним шуштањем са вечитим њеним жагором; други опет обалу са њеним оголелим песком; други голо стење; ал' добро те је ту Еженијо. Док се ми препиремо он је већ изабрао место на најповољнији начин; кувар се је већ латио судова; Хамаци су већ устројени у троугду око једног сандука којим се служимо као столом; сто је већ постављен и велика ватра логорска већ је упаљена. После узрујаности искрцавања наступи општа тишина; уморни су већ поспавали; ми смо се увалили у наше хамаке и наслађавамо се разговором о ономе што смо преживели. То су нам најслађи тренутци дана: чаробна ноћ, свежи ваздух после несносне топлоте; шума која помоћу ноћних сенака добија маштовите облике, и необична милина која нас обузимље кад осетимо да смо усамљени сред ове величанствене природе.

Често разговор постаје живљи; сваки осећа потребу да повери другом своје осећаје; говори се о далекој отаџбини, о родбини, о пријатељима о свачему што вам

је драго од чега сте раздвојени можда за вавек. Затим вас тужне мисли спопадну, гласови умукну редом и поступно прелазите на сањарије у околици у којој вам све изгледа чаробно. Све је поспавало у логору. У тишини ноћи ништа се више друго не чује до кречећих гласова мајмунских, које по гдекад пресеца подмукло урликање каквог тигра или јагуара што се баца на свој плен. — Сад, буди ми здраво.

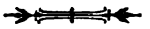

ГОЛЕМО ЛИБЕ

Жубор ми вода идеше
Низ таја пуста долина
Крај неја мома седеше
Па тихо суве ронила.
Мому ми поток прашује:
Ој мори момо малена!
О што ти срце јадује,
Каква је туга голема?

На поток мома збореше:
»Поточе водо убава,
При мене ј' либе чобанче
Мајка ме нему не дава!

Мајка ме њему не дава
Зашчо је голем преголем!
Ако је либе преголем,
А јас га за то поволем!
Мајка ме њему недава
Зашчо је либе делија!
Ако је либе делија
Јас ће му будем гидија!
Мајка ме њему недава
Зашчо је либе бекрија! —
Ој леле туго голема! —
Ако је либе бекрија
Јас ће му будем рђија!

Драгутин Ј. Илић.

О НАСЛЕДНОМ ПРАВУ

од

М. Ђ. Миловановића

(Наставак)

Изложив овако интестатско право наследно, Јустинијан је од, њега створио као неку аутономну целину, која је крај тестаментарнога права као замена његова стајала. Интестатско наслеђе његово изведено је према крвном сродству у породици. Но под тим не треба разумети оно породично наслеђе каково сусрећемо у оријенталних народа, у Словена и Германа, које породицу као основу породицу као сврху има — наслеђе, које је само собом сваку индивидуалност искључивало. Не, ово је већ самим тим у у контрасту са Јустинијановим наслеђем, што тестаменат, а са њиме индивидуална воља, и у њему пуну и главну улогу игра, крај које се само као други основ, који јој у једно и нека ограничења ставља, истиче природна дужност и обавеза између десцендената и асцендената узајамно, тј. нужно наслеђе. Интестатско наследно право, које и сад настаје тек онда, ако воља није изражена, ако нема тестамента, није опет ништа него замена воље али замена, која се руководи по принципу природне љубави и наклоности, и према том се изводи по сродству крвном, које је најчистији извор природне - сродничке-љубави. Оваково интестатско наслеђе данас је готово у свим државама европским искључиво усвојено.

Главна начела овог новог Јустинијановог интестатског наследног права ово су:

Права на наслеђе имају рођаци покојникови, когнати као и агнати, у колико они према закону у ближој или даљој крвној вези стоје; исто тако и брачна веза порађа узајамна права мужа и жене

на наслеђе. Пасторци немају никаквих наследних права на имаовину очуха или маћехе своје. Исто тако и шураци и остало женино сродство не може наследити мужа, нити обратно његово сродство жену. Деца ванбрачна која су могла само матер своју наслеђивати по преторском праву, и то као конгнати, добила су по Јустинијановом праву нека извесна права наследна и на очеву имаовину

Наследници су позивани по извесном реду и по извесним класама, ordines, на наслеђе Сваки ближи ред, ordo, искључивао је безусловно даљи, а исто тако, но не баш увек, рођаци у истој класи, а у ближем степену сродства; искључивали су оне у даљем степену. Према полу није нинаква разлика прављена.

Сродници се ради лакше класификације деле по Јустинијановом праву у три реда: потомке (десценденте), претке (асценденте) и побочне сроднике (колатерале). Ови редови нису при том један од другог сасвим одељени били у посебичне класе, него су често сродници разних редова у једну исту класу долазили.

Класа је наследних четири на броју:

У праву класу су долазили само за наслеђе способни потомци покојникови, и то без икаква обзира на пол и на очинску власт, којој су они подчињени до смрти покојникове или не. Најпре су наслеђивали према близини сродства синови и кћери покојникове, делећи целокупно наслеђе међу собом на равне делове - in capita. Ако је к ји од деце покојникове пре њега умро замењивало га је у делу његовом потомство му по праву представљања. Исто тако, ако би и сва деца раније помрла, наслеђивали су унуци и остало потомство такође по праву представљања; које је у првој овој класи, за десценденте, неограничено. Наслеђе је тада међу њих дељено по коленима - in stirpes - тј. колико је било деце у покојника, толико је узимано делова а сваки део наслеђивало је заједно сво потомство једнога сина или кћери.

У другу класу долазили су сродници из разних редова. Најпре асценденти покојникови, али наравно ако их је било више у животу, који су у разном ступену сродства са покојником, наслеђивао је онај, који је у најближем степену. Право представљања за асценденте није никако били усвојено Само асценденти у ову класу су долазили и неки побочни сродници, и то: рођена браћа и сестре покојникове и по крви и по млеку, germani, и њихова деца по праву представљања. Даље од деце за остале потомке браће и сестара није право представљана примљено: па шта више и сама деца могла су се на ово право представљања позвати само у случају, кад асцендената није било у животу. Ако би се пак десило

да браћа и сестре конкуришу заједно са асцендентима, наслеђе је се делило међ све њих на равне делове.

У трећу класу долазила су браћа и сестре по крви и по млеку (consanguini, uterini) и њихова деца по праву представљања.

Најзад у четврту класу долазили су сви остали сродници, без разлике да ли су и по крви и по млеку, или само по крви или по млеку с покојником орођени, и то увек према близини сродства, тако је један степен наслеђивао само онда, кад у степену пред њим није било више ни једног сродника. Ако ли их је било више у истом степену, делили су сви на равно наслеђе.

Близина сродства рачуната је познатим римским начином, који је данас у већини законика модерних усвојен, и од којега се разликује црквени начин бројања сродства, који и у нас још важи при брачним питањима. О каковом праву представљања у овој класи нема ни речи.

Сав овај целокупни ред наслеђивања подељен овако у четири класе, изложен је у ова четири знаменита стиха:

Descendens omnius succedat in ordine primo:
Ascendens propior, germanus filius ejus
Tunc latere ex uno junctus, quoque filius ejus:
Denique proximor reliquorum quisque superstes.

Односно узајамног наслеђивања мужа и жене рекли смо, да су претори дали им право да једно друго наслеђују, ако нема других сродника способних да приме наслеђе. Јустинијан је ово потврдио. Али он се није само на том уставио. У извесним случајевима, нарочито кад је жена сирота, те није никаква мираза добила од породице своје, добија она право да задржи по смрти мужевљевој за се један део имовине његове: и то ако није имао никако деце или ако их није имао више од троје, онда четвртину имања; ако их је пак имао више, делила је на равно са децом наслеђе. Мало доцније на основу узајамности дао је Јустинијан и мужу исто право на наслеђе жене своје.

Да видимо још на послетку каквих су права имала ванбрачна деца на наслеђе природних родитеља својих. Јустинијан је права њихова овако регулисао; Liberi naturales имају права на шести део очевине, ако им отац не остави по себи ни законите деце, ни жену: у противном случају, они имају права једино на издржавање. Права ванбрачне деце на имање матере њихове разликује се у неколико према томе да ли мати им припада вишој и образованијој класи друштвеној или не. У првом случају имају само прости liberi naturales права да је наследе, а spurii или vulgo quaesiti искључени

су апсолутно из наслеђа. У другом пак случају још је senatus-consultus Orphitianus одредио, што је доцније и Јустинијан потврдио, да сва ванбрачна деца примају наслеђе материно

У недостаку свију ових наследника примала је државна благајна целокупно имање покојниково; ако ли је пак само било таквих, који су на известан део наслеђа права имали, као нпр. ванбрачна деца, државна је благајна примала све остало.

Ово наследно право Јустинијандво имало је необична уплива на развитак идеја о наслеђу у свију модерних народа европских. Узрока је било врло много, који су тај необични утицај његов потпомагали и управо омогућили. Но најглавнији од њих, као што смо то напред већ поменули били су; римски живаљ, који стапајући се са варварским племенима германским, преношаше им и идеје своје, а затим црква хришћанска, која је у своје моћне руке прихватила начела римског права.

Но сада пре него што завршимо историју наследног права римског, да изложимо у најопштијим потезима, како је се оно развијало у продуженој империји римској, у Византији, после Јустинијана што је по нас врло важно. Јер међ нас Словене источне вере, отуда са Босфора вршило је римско право свој моћни утицај. Колико је за правни развитак свију западних народа био од значаја систем идеја, које су се из Рима ширале; толико су по нас од значаја оне државне, друштвене и правне идеје, које су се у Цариграду развијале.

У Византији целокупно јустинијаново право, са неким врло незнатним изменама и допунама, вредило је све до VIII века. Но у VIII веку учињене су неке корисније измене нарочито у наследном праву, које је дотерано више према духу византијско-грчком, јер је у то доба римски елеменат у Византији већ сасвим скоро опао био, те су тако и ишчезле и оне живе традиције, које су правни живот у Јустинијаново доба за стари Рим гезивале. Измене ове учинили су цареви из породице Исавријанске у чувеној збирци закона , у «Еклогама«.

Но све ове измене нису биле дуга века. Доцнији законици; »Прахирион« и „Епанагога«, већ се опет све више приближују старом Јустинијановом праву, а мало доцније, „Василике« одбацују са свим велику већину измена еклогиних и рестаурирају старе одредбе Јустинијановог права.

Но од ових измена, које је народни карактер руководио, и које су требале тип народнога духа на себи да носе, значајније су, а и дуговечније, оне измене у византијском наследном праву,

које је црква својим упливом и у своме духу учинила. Ми смо говорећи о развитку наследних идеја у опште, поменули напред већ какав карактер те измене носе у себи, и у колико оне задиру у саму суштину наследнога права. Па како ни у Византији посебице није ничега другог било, што би јачи утицај црквени на наследно право проузроковало, то су се правне идеје римске доста чисте у њој одржале.

Све пак измене које је црква предузела по интересу својему учињене су биле разним законима прквеним. Законе ове који су међутим многе грађанске односе регулисали, покупио је патријарх Фотије у IX веку у једну збирку — Номоканон. Ова је збирка врло значајна по нас, јер позната Крмчија књига, за коју ћемо на своме месту видети, какву је важну улогу играла у правном развитку нашем, није била ништа друго до прост превод Номоканона Фотијевог, који су извршили хилендарски калуђери по налогу св. Саве.

(Наставиће се)

Штампарске погрешке у прошлом броју:

Стр.	421, 14	врста	оздо	место:	»непоштујући«	ваља:	не поништујући;
»	425, 18	»	»	»	»владу«	»	»вољу«:
»	427, 10	»	»	»	»ментили«	»	»гентили«;
»	428, 8	»	озго	»	»исказано оно«	»	»исказан оним«;
»	430, 20	»	оздо	»	»когнатског«	»	»агнатског«;
»	432, 17	»	»	»	»дуг«	»	»дух«
»	433, 17	»	озго	»	»neptisve, exfilio«	ваља	neptisve ex filio«
»	434. 19	»	оздо	»	»derei«	ваља	»heres«
»	434, 16	»	»	»	»добио »	»одбио«	
»	438, 5	»	»	»	»bonorusu«,	ваља:	»bonorum«
»	» 6	»	»	»	»ренацији«	»	»делацији«
»	» 13	»	»	»	«добро«	»	»доба«
»	» 19	»	»	»	»списка«	»	»система«
»	439 8	»	»	»	»аинотика«	»	»агнацији«
»	» 21	»	»	»	»савршеним«	»	»савременим«;

Све ове погрешке кваре смисао.

РУСКО-ТУРСКИ РАТ

по

НЕИЗДАНИМ ДОКУМЕНТИМА

II.

Војничка спремања

Приступимо к другоме питању: зашто је Русија почела рат са тако незнатним силама?

Ми смо се већ од чести изразили о томе питању, када смо говорили о ратноме плану, који бијаше саопштен у Ливадији.

Ми смо тада рекли, да главнокомандујући не допушташе могућност рата са тако ограниченим силама, него са сљедећим условима:

1. Морао би се објавити рат Турској у јесен 1876 год., када она бијаше у борби са Србијом и Црном Гором.

2. Четири корпуса морала би прећи преко Дунава. Назор над Аустријом, као и за заузеће Добруџе, морало би се повјерити сасвим другима трупама војске.

3. Та четири корпуса морали би да ограниче своју радњу осигурањем комуникације међу Дунавом и Балканима Нове трупе морале би да дјејствују, када би се радило о поласку на Цариград.

Када се већ више није могло да рачуна на јесењи поход, и када зимњи изгледаше не вјероватан, тада главни штаб, находећи се у Кишињеву, са најтоплијим изразима поче да моли о шиљању нових сила (трупа). И о томе он не преставаше настојати од новембра 1876 год. до после друге битке код Плевне.

На несрећу, по већој чести те молбе осташе без успјеха и не бијаху чувене док крвави губитци не подкрјепише њихово право основање.

Ево овако се изјашњавају све неприлике тога рата: Више пута, истина је, молбе главног штаба дјејствујуће војске бијаху чувене и усљед њих заповјеђаше се да се шаљу нове трупе, нова помоћ на балкански полуостров; *али* така помоћ не бијаше

нигда нити доста значајна, нити доста чврста да осигура серпозно и силно дјејство.

Узроком тијех кашњења не бијаше недостатак у људима, јер у Европску Турску дође мало по мало више сила него ли их бијаше од потребе с почетка, када се је могао с успјехом да поведе и сврши рат. Али те трупе шиљаху у малобројним четама и чопорчићима сваки пут када се повторавахy губитци. Јадна и жалосна система, која најмање за три мјесеца затегну рат; а, напав одједанпут на Плевну са многобројном војском, избјегло би се више бједа, и, сврх свега тога, било би предупређено образовање тога страшнога средишта отпоре (Плевна).

Здравље главнокомандујућег, и тако поремећено од прекомјерних трудова, не могаше да издржи постојане сметње и противуречија војеног министра, те ти он у сљед тога и занеможе од тешке болести у Кишињову. То бијаше прави узрок болести, која проузрокова толико фантастичних гласова и разговора.

С друге стране постојана дипломатичка колебања не мало затрудњаваше ратне спреме. Тако, напримјер, у децембру бијаше дошла из Петрограда заповјед да се гради логор за зимовање војске, која изненада бијаше постављена у мирно стање. Узрок томе бијаше цариградска конференција, која у неко доба даваше наду да ће се сукоб размрсити мирно. Та колебања и та обарања пређашњих наредаба производише на војску нагрђи утисак.

Сљедећи случај најљепше ће да докаже како војничка спремања бијаху ослабљења којекаквим дипломатичким захтјевима:

На саграђене мостова за прелазак преко Дунава код Браилова и Систова требало је најмање два мјесеца. Главни штаб дјејствујуће војске, не желећи да губи узалуд време и видећи, усљед тако слабе војене снаге, већу него игде потребу у учвршћењу напада на Турску, затражи пуномоћија да почне тај рад у Бесарабији. Одрекоше му под тиме увјетом да „de tels préparatifs trahiraient l' intention formelle de faire la guere et pourraient des lers compromettre le resultat des pourparlers que le général Jgnatief continuait à Vienne et à Londres.« И у сљед тога, заповјед о радњи мостова бијаше дата тек 10 априла 1877 године. То учини да армија од преласка преко Румунске границе до преласка преко Дунава изгуби много времена, тим више драгоцјенога, што по Румунским жељезницама, усљед оскудице вагона и другог материјала, не бијаше могуће да се превезе сва војска. Цигли један корпус

бијаше довезен до Дунава по жељезници, а остали морали су да иду пјешице.

12 (24) априла Император дође у Кишињов. Рат напокон бијаше објављен и трупе се дигоше на пут. 30 априла главнокомандујући обнови молбу, коју подупре и Велики кнез Цесаревић, у којој тражаше помоћи и подкрепљења, особито са настојањем да се пошљу 4-ти, 13-ти, и 14-ти корпуси, који се нахођаху најближе атног позоришта. Опет одговор бијаше неповољан. Све што се доби и то изненада, бијаше једна бригада 7-г корпуса, која припадлежаше к одеској дивизији. И тако. дјејствујућа војска, осим ове бригаде, састојаше се у почетку рата из четире сљедећа корпуса: 8-га, 9-га, 11-га и 12-га.

Император се рјеши да одчести задовољи захтјеве Великога кнеза (главнокомандујућега) тек када дође у Киев, враћајући се из Кишињова, јер на паради 13-га корпуса изненада објави да тај корпус мора да иде у помоћ дјејствујућој војсци.

На неколико недјеља затим иста је заповјед дана и 14-том корпусу. 4 корпус, кога присаједиише к дјејствујућој војсци у Европској Турској, бијаше последњи мобилизован.

Тај корпус становаше по губернијама Минској, Тверској, Смоленској и Витебској испрва имађаше назначење да мотри (гледа) на Пољску и да је у свакој пригоди спреман на случај сукоба с Аустријом.

Кобно дјејство тијех отезања лако је да се докаже: 13-ти и 14-ти корпуси стигоше дјејствујућу војску тек после прве битке код Плевне, а 4-ти дође после другог јуришања на ту исту Плевну.

План дјејства (ратни), који бијаше саопштен од стране главнокомандујућега, бијаше израђен за јесењи рат; али који мал да не на цјелу годину после доби силу, када је Турска имала доста времена да се спреми на одпор и да сакупи сву своју војску међу Балкане и Дунав. На много пре објављења рата главнокомендујући бијаше одредио да прелазак преко Дунава мора бити у околици Систово Никопоља, а тако исто и брзи полазак к Балканима и заузеће Шипке бијаше само испуњење плана замишљеног на много пре главнокомандујућим, а не, како се предполагаше, херојско заношење ђенерала Гурка. А прелазак преко Дунава и Балкана бијаху једине велике препоне сметајуће марширању армије у Цариград. Избором Систова за прелазак преко Дунава и брзим и изненадним заузећем Шипке, не осврћући се на све за тим убитке, осигуран (обезбјеђен) је коначни успјех рата.

Армија, по преласку Дунава, морала је својим кретањем да направи триуголник, имајући базу на Дунаву међу Никопољем и Бијелом, леву линију — Јантру, а десну — Осму, и кога дејствујућа тачка морала је бити окренута на Трново. По размјеру преходећа преко Дунава војска, авангард, престављавши собом тачку триуголника, морао је полако кретати се у напред и, заузевши Шипку, туде се утврдити. Лево и десно крило морала су да привуку себи колико је могуће веће војске да се на тај начин учини јака и не савладљива од Дунава до Балкана.

Лево крило, утврдивши се међу Јантром и Ломом, морало је да заклања од Рушчука и Шумле; десно крило морало је поћи преко Никопоља, Плевне, Ловче, и Селве до Габрова.

Кад би база тога триуголника била солидно утврђена и кад би различне тачке двеју линија биле међу собом тако јако свезане и сједињене да могу одбити сваки непријатељски напад, онда би нове трупе, прелазећи преко Дунава, морале пролазити између тијех двеју линија триуголника, доћи до Балкана и, одољев пролазак шипку, завладати Једреном (Адријанопољем).

Напред ћемо видјети да, по овоме плану, задаћа о задржању Османа паше у Видину и маршировање на Софију бијаше предостављена Румунској и Српској војсци, коју је имао да подупре 9-ти корпус Руске армије

Губитци, које претрпе руска армија код Плевне, и окашњења првијех подкрепљења (помоћи) морала су сасвим до основа уништити те нацрте (плана). Ако је план Главнокомандујућег, не обзирући се ни на губитак времена, ни на утисак, који бијаше учињен па војску тима двама губитцима код Плевне, сасвим тим могао да буде у главнима цртама испуњен, то је најбољи доказ да је тај план правилно замишљен, штогод би о њему говорили собни-стратегици. Одважност и храброст руског солдата и на исти начин његово поверење у своје вође, не мало допринесе да се осигура коначни успех.

На сваки начин, како ради избегнућа жалосних последица тако и ради испуњења бар главнијих тачака првашњег плана, бијаше до очевидности јасно, да се још морају повећати силе експедиције.

Присутност у војсци Императора још више отежаваше положај. Осим тога што Он своим личним умјешавањем у ствари често противустојаше испуњењу целокупних покрета и на тај начин нарушаваше јединство у командовању, Његова гвардија, састојаше

се од више него једне бригаде, дангубила је, у оно доба кадно од сваког солдата бијаше велика потреба.

Доста је да се спомене следећи факт за доказ у каквом се је тешком стању находила рурска армија особито при њеном разширењу, које се опет није могло да сузи, а да се не изложи опасности главни резултат завојевања — заузеће шипке.

Свак се сјећа марширања армије Великога Кнеза наследника на Лом. Тај покрет бијаше са потпуним правом критикован, јер, разтезањем армије веће него игда тим самим затрудњаваше се још више и тако рђави положај. А тај покрет бијаше учињен једино за то, да не буде Император изложен опасности у првом реду левог крила, кога (крила) различите чести бијаху слабо свезане међу собом да заштите «главну квартиру« од изненадног напада.

Тек после узећа Никопоља и прве битке код Плевне Император на молбе Великог кнеза пристаде да се позове не само 3-ћа бригада јегерска него и 2-га и 3-ћа дивизија пјешачка.

Требало је за тим не мање енергичних и неодступних молаба да се испросл сагласије на позив у рат гвардије и гренадирског корпуса. Само са доласком тијех избраних и отмјених трупа Главнокомандујући бијаше у стању да предузме испуњене првашњег плана, довршење кога затегнуше толики губитци и толике препоне. И тако, с тога момента, не пође ли војна као по маслу све до свршетка, без икаквих противуречија.

Требали нам говорити да се неуспјех првих војених операција у Азији (на кавказу) мора приписати тима истим узроцима т. ј. веле малом броју војске, која се тамо налажаше под оружјем.

Горе названи примјери најизобилније доказују какав жалосни уплив имађаше недостатак војске на почетак рата.

Разлови, по којима дејствујућа армија бијаше нејака и малобројна, различити су и многобројни. Ми ћемо се постарати да их овђе у кратко повторимо онако, како истичу из нашег причања.

С прва, повторавамо, варали су се на рачун отпора Турског. Та погрешка, која се је оснивала на извјештајима Игњатијева и његових агената, находила је неко потврђење у Босанском устанку и рату Турско-Српском

За тим треба да се узме на рачун двусмислено понашане Бечког кабинета. Русија није налазила ни у савезу трију Императора, ни у Раихштадском састанку ни у Пруском пријатељству никакве озбиљне гарантије против непријатељске Аустријске интервенције још с почетка рата с Турском.

Трећи узрок, по коме се је Русија одма с почетка рата зауставила ради малог броја дејствујуће војске, бијаше тај што је она (Русија) почела рат у Априлу после губитка пуних 8 мјесеци драгоцјеног времена у залудном колебању, и што је то време добила Турска која се је тиме користила за организирање свог отпора и сједињење своих трупа. Још је грђе што ратни план бијаше израђен још за јесењи поход, када се узимаше на рачун страх непријатеља, на кога се је нападало и, осим тога, који бијаше у то време завојштен Србима и Црногорцима.

Када бијаше одгођен рат на толико времена и када систематички отказ бијаху противустављени свима молбама и убјеђењима о подкрепљењу (помоћи), зашто се је у таким незгодним околностима Велики кнез сагласио да остане и даље Главнокомандујући? Одговор је сасвим лак. Царски брат, ступивши у војене редове у шестој години живота, увјек бијаше такав војник који се је поносио тиме што могаше да служи примјером војсци у испуњавању и вршењу дисциплине. Он бијаше добио заповјед да маршира на Цариград, и да је имао са собом само једну дивизију коваљерије, он би покушао да ли би ју могао да испуни. У осталом мора да се честита руској армији, што је на челу њеном остао Велики кнез. Сви они, који бијаху очевици срећних или несрећних разиса рата, знају да је преодољено много препона, да је избјегнуто много декуражирања само захваљујући слепом поверењу, које војска имађаше у свога начелника. Велики кнез наслиедио је од свог оца ту мађијску власт над солдатима, надахњивајући их у најтежима тренутцима на херојско саможртвоване, што се је виша пута могло да посвједочи за време посљедњег рата.

Примедба. Овде ћу да кажем само неколико речи; У време пораженја код Плевне, када се бијаше просуо глас, незнам на колико вјеран, да је Полковник Хорватовић био јавио Рускоме главноме Штабу дејствујуће војске о удаљењу Османа паше из Видина и о његовом окопању у Плевни, на који извјештај Српског хероја није се обратило никакве пажње, бијаше се у Русији у некима круговима становништва појавило велико незадовољство на Главни Штаб и на неке вође — Ђенерале немачког и пољског порекла (Шилднер - Шулднера, Левицкога и т. д.)

Осим тога не могу а да не кажем, да је одвећ пређерано нападање на присутност у војсци Његова Величанства покојног Цара Александра II. У Русији није се чуло ни тада ни после ни у приватним разговорима а камо ли јавно нападање на присутност Цара

у војсци; напротив, сви патриоти руски дичили су се тиме, што им се Цар добровољно подвргао опасности у врло критичко време Повратак и дочек Цара свуда по Русији а особито у Петрограду, то свједочи. Можда је Цар са својом присутношћу сметао некој господи Штаблијама да кр.., о чему се је говорило тада па и сада говори.

III.

Прелазак преко Дунава

Дођосмо до трећег питања: Како се је могао да учини прелазак преко Дунава с таком лакоћом у тако доба, када Турцима не сметаху ни време ни средства да се бране?

Мислимо да ћемо моћи и овде да дамо повољан одговор са простим приповиједањем дјејстава, којих бијасмо очевидци. Читалац памти, да још у првом походном плану, кога изради главно-командујући, бијаше за прелазак назначена околица Систова-Никопоља. Тај избор, разуміје се, само је могао имати односни значај за то, што и непријатељ свеђер бијаше властан да туда сакупи главне своје силе.

Руски главни штаб, предвиђајући ту случајност, имађаше готове неколике друге комбинације, да је у прилици спреман и да га не спопадне ненадња, ако би приморан био мјењати пређашња своја распоређења. Марширање руске војске к Дунаву бијаше тако уређено, да она наједнако лако могаше да се концентрише на четири мјеста: Код Олтеница, Ђурђева, Зимнице и Турна-Магурели. Румунска армија, са главним својим центрумом код Калафата, простираше своја крила до Лом-Паланке и Калараша, што је могло задавати страха Турцима да около тијех мјеста не пређе преко Дунава.

Усљед тога, стражарење Турске армије морало је да се простире на сву дужину Дунава од Видина до Килије. Јер, премда прелазак преко Дунава у Добруџу бијаше мало вјероватан из узрока жалостних посљедица пређашњих похода, опет било би опасно оставити сасвим без бриге ушће Дунава.

И тако Турцима предстојаше испунити једну од најтруднијих задаћа. Цијеле мјесеце они морадоше да држе армију на ногама у

стражарењу дуж рјеке мал да не на седам стотина километара кривуљастих, стрменитих и покритих шумом, које даваше толико лакоће изненадним нападајима. Када се је узнало, са каквим се је незначајнима губитцима извршио прелазак преко Дунава, многи стадоше да криве Абдул-Керима пашу за његову, ко бајаги, нераденост и неопрезност. Ти нападаји сасвим немају темеља. Уза сву дужину рјеке, пред-страже, које бијаху сједињене међу собом телеграфском жицом, са највећом пажњом мотрише за свима покретима на другој страни. Резервне трупе бијаху улогорене тако, да се могу што пре брже наћи код нападнутог мјеста. Орднје башибозука често чињаху веома смионе *рекогносцировке* на румуњској обали, ђе се не задовољаваху само тачним разузнавањем руских позиција, него од куда често угоните цјела стада волова и овнова.

Задоцњењем преласка преко Дунава усљед разлива и повећања воде наједнако се је користовала, и Турска армија, ставив батерије уздуж рјеке и повећав средства заштите по својим јаким тврђавама. С већим правом могу да се укоре Турци прво зато, што не знадоше да се користе отличним средством заштите, а на име своим многобројним оклопницама и друго за то, што бијаху изгубили сваку енергију и сваку иницијативу у прве тренутке после преласка руских трупа.

Лагумање двају монитора, учињено храбрим руским матровима, сасвим престраши (деморализова) морнаре турске флотиле. Страх бијаше такав, да је доста било просте појаве и најмање руске лађице, била она наоружана или не, па да утеку монитори или да се заустави њихово даље пловљење. Тиме се може да објасни успјех капетана Новикова, који је са неколико маљушкастих лађица могао да са торпедима пресјече пловидбу по Дунаву код Никопоља и Рушчука, малда не на очиглед непријатељске флоте и армије. Усљед те преграде, на свему томе простору, Дунав бијаше у безопасности од турских оклопница, запртих на њиховима позицијама и ни најмање несметавших грађењу мостова или преласку руских понтона. Тај чин би учињен около 22 јунија. Тада бијаше очевидно предузеће скорог преласка, па баш да се и не бијаше веома смањила вода и да њоме још свуда бијаху покрите обале.

Успјех тога предузећа (т. ј. преласка), мислимо, најбоље ће се објаснити са простим причањем епизода.

Читалац се сјећа да :пште размјештење руских трупа бијаше тако разрачунато, да допушташе језгри армије са великом лакоћом похитати коме драго из четире горе-названа мјеста на Дунаву. 9 и корпус бијаше упућен на Слатину; 8-и бијаше размјештен ешелонима од Ђурђева до Никопоља; 12-и служаше резервом 8-га; 11-и се нахођаше међу Браиловим и Ђурђевом

Ради преваре непријатеља односно преходног мјеста, највеће руске силе бијаху сакупљене напротив Никопоља. Турци тим лакше мораше се варати овим притворством, што врло добро знадијаху да се мост, који мора да сједини две обале Дунава, гради у Карпатима, и да се може привести к Дунаву само по Олти, која утиче у Дунав близу Турна Магурели по више Никопоља. У случају када би прелазак био учињен мало ниже, онда би свакако мост морао да буде провезен под ватром топова турске тврђаве, чин, који после бијаше учињен, али који с почетка рата чињаше се врхом будалаштине.

Положај Црногораца у сљед нападнућа на њих Сулејмана паше, бијаше постао тако критичан, да главнокомандујући руске армије држаше за дужност, да без одгађања покуша прећи Дунав, и ако повећане воде још постојаху и ако сва спрема далеко не бијаше готова.

20-га јунија Великог књаза изненада нестаде из Плојешта. Нико не знадијаше ђе је, осим његова сина и начелника главног штаба. Глас се разнесе по главној квартири, да је главнокомандујући опет оболео и неколико дана тај се глас јако држаше.

Прави узрок његова нестанка, или боље рећи тајног одласка из Плојешта, бијаше лична *рекогносцировка*, предузета њиме да *одлучно* изабере мјесто за прелазак. Од 20 до 22 јунија Велики књаз обиђе обалу Дунава од Ђурђева до Турна-Магурели и изабра Зимницу-Систово. Вода још бијаше тако висока, да на некима мјестима коњи пливаше по води и да солдати у време рекогносцировке газише воду до кољена.

Изабрано мјесто морало је да се држи у највећој тајни, и, ако је прелазак испао за руком, ми не колебајући се тврдимо, да је понајвише баш за то, што је та тајна строго сачувана Да се даде појам о строгости, с каквом је избрано мјесто скривено, доста је рећи да и сам император није знао за то мјесто до посљедњег момента, а тај моменат бијаше почетак преласка.

21 јунија изненада дође главнокомандујући са ђенералима Непокоичицким и Левицким у Александрију, ђе се нахођаше главна квартира 8-га корпуса, којим командоваше ђенерао Радецки. Не

казавши ни овоме последњему ђенералу праве цјели своје посјете, руча код ђенерала Мирскога, на коме ручку присутствоваху само његова пратња, Радецки и Драгомиров.

После ручка позва Драгомирова да се с њиме прошеће с намјером да прегледа (инспицира) његову дивизију. У путу повјери му сва распоређења (спремања) односећа се на прелазак и у исто доба каза му да се њему предаје управа се испуњење истога.

Ради избјегнућа подозрења о спремању, које ђенерао Драгомиров мораше да ради у великој тајни, Велики књаз продужи свој војнички преглед до Турна-Магурели, ђе *јавно* даде таку заповјест по којој се је могло судити да ће се покушај туде да учини.

Ми заборависмо казати да, на неколико дана пре тога, ђенерао Цимерман, командант армије на ушћу Дунава, бијаше добио заповјед да пређе код Браилова. Он послуша, али пре тога написа неке примједбе о несавладљивим тешкоћама које му, по његовима назорима, представљаше то предузеће. То се је радило само за то, да се превари непријатељ, и да се у сљед тога део непријатељских сила повуче к Добруци. Турски главнокомандујући не даде се уловити у ту мрежу. Дочим бијаше учињен прелазак код Браилова, он позва и то неколико хиљада војника находећих се по тврђавама ушћа Дунава, и остави Добруџу до Трајанова зида.

Притворна спремања код Турна-Магурели имађаху више успјеха. Скуп војске за прелазак, чиме се вараху Турци, бијаше близо села Фламунде. Тамо се држаше посљедње војничко вјеће у стану ђенерала Манвелова. Главнокомандујући се нахођаше у томе вјећу са своим сином и ђенералима Непокоичицким, Левицким, Масаљским, Драгомировим и Депом. Тамо се рјешише последња распоређења за покушај (преласка) код Зимнице. Ђенерао Драгомиров доби под своју заповјед: своју дивизију 8-га корпуса, понтоне (пловеће мостове), 2-у и 4-у бригаду јегера ловаца (стрјељаца) козачке кавкаске дивизије, којом командоваше Скобељев I (отац). Тачно бијаше уређен пут, којим те трупе и понтони, налазећи се тада у Беи и Бригадиру, имађаху да дођу до Зимнице.

Што се тиче осталијех трупа (војске) никаква промјена не бијаше учињена. Из Фламунде Велики књаз пође у Драчу, главни стан. У путу он изабра мјесто с кога ће Император моћи да гледа прелазак армије. Истог дана бијаше заповјеђено свима батеријама од Браилова до Видина, да пале ватру живу из топова и да не престају за седамдесет и два сата.

Из различитих узрока требало је избрано мјесто за прелазак сакрити од Императора и његове пратње. Шпиони с особитом паж-

њом сљедише за преміештањем цара, јер с пуним правом бијаху убјеђени, да ће он лично присуствовати при вршењу тога важнога војничког чина. Ради избјегнућа сваког подозрења, главнокоманду јући понуди цару да пође по жељезници у Слатину а отуда у кочијама до Турна-Магурели. Цар отпутова 24,*) али сутра дан по распоређењу Великог књаза, Он предузе сасвим други пут, којим дође у Фламунду. Командант 9-га корпуса, а наиме ђенерао Криденер, већ се одавно нахођаше тамо и чекаше заповједи за тамошњи прелазак преко Дунава. Пуна два дана бједни ђенерао бијаше убјеђен да ће њега допасти част »*de forcer le passage en face de Nicopoli.*« *Ђенералу Дену, посланому* по Олти за понтоне (пловећима мостима), начињенима у карпатцким горама, бијаше заповјеђено да их привезе у Фламунцу и преда на распоређење ђенерала Криденера.

Јунија 26-га од десет сати до четири после подне, Цар стајаше на једном брежуљку, ђе му *громогласно* и са свом тачношћу објашњаваше план, који се притворно вршаше. Показаше му непријатељске батерије, Никопољ у пламену и приготовљења за прелазак 9-ога корпуса.

Сва та комедија, *coram populo*, наравно није имала друге цјели осим преваре турских шпиона. Само у вече, када Цар стиже у Драчу, ђе је морао да преноћи, главнокомандујући му каза, да сва та лакрдија бијаше само превара и да се у тај сами мах готове к преласку код Систова а не код Фламунде. И затим, замолив свога суверена да чува ту тајну до јутра, одма хћаше поћи у Зимницу, али у сљед настојања Цара да пође с њиме, Велики књаз мораде да одустане од те намјере.

Јунија 27-га у седам сати изјутра Цар са Великим књазом, својом пратњом и многобројнима странима агентима нахођаше се на свом обсервационом мјесту код Фламунде, али тада да издалека мотри на бој за Дунавом и да прима жицом, превученом прошле ноћи, брзојаве о смионом предузећу у време самога чина.

Прво кретање понтона к турској обали поче обноћ с 26 на 27 јунија около два сâта после поноћи. Нико из очевидацâ неће док живи заборавити тога значајног тренутка. Приготовљења се чињаху у највећој тишини, али, сасвим тим, у 10 сâти у вече

*) У Француском журналу погрјешио је означен полазак цара 27-га, мора да је то било 24 или 25. Преводилац.

(26 јунија) непрошена месечина сијаше тако, да се Руси на неко време бојаше да непријатељ неби спазио спрему за прелазак. На срећу Турци, усљед стражарења више мјесецâ на обали Дунава, бијаху малаксали и много умањили своју опрезност.

Трупе, којима бијаше суђено да се прве укрцају, састојаше се из трију јегерских (ловачких) кумпанија и двају батаљона Волинске регименте. Те трупе стигоше у Зимницу около 6 сати у вече (26 јунија) после тешког маршировања од 30 врстâ. Сваки солдат носио је са собом фунту меса и на четири дана бисквита. Чим се одморише неколико сâти, почеше опет да се спремају к походу.

Овде треба споменути оне случајности, које могоше предупредити Турке. Први случај бејаше мост, саграђени на једном малом притоку Дунава код Зимнице, кога заборавише посути сламом да не шкрипи и да се не чује бат и ступање, што замјетише, само када већ les pas des pietons avaient commencé à s'engager sur se ce pont". — Други случај који задаваше бриге, бијаше јато тицâ, које, од један пут узнемирено необичајном дотле лармом и кретањем, диже се са страшном уком и буком, и, у мало да потомци спаситељâ капитолија, не бијаху тада спаситељи Турске. Баш изненада и озбиље почу се на другој страни Дунава звук турске трубе. Један руски официр, који учествоваше у српском рату, и кога упита Ђенерао Драгомиров, шта означава то трубење, рече, да то бијаше знак позивања на оружије. На срећу он вараше. То злосрећно трубење бијаше само музикални дилетантизам некаквог турског солдата, кому већ бијаше додијало очекивање непријатељског напада, те хћаше се забавити тим трубењем.

Напокон, около два сâта изјутра (27 јунија) дође свечани моменат. Укрцање се учини у највишој тишини. Сваки се солдат прекрсти пре него ли што ступи на понтон. Ђенерао Драгомиров веома бијаше смућен при растанку са тим храбрим војницима, јер знадијаше да га многи од њих нигда виш неће видјети. Неки инострани војени агенти укрцаше се на првом понтону. У то доба ноћи мјесец бијаше зашао за гору и услед тога бијаше тако помрчина да путници једва распознаваше један другога с различитих мјеста укрцања. Осим тога, силни ток рјеке одма разнесе понтоне, због чега се солдати искрцаше одвећ далеко један од другога. Прва турска стража бијаше изненада нападнута и заклана пре него ли се је могла опоменути, али друга стража находећи се код неког млина и спазив на обали рјеке неке подозрителне људе, опали из пушке и тиме позва »на оружје«. Около четири сâта у великој помрчини поче пуцњава....

Ми нећемо толико причати о томе сукобу неколиких слабих руских четâ са турским трупама. Казаћемо само да борци с обадвију страна, својом храброшћу и самопрегорењем, доказаше да схваћају сав значај тога првог сукоба.

Други ће причати о херојској обрани Туракâ, запртих у једном млину, кога вољаху зажећи него ли се предати, Други ће насликати страшно позориште, које сутрадан престављаше собом Дунав, т. ј: како понтони, пробијени балотама и гранатама из Систова, мало по мало тонуше у воду и како на њима неки несретници, *tari nantes*, покушаваше да се избаве пливањем, Други ће, напокон, описати колебање боја, у ком се храбро бораху пуних осам сâти прве чете у великој врућини боја, који би свршио погибијом за нападаче. да не стиже први руски топ, који им поможе да се охрабре и обнове напад. Што се нас тиче ми нећемо дуго да се заустављамо на тим догађајима, јер спадају у војну или ратну историју и не иду у оквир нашега рада.

Руским четама за Дунавом пође срећа за руком тек у 1. сât по подне 28 јунија. До тога доба успјех бијаше сумњив. Више се пута очекиваше да турци поћерају руске солдате у Дунав.

Руси не мишљаху да ће наћи таки број непријатеља ни у Систову ни у околици. Руски главни штаб бијаше преварен, у осталом сасвим на невини начин, шпионима, који се нахођаху у томе граду. Посредством голуба шпиони извјештаваху да се у Систову находи само 7 или 8 стотина војникâ. а у ствари, у дан преласка Русâ, бијаше их више хиљадâ. Ево како се је то догодило; Около 22 јунија бијаше се разнео глас да ће руска армија покушати срећу код Никополља. Услед тијех гласова из Рушчука се крене до 4 хиљаде Турака да ојачају гарнизон града, који бијаше објектива напада. Чест тијех турских војника већ се враћаше назад и случајно нахођаше се у Систову у време тамошњег руског искрцавања. Два дана пре или после, руска армија не би тамо сусрела никаквог озбиљног отпора.

Ми смо већ казали да се Цар са својом пратњом од седам сâти изјутра нахођаше на једном брежуљку близу Фламунде, ће сваки час примаше извјешћа о већ започетом боју на другој обали рјеке.

Ђенерао Криденер, не знавши ништа о преласку код Зимнице и увјек чекавши понтонâ да сам покуша срећу код Фламунде, рјеши се у 9. сâти поћи к Цару; »Ја ништа не разумјем, рече Му Криденер, обећаше ми послати понтоне у јучерашњи дан а још их и данас нема! како се може од мене захтјевати да ја данас пре-

ђем.» У мјесто одговора Цар га узе за рамена и обрне к Зимници, показујући му руску армију, која прелазаше Дунав. На то бједни стари Ђенерао само рече у очајању Главнокомандујућему: »За што сте нас преварили?«

У 6. сати у вече Цар са свом својом пратњом врати се у Драчу; путем му наустице саопштаваху о стању ствари ађутанти Еврвинов, Штакељберг, Бенкендорф. Мало после Велики Књаз доби од Ђенерала Непокоичицкога једну малу бељешку сљедећег садржаја: «Поздрављам Ваше Височанство првим успјехом: прелазак извршен, Турци бјеже.«

Цар, који усљед тога извешћа плакаше од радости, својом руком објеси о врат свога брата крст Светога Ђорђа друге класе. Вјест о таком похвалном и заслуженом одличију Великога књаза разне се по главној квартири те свак полети да га иоздрави. За неке иностране војне агенте и дописнике, који се десише на тој сцени, бијаше правим позориштем виђетити да и официри и солдати на рукама дижу Великог књаза и бацају га у ваздух са ентузијастичним »ура,«

Не обзирући се на најгоре околности и супротивштине, које сметаше понтонима, пође за руком до 27 јунија превести на десну обалу Дунава цјели корпус војника, који се састојаше из 3-е и 9-е дивизије, једне бригаде јегера, (доваца) једне планинске батерије и једне стотине Козака, Сутрадан пређе цјела 35-а дивизија.

Чему се треба највише дивити о преласку преко Дунава, то је највиши ред и брзина са којом се повтораваху превоз за превозом под градом балота и граната. Ваистину, ми не жалимо похвала првима четама, које, после њиховог усамљеног искрцања, пођоше у бој у највећем нереду, са убјеђењем да изгубе главу, и са једином цјељу да са својим борењем по могућности олакшају прелазак остале армије Али и та храброст и то самопожртвовање не би се одржало, да се није постарао Ђенерао Драгомиров, да се још с првог дана превезе преко Дунава велики број војске ради завладања, бар на неко време, десном обалом Дунава.

Чим се приступи к склапању моста, привезеногa из Турна-Магурели у три дјела и прошавшега из-под ватре турских батерија од Никопоља. прво старање бијаше главнокомандујућега да пошаље у Бугарску осам регимената коњаника (кавалерије). Мост бијаше готов 4 јулија. Одма за тим почеше се рекогносцировке с једне стране до Јантре а с друге до Осме. Велики кнез, видећи из извјештаја, добитих у главној квартири, да се непријатељ нигђе да

покаже и да влада велики страх и ужас међу турском народности, одреди да се одма маршира напред и да се што пре завојишти кланац Шипка.

Требало је на сваки начин користити се њиховим страхом јер била би највећа погрјешка да се дадѐ Турцима времена да се освесте да се прикупе и да навале са јачим силама на Русе, који бијаху још веома малобројни за отпор озбиљном нападу главне турске армије. То стрмоглаво марширање примораваше руске трупе да осибито разтегну своју линију, у страху да се нађу одрезане од својих и тако слабих свеза. У Европском рату тако поступање било би права будалаштина.

Али руски главни штаб знао је с киме се он бори и усљед тога поступаше са подпуним знањем. Сваки губитак, — а прелазак преко Дунава бијаше тешки губитак за турке, — обезкуражује те војнике фаталисте и чини их неспособне за отпор ма каквом озбиљном нападу. Исто правило, које их надахњује да херојски презиру живот на пољу битке, одузимље им за то сваку моралну снагу после пораза. После тубитка они се бацају у крило зле судбе у мјесто да покушају борити се с њоме.

Страх, што следоваше за преласком преко Дунава даде Русима Шипку. — а што следоваше за узећем Плевне отважи их да превале Балкане у најгорима околностима и да униште осталу труску армију. Поражење Муктара паше (на Авлијару) даде Русима у руке најгрознију тврђаву у малој Азији.

После преласка преко Дунава руске кавалерије, триуголник руске армије поче се ширити, јер одма по преласку, 12-и корпус, којим командоваше Велики књаз насљедник (садањи руски Цар), повуче се на Јантру и угрожаваше Рушчуку. 9-и корпус, који бијаше под командом Криденера и који се још нахођаше на румунској обали Дунава, доби заповјед да завлада Плевном и обсједне Никопољ. Усљед порушења моста од силних вјетрова, тај корпус задоцни на неколико дана са својим преласком, али чим пређе поче своје марширање за састављање десног крила триуголника, завладавши Осмом.

Ђенерао Гурко, главни командант авангарде, који мораше да заузме Шипку, све то више се удаљаваше од Дунава, а међутим Велики књаз насљедник бијаше већ заузео Јантру. На тај начин триуголник бијаше начињен и његове различите тачке бијаху тврдо међусобно свезане. Једна бригада козака, под командом Ђенерала Црнозубова, налазећи се на истоку од Трнова, бијаше на руци десном крилу армије Великог кнеза насљедника; принц Евгеније

Лајхтенберски са својим Драгунима заузимаше Трново; принц Никола Лајхтенберски са хусарима и 30-м региментом козака владаше Селвијем и Габровом и бијаше у свези са Ђенералом Криденером по средством једне бригаде кавказкх козака, настањених у Ловчи.

Главном Штабу задаваше бригу стање турске армије. Та потпуна отсутност у отпору, то свеопште бјежање бијаше нека загонетка па баш да се и војује са Турцима, и то је могда да буде као нека ратна хитрост. Руска линија била би нејака и неби могла да одоли озбиљном напору с бока турске армије, која бијаше сабрана код Шумле. Тај страх увећа се 5-га јулија, када Румуни извјестише Главнокомандујућега, да је од једном нестало из Видина Осман. Пашиних трупа, које без сумње бијаху наперене на десно крило руске армије. То извјешће одма бијаше саопштено ђенералу Криденеру са поновљеном заповјешћу да заузме Плевну.

Примједба. Овде ја нећу да критикујем, је ли вјерно описан прелазак преко Дунава, је ли збиља вода сметала да се изврши тај прелазак и јесу ли турци заиста били сустали са њиховим стражарењем и т. д, Ја ћу само као што обећах с почетка, да укратко кажем, како је се односило руско друштво к задоцњењу преласка. То је важно. Историја сваког рата има тесну свезу са јавним мњењем народа који води рат. Не треба говорити, да се војска храбрије бори, кад је народ одушевљен, а кад је народ против рата, државници и војска по већој чести трпе неудаће и губитке. Прошла су времена, када само владе вођаху ратове. Сада Европски народи имају власт и рата и мира. Нигда неће паметни државник објавити рата, ако нема народне санкције за рат. И за Руско-Турски рат руски државници имали су, премда посредну, али ипак народну санкцију у време српског рата, само они ту народну санкцију веома касно почеше да остварују или управ тада, када та народна санкција већ не бијаше санкцијом.

Са свим би било занимљиво проучити фазе душевног стања Руског народа с почетка Ерцеговачког устанка до Сан-Стефанског мира. Радост, сажаљење, уздање, негодовање, одушевљење, страх, псовка, жалост, индеферентизам креташе руским народом од почетка српског устанка до Ђуниса. Страх, очекивање, неке мале радости уједно са великима губитцима, роптање те опет и опет роптање, уздање, одушевљење, критиковање и сузе пратише Руски народ од 12 априла до Сан-Стефанског мира.

Ко не памти одушевљење са којим се је примила у Москви и по свој Русији изјава покојног Цара Александра II у Кремљу, и, коме није познато роптање на многе и многе ђенерале и њихове опсаде Плевне.

Када сам ја први пут читао, како је атински народ са божанственим одушевљењем отпратио из Атине Алцивијада, главног начелника похода у Сирију, како га је тај исти народ на скоро после лишио начелства и позвао к себи да се правда, ја сам био веома незадовољан с Атињанима те мишљах и на жалост убједих се да су људи нека стока, коју лако може сваки да окреие како хоће и куда хоће. На први мах то је суђење страшно, али ако промислите мало и проучите људску нарав и душевна колебања наћи ћете да ја нисам много крив судећи тако. У сваком повећем и дуљем предузећу сусрета се човјек са таким појавама. Сада се људи, или, ако ћете те људе звати народом, народ, одушевљава за једну ствар, сада опет кроз неко време занемарује ту исту ствар и кадшто презире то, што је мало пре хвалио. Премногоги су томе узроци, а највећи је узрок људска промјенљива ћуд и лако повођење за туђом памети. Сви људи не гледају на ствари својим очима а виде ствар тако, каква се другима чини. Такве се појаве догађају код свију народа и биле су и бити ће увјек. За последње време често се је могло читати по рускима часописима, да је црта руског карактера: »лако одушевљење и још лакше охлађење и заборав одушевљења", али нека се Руси не туже, да је то само код њих, као што би требало да се и Срби не туже, да је само код Срба завист и издаја, која породи Бранковића, не само код Руса, већ свуда се опажају таке брзе промјене мњења и свуда већина иде за туђом памети. А будући се мисли да је на страни већине правица, т. ј. право силнијег, онда и свако кретање људско, па изражавало се оно у одушевљену или порицању, у мржњи или антузијазму, легално, или законо је. Руски ентузијазам за време Српског рата исто је легалан. као и псовке које следише за ратом. Така је природа људска и тако ми схваћамо појам о правици. Али. на ствар

Збиља. Руски народ чекаше прелазак преко Дунава са неком. тешком бриигом. Истина је, друштво је читало по новинама, да се преко Дунава не може да пређе из узрока што се вода излила која прекриваше обале Дунава и из узрока ледовитих гомила мраза које често покриваху рјеку и које она доносаше са собом чак од извора. Али томе народ потпуно не вјероваше, особито почимљући

с друге половине мјесеца Маја. Могли су се чути различити аргументи, по којима се, ко бајаги, одлаже прелазак. Неки говораху да за прелазак није ништа спремљено; други — да затежу дипломати; трећи — да ништа не ваљају главни вођи рата, који су пошли у рат без икакве ратне спреме. Еле, било је много говора, те то, на сваки начин, и ваља забележити. То затезање или немогућност преласка предсказиваше у народу неку кобну и несрећну борбу. Само је кад-и-кад успокојавало се друштво храбрим и херојским поступцима руских матроза (морнара), јер ето тамо на Дунаву лагумаше турску оклопњачу, овамо на Црном мору монитора, или се боре као лавови 10 против 100-е и увјек побјеђавају; Руски народ тада цјењаше веома високо храброст својих морнара. Сви жаљаху, да немају јаке флоте на Црном мору. Јунаке — морнаре сусреташе по рускима градовима као какве богове И да у такој тами (односно главне Дунавске армије) не бијаше морнарице, која свјетлаше образ, чекање преласка било би још теже. Овде треба споменути да на кавказку армију мало пазише, очи свију биле су окренуте на Дунав. Када дође жељени дан — дан преласка, сви се пренуше као после неког страха, који им за дуго не даваше мира и покоја. Истина, камен је слеђа био сваљен, али и не бијаше велике радости. После тешке болести и криза, оздрављене не весели пуно. Али каква је то криза, када одма за њом наступаше Плевна. (Наставиће се)

КОМЕ ЈЕ СУЂЕНА

НОВЕЛА

I

На балкону

»Тако! Сад те волим, моја добра Даро! Ти не знаш како ти тај осмејак добро стоји — очарава! Да сам мушко, заљубила бих се у те!«

„Ти ћеш увек остати она стара несташна Мила! Све и да није тако диван изглед са овога балкона на плахо Дунаво, на Бу-

дим и Пешту, твоја би ми живахност разведрила црне мисли из горке прошлости —»

»Но, но — ни речи даље. Све ти је та твоја прошлост на уму! Уживај мало и у садашњости. Већ трећи дан, како си код нас, па не може човек из тебе веселе речи извући? Чисто не верујем, да је то онај враголан, што је онолике страјкове починио у институту, да стара управитељка није знала, шта да ради с' тобом!«

»Давно је нестало тих шарених снова из моје успомене, а....

„Добро, добро. Знам, шта хоћеш да кажеш — горка прошлост — све то па то? Требало би већ да се срдим на тебе — али данас не могу!« И рујне обрашчиће црномањастог лепог девојчета од својих 17 година преобразио је неки необичан сјај.

»Данас не можеш — а што баш данас не?" пита је Дара, две три године старија од прве, плавуша са бледим лицем. Црне, ватрене очи зачуђено се упиле у лице пријатељичино. «Како си поцрвенила — ти нешто кријеш од мене?«

»Та не кријем, не кријем, само —«

»Боље ћути, јер ја нисам заслужила, да ми се повериш. Ето сам трећи дан овде, ти знаш, да ме нешто тишти, а ја о свему ћутим, и ти ме још ниси запитала, шта је? Знам ја, какве су то муке за радознало женско срце. Кад сам тебе на муке метала, немам право бити радознала — боље ћути."

»Немаш право, Даро! Твоја тајна није као моја! Из твога наговештаја могла сам видети, да је твоја тајна горка, мучна; каква бих ти пријатељица била, кад би наваљивала, да ми је повериш, да на ново оне муке патиш, што си их већ препатила, да ти позлеђујем ране, које хоћеш код нас да залечиш? О, ја бих врло рђава пријатељица била! — Није така моја тајна! Пуна је миља, среће, блаженства — а нисам ти је казала, што сам хтела, да те изненадим... Ја љубим и он ће данас доћи!« Она је стала пред пријатељицу и спустила главу као покајница, која не зна, да ли јој је исповест грех или није.

»Мислила сам, да ће тако што бити."

Мила је зачуђено погледа, стаде као укочена — збуниле је Дарине ледене речи.

«Да, и ја сам некада такав санак сањала,« настави Дара за себе; као да је сама. „Он је био леп, и ја сам себе варала, да га љубим! пала сам, и сан се разишао. Бегала сам од тих мушких што

нас држе за мртву сиграчку, коју пазе док им људи годи. — Па онда дође други и нов се сан започе. Ал не бејах више нејак и неискусан створ, који се за сваким момком лаковерно поведе! Раскинула сам сан, па, и ако ми срце пуца, биће у мене доста снаге, да срцу заповедам — биће, јер су сви мушки рђави, сви!" И она је руку подигла, као да се бранила од некога невидивљига нападаја.

»Вараш се, Даро, вараш! Он није, као што су други мушки, није!"

»А да какав је он?« упита она подругљиво.

„Он је — он је леп, паметан, научен, поштен« одговори Мила и подиже поносно главу, као да је пријатељичину тврдњу сасвим оборила.

»Још много више има тих крупних речи, којима ми китимо оне које љубимо; ал, наравно, доцкан се уверимо, да смо се преварили. Заљубљена наша главица све узима с' најидејалније стране, и заведе нас далеко, да тиме јаче осетимо муке, кад постанемо несретне!«

»Али за бога, Даро, та то не бива увек!« Мила је скоро кроз плач говорила; она је у полу веровала Дари и њој беше врло тешко.

»Ретко, врло се ретко не преваримо сасвим, него тек у неколико. Ја на пример не верујем у Шекспира, не верујем у љубав што је замишљамо по приказу ма и најбољих романиста, те је из њихових књига копирамо, па варамо себе, да љубимо. Ја верујем у љубав, коју осећам!«

»Ти љубиш?« упита Мила благо, одједаред се измирила са Даром.

»Ја — ја — не љубим«

»Не љубиш? А сва си поцрвенила? Сувише си горда, нећеш да признаш; бојиш се, пребацићу ти, да не говориш као што осећаш!"

»Па — ако је тако?«

»Онда, онда, је ли да није све тако, као што си казала? Је ли да нису сви мушки рђави — има их и добрих? О, само док видиш мога Милана! Данас ће доћи — седам дана, како није био, данас ће положити испит и доћи. Ох, ала га волим!«

»А он тебе?«

Мила застаде, мало је изненадило ово питање. Збунила се.

„Па — ваљда и он мене тако воли!«

«А зашто ваљда?»

«Та он ми до душе још није ништа казао па нисам ни ја њему — ал што би увек долазио нама?«

»Боже мој, па из дуга времена!«

»Ти ме вређаш, Даро!« рече Мила жалостиво.

»Немој се срдити, селе! Ја сам у последње време љутита на све мушке, за то тако и говорим. Ал по чему мислиш да те он воли?«

»По чему? Па што на баловима увек самном игра; што увек гледи, кад смо заједно у друштву, да се самном разговара, ја му то са лица читам, јер и сама једва то чекам. Па како говори! По ономе дрхтавоме звуку његових речи, по ономе блаженоме сјају његових очију, по свакоме изразу на лицу познаје се, да ме љуби. О, та имаде небројено тих сићушних знакова, који обичним људима у очи не падају, који силније, јасније говоре него што их наше речи описати знају, које само заљубљени разумеју. Те знаке не види ко уображава да љуби, а ја не уображавам. Ја сам о томе уверена, а на саму се себе љутим, што немам речи, да верно опишем, како зајиста љубим. Али ја сумњам, да се права љубав речима исказати даје. Љубав је прва од оних узвишених особина у нама, које нас с Богом изједначују, а ми смо бар за сада тако малени, да врло мало знамо о ономе. што је најузвишеније у нама, Ја не знам казати, како љубим Милана, али ја се поносим што га љубим, и што сам уверена, да и он мене љуби. Да то не знам, онда, онда — то би страшно било! Гледала бих овај диван свет, али не бих знала ни за једну од његових лепота; гледала би радост и весеље, ал ја бих увек тужна, страховито тужна била, плакала би, само би плакала; све би ми било пусто, празно. Али не, не, та он мене љуби — она је силом хтела отерати црне мисли — »је ли, Даро, мора да ме љуби, онако ме љуби као што ја њега љубим, је ли, Даро?«

Дара је устала; својим црним очима пратила сваку црту Милину, дуге јој трепавице не тренуше, а Милине речи тако су јој говиле, тако су је гануле. Она рашири руке, загрли пријатељицу, и стаде је љубити

»Љуби те, мора те љубити, анђелче моје! Та онда не би било Бога, кад би се и ти морала преварити. То је та љубав што нам живот рајем чини, кад смо у њој сретни, а паклом кад нам се љубав љубављу не враћа: то је права љубав, која не вара, која дође у тренутку, освоји нам срце а потисне све разлоге нашега хладнога размишљања — и која нас и опет вара! Некад сам мислила, да и ја тако љубим, и преварила сам се. Седимо, Мило. Три дана нисам смела, да ти се исповедим, сада морам. — Право имаш, што

ме тако гледаш! Ја сама себе не разумем, још мање ћеш ме ти разумети, кад те писам у своју тајну посветила. Опазила сам и сама, да говорим у загонеткама, да најпре тврдим, што после поричем. Седи, Мило, да ти приповедим! Можда ћеш ти разумети, што сама не разумем.«

»Али, слатка Даро, тако си се ражалостила? Можда би боље било, да ћутиш, кад си болесна.«

»Поверење најбоље олакша душевну бољу — а моја је боља ту, у грудима, у томе маломе, тајанственоме створењу, што се зове срце, у ономе невидимоме судији човековом — у савести. Чујеме!.. Беше то у Бечу, пре две године. Пала сам на леду, Милан ме подиже и одведе до кола. Моја добра мама позове га у посету и он нам постаде скоро свакидањи гост. Он беше изображен младић, говорио је паметно и разборито о науци и вештинама; врло се обрадовасмо и мама и ја, кад год нам је дошао, а то је бивало по два по три пута у недељи. Није знао свирати ни певати, али је увек уживао у свирци и увек ме је молио, да му што одсвирам. Видела сам, да се слабо кретао по салонима, није знао ни најобичније галантерије према женскињама. Кад нам случајно дође која женска у посету, а и он је ту, он се одмах збуни, није знао да се нађе, а каже л' му ко у очи коју ласкаву реч, поцрвенио би као рак. Мени се све то није допадало, па у својој луцкастој главици наумим, да му све те махне — као што сам их ја назвала — изгладим. Тражила сам ствар, за коју сам знала, где је, и кад ми се он не понуди, да је заједно тражимо, послала сам га, да је донесе — није био доста услужан. Толико сам пута испуштала мараму, само да га научим, да буде хитар при услузи — и још хиљаду таких лудорија, на коју ми женске велику важност полажемо и мислимо, да нас мушки доста не пазе, ако нам нехотице ил намерно не чине. Он беше благе нарави и слушао ме је као што дете слуша старијега, јер осећа, да има много да научи. Почели смо симпатисати. Што се нему допало у позоришту, то и мени, што сам ја најрадије свирала, то је он најрадије слушао. Само у једноме једва смо се сложили, управо ја морадох попустити. Он беше страстан дуванџија. Кад је испрва долазио, молио је за дозволу, да пуши — паравно, нисмо му је одрекли. Ал касније, кад се већ скоро одомаћио код нас, кад сам га почела учити, једном приликом фино му пребацим, како је то неучтиво пушити у женскоме друштву — и он мало што са свим не изостаде. Долазио је ређе, увек се тужио, да има много посла те је на брзо одлазио, а за живу главу није хтео ни на понуду пушити; вели не прија му.

Ја сам се одмах досетила, шта је, те првом приликом направим се, да ме зуб боли и замолим га, да ми направи па чак и запали једну цигарету! док је он то радио, седнем за гласовир и станем свирати једну Бетовнову сонату; кад сам свршила, а мој Милан скоро попушио цигарету. »Ето«, јекнем му, »кад вам је ова пријала, нек вам друге пријају, - ја ћу — дим трпети, само да чешће долазите.« Он је поцрвенио. Ал и ја сам се тргла; чинило ми се, да сам мало више казала, него што приличи — па и опет се нисам кајала. Научила сам се тако на њега, да нисам пошла у шетњу, ако ме он није пратио; нисам ишла на бал, ако није обрекао, да ће и он доћи; нисам марила изићи у башту; ако нисам могла с њиме. И то ми све беше тако обично, тако у реду, а нисам ни знала оно мрско правило за понашање: младој девојци не приличи, да се увек увек са једним истим младим човеком занима, јер свет отуда извесне закључке изводи. Али шта сам онда 'била — од осамнаест година! Нисам познавала сама своје осећаје, а да познајем свет! — Једнога дана, почетком лета, седимо обоје у башти у сеници; ја сам ређала киту цвећа, а он је седео крај мене. Нешто смо ћутали. Ја сам се задубила у ређање и чисто се уплашим, кад га спазим — на колени преда мном. За руке ме је ухватио. очи му се светлиле, а лице му беше преображено неким узвишеним осећајем — тако је изгледао, кад год је говорио о коме обожаваноме му предмету, »Опростите ми« — говорио је — »госпођице Даро, опростите ми! Има у животу човечијем лепих, узвишених тренутака, којих се било у радости, било у тузи с највећим одушевљењем сећа, који му радост увећају, тугу ублаже. Таки су тренутци за мене ово кратко време, што сам га провео у вашем дому с вама. Златним словима биће ти дани забележени у мојој успомени. Можда сам сувише смео, ако кажем, да ћете се и ви тога радо сећати — али не! та ја сам вас доста пазио и ваљда се не варам, кад држим, да сте ме *пријатељски* гледали; из очију вам читам, да сам погодио! Ал ја ћу бити још смелији! Има нешто дивно међу људима, што везује два сродна срца, ма како да су далеко једно од другога, што уздиже људе над животињама — то је онај свети осећај, осећај *пријатељства*! Госпођице! Ја ћу можда скорим морати далеко, не знам кад ћемо се видети, а чини ми се, да би несретан био, кад не бих ни чега било, што би нас спајало. Ако осећате, да ми можете бити *пријатељица*, ако сте уверени, да сам вредан тога, ја вам нудим своје искрено пријатељство — примите га!« — Ја сам била збуњена; то ми је дошло тако изненада, тако на један пут — али сам примила. Осе-

ћала сам нешто, што ме је томе човеку привлачило, што ми га је дизало у звезде — и ја сам била сретна... Он је од то доба био слободнији, веселији, долазио нам је сваки дан, често и у вече, и ја сам се томе радовала. Приближавао се крај школској години. Он ми је више пута напомињао, како му је тешко отићи, а ја сам га одвраћала, да не иде, јер ми беше тако тешко, кад сам помислила, да га читава два месеца нећу видети. Нисам била сама са собом начисто. Шта је то, да се тај човек тако увукао у моју душу, у моје мисли? Пријатељство? Љубав? Крв ми је некако необично узаврела при тој помисли. Прејурила сам у мислима цело време, како сам се с њиме упознала, како сам га радо примала, како ми се није милило никуда без њега. Да, биће љубав мислила сам. А он? Љуби ли он мене? Стала сам пред огледало и гледала сам се. Толико су ми говорили, да сам лепа, а и огледало ме ваљда није варало, па је ли чудо, што сам помислила: мора да ме љуби! Ти знаш, кад о себи пресуду изричемо, да ће она скоро увек бити онако, како нам годи — така сам и ја. Али за што ми он ништа не каже? За што не каже — та он је тако невешт у тим стварима! А после, први је корак учинио — онако лепо понудио ми је пријатељство. Да сам ја била на своме месту и охрабрила га, зацело би ми и љубав изјавио. Да, да, морам му помоћи, невешт је! Говорили смо једном о срдњи. Ја му рекох, да се на њега не могу никада расрдити. Али шта ћу, кад је тако невешт! Захвалио је лепо, као да се то само по себи разуме, да другачије не може бити и окренуо говорити о другоме. Да је бар питао за што, па бих ја већ навела на љубав! — Други пут — били смо сами — одсвирала сам нешто на гласовиру, устанем и започнем с њиме говорити о цвећу, а ходали смо по салону, Ја прекинем тему па ћу рећи: „јесте ли уморни, господине пријатељу?« — «О, ни најмање! С вама ходајући, да се уморим!« — »И ја не! Овако бих могла ходати далеко, далеко!« — »А докле, ако смем питати, госпођице пријатељице?« и он се тако лепо смешио. — »Докле? До на крај живота!« „То не разумем!« Приметила сам, да се збунио. — »О та ви сте врло неваљали! Видите, како вам далеко изађох на сусрет и ви ћутите!.. Та добро, добро, знам шта хоћете да кажете: стиди се! Ја се не стидим, јесте, ја вас — љубим.« То је тако изашло, да ни данас не знам, како сам могла бити така. У тај мах уђе мама и прекиде нас. Обоје смо били узбуђени. Он се зацрвенио, наравно, стидео се свога кукавичлука — пустио мене, да му ја прва љубав изјавим! И опет није хтео чекати, док мама не изађе, већ се опрости и оде. То ме је јако увредило и наумим, да

му се осветим исто онако лакумно и непромишљено, као што ми беше цело дотадање понашења. Сутра пређе подне, прођоше четир, пет, шест сати — њега нема. Кад дотле не дође, онда смо зацело знали, да ће доћи до осам и остати на вечери. Мени је то баш ишло на руку. Мама је плела у салону, а ја јој кажем, да ћу помоћи куварици, док не дође Милан. Куварици опет кажем: како види такога и такога господина, и опишем јој, како изгледа — јер тај смо дан добили другу куварицу, нека га не пусти кроз велика врата у, салон, неко нека га — ал мами ни речи; — упути кроз кујну па кроз мамину собу у моју. Мрак се хватао а соба ми и онако беше мрачна; које то, а које помисао на оно, што сам наумила, ја сам се мало препала. Ако ми не испадне за руком, ако он не дође и ако дође а — хтедох већ отрчати у салон и све покварити, а зачујем кораке и мој стари врашки дух, подвикне ми: кукавице, све ил' ништа! Све ил' ништа — и ја остадох. Чујем да се затворише врата између мамине собе и кујне; бејах узбуђена и устадох. Отворише се врата од моје собе. Спазим слику човечију, застала је. Да, он се изненадио, што је мрак, јер није знао, да је то све с мојом намером тако удешено. Нисам му дала ни часка, да се мисли; прискочим му, загрлим га и први пољубац притиснем на усне му. Љубила сам га плахо, ватрено, као што љуби заљубљено девојче, које још није мушке усне љубило. Љубећи га шапутала сам му: полако, полако, да нас кроз стаклена врата не чује мама! Он ми хтеде нешто рећи, ал' од мојих пољубац није могао. Љубећи привукла сам га на диван, он се више није отимао, он је враћао моје пољупце ватренијима, слађима.

»Видиш,“ шапутала сам му »данас сам те на јуриш узела, а ти си хтео да будеш град, који се никојим женским лукавтсвом не да освојити.« — »Али ја нисам“ —. — »Ни си?“ прекинем га ја, „а јуче си побегао неваљалче!“ и обаспем га пољупцима. Ал у тај мах чујем, где ми мама лупну на врата од салона — срећом закључала сам их. Шапнем Милану „полако изађи, куд си и дошао, па кроз велика врата у салон — ја ћу већ удесити све.“ Срамота ме беше, да ми мама уђе у траг моме не баш добро промишљеноме војничкоме лукавству. „Ко је то закључао?“ чујем мамин глас. — »Та ваљда девојка?“ одговарам ја. — „А зар ти ту куваш? — »Та тражим — онај мој сребрн, ножић с којим Милан радо воће једе.« — »Тражиш — у мраку!« — »Знам где сам га оставила, па на што ми свећа?« А хтела сам, да уграбим времена, да се мало примирим. Одкључам врата и уђем у салон. »Шта је теби, девојко? Заруменила си се као ружа? пита ме мама. — »Та

тражећи ножић, убола сам се — ти опет одмах мислиш, бог зна шта је.« Нисам јој смела погледати — у очи, већ одох гласовиру и ударим најгромовитије акорде, да надвичем — оне узбуркане мисли, што ми појурише по узбуђеној главици, а опет час по погледала сам вратима. Заболеше ме прсти — а њега нема. Одем у кујну, питам за Милана; куварица ми рече — отишао је! Отишао је! Укочила сам се. Беше ми, као да ме је ко ножем у срце ударио. Отишао је! Груди ми се стегну, не могу да дишем, Отворим врата и одјурим у своју собу. Бацим се на диван, на онај исти диван и плакала сам. Легнем у кревет лице покријем узглављем, да ми мама не чује јецање, а сузе су ми квасиле душеке. Беше ми мало лакше, кад сам се исплакала, ал' опет ми је сињи терет притиснуо груди. За што је отишао, а ништа није казао? Можда беше узбуђен те се стидео одмах изаћи пред маму? Можда је оставио за сутра? Или се — претварао? О не не! Та они пољупци они ватрени пољупци, они нису могли бити лажни! Па како му је срце куцало! То није могло бити претварање, сутра ће доћи зацело! — Мало сам, се умирила. — Мами сам казала да ми није добро, сана сам, а моја добра мама веровала ми је.. Ал он не дође сутра дан. Распитивала сам за њега и чула сам. да је из Беча — отпутовао. То беше силнији, страшнији удар. Дакле претварао се! Да ми је пре сав свет рекао: да је он варалица — завадила бих се са целим светом. Ако је морао отпутовати, част му је налагала, да ми то јави — дакле претварао се! Кад се уверимо да нас онај, кога смо свом ватром љубили, презре, напусти, онда га почнемо мрзити. И ја сам се трудила, да омрзнем Милана, и беше тренутака, у којима мишљах, да би га кадра била рашчупати, ако би ми пред очи изашао. Ал неки тајан глас гледао је његов поступак да преда мном оправда. Ја сам га мрзила, мрзила и волела, Је ли да ти је то чудно?.. Угушивала сам своју тешку тугу, да не задајем бриге својој доброј а болешљивој мами. Она је слутила шта је, ал ни близу није знала, како јој је лакоумна ћерка далеко забасала. Нисам могла у кревет, ал сам била болесна, врло болесна, У Бечу не хтедох остати. Путовали смо. Тражила сам у тихој самоћи, у бурној тишини светској, да заборавим своју тугу. Да заборавим. О то не ћу моћи никад. Али сам мало се умирила. Да ми добра мама, Милче моје, пре годину дана не умре, можда не бих тако слаба — болесна била.

»Ох, јадна моја Даро!« Милу је пријатељичина приповетка врло дирнула, готова је била да плаче. Тешила би је, а не зна како ће.

»Али то није све!« настави Дара узданувши. »Сада настаје оно, што је и мени самој загонетка. Ја љубим, Мило, љубим тако, као што ти љубиш, као што ми се чинило, да Милана љубим, љубим до лудила — а не смем љубити! Хтела сам и хоћу да мрзим све мушке, кад сам се преварила у ономе, кога сам за узор држала, и у тренутцима, кад ми разум заповеда, ја их мрзим све а кад срце овлада, ја љубим, љубим.« Она је покрила лице рукама, да сакрије онај болан израз.

»Ја те преклињем, Даро« хтела је Мила задржати од приповедања.

»Не, не бој се! Не ћу више подлећи осећајима! Ал' кад сам једном почела, довршићу. Чуј ме, чуј! Кад ми умре мама — знадеш, да немам блиских родова — врло сам оболела. Одем болна преболна у Гастајн, после месец дана добро сам се опоравила те сам са својим псетанцетом свакога дана по два сата ходала, по препоруци лекаревој. Пре две недеље, ходам као обично, а мој Париз трчка за мном. Мислила сам на тебе. Како смо се у институту растале, нисам те видела, те сам те се зажелила. Ја немам рођенијега на свету, ко би ме разумети могао, као ти, те наумим да те посетим... Из мисли ме трже вика мога Париза. Осврнем се — имам шта и видети! Грдна нека псина навалила на моје сирото псетанце, па да га раскине. Притрчим му у помоћ, подигнем лепезу, да поплашим псину. Ал' она се лати мене. Скочи и спопаде ме зубима за хаљину, Повуче ме — које од страха, које од силнога посртаја паднем а псина ми скочи на груди. Беше то грозан тренутак. Зажмурила сам, не могах гледати оне страшне зубе, оне светле очи у разјарене псине. У исти мах јаукну псина и откотрља се с мене. Чујем још два три ударца, два три све тамнија урлика, неку псовку и — свест ме остави... Све се то збило тако брзо, да, кад сам у својој соби себи дошла, зачуђено погледам у свога лекара, који ме је брижљиво мотрио. Мало даље стајао је неки странац: чудан ме осећај прође, кад му у очи погледах — он беше на Милана налик. — „Опростите, госпођипе рече ми лекар, »што сам се усудио задржати вашега избавитеља, а по позиву свог друга — доктора Светозара Станковића« сетила сам се оне страшне псине, оне велике опасности, из које ме је странац избавио. Стисла сам му руку, јер речима му нисам могла благодарити... Сутра дан сам већ устала, и примила сам свога избавитеља. Повела сам реч о прекјучерањем страшном дану; он је силом избегавао, тај разговор, да му не бих морала захваљивати и приповедао ми је о своме путовању по Африци и Азији. Ја сам га с великом

вољом слушала, свака ме је ситница занимала. Сада је путовао из Лондона, камо је дошао из Индије, где је као владин лекар лечио жуту грозницу; послом се журио у Беч. С неким познаником свернуо је у Гастајн и чекајући вечерњи влак, шетао се: случајно бливу мене, кад ме је она псина напала. У томе тренутку беше ми врло по вољи, што ме је та неприлика задесила. Беше нешто у гласу, у лицу тога човека, што ме је силно привлачило; мислила сам, то је отуда, што сам му обвезана. Проведем с њиме цео дан. Сутра дан каже ми Светозар, да је вољан још неколико дана остати у Гастајну — допао му се предео, а ја сам, опрости ми Мило, сасвим заборавила, да сам наумила теби у госте; годило ми је, што је он одгодио свој журни посао. Бесмо скоро увек заједно, ако у шетњи, ако у позоришту, и о чему год говоримо па и о најобичнијим стварима, све ми то беше некако ново, необично а и кад смо ћутали и онда су ми тренутци тако брзо летили поред њега. Заборавила сам на сву прошлост, као да је никад није ни било, ја сам живела само у садашњости, она ми је све мисли испунила... Једно вече одемо као обично у позориште. Представљали су Шекспирово. »Много вике ни за шта« и та ме престава тргне из шареног сна, који сам почела сањати — али доцкан После представе вечерали смо заједно, код мене, ти знаш, да сам ја још у институту била велика противница овога нашега потчињеног положаја, у који нас женскиње дојакошње предрасуде и криво схватање силом бацаше, а од како сам сама, нисам се обазирала на свет, него сам се слободно мешала с људима, које сам поштовала и — љубила. Мени је доста било што сам чиста била пред највишим судијом човековим, пред својом савешћу. Да, ја сам Светозара љубила, још и сад га љубим. Тога вечера сам се о томе уверила. После вечере поведосмо реч о представи. Ја сам напала на Лисандра, а он га је бранио. »Али ја не разумем,« рекох му, »како можете бранити таквога љубавника. Поред свега његовога лаковерја није ни толико искрен, да својој Хери у очи каже, шта је видео, па би га она уверила о својој невиности. Па онда, онако свирепо осветити се, онако је осрамотити! — »Оно је истина,„ рече он, »да је Лисандар у овај мах нешто крив, али се то даде разјаснити. Страховите су то муке, кад човек само сумња у чистоту своје љубавце, а кад мисли, да је уверен о незиној невери, онда је кадар свашта урадити. Ја сам не знам шта бих био кадар урадити, кад би било и једне малене неге у онога створа који љубим, а које се претвара, да мене као сушта невиност љуби! Ужасно боли човека, кад знаде, да има на свету не-

кога, који се сме блатом бацати на част љубе му; у таком положају човек, који иоле држи на своју част, врло лако пестоје Отело; јер за цело нема ништа гадније од женске, која је пала. Свет на њу прст пружа, гнуша се, презире је. Где је част у питању, ту морамо бити сви челичнога карактера. Тако мислим ја, тако мора сваки поштен човек мислити ма да има данас много света, који то мишлење не дели... Али шта је вама, тако сте побледили? — Он није знао, да ми је сваком речцом нож у срце забадао, да ми је смртну пресуду потписао. „Ништа, ништа!« једва промуцам »Осећам да ми није добро — дуго смо седели.« Он ме је погледао својим лепим очима, као да ми је до дна душе допрети хтео, и мени се учинило, као да је мало побледио. О како ми је било у томе тренутку, моја Мило! — »Идите — идите, ја сам болесна — лаку ноћ!« Отишао је. Покрила сам лице рукама и плакала сам Беше то други пут, како сам осећала, да сам врло несретна, ал тај ми осећај беше тада много тежи, много горчи. Тада сам тек видела, да љубим Светозара, ал он ми сам рече, да ме не може љубити, јер ми је девојачка част укаљана. Јер живи човек коме сам на груди главу наслонила и у лакоумном заносу пољупцима пољупце му изнудила.

Да исповедим Светозару свој грех? О, не! Човек ће се свега пре одрећи, само да не види прекор у очима онога, кога на свету најватреније љуби. У свому болу клела сам Милана, клела сам своје лакоумље, што ме тако заведе, и опет клетве не беху од срца. Мрско ми беше оно значајно вече, и опет га нисам могла од срца клети. То двојако осећање тешко ми је мучило душу, нисам знала, како да га растумачим, а читаву сам ноћ пребдила: У јутру рано спремим ствари и утекнем из Гастајна. Да, утекнем, јер нисам смела изаћи пред очи Светозару. За цело се он домишљао, са чега сам у ономе тренутку у забуну дошла, а и ја сам као и други људи; можда ме не би толико тиштило, ако други и помисле што рђаво о мени, ал пред њиме хоћу да сам неокаљана. Он је посумњао, и ја сам утекла, да га више не видим, па ма ми срце пукло. Утекла сам теби, Мило, да се за које време овде смирим, а после шат ми се вишњи смилује, те се за навек смирим... Ето, моја добра Мило, казала сам ти, шта ме боли, па сад, сад ми је мало — лакше.

Ал онај тежак уздах, што јој се из груди отрже, оне крупне сузе, што јој се у лепим очима заблисташе, као да је хтедоше у лаж утерати.

»Моја добра, моја лепа Даро! Милин је глас дрхтао, она је загрлила пријатељицу и љубила је.

»Та не плачи, милованко моја! За мене су сузе, а теби осмеј приличи, особито данас!«

»О, Даро! Што се на ме лепша срећа смеши, тим већма ми је жао тебе! Ти си тако добра, па тако несретна — о, та то није право, ти то ниси заслужила! Читаво ми је сва моја срећа помућена, кад тебе гледам ојађену! Али ја сам баш рђава домаћица! Место да тешим, ја те већма жалостим — манимо се тога разговора! Погле само ово дивно зеленило, како се прелива у жестоким сунчаним зрацима, па ону ливаду, са тим дивним и мирисавим цвећем, па ону стазу — ах! Ено га! Како се жури! Како је весео! Здраво, здраво, драгане мој! Је си ли положио? О, та јеси, јеси, познајем по твоме ходу, по поздраву! Оди ближе, Даро, види — је ли да је леп? Па да га чујеш кад говори.

Она је довела Дару до на крај балкона и прстом јој показа младога човека, што се ставом на једно педесет корачаји упутио вили.

Дара га погледа, тргне се, очи јој се укочише, лице дође још много блеђе.

»То није могуће!« викнула је она. „Милан Станковић — је ли то он?“

„Та да, мој Милан!“ Мила се изненадила.

„Милан Станковић, онај исти, који ме је у Бечу, онако срамно омахнуо! Сакри ме, Мило, сакри ме. Ја му не могу, ја му не смем пред очи изаћи!

Свакога би гануле ове очајне речи Дарине, ал Милу су ражљутиле.

»То није истина, Даро, Тебе очи варају — ти си полудела!«

Мила је поцрвенила, пријатељичине речи држала је за опадање.

Дара је погледа — она је разумела Милин гњев.

»Да, ја сам полудела! Али знај, да је Милан моме лудилу повод, тај исти Милан, који је негда и мени истим својим притворним понашањем умео тако мозак завртити, да бих и своју маму могла презрети, кад би се она усудила, да у његов образ дирне! Очи ме варају? Ове очи, што су толико пута с прозора изгледале што су весело заиграле, кад год су га из далека виделе — те очи не варају. Ја ти рекох, ко је он, болело би ме, да се о томе онда увериш, кад се узмораш кајати. Али ја пред њега не могу изаћи — то би било наметање, тиме би твоју срећу помутила; ја ћу се уклонити. Сутра, не, данас, одмах одлазим!« Она устаде.

Мила се скаменила — тако не говоре они, који опадају, а најмање је такова њезина Дара. Она јој је веровала, мржња и љубав бориле се у њезиним млађаним грудима. Кад нам љубав мисли, да је омахнута, један тренутак је кадар, да се претвори у најжешћу мржњу.

»Опрости, добра Даро! јецала је Мила. Неправо сам ти учинила — али ја ћу те осветити! и она одјури у салон...

Међутим је Милан оном стазом, што води па брег па се онда савије вили тако, да се улази са противне стране, од балкона, не слутећи никоје зло, пред вилу дошао. Лице му беше весело, као у свакога младога човека, који сме отворено и с' поносом пред свакога изаћи, јер је својој дужности одговорио. Видео је своју драгу на балкону — срце му је играло. Та он је знао, да ће му се она обрадовати, да га чека, можда и слути, да ће јој данас казати, што јој до сад није смео казати.

Ушао је у предсобље.

Дочекала га је собарица.

»Извините, господине — госпођица — није код куће!« она беше збуњена.

Милан застаде.

»До сад нисам приметио, да се радо шалите — не знам, шта хоћете тиме, кад сам госпођицу на балкону видео.«

»И ја се чудим — промуца собарица — »али мора да се нешто страшно догодило, јер мало час ми рече госпођица а била је врло бледа и уплакана: кажите господину Милану, да за њега нисам више никада код куће!«

»Ви сте полудели!« — он пође вратима.

Соборица стаде пред' њега.

»Ако пођете даље, ја морам звати слуге, да — да — —«

Није могла завршити.

Милан се сав уздрхтао, посрнуо је — беше то страшан удар. Да га избаце на поље! Као ниткова да избаце на поље они, које је он тако љубио!

Појури на поље, знао је, да је невин, а није могао допустити да му се нешто догоди, са чега би могао злочинцем постати — човек је слеп, кад га ко неправедно срамоти,

II.

У Баштици

Узаном стазицом, што се вијугаво провлачи кроз зелене леје, искићене укусно поређаним бокорима најодабранијег цвећа, замиш-

љено корача Дара. Лака јој хаљина приљубила се витом и стаситом телу; испод провидног црног вела види јој се обилата плава коса, што је оплетена у две витице и у колут савијена глави на темену. Живо јој се таласају пуване груди, крупне мисли врзу јој се по главици. Она је себи пребацивала. Дошла је својој милој пријатељици, да своме јаду разбибриге потражи, а гле; она је и Милу у жалост бацила — ено је лежи у кревету, а крај ње седи бржна јој мајка, те јој срце пуца, слушајући ћеркино бунцање! Да, Мила је врло болесна. Дара побегла у баштицу пред вилом, да јој одлане. Села је на једну клупицу — беше јој врло тешко. Очи је пустила преко ливаде, преко шуме у то недогледно плаветнило, и те лепе очи беху тако жалостиве. У њима беше онај чудновати израз, што се онда јавља у човека, кад зна да му треба нешто учинити, ал не зна што — очајан израз. Лице јој беше наоблачено из сваке црте му можеш прочитати ону тешку бољу, што мучи ову млађану душу!

„Ај ти боже! Што си нас тако слабачке створио! За што нам ниси једну мрвицу твоје велемоћи бар у онима тренутцима позајмио, кад нас наша немоћ до очајања доведе те се тебе одричемо и постајемо — злочинци, или нас тешке прилике смрве те пропадамо, а можда би још дуго могли живети и добра творити! Искушење је то? Праведном и свемоћном не приличи да куша слабијега — слабији мора поклизнути! — Себична сам? Не нисам! Дај ми једну мрвицу твог заборава, да избришем Мили из памети сву моју исповест да његовим црнилом привучем Миланову успомену на данашњи дочек па нек буду они сретни — а ја сам доста снажна, да своју несрећу сносим. Та ти си милостив, па зар те није жао онога доброга девојчета? Ако смо ми други, с којима је њезина срећа скопчана, што згрешили, за што да она пати?

Она се тако занела за својима мислима, да није чула за собом људске кораке; и учинило јој се, као да је из тешкога сна пробудише речи:

»Извините!«

Она се осврте, поглед јој паде на дошљака,

Тешко би било погодити, ко се већма изненадио: он ил она,

»Ви овде, госпођице Даро?« поче он, млад човек с пуном брадом, и правилним мушким лицем. »О како сте могли бити онако не милостиви! Отидосте а ни збогом вашем познанику!

»Идите молим вас, идите! Наши се путови разилазе за навек!«

»О не тако, госпођице! Глас вас издаје да вам те речи не иду од срца, није лепо, тајите од мене погрешку, којом сам вас

можда али зацело нехотице увредио. Истина немам никаква права да будете према мени поверљиви, ал у вашем понашању, које се тако брзо променило, видим, да се на мене срдите, и савест би ми допустила, да се цео свет на мене срди, само не ви!»

»Та не срдим се — и опет морате одлазити! Међу нама је грдна провала, која нас дели за навек! О, како би мени мило било да тога нема, — али — идите, идите! Ја немам снаге да вам поверим, шта је то! али ћиу сретна, ако се само радо сећате мене. Идите!« И Дара је окренула главу, да сакрије сузе у очима а руку је подигла и махнула му да одлази.

»Ја вас одвећ поштујем, а да бих се могао вашој вољи противити« рече он жалостиво „случајно сам отуда прошао, долазећи од својих рођака које нисам могао обићи дошавши у Пешту. На једно тридесет корака преда мном изађе из ове виле човек, — ал' сад вас разумем госпођице Даро! Срце се само једноме поклања а други мора уступити; кобна је судба хтела, да ја будем тај други — уступићу. Некад сам ја њему био на путу, сад ми он враћа. Грех и нехотице учињен, свети се!«

»Али шта ви то говорите, Светозаре? Ја вас не разумем!»

»Што се вас тиче, то сте зацело разумели, госпођице, Оно се друго тиче мене и мога пријатеља, Молим вас — то ми тек нећете одбити! — Кажите ми, где станује онај човек што је мало час из ове виле изашао?«

»За име божије, шта сте наумили?

»Не бојте се! Нисам ја од оних мало-умних људи, што су кадри човека убити, кад им је срећа на путу а и не тражим силом срећу, која од мене бега. Ја презирем двобоје — лупеж само може у част поштенога човека дирати, а ја лупеже и сувише сажаљевам, и да би се с њима туђи могао; овде је у питању част мога и вашега пријатеља Милана, у питању је моја част!»

„Али ја још ништа не разумем.«

»Ја бих вам све казао од своје стране али тешко да би то Милан допустио, па ни онда не бих смео, јер се тиче части још некога трећега створења. Годину дана из далеке Индије распитивао сам за Милана, ал не знаде ми нико казати, где је. Чим сам се од службе ослободио, појурио сам у Беч, да га потражим; знате да сам ударио преко Гајстајна и познао се о вама. у вашем друштву заборавио сам на пријатеља, на неправду коју сам му учинио. Ваш изненадни одлазак не мило ме трже, из оне лепе јаве. Потражим пријатеља. Рекоше ми, да се у Беч више није враћао. Јутрос стигнем амо, да пођем у Београд, одакле је Милан. Овде, идући од

стрица, видим га, где из ове виле изађе. Викнем га, ал ме није чуо потрчим за њим, ал га у чести нестаде. Вратим се амо у нади да ће ми когод овде најбоље знати рећи, где ћу се с Миланом састати. Госпођице Даро! Догађај што сам га пре две године у име свога пријатеља у Бечу преживео од великога је значаја по неку женску — Кажите ми где ћу га наћи?"

»У Бечу — пре две године — нека женска?«

»Поред све пажљивости, ипак се одајем. Још ћете ми пребацити, да ми је намера пред вама оцрнити Милана. Боже сачувај Срце које љуби, лако ће наћи извину свакој махни љубљенога!»

Дара га није слушала; нешто је премишљала.

„Пре две године у Бечу! А није ли то било месеца Јуна, унској улици, бр. 19 први спрат, у вече између 8—9 часова?

„Тако је, тако је! „Али сад опет ја не разумем, одкуд"—

»Девојче о којем је реч, моја је добра пријатељица, она ми је све приповедила«.

„Дакле она зна, да је другога љубила место Милана? А ја мишљах да то само ја знам!«

Дара је побледила.

«Само ви? А за што баш само ви?" Срце јој је страховито куцало, руком је притисла груди, а очи је упрла у Светозара. »За бога, ја сам мислио, да је она мене за Милана држала! Али шта је вама, госпођице Даро? Тако сте поруменили?

Дари је сва крв у главу појурила од превелике радости; дакле то он беше.

„Ништа — убола сам се предевачом! Дакле ви сте то били? Сирота моја пријатељица! То је што је две године мучи. Она зна де, да оно није био Милан, а не познаје човека, који је срце на јуриш узео. О да знате, како вас љуби!«

„Али то није могуће, то је грозно!"

„За што да није могуће? Права љубав постане у часку па кад је још умивају ватрени пољупци онда је вечита. О како ће се обрадовати, кад вас види! Ходите у вилу, она је унутра!»

„Тако вам бога, госпођице Даро. станите!« он је ухвати за руку. У оном часу био сам изненађен, слеп, луд, како хоћете. Узбуђена чула нису дала, да ми памет влада — ја сам поклизнуо или ја не могу ту женску никад љубити!»

»Не можете? Знате ли ви, да сте тој девојци за навек укаљали највећу јој светињу, њевину част? Знате ли ви, да сте ви криви, што та девојка две године трпи муке мученичке? Знате ли ви да та невина девојка бега од света, јер има некога на свету, који би јој могао рећи: наметнице!? Знате ли ви, да је она трпељиво

чекала тога некога, да јој дође и спокојно рече: опрости! па да га прими на своје лакоумно срце? А тај неко дође да је одбаци!»

»Тешка је ваша оптужба, госпођице, тешка и праведна! Чујте и моју одбрану! Ја нисам од оних несталних људи, што моје срце данас овој сутра оној поклањају. Тврда ми намера беше, кад се враћах у Беч, да потражим оно девојче, са чијих сам усана пио' први пут најслађе пољупце, па будемо ли једно за друго, да је узмем за жену. Ал у Гастајну видео сам вас и заборавио сам све. Оно вече, у очи вашега одласка, отворила се на моме срцу вратаоца, што се зову љубав а кроз отворена врата само ви уђосте Да госпођице, ја вас љубим! Онда, кад сам бранећи Лисандра осудио Херу, онда сам осетио, да само вас могу љубити. Хтео сам вам то казати, ал вам је повлило, а сутра сте одпутовали. И собом и моје срце понели . . Отишао сам у Беч. Нисам потражио као што смерах, оно девојче — нашто? моје срце не беше слободно, и ја бих био непоштен, кад бих руку пружио без срца. Али ми је част налагала, да се исповедим Милану; њега сам потражио јер оно је девојче у мени грлило и љубило њега«.

Дара је била врло узбуђена, беше јој на уста: ја сам то била — и ја тебе љубим! Али се уздржала, хтела је да дозна све.

»Од куд сте се ви тамо нашли, кад је моја пријатељица Милана чекала?«

»Свему је крив обичан случај! Враћајући се од куће за Лондон, посетим у Бечу Милана, затечем, где се спрема на пут. доле; био је врло узбуђен. Влак, којим ће путовати кретао се у шест сати; морао се журити. Преда ми неко писмо, да га бацим у поштански сандучић. Беше управљено на неку удовицу — Марковићку

»Ах!« Дара је поруменила нехотице је узвикнула.

„Ви сте је познавали?“

„Је сам — то је мати моје пријатељице — умрла је.

„Опростим се с Миланом па пођем у шетњу, да ми време прође. Незнам сам, колико сам тумарао по улицама и случајно погледам, да видим где сам, — ска улица бр. 19 Сетим се писма јер је амо адресовано. Потражим га да га предам домару, ал јест' писма нема! Мора да сам га истресао! Милан ми је рекао, да се тиче ћерке дотичне удовице, коју је поштовао као пријатељицу: он се сад уклања, јер је приметио, да она гаји према њему таке осећаје, каквима јој он не може враћати. Шта да радим? Држао сам, да ми је дужност отићи горе и госпођи казати пријатељеву поруку. Попнем се на први спрат. Куварица ме дочека. и збуде се оно, што вам је већ познато. Ја сам био као у некоме сну; чинило ми се, да све то

тако мора бити. Тек кад изађох у ходнике хладан, ваздух и потмуо одјек сата са Стеванове куле побудише ме. Девет сати; за четврт сата полази влак. „Кроз главна врата у салон!“ Те су ми речи звониле у ушима. Хтедох је послушати, ал како да се нађем пред са свим непознатим женскињама? Како би било том несташном девојчету, кад би видело странца? Побегао сам на железничку станицу, отпутовах у Лондон, укрцао се у лађу за Индију. А оно мило девојче није ми хтело из главе. Гледао сам у зелено море, у плаво небо и узалуд сам се мучио да створим њезину слику. Кад сам вршио своју дужност у оној бујној и страховитој Индији. увек сам, мислио на то девојче — да, ја сам осећао да га могу љубити и једва сам дочекао, да пођем дома. Ал у Гастајну — но нећу понављати, што већ знате! . Ето вам моје исповести, ви сте и тако с Миланом познати, кажите му, како се догодило. А ја ћу се вратити у Индију, можда ћу тамо заборавити вас, можда ће ми тамо васкрснути она мила успомена, која ми је у Гастајну умрла; будите сретни с Миланом.«

„И ваша би вам савест могла допустити, да оставите девојку која вас силовито љуби у мучноме очекивању? Зар би ви могли мирно спавати кад знате да ваше оклевање свакога часка може уништити један млађани живот, који сте ви унесрећили! О, ви немате савести!»

„Немојте, немојте ми тако црно сликати моје лакоумље. Можда бих то лакше слушао из других уста, ал из ваших! — Ви не знате од каква је силна уплива на мене свака ваша реч, сваки ваш поглед! Остаћу, кад не могу сам бити сретан, покушаћу да усрећим девојку која са мене страда. Хајдете водите ме њојзи.

«Сад одмах? То не иде! Она је болесна, треба је спремити, а и ви сте тако узбуђени — сутра! Али још једно ми морате обећати! Обећајте ми, да ћете Милана потражити и приповедити му све, све.

«Обећавам»

«Како сте добри! Ево вам руке, да ћете сутра доћи са ведријим осећајима, него с' каквима одлазите. Ослоните се на мене'!»

Светозар се загледао у њенс очи. Учинило му се, да види у њима неки притајени зрачак, који му је обећивао, да ће све добро бити. Он јој дохвати белу ручицу и притисне на њу своје вреле усне. Рука јој је задрхтала, она је поруменила; тргне руку — махне му, да оде.

Он је послушао.

А Дара?

То бледо лице оживело је, те црне очи светлиле се — Дара је задовољна, сретна.

Сунце је залазило.

Коси му зраци и над врхом брега падоше низ планинску околицу те позлатише шуме и ливаде, позлатише и Дару — она је клечала и благодарила Богу.

III.

У сеници

Сунце је истина добро, одскочило но његови врели зраци не могоше продрети кроз густо лишће, којим су дрва, винова лоза и ладолеж осводили сеницу у баштици, те се Дара у ономе густоме хладу, у ономе мирисавоме ваздуху, што га кад кад заталаса дивно прижељкивање славуја, на клупици својим сновима одала и заборавила је на све.

Блажен осмејак играо је на њезиним уснама, а веселим оком гледала је кроз врата на сеници — очекивала је некога.

Она је била на чисто са собом, са својим осећајима. Она је разумела своје срце, то тајанствено људско срце, ту књигу са небројеним странама, што јој на свакој страни једно исто пише, на свакој о томе друкчије пише; векови су проучавали ту књигу, и нису је поучили, тешко да ће је кад год са свим проучити. Да, Дара је знала, да Милана људи као брата, пријатеља, а Светозара као друга, с' киме јој је судба тесно скопчана.

Колико се својој срећи радовала, толико је више заносила помисао, да ће кроз који часак одвести својој милој пријатељици њезинога драгана и казати јој: ево, узми га! све је била обмана, преварила сам се — опрости ми! И онда ће четири душе, што још синоћ мишљаху, да су тако несретне, пасти једно другом у загрљај од велике среће.

Ветрић јаче пирну и таласаво шуштање свежега лишћа пробуди је из мисли. Она погледа кроз отвор плавоме небу, она виде, да је сунце високо — а њих још нема! Али она је знала она је осећала, да ће они зацело доћи. Пожури се вили, да с балкона погледа, е да ли су већ близу.

На врати сенице указа се Светозар.

Он беше невесео, ћутао је.

Дара се не маче с места. Милан му је морао све казати, и он јој не претрча, да је загрли!

„Ја сам дошао, да се опростим госпођице Даро!“ проговори он жалостиво.

«За име божије, шта се догодило!» Она му је доскочила, ухватила га за руку, да га задржи.

«Нешто са свим обично. Милана је нестало из Пеште. Рекоше ми његови другови, који га случајно видеше, да је отпутовао, нико не зна куда, ни за што. Вама је познато, да га ја морам потражити.»

«О боже, боже, та то је велика несрећа! Сад, кад сам мислила, да је све у најбољем реду, пореметило се све у један мах. Шта да радимо, шта да радимо!» она је у очајању пустила му руку, и покрила своје лице.

«Ја са своје стране, на чисто сам. Ја ћу га потражити, ма ишао за њиме на крај света, ма да ми је врло тешко сад оставити. Али ја сам пријатељу једанпут учинио криво, а сад ми све нешто каже: и сад си крив, што је он отишао! Ја ћу за њиме па ма век свој провео, тражећи га.»

«Тешко мени, тешко мени! А знате ли, где ћете га наћи? Не знате! На можда се нећете никад ни вратити! О, немојте ићи!»

«Да не идем? Да ме и даље савест мучи? О, све бих могао вама за љубав учинити, али не могу поднети да пријатељ на мене неправедно зажали — само то не!»

«И нетреба! Идите, идите! Ја сам себична, да себична. Ја сам заборавила на Милу — идите! Нађите га и доведите — ви га морате наћи! Грдна је то несрећа, грдна!» она је била бледа као дувар.

«Збогом, госпођице Даро! Ако ми се на моме путу деси шта, те се више не вратим, знајте, да сам умро, мислећи на вас.

«Умро? Ви не смете умрети! Ви се морате вратити брзо, и то с њиме!

«Морам вратити.? да то морање зависи од наше воље! Наштo да се вратим? Ја немам те снаге, да гледам своју драгу у туђем загрљају, па ма да ми је то и најбољи пријатељ. А оно девојче утешите како знате — поред све воље, нисам кадар трпети танталове муке на грудима нељубљене љубе! За Милана не брините! Наћи ћу га, ма где да се скрио, вратићу вам га! Шат тиме оставим лепу успомену код вас, те се у својој срећи сетите и јаднога Светозара: он је био добар пријатељ! Збогом, ја одлазим!»

«Ви нећете ићи, ви не смете ићи! Зар да ме оставите овде да од туге свиснем, онда, када сам мислила, да ми је свој муци крај. Сада да ме оставите, када ми се учинило, да се разбио онај страшни сан, што ми је горчио младе дане, с кога нисам смела ником отворено у очи погледати — сан, који ми је срећу моју ос-

новао! О, та ја сам била оно лакоумно девојче, што те је оне ноћи у Бечу у својој соби љубило! И ја се више не кајем са свога лакоумља, јер ја те истински љубим, онако те љубим, као што слаби створови у своме ништавилу љубе најузвишеније створове своје бујне маште, љубим те као бога, а ти хоћеш да ме оставиш! О, је ли да нећеш, је ли?»

Дара је клекла и рукама обгрлила колена му, а главицу своју наслонила на њега, да обрише суве, што јој низ лице потекоше.

Светозр се више није могао уздржати. Руке су му дрхтале кад је дизао своју љубавцу; он је наслонио на своје широке груди, љубио је, а глас му беше тако мек, кад је говорио:

«Ја сам зликовац, дивљак! Ја од синоћ знадем, како ме љубиш, и опет сам те могао тако на муке метати. Опрости ми, сунце моје лепо! Све је било измишљотина — тедох ти вратити мило за драго, што си ме јуче наморила твојом пријатељицом! Ја сам нашао, Милана, ми смо се разумели!»

«И ви се не срдите ни једно? она му читаво није веровала.

«Да се срдимо? Кад човек види, да је пресретан, онда радо прашта — Милан је одмах опростио! Само ја, ја сам хтео, да се теби осветим, онако како се љубав свети — из чисте љубави, лагао сам!»

«Неваљалче један! Како си имао срца, да ме тако намучиш!» Она се бадава усиљава, да изгледа срдита.

«Ја сам сретан, пресретан, јер сам те принудио, да се у правој боји покажеш! Сад тек видим, да ме онако љубиш, како сам љубав своје драге замишљао. Само женско срце тако љубити може!»

«Ал и тако лакоумно само женско срце може бити!» рече Дара и сакрије главу на његове груди.

«И тако добро!» дода неки мушки глас.

Дара и Светозар тргоше се — пред сеницом стајаше Милан а под руком му — Мила.

М. Живковић

ИЗ ПОЗОРИШТА

Једва нешто паметно, шаљива игра у 5 чинова од Албинија, превео П. Мостић.

Нису то баш тако ведри осећаји, што нам мећу перо у руке. Почетак ове позоришне сезоне не предсказује нам ништа, што би нам могло загрејати срце и машту. Прођоше толики свечани дани, а позориште није могло ништа да допринесе њиховој прослави. Оно што је учињено држим, да служи само на нашу срамоту. Нек се то не препише краткоћи времена, нити каквим другим невгодама; узрок лежи у пукој сироти ње нашег репертоара. Прегледавши и најпажљивије репетоар нашег народног позоришта од почетка па до краја, у 380 комада, не нађосмо ни један, који би одговарао приликама наших великих народних празника. Што год има српских комада, све је то застарело и преживело се по духу и по дикцији. Изузимајући неколико француских комада сталне драмске вредности, остало или није удешено, или није никако за нашу позорницу. Према таким изгледима, морамо се брижно запитати, шта нам ваља радити, док још нису наступиле дуге зимске ноћи? Тражити од управе народ. позоришта, да се поред грдних својих послова побрине сама и за ову празнину, било би душмански. Она је од своје стране размрсила и пречистила заплетено материјално стање позоришта и учинила крај административном растројству, и који и оле зна, шта то значи, тај јој мора признати, да је том заслугом стекла право на највећу благодарност. Али пошто се та празнина у репертоару мора попунити, то би по нашем скромном мишљењу требало, да надлежно министарство стави народном позоришту на разположење извесну суму, којом би се имао отворити стечај за преводе и израду оних комада и тема, која би одабрао позоришни одбор у договору са признатим нашим књижевницима у нарочитој седници. Јер ће све донде, докле будемо ишчекивали радове без награде, избијати на површину олош славољубивих почетника. Брижљиво и промишљено израђени радови изискују времена и труда, а

не цигло младићског одушевљена. Не награђујући такове радове, ми истискујемо из књижевног попришта искусне и ишчитане раденике и отварамо широм врата деци, на њиову и општу штету. Драмске су појаве жижа свеколике књржевности. Није доста поставити једног драматура, да он сам прикупи толико података, којим би се могло решити питање: какве комаде треба добавити на нашој позорници да би користили подједнако свима друштвеним сталежима. Ово је питање таковог домашаја, да изискује потпору свију српских књижевника. Подигнимо једном драмску било оригиналну, било преведену књижевност на висину савременог знања, па ће се тим самим пречистити српска књижевност од социјалних недоношчади, која прете да исишу срч националних аспирација млађег српског нараштаја, и да избаце из српске књиге све лепе песничке народне особине. Писац ових редака не претендира, да је тимо исцрпио све што треба, па да се удари правилним правцем у нашем позоришту, али он констатује равнодушност српских књижевника према њему; он има права, да их учини повиним, ако српско народно позориште спадне испод нивоа путујућих коменјашких друштава. Српско народно позориште, треба да је место састанка за све српске књижевнике и уметнике, без разлике политичких убеђења. Жалосно, да због ситних несугласица дижу од њега руке они, који су највише допринели, да се подигне, а не патриотично је, да чекају на позив, кад увиђају и сами, да му треба помоћи. Они треба да сиђу са своје олимпијске висине и да се очински спусте да исправе погрешке, па ако им се и сад упорно одбије помоћ, онда ће се бар знати, ко се има окривити за пропаст српске драмске књижевности.

Нек нам се опрости оволики увод. Ништавост Албинијевог комада који нам је дошао на ред, да пропратимо, донела је собом овај низ мисли, за које се не кајемо. —

»Једва нешто паметно« шаљива игра од Албинија прост је превод једне француске комедије под насловом »le vieux celibateur.« како сам одавна чатао ову комедију, то сам заборавио име писца али знам, да је он живео и писао пред револуцијом у времену када је Бомаршеов »севилски берберин« узбуђивао јако духове. Ова је комедија примљена и у издању француске универзалне библиотеке. О писцу се врло мало води рачуна у француским историјама књижевности, али то долази поглавито отуда, што у опште французи нису хвалисави, нити уздижу своје писце без великих заслуга, као што то чине Немци, који не знају шта је доста, кад стану о својим, махом осредњим, писцима да говоре. Но и ако се писац »ста-

рог бећара« не може француским мудрилом сматрати као нови Аристофан' почем је то после Молијера готово немогуће, то морамо бити правични и признати, да нам се ова комедија неизказано допала, како са савршенства свог драмског облика (у чему су французи мали и велики, сви без разлике мајстори) и са особите лепоте и мирноће комичног стила, каким се одликује и Казимир Делавињ писац сличне комидије »E'école des vieillards.« Тема ове комедије истина врло је проста, она се састоји у овој животној максими, да је врло смешно под старост мислити на женидбу: али притворство људи који у тако неправној жељи једног старца морају неоходно да играју главне улоге, тако су истински и непретоварени. да нам је измамило пријатно чуђење. За таке комедије ми смо уверени, да утичу неизказано на поправку оних, којима је намењена. С тога је топло препоручујемо својим читаоцима, али наравно у оригиналу, јер је у немачком преводу на жалост спојена по немачком кобасичарском укусу са неком другом лакрдијашком епизодом једног сметењака, који са своје претеране и паметљиве услужности доводи људе до лудила. Албини је својим драстичним Менглером истиснуо мирну фигуру »старог бећара« уништио све лепоте ове комедије. Изгледа као да Немци немају пречишћеног укуса за праву комику: они док не унесу у њу лакрдију, драстику и друге њове масности, не могу да се насмеју. С тога препоручујући прву епизоду овог комада у оригиналу, морамо осудити другу, јер је права неотесана ограда, којом је заграђен један лепи замак. —

Како је први месец позоришне сезоне, то сматрамо, да је сад најподесније време, да се запитамо, како стојимо са глумачком вештином и да не презајући од никаквих прекора загледамо истини у очи. Да би ову у свој светлости угледали нужно је одговорити на ово питање: Гаји ли се у нас глумачка вештина и имамо ли ми глумце, који појимају и заслужују тај назив? На прво питање одговоримо одма, да српско народно позориште у Београду није ништа привредило, нити унапредило глумачку вештину. И ако је од свију српских позоришних дружина, најбрижљивије чувано, оно је само живило од појединих добрих снага прекосавских позоришних дружина. У нас нити је било до сад земљишта, нити добре воље, да се и овој грани уметништва поклони озбиљна пажња. Нити се нашло људи, који би своју велику класичку образованост жртвовали да правилно упуте развитак ове вештине (од доброг почетка све зависи); нити је у нас било добрих драмских писаца и песника, чија би се дела и идејали могли да прикажу, а много је мање од стране позоришног особља учињено, да се у публици развије појам

о правој глумачкој вештини Наша публика још није пречистила појмове о глумцу и комендијашу. Наши глумци с малим изузетком још стоје на оном ступњу вештине, на коме су стајали прве аматорске дружине Јованма Вујића. Они нити су се изображавали у тој мери, да би се могли загрејати за вештину и идејале, нити је међу њима пробрато уређених талената, који би могли и друге приказати, а не само своју индивидуалност. Они махом још износе тако рећи саме себе, њиову индивидуалност на пазар, јер какви су на позорници, такви су и у свакодневном животу. Они не сматрају игру као дати им објективни идеал, који им ваља, као вештачко дело, засебно од њихових нарави, да схвате, да се у њему уживе да га вештачки одену и прикажу, па да га затим скину заједно са гардеробом коју су обукли и приме свој наравни живот и ток мисли. У место тога, они износе на позорници њиов приватни идејал; јер другога и немају. Према овоме, не треба се љутити, што још нису у нас прочишћени појмови о комедијашу и глумцу Под комедијашем разуме се горња карактеристика вештачког ступња наше глумачке вештине, а под глумцем у узвишеном и правом значају речи разуме се онај, који представља песничке идејале тако, да се његова личност у смислу самог песништва преображава и са свим у њега губи, како би само песништво у свој светлости изашло на видик. За то пак глумци, који тако појимају своју вештину, не задржавају ништа од својих улога у приватном животу и на њима се не опажа ништа од комендијашких навика. У потврду овога позивамо се на велике покојнике Телечког, Маринковића и Бачванског. За Телечког су његови другови држали, да неће никад бити добар глумац, што одма у почетку није ударио на декламацију и патос, а међу тим, баш та околност и учинила је, те се за њега, као за ретко кога другога српског глумца може рећи, да је умео тако савршено прерушити се и преображавати се у разностручне улоге свога репертоара, да је и од својих колега измамљивао чуђење и изненађивање; јер му ни један не познавше из приватног, својственог му живота, све оне разностручне и све нове особине, које према захтеву самога песништва уносаше у својим улогама. Нашим млађим глумцима, које је одушевљење а не угодност и чар глумачког занимања, побудило, да се посвете овој грани вештине, ми немамо довољно речи, којима би препоручили горње напомене. Јер испадне ли им за руком, да се у почтеку навикну, да у својим улогама гледају објекте вештине, које им ваља снимити и духом надахнути, они ће се брзо обогатити дубљим размишљањем и продреће у физиономију најразностручнијих нарави. Усредсређене целе снаге у

патосу и декламацији води неизбежно комендијашлуку и без проматрања душевног потреса код људи разних темперемената, без разумевања чедних афеката, не може никакав глумац ићи далеко. —

Сад да се вратимо на постављено питање, каквих глумаца имамо, или ако их никако немамо, шта нам ваља радити? Прво, треба константовати факт, да српска глумачка уметност, није никад тако рамала, као ово сад, од годину дана овамо. Смрт је покосила из мушког особља учитеље; завист натерала изврсне глумце, да се по туђини потуцају: слабо здравље одузело добрим ученицима вољу за рад. За подмладак мушког особља била би истина добра жетва; јер оскудица у разностручним занимањима могла би многе наше матуристе и великошколце побудити да се посвете овој вештини. Но при свем том што се доиста и опажа живљи одзив мушке омладине према глумачкој вештини, још није ништа урађено, а мало је изгледа, да ће се скоро бес настојавања, јавити меродавних прегалаца, који би ове почетнике упутили, да ако ништа друго, а оно да добију појам шта је глумачка вештина и каквим се сретствима она постизава. Ми нити можемо изискивати, нити би донело особитог плода, да се отвори стечај за глумачке питомце који би се шиљали на страну. Но нико нам неће одрећи правичност и крајну потребу нашег захтева, да се на надлежним месту побрину бар за једну десетину јавних предавања о глумачкој вештини и неким с њом окончeним појмовима из песништва и естетике. У место садашњег позоришног одбора, који није могао, нити може ни у каквом правцу да утиче на развитак позоришта, било би много целисходније, да се умоле једно дванајест наших признатих књижевника, да узму на своју душу родољубиву дужност да регенеришу српско народно позориште. Јавним предавањима, која би била обвезна за глумце а приступачна пријатељима глумачке вештине, свакојако унело би се више живота у позориште, него ли радом одбора, који преко целе године ради, а са вечито непредвиђених случајева не може ништа да уради у позоришној Раваници —

Пре но што завршимо, да кажемо коју реч о нашим глумицама. Та је реч страшна — ми их немамо! Ово је најживља рана нашег позоришта. Нити имамо добре јунакиње — љубазнице, нити достојанствену даму, а много мање глумицу за наивну струку Наше позориште плаћа истина две јунакиње, али једну почињу да издају снаге; а друга уморава публику својим патосом и монотоним гласом: Ако се не побринемо; до што скорије добијемо добре глумице, мораће поблика, да са свим отпадне из позоришта. У Дубровнику је још пре 200 година постојало српско позориште, на коме се много

лепше српски говорило, него што се данас у опште српски говори; па за што не би покушали, да из тих крајева придобијемо даровите глумице? Истина, да је данас тамо таљански језик истиснуо српски, али је остало бар добрих глумица од српског рода и крви. Овим би путем, ако ништа друго, а оно бар покушали да успоставимо узајмицу, која је прекинута само на несрећу српског језика и књижевности — Кад се хоће, све се може.

Халим Ç Давичо.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Грађа за историју краљевине Србије, приредили Вукашин и Никола Ј Петровић. Књига прва. Београд 1882.

Ако је историја доиста учитељ нараштајима, онда изучавање своје историје мора нарочито за нас Србе, бити од велике важности. Историја једног народа показује карактер његов у свима могућим појавама. А као што се поједине људске расе разликују једна од друге по својим физичким и интелектуалним особинама, тако је и историја њихова различита. Ако изучавамо историју разних европских народа, ми ћемо се о тој разлици уверити. Историја народа, који живе на северу, разликују се тако рећи у битним цртама од историје народа на југу Европе. Одмерено и поступно државно развиће германске расе из темеља се разликује од живахног, по каткад бурног политичког развића романске расе. Наш народ по географском положају који је на југу Европе био заузео још одмах при насељењу на балкански полуоток, и по својим карактерним особинама имао је врло немирну, врло бурну историју. Из тог немира, из тих бура он је изнео доста јада, доста патње, па опет ни до данас није успео да створи једну државну зграду у коју би прикупио све делове своје. Стара историја показује нам у тавним, неодређеним сликама вековну борбу српског народа да образује једну државу. Напори ти показују неки извесни успех тек под Њеманьом првим. Они се и даље продужавају у вечитим борбама, нарочито са Грцима и Бугарима, док их на крају 14 века навала варварска из Азије не прекиде на више векова.

Има данас код нас историчара, који радо причају о сјају и величини наше старе државе у 13 и 14 веку, и ми то причање морамо са извесног гледишта да одобримо. Ако је реч о спољнем сјају владарских дворова, па и лаворикама, које је у то доба срп-

ско оружје задобило на бојном пољу онда доиста наша историја 13 и 14 века блиста сјајем и величином. Народ наш по својим карактерним особинама способан је увек био, да се у извесним моментима подигне до моралне висине, која задивљава. Ако је реч о политичком сјају са савременог гледишта, онда се мора признати (ако нећемо да смо шовинисте), да народ српски у својој старој историји није био успео да дође до политичког јединства, дакле ни до политичког сјаја у правом смислу. Изгледа да је једна од карактерних особина нашег народа: тежња за племенским одвајањем, иначе се не би могло протумачити и у старој и у новој историји нашој стварање више држава од стране једног истог народа. И у старој и у новој историји нашој ми видимо обласна трвења која су нам увек била од штете. Наше народне песме пуне су јадања на неслогу нашу, наша новија политичка књижевност пуна је дубоких уздаха за том слогом — па и данас наши обласни односи стоје онако као што су стојали и пре 5—600 година. Погибија на Косову није била погибија српског народа, него погибија оног дела његовог, којим је онда владао кнез Лазар и извео га у бој на Косово. Да је на Косову био цео народ српски, питање је да ли би он ту пропао?

Ми знамо да ће се наћи доста њих који нам ово мишљење неће одобрити, али нека им не буде криво, ми то мишљење нисмо ни истакли да вређамо њихову патриотску разнеженост, него само да положимо основу тврђењу, што га више постависмо: да *изучавање своје историје мора нарочито за нас бити од велике важности*. Јер ако из своје историје има чему да се поучи какав народ, који је имао сретнију прошлост од нас, онда у колико више имамо из своје историје да научимо ми, који смо је колико услед стицаја околности, у толико и нашом кривицом напунили са доста јада и несреће?!

И нарочито из тог разлога ми смо се особито радовали, кад се у последње време јави код нас неколико већих дела о извесним добима наше старе и нове историје. Ту мислимо дело г. Мијатовића »*Деспот Ђурађ Бранковић*«, дипломатске успомене г. Ристића »*Србија и Порта после бомбардања Београда*« и дело г. г. Петровића, коме смо горе наслов ставили. Та дела, поред осталих врлина својих, одликују се нарочито тиме што су их писали Срби а то је, по нашем мишљењу, доиста неоцењена врлина. До скора су о нашој историји странци писали више него ми сами, и у томе је за нас лежао голем прекор. Али можемо слободно рећи да то страначко писање није за нас имало оне вредности, која нам је

потребна била. Већина страних писаца, пишући о нашој историји, чинили су то тенденциозно, а где има особите политичке танденције, ту нема праве историје, шта више може народ о коме се пише имати у место користи штете. Односно писања историје заиста вреди правило, да туђа рука сраб не чеше. У опште влада мишљење, да историја треба да буде објективна, али ми би рекли да то мишљење није потпуно. Историја, ако хоће збиљски да послужи својим циљима, т. ј. да излагањем историјских факата, буде уједно учитељ, вођа и саветник потомним нараштајима, треба пре свега да буде отворена и искрена, а поред тога и да је писана живим, сродним учешћем у догађајима, које излаже. Тако писање историје не може да потече из страначкога пера. Ми смо, на прилику, уверени, да ни један страни писац не би био у стању да агонију нашега државног живота под деспотом Ђурђем опише онако, као што ју је описало вешто али пуно српскога осећаја перо г. Мијатовића. Историја треба да је објективна у излагању факата, али треба и да је симпатична у оцени њиховој ако хоће да у народу свом има онај утицај, који треба да има. Ранкеова *Историја Српске револуције* и дело Нила Попова «*Србија и Русија*« имају поред својих добрих страна ту главну махну, да су их странци писали.

У *Ђурђу Бранковићу* имамо данас живу слику пропасти наше средовечне државе, а у »*Грађи историје краљевине Србије*« износи нам се верно пред очи почетак рада на успостављању те пропале државе у почетку овога века. *Деспот Ђурађ Бранковић* и «*Грађа за историју краљевине Србије*« допуњују тако рећи једно друго и као да је сретан случај хтео, да се оба та дела у једно исто време јаве. Ми смо за овај мах узели да проговоримо и овом другом.

Приступајући томе послу ми морамо унапред да изјавимо, да нам није намера да се у овоме реферату ближе упуштамо у оцену историјске грађе, која нам се у књизи г. г. Петровића износи — то остављамо позванијим од нас. Ми хоћемо само у опште да обележимо карактер оног историјског доба, на које се ова »*Грађа*« односи, и важност појаве тога дела, те да тако, обратив пажњу на обоје њих, изазовемо по могућности и код шире публике јаче интересовање за нашу народну историју.

Више од три века Турци су били страшило Европе; на измаку 17 века они су већ били под Бечом. За то време наравно да није било никаквих изгледа за наш народни васкрс. У току 18 века отпочело је опадање турске политичке снаге. Нарочито ратови удружене Русије и Аустрије у другој половини осамнаестог

века, у којима је и један део данашње Србије учествовао, уздрмали су и спољну моћ и унутарњи поредак турске царевине, те тим учинили могућим и наш народни устанак. Нешто дакле политички догађаји у Европи, нешто унутарње стање турске царевине, учинише те се у почетку овога века у Шумадији разви застава за ослобођење српског народа, за васкрс старе српске државе. Борба, коју је око тога Шумадија отпочела, заиста импонује својим карактером. Борба та претставља један од оних момената у животу нашега народа, у којима су се његове најбоље особине јављале, оне особине, које су у његовим синовима одржавале народни понос, патриотизам и веру у своју будућност, а код туђина оно суревњиво уважење, које је за наш народ било по каткад извор среће, али, на жалост, већином и узрок многих његових недаћа. У догађајима људским тешко је одредити у колико развитак њихов зависи од прилика, а колико од личних особина оних који те догађаје руководе. А међу тим народно осећање увек тачно дели та два момента У историји нашој ми видимо, на прилику, да се више пута за какву историјску личност зле судбе везују народне симпатије. Цар Лазар и син му деспот Стефан заиста нису били завидне судбе, па ипак њихова успомена блиста сваком врлином у традицији нашег народа. Док напротив о деспоту Ђурђу који није ништа друго до наследник њихове несреће, народ се са свим другаче одзива.

Било како му драго, тек и устанак под Карађорђем није имао успеха. Да ли су томе биле криве саме политичке прилике онога доба, или личне особине вође устанка, ми нећемо овде да оцењујемо. Овакако читајући историју устанка од 1804 године, ми видимо у вођењу његовом махне, везане за извесне особине вође. Недостижан као војнички ђеније, Карађарђе је био слаб на политичком пољу. Његов отворени и поверљив карактер није био за владање приликама, које су тражиле много рачуна а мало осећања у одлукама. Велико дело, које је започео и на коме је за пуних девет година неуморно радио, он је морао да напусти. Србија је опет постала турски пашулак. Србија је пала, али је у њеном паду било пуно наде на нови устанак. У борби од девет година народни се понос био толико подигао, да даље робовање није било могуће. Народ је жељно изгледао човека, који би започето дело устанка наставио и довршио.

И доиста једва је прошла година дана, а народ с нова устаде. На цвети 1815 Милош Обреновић је код Такова поново развио заставу ослобођења.

Ту почиње историјска грађа, коју нам г. г. Петровићи у овој својој књизи износе. Она обухвата време од 1815 — 1821. У току тога времена ми видимо кнеза Милоша како се, према приликама, служи свима могућим срествима за циљ свога великог задатка. Добар војсковођа, Милош за кратко време низом непрекидних победа, принуђава Турке да се пусте с њиме у преговоре о миру. Вешт преговарач, Милош у тим преговорима савлађује и шеретлук и беснило турско и прибавља успеху свога оружја одговорни дипломатски успех. Добар администратор, кнез Милош за релативно кратко време, и не гледајући на сметње, које су му турске власти чиниле, уводи у Србији у свима гранама државнога живота примеран поредак. Нарочито у својим одношајимх према Турцима кнез Милош показује свој ванредни дар. Ставив се на чело народног устанка за ослобођење, кнез Милош је, користећи се искуством стеченим у Карађорђевом устанку, врло јасно увиђао да оружје није једино сресто, којим се циљ постићи може. Цењећи правилно снагу свога народа, он је поред оружја рачунао према противницима и на своју интелектуалну снагу, и у томе можда лежи цео његов успех. За време које обухвата прва књига ове грађе, а та је за време кад је кнез Милош полагао прву основу новој српској држави, ми га видимо где се прама Турцима служи свима могућим начинима; кад му затреба, он је љубазан, предусретљив, понизан па по каткад и сервилан; други пут је опет смео и одважан, мушки заступа права народа и своје достојанство, и ако је потребе, он и попрети, по који пут тако, да се види да је готов да своју претњу и изврши. У дипломатији кнеза Милоша врло знатну улогу игра и кеса. Сваки разговор са каквим чиновником турским, сваки предлог везиру, сваку молбу прати и по која кеса. Тим експлоатисањем турског чиновничког разврата, кнез Милош се обилато користовао.

Кад би хтели да окарактеришемо устанке од 1804 и 1815, ми би онај први морали назвати војничким, а овај други политичким. Устанак од 1804 био је без свако сумње шире замишљен, он је имао за циљ да борбом, дужом или краћим, на један мах и потпуно отргне испод турске власти извесни део српских земаља, и тај покушај није испао као што рекосмо можда само за то, што је претпостављао јачу убојну снагу него којом је устанак располагао Други устанак био је у идеји много одмеренији, он је ставио себи за циљ да оружјем извојује оно што је могуће, па да онда тек у току времена изврши идеју првог устанка. Идеја другог устанка само је реформисана идеја првога. И с тога је после свршене бор-

бе оружјем' у год. 1815 наступила борба дипломатска, коју је кнез Милош онако одлично за цело време своје прве владе водио, која је трâјала пуних 50 година, а свршила се предајом градова у години 1867.

Почетак те дипломатске борбе наравно да је, као и сваки почетак у опште, био најтежи. У ондашњем београдском пашалуку још су de facto Турци господарали, између турских власти и кнеза Милоша борба се није никако ни прекидала. Сваком покушају кнежевом да ускрслом народном животу да колико толико правног и политичког основа, турске власти су се огорчено одупирале, гледајући у сваком таквом покушају нападај на њихово вековно самовлашће. Поред те унутарње борбе морали су се и са Портом одржавати односи, који су у толико тежи били, што их кнез Милош није могао непосредно водити, него тек посредовањем турских власти у Србији. Полагању темеља нове српске државе много је сметало и ондашње метежно политичко стање на југоистоку Европе. Устанак грчки и немири у Влашкој у колико су били у стању да помогну могући оружани покрет у Србији, у толико су незгоднији били за мирне дипломатске преговоре. Напослетку свима тим тешкоћама придошли су и они појави, који су неизбежно скопчани са сснивањем сваког новог политичког стања. Кнез Милош је за време своје прве владе имао да се бори и са такмацима, који су се у народу мање или више истакли у раду на народном ослобођењу. У овој првој књизи историјске грађе г.г. Петровића износи нам се прва буна великашка; против кнеза Милоша, буна пожаревачких кнезова.

Са великим делом везане су и велике тешкоће. У крајњем резултату најверније се огледа карактер сваког рада. Карактер политичког рада кнеза Милоша најбоље се огледа у данашњој краљевини Србији. У току времена, пред историјом, отпадају све тренутне омашке, свс ситније, па и крупније махне, историја оцењује само план рада и крајњи резултат његов.

Остаје нам још да кажемо коју реч и о самој књизи и облику у ком су нам аутори »*Грађе за историју краљевине Србије*« изнели почетак кнез Милошевог рада.

У предговору овој првој књизи »Грађе« аутори веле на завршетку: »Ми пуштамо мирне душе ову књигу, јер смо се доиста старали, да учинимо што можемо« . . . .

Прочитав целу књигу сваки ће признати да су аутори имали пуно право да те речи напишу. Ова прва књига заиста је израђена са свом пажњом и брижљивошћу, која се за радове те врсте

изискују. А као нарочита врлина овога рада може се истаћи то, што је историјска грађа подељена по струкама, тако да је сваком читаоцу врло лако да прегледа укупно политичко стање ондашње Србије. У почетку писци, да би јасније претставили развитак наших државних установа, обележили су укратко турске установе у Србији до устанка од 1815, и тиме показали како су се из тих турских установа доцније развијале наше народне установе, отресајући се мало по мало од првобитног азијатског духа свог. Најзад и у томе су писци погодили прави пут, што су сва документа онога времена штампали са свим онако, како су их у оригиналу нашли, те тиме нам у поступности изнели и ондашњу писменост нашу.

Међу тим писци се нису ограничили на само прикупљање и уређење историјске грађе по струкама државне управе, они су је и критички обележели. Свакој групи докумената претходи самостално и верно цртање извесног рада, које се доцније документима оснажава, тако, да само дело више изгледа као самостално историјско дело, него као историјска грађа. Свакако наслов књиге »Грађа за историју краљевине Србије« врло је скромно изабран.

Нема сумње да је овим делом г. г. Петровића изучавање наше новије историје моћно покренуто. Оно је тако удешено, да може да задовољи и озбиљног историка и радозналог читаоца, а сразмерно умерена цена, коју су писци делу ставили, даје свакоме могућност да га набави.

На завршетку не можемо а да у интересу наше историјске књижевности не изјавимо жељу, да овој првој књизи »Грађе« што пре следују и друге, и да оне по изради не изостану иза ове прве.

К. С. Араницки.

ЈОШ ЈЕДАН ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ НАЈНОВИЈЕ ПЕСНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ЧЕШКЕ

У 30 и 31 св. »Отаџбине« а у чланку: »*Неколико црта из најновије песничке књижевности чешке*« имали смо прилику да опширније проговоримо о младом чешком песнику *Јарославу Врхлицком*. Том приликом рекли смо о њему, да је он сем преведених радова својих, који су изишли у неколико свезака, издао 12 свезака песама оригиналних, да свака свеска сведочи о песниковом напредовању и да сва чешка критика признаје у њему најбољег сувре-

меног лирика. Сад имамо да забележимо још један производ његовог необичног ретког талента, да прикажемо још једну песничку збирку: »*Pouti k Eldoradu*« (Пут у Елдорад)

Уметнички индивидуалитет Јарослава Врхлицког засијао је најновијом збирком песама: »*Пут у Елдорад*« опет у пуној снази! Ова збирка придружује се онима, у којима је запевала његова душа, пуном, сопственом снагом. То је онај меки, тужак појета, који огревајући се на сунцу среће, осмејкује се и радује, »но не на глас, но му се само душа смеје«, а на свет погледа тих и умирен. У прологу вели; „моја душа љуби и верује«, а на другом месту: има учешћа у свачем, љубав ка свему.» С тога гледишта он посматра свет, размишља и пева.

После оне борбе, после туге. бола и плача који карактеришу прве збирке његових песама, долази нам тих и хармоничан са речју: »опроштење« на уснама и с погледом који изјављује сажаљење. Ко је посматрао цео душевни развитак Врхлицког, на тога дубоко утиче онај сјај чиста хуманитета, који је нашао у њему тако ганивог трубадура. Из почетка орао који бије крилима, и коме је цела васељена мала, који гогори одушевљено ка свеколиком људству, и у дневном раду и у ноћном бдењу, тога за зрачак лепших му дана — измирен сада са животом дреши својој души крило оде, страхом се уђути и пода се дугој, тешкој тузи и вели:

Jen jedné duši štěstím býti
a v smrti ruce sepnu rád!

(Кад бих могао да будем срећа једне душе, радо би, умирући склопио руке)

Онај, који је достигао циљ свију жеља, ступио је у исто време на праг резигнације.

Али како је красна резигнација Врхлицког. Он се од људства враћа човеку, од оде песми »Од обимне химне Бетовена, која пуна муња војује с боговима, враћа се душа натраг, на онакве тонове, као што звоните над колевком са мајчиних усана. А од оргије, која лева пун пехар вина на наге дражи веселих жена, враћа се детету у крилу материну и опет познаш, где је права појезија. Од идела враћаш се и грлиш свету материју а кад си погледао у пропаст, у којој се таји истина, враћаш се поплашен првој басни о изгубљеном рају.« Тако говори сопствена душа Врхлицког.

Човек почиње сновима и скепсом, а ако хоће да буде срећан, мора да се помири са животом и да му се радује. Њежна, сањалачка душа тражи ублажење, упоран, силан дух би савладан.

У првим збиркама није се Врхлицки тако жестио, не беше упоран него тих и тужан· — Он је остао свој сопствен, његов развитак је природан.

И светски назор, како га означава у тој збирци, израстао је из исте му мисли. Шта је човек? Између срца и света једини је мост гроб; човек у њега улази само за кратко време, те да убрзо сраste с природом у огромну свеску. У гроб улазимо као материја те да постанемо идућег века мирис, роса, зрак, део васељене.

А шта вели Врхлицки о Богу?

Све на шта погледамо оглашава нам Бога. Свет је у непрекидној борби и наглој громени, ако Бог скривен маском вечности, мирно стоји за њим, и нека се труде догматици да га сакрију од људства у облацима Синаја или јаслима Назарета, он је само истина, благослов, љубав. Тако се Врхлицки изражава о Богу у песми: Flat ubi vult.

Већина песама ове збирке посвећена је природи а понеке од њих прави су бисер. Напомињем две чисто описне: »Летња« (стр. 41) и »Јесења крајина« (стр. 54). С необичном истинитошћу оличено је у њима расположење лета и јесени — моментима тако срећно ухваћеним, и тако свежим бојама изведеним, да су те песме најлепше у целој збирци. То су два ефектна комадића поезије Врхлицког. Сиромашност пролећа које се буди и раскошно лето које је на умору, нацртани су вештином која сведочи о дубоком осећају, којим песник погледа на природу.

Међу песмама рефлективне природе, на предњем месту стоји песма: »Вече у жетви« (стр. 48). Земља је добра мати човека, коме у време цветања и плода разда све, да би за зимњих ноћи спала у снегу сама. Не пита ко је сејао, или ко је жњео, или ко јој плугом распарао верне груди пошто му симболом божанства, у неодморном раду и без престанка производи и с љубављу пружа човеку. Тај назор о природи налазимо увек код Врхлицког. Месецу вели:

Ty svítíš v chudou jisbu
astříbříš jejé stěny,
Že chudému, o štěsti ve snu zdá se.
Ba tys i přítel mrtvých,
když zahalenè v rubáš
již opustil je každý,
ty okénkem se vkrádáš
a v stuhlé tváři jejich lesz tvůj vlídný
se zachvíva jak slza,
jež ušecky spory v mírný zladí souzvouk.

(У сиротну ти засветлиш избу
Сребрн зрачак по зиду се скрива,
Да сиромах дивну срећу снива.
И над мртвим кад им живот мине
Твој се зрачак полагано краде,
Над покровом остављеног сијне;
Као суза на мртвачком лицу
Која шири срце пуно јада,
Зраци твоји затрепере тада.)

Све је хармонично, свуда трагови велике и моћне љубави свака реч звони одушевљено. Не може се порећи, да већ том перспективом коју отвара песник нашем погледу, постајемо богатији, богатији за један део хуманитета који је он у нами пробудио. Његова поезија то је модерни хуманизам. Оно припојавање природи оно персонификовање, јесте посљедица студије грчке митологије, чији траг непрестано налазимо код Врхлицког, и то у последње доба мање но отпре, а то је, мислим, у корист песника, јер је грчка митологија у својим појединостима модерном веку туђа, а после то је некако традиционално, да свака млада књижевност прима не само онај дивни назор, но чак и појединости. Но и тамо где Врхлицки залута Пану, (бог природе у Грка) уме да нацрта тако свежу слику, да смо у неприлици да ли да своје пређашње тврђење задржимо или одбацимо. Наводим овде за пример песмицу: »По киши«, која изненађује својом пластиком.

С оним истим пијететом, с којим посматра природу, погледа он и на човека

Но како пева о жени, он, љубаван песник? Он пита за што је жене, те беле голубице, послао Бог на свет? Шта им може дати земља? Кад човек осећа у срцу љубав ка жени, за што мора њиме такође да овлада и страст?

A proč v nás mužích síly není, není, není,
ti odměnit co zasloužíš ó ženo,
vždyť uše, i láska, je ti utrpení,

(Што у нас мужева снаге нема, нема
Да награде примиш, жено, заслужене,
Та све што ти имаш: срце, љубав твоја
И она је овде само претрпљење).

Свака је му реч извађена из дубине наше душе, свака је пуни акорд који је његова поезија пробудила у струнама нашег срца. Ти тонови чиста хуманитета, који су поникли из богатог духа Врхлицковог, ти му осигуравају високо место у савременој

књижевности чешкој која је у целини још млада, а у гдекојим гранама као нпр. у роману, са скромним изузетцима, потпуно у почетку развоја.

У Еротичном делу збирке зачудо да је мало песама које су му испале за руком, но за то су две кратке прави украс: »Pisen« (стр. 31) и »List z denniku« (стр. 32) Врхлицки све изговара с неком побожношћу, на све погледа узносећим зраком, у очима му је увек дубока озбиљност. С тога тако и утичу његове песме, које се одликују краткошћу и лаком формом, спојене с дубином садржаја. Па за то му и верујемо кад вели пројезији (стр 63) да је: циљ живота, небо, божанство, душа.

Таква пројезија какву он разуме, таква је пројезија одиста циљ људског живота, мета којој тежи сваки дух.

O básníku, v te luzré kráse jara
na skráni tvé se mračí duma stará
Neb to jest podíl tvůj na této zemi:
P ták bude lítak stromů haluzemi,
prond bude stříbrem, jabloň květem pláti,
ty půjdeš kol a uždy se budeš pláti.

(О песниче. сред красоте пролећа
На твом лицу стара туга јадује
Тако ти је одредила судбина:
По гранама тичице ће летети,
Поток сребром, јаблан цветом трептати
Ти ћеш ићи и увек се питати)

А у епилогу у коме ославује песнике свију векова и народа, вели:

V těch milionech národů a davů,
v chaosu lidských citů dum a snění,
vy časem, lví svou poznedáte hlavu,
a hlas váš zuí jak vichru burácení

На mezích každé člověčenstva doby
vy vztyčíte mu velka, strážná světla,
vy posvítíte v prázdné, lidska droby,
z nichž myšlenka jak fenix k nebi vzletla.

(У метежу милиона народа,
У хаосу осећања, сванова
Као лав се често главом уздижеш
Твој глас звони као фијук ветрова.

И кроз таму непрегледних векова
Твоја светлост високо се подиже
Њоме будиш из сурваних гробова
Мис'о да се као Феникс уздиже.)

То је узвишено појимање песничке улоге, најкраснији цвет на пољу човечанства.

Цела ова збирка проткана је једним великим духом, духом неограничене љубави ка човеку и природи. Ова књижица је еванђеље љубави. Одма чим човек прочита сву збирку, пада му у очи једнолико расположење целе збирке и једнолики назор из кога је поникло све па и она најкраћа песма. Збирку састављају сем пролога и епилога, три дела: Eros, Pan и Psyché. Први је већином посвећен љубави, други природи, трећи човеку.

Срета А. П.

НЕКОЛИКО РЕЧИ, КАО ОДГОВОР ПИСЦУ ЧЛАНКА: „ВУКЪ КАРАДЖИЧЪ И. Т. Д.“ У 37 СВЕСЦИ ОТАЏБИНЕ

Нема сумње, да је за писца највећа награда, кад види, да су његов спис, његов рад, његове мисли обратили на се пажњу, изазвали примедбе, критичне чланке, побудили специјалисте и знаце ствари, да проуче то исто, што је он проучавао, да промотре његове закључке и резултате. —

Могу да кажем да је мој спис »Вукъ Караджичъ его дѣятелность и значеніе въ сербской литературе, био тако срећан, да у току првих 4 месеца свога живота изазвао приметбе и читаве чланке о себи. Забележићу само оне рецензије и чланке који су дошли до мојих руку и које сам видео и читао у журналима, Вѣстникъ Европи (свеска за април), Журналъ министерства Народ. Просв (св. за април), повећи чланак проф. Н. А Попова: „къ вопросу о реформѣ Вука Караджича“. Руски филологически Вѣстникъ бр. 1 (за 1882) чланак проф. В. В. Макушева; Отаџбина, чланак Свет. Вуловића, кратке рецензије у мањим журналима; Русь, Петербурски, Вѣдомости Јавор. —

Писали су ми и из Златног Чешког Прага, да је проф. Гаттала нашао за потребно, да посвети једно своје предавање у прашком универзитету оцени мојег списа, а проф. Јагић писао ми је из Петрограда, да спрема рецензију о мојој књизи за свој *Archiv*, напослетку ми је познато, да је спис о Вуку обратио на се пажњу и од стране неких професора Мађара на пештанском универзитету. — Мислим да је сам предмет моје књиге толико важан, да је обратио пажњу и на сам мој спис. — Молим нека ми се дозволи по-

новити, да за писца ништа није пријатније до сазнања, да он није радио забадава за науку, и да ће други можда бољи и вештији, истражиоци и знаци ствари оценити допунити и поправити његов рад. А мој опис додирује тако важно, суштаствено питање историје српске књижевности и развитка српског књижевног језика, да су сваке приметбе о овоме предмету драгоцене и добродошле

Од свију горе побројаних чланака најважнији је и најпотпунији чланак Н. А. Попова, који у новоме свету представља нама радњу првих руских учитеља у почетку XVIII века, кад су они дошли у српске земље, да оснују и уреде школе.

Морам да признам и то, да су приметбе мојих рецензената често тако противоречиве једна другој да ја све више и више долазим до убеђења, да се нисам »огрешио о Вука« као што се изразио проф. Вуловић, (Отаџбина св. 37 стр. 155) но сам изнео или истину, или сам близу истини. Наприм. један од рецензената криви ме за што сам назвао Вука Караџића патриотом кад је он по његовом мишљењу. »уневши у српску књижевност фонетички правопис«, издао свој народ не само с тога, што је прекинуо свезе са историјом, него и с тога, што је пречио осталим Словенима, да дођу до лаког познавања српског језика, што је изазвало удаљење Срба од њих (Русь, Филол. Вѣсти, за 1882 год књига 1 стр. 147) а други као што напр. г. Свет. Вуловић нису задовољни што ја мислим, да радња и реформе, које је Вук извео, нису без мана, и што ја не признајем да је фонетички правопис и примена закона: пиши као што говориш, најбоље и да се они могу тако високо ценити, као што су то многи радили. За науку важан је хладни, строги, непристрастан и самосталан суд. Али пошто је сваки писац и научењак пре свега личност, природно је, да он може унети у свој спис нешто туђег нешто пак свог личног елемента; можда ће се у његовом раду наћи и његово осећање извесног тренутка. С тога је без сумње задатак критичара, да се он узвиси над писцем тога списа који оцењује да не би био његов суд субјективан, јер иначе критичар не може дати свог поузданог суда, он мора да пажљиво и свестрано проучи изворе самог списа, које се оцењује

Молим, неке ми буде дозвољено, да у самом почетку овог малог мог »одговора« рекнем још неколико речи. Чим је моја књига изашла из штампе, примио сам неколико приватних писама и од српских, и од руских научењака, у којима ми се примећује, за што нисам у спису оценио *нравствену, моралну* страну личности Вука Караџића. — Истина је, ја сам брижљиво избегавао све, што би ме могло побудити, да изнесем свој суд о њему с те стране, јер све,

што сам чуо и могао кад кад навести из његових штампаних и нештампених писама, која су ми до руку дошла, и из других извора, није ми још давало право, да се с поузданошћу упуштам у ту оцену Вука. Приватна његова писма, које су досад наштампана, не дају ми права ни да осуђујем, ни да хвалим Вука Караџића, као човека. За ту оцену треба још мало почекати, јер је тек сада време, да се штампају успомене о Вуку, историја личних односаја разних лица са Вуком, преписка с њиме, причања о њему. —

Можда се тада напр. неће више подозревати, да је Вук Караџић био чак и агенат Метернихов, што ми је казао у своме писму један од ауторитетних познавалаца словенског живота у првој половини XIX века. Српски патриоти и научењаци морају се побринути, да скупе преписку и заостатке од Вукове радње и да штампају све, не сакривајући и не мењајући ништа јер ово изискује научна истина, која свагда хоће, да одржи победу. То исто важи и за успомене о Вуку написане од лица, која су с њиме била у тесној свези, такође за његове радове, који су заостали нештампани, за причања о њему и т. д. —

Надам се у име Божије, да се доцније још један пут вратим на рад Вуков, — онда ћу се користити и примедбама рецензената и новим материјалом, који ће се изнети до тога времена. — Да моје испитивање о Вуку Караџићу није потпуно, о томе сам казао и сам у предговору, који је без сумње написан тек онда, пошто је био наштампан цео спис: с тога ми изгледају чудновато речи г. Вуловића: *Још* у предговору каже писац, да од времена Вукова слабе свезе између руске и српске књиге» (Отаџб. св. 37., стр. 147.). — Кривица за ту *непотпуност* пада на српске истраживаоце, који су се још мало побринули, да добро проуче време до Вука, да скупе материјале за суд о времену Вука и да изнесу и оцене радњу онакових писаца, као што су Орфелин, Раић, Доситеј, Соларић, Терлаић и т. д.

На нека питања ренцезента мога списа можда ћу бити у стању да одговорим у једном новом истраживању. Што се тиче руских рецензената, одговорићу им у руским журналима, кад нађем за то згодно време и место. — Сад би ја хтео, да кажем неколико речи у одговор на чланак поштованог професора Светислава Вуловића у 37 св. Отаџб. о моме спису. —

За сад остављам на страну оцену мишљења г. Вуловића о реформи књижевног језика, значаја његових претходника, значаја

фонетичне системе Вуковог правописа и т. д., а такође и чудновате, за мене бар, појмове о утицају једне књижевности на другу, — зауставимо се само на неколико, по моме мишљењу, сасвим неоснованих примедаба г. Вуловића. На стр. 149 Отацб. св. 37. г. Вуловић вели, да ја ударам на Вуков превод Новога Завета с тога, што се Вук спустио до «понимания» самаго простаго человѣка». — На стр. 158 мога списа говорим: Понижавајући се до разумевања свакога простака. Само *сувишним* стараньем, да од Новог Завета учини књигу за читање, може се објаснити, што је Караџић употребио такве изразе, као што су: *трудна од Духа светога* и т. д. У другом месту наводим још једну реч, која никако није сходна за свето писмо на српском језику (стр. 152) и управо се чудим одбрани, коју је изнео г Даничић Дакле, други се смисао добија, кад се испише читава мисао моја, јасно изражена, а не онако као што је то учинио г. Вуловић, узевши само неколико речи из текста, које су се њему чиниле сходне. Ако се не варам, и сад још у српској цркви није признат превод Вуков за добар и каноничан, а мишљење богослова у оваковим питањима је меродавно и за остале.

Даље. — Мисао о томе, да се ц може искључити из српског алфавита и растворити у дж, није моја: то говори чувени Миклошић у првоме делу своје упоредне граматике словенских језика (Lautlehre, Wien. 1879 стр. 412.), као што сам показао у примедби на стр 229 мога списа. Али г. Миклошић се вара, мислећи, да је Вук први унео из румунске азбуке овај знак (Mikl. I, 412), јер, као што кажем на стр. 229, има и пре Вука списа српских са овим словом. И с тога г. Вуловић нема права, кад говори о мојем мишљењу о Копитару и наводи мој израз о ц без икакве везе. — Никако не појмим, у каквој се свези налази навод мога суда о Копитаровом карактеру и његовим погледима на књижевне појаве — са наводом мојим о ц, — као што је учинио г. Вуловић. За мене бар је то загонетка.

Г. Вуловић стара се, да докаже, да се до Вука утицај руске књижевности на српску огледао само у *црквеној званичној* књижевности. С том намером г. Вуловић узима библиографију г. Стојана Новаковића, тражи списе до 1814 г, о којима или је казано изреком, да су преведени с руског, или сасвим јасно, да је с руског прештампано, као што су Апостоли, Требници и т. д. — Дошавши до закључка, да је руска књижевност, на основу бројања тих списа, забележених у библиографији г. Новаковића, утицала само својом црквеном страном на српску, г. Вуловић долази до

убеђења, да у списима најбољих представника српске књижевности у XVIII веку, и почетку XIX, „очито се види утицај западно-европских књижевности«. Ту он наводи неколико имена српских списатеља тога доба.

Али утицаі једне књижевности не друту огледа се не у броју превода са једног или другог језика но у садржини, у правцу списа и књижевника — Не треба много труда и бриге, да истраживалац српске књижевности XVIII и првој четвртини XIX века дође до уверења, да у ово доба није било потребно, да се преводе руске књиге на српски, јер сваки, који је умео читати, добро је разумео руски, треба, да се сваки истраживалац само у неколико, упозна са старим библијотекама у српским земљама, са антиквариатом, — он ће наћи у њима много ретких и важних руских списа XVIII и почетка XIX века: он ће наћи издања Н. И-Новикова, књижевног радника у Москви и Петрограду за време Екатарине II, потпуне екземпларе старих издања Державина, Хераскова и т. д. Ако би он почео. да дубље проучава српске списатеље тога времена, то ће такође наћи или утицај ових руских списа на српске писце тога доба, или напомену о овој или оној руској књизи, о овоме или ономе писцу, — чак и Доситеј напомиње о руском преводу Баронија, с којим је он почео, да чита «гражданскија» руске књиге. А што се тиче Кенгељца, Соларића, Мушкатировића и т. д., то би их требало добро проучити пре него-изрећи, да се они нису налазили под утицајем, и то јаким, руске књижевности. — Кенгељца су чак нападали, да је он превео с руског своје «Естестословије», и он је одговарао на то и тражио сведочанство од председника руске петроградске Академије наука Адмирала Шишкова, да оно није превод (в. моју књигу — Вукъ Караджичъ и т. д. стр 250.) — Кад се говори о утицају једне књижевности на другу, никако не може број превода бити меродаван у томе суду; преводи су можда један од најслабијих доказа утицаја једне књижевности на другу. —

Не може се оцењивати такође утицај књижевнички до ове или оне *године*, до изласка овога или онога списа, као што је то учинио напр. г. Вуловић, набрајајући списе по библијографији г. Ст. Новаковића од њеног првог листића до 1824 г. кад је Вук наштампао прву своју *песмарицу* и своју *писменицу*. Уносе књижевности само у књигама учевним могу бити подељене по годинама за олакшање у предавању, али кад треба, да се изнесе суд за посматраоце покрета идеја код извесног народа, то мора да се

узме у обзир само известна струја или главна черта, којо се одликује једна снага од друге. — Што се тиче српске црквене књижевности, то и сад се она са свим природно налази под утицајем руске.

Али осим тога и сам темељ, на којем г. Вуловић базира своје мишљење, »српска библиографија за новију књижевност« Стојана Новаковића — није потпуно чврст: мислим да би и сам г. Новаковић признао, за се његова »српска библиографија«, ма да је најбоља и најпотпунија за сад, не би могла прештампавати без допуна, промена, додатака и т. д. г. Ђорђе Рајковић и мн. др. додали су много што-шта за српску библиографију у разним свезкама Летописа Матице српске. Има књига, које су случајно дошле и у моје руке, и које пису забележене у библиографији г. Новаковића. — Сваки, који се бави изучавањем књижевности, добро зна колико муке има кадкад научењак — док дође до ове или оне ретке књиге. Често се дешава, да тек случајно научењак нађе некакав спис, броширу и т. д., којој се он није никако ни надао. — Прошле зиме била је изложба књигâ у Пешти. Мађари су изложили и српска издања, која су штампаиа у Будиму и издали су каталог: A magyar királyi egyetemi nyomda tennékeinek czlmjegyzéke. 1777 –1877. A Magy. országos könyvészeti kiallitás alkalmából összeállitota. Baloghy István Budapesten. 1882. — У овом каталогу има одељак за српске књиге, штампане у Будиму (szerb nyomtatványok, страна 213—245). Ма да овај каталог није добро састављен и наслови српских књига су рђаво преписани и наштампани, ипак и у њему лако је наћи неколико допуна за библиографију Стојана Новаковића. - Да би показао јасније, како се пажљиво треба користити библиографским податцима, хоћу, да наведем пример. Г. Вуловић у своме чланку (Отаџб. св. 37, стр. 151). помиње о књизи: Итіка іерополітіка или философија правоучителна — и даје годину штампања ове књиге 1784. Он је узео податке о овој књизи из библиографије г. Новаковића. Али г. Ст. Новаковић учинио је овде погрешку, јер на књизи Итіка ерополитіка стои година 1774. — Погрешке оваквог рода могу се често и лако дешавати, али о тога још већма треба пажње од свакога, који хоће, да за научне цели употреби овакове књиге.

Дакле, по моме мишљењу, не стоји ни метод, ни базис суда г. Вуловића о утицају руске књижевности не српску у *XVIII* и првој четвртини *XIX* века.

Што се тиче мишљења о *узоритости* Караџићевог правописа и суда о њему покојног И. И. Срезневског (Отаџб. св 37, стр. 151,) жао ми је, што г. Вуловић није обратио пажње на стр, 156 моје

књиге, где наводим из једнога и то врло важног чланка, Срезневскога сасвим друго мишљење његово: Срезневски је кад кад називао вуковицу »страною« т. ј. чудноватим правописом, у коме је *изгубљен карактер ћирилице*.

Још једно: г Вуловић исказао је једну лепу мисао: књижевни се језик не ствара за дан. (отацб. св. 37, стр. 152.) Та је мисао са свим оправдана и научна, потпунце прихватам њу, али с тога не стоји оно, што је поштовани колега исказао мало пре на стр. 151. — По мишљењу његовом, «данас се не би требало мучити одговором на питање, да ли је већа штета за српску књижевност, што јој се није нашао какав законодавац језика, као што су били какав Ломоносов и Карамзин, или је већа штета за руску књижевност што јој се није нашао какав Вук Караџић« Али Ломоносов и Карамзин стварали су дуго руски језик а Вук Караџић пак хтео је, да »створи за дан» српски књижевни језик и да са свим промени његов правац и основ. Мислим, да стране 151 и 152 — 37 св Отацб. не могу да се између себе погоде.

На завршетку дозволите ми, да обратим нажњу српских патриота и писаца на небходну нужду, да се штампајују сва писма Вукова, а такође и писата му, да се износе успомене о књижевничкој радњи тога времена, о свезама књижевника тог времена и т. д. и т. д. Време се брзо креће, а сваки дан носи у заборав нешто, што би могло имати особити значај за право осветљење живота и радње тога без сваке сумње великог и важног радника на пољу књижевности, као што је Вук Караџић. Вук сад спада у историју, његова радња и живот били су посвећени српској будућности, и Срби обвезани су, да проуче ту његову радњу, историју његовог живота, да изнесу свету сушту истину о овоме своме великом јунаку на пољу српске књижевности, — Сва писма Вукова морају, да се штампају у тачној верности њиховом оригиналу јер оваки су радници на пољу књижевности, као што је Вук, достојни, да се чува свака њихова црта и особина.

Овде хоћу, да наштампам једно писмо Вуково, које је он писао славном Чеху Ганци, и које сам видео у Прагу »У Добросоли $\frac{5}{17}$ Септ. 823.

Предраги пријатељу!

Ваше Предраго и високо почитајемо писмо од 21-га Јулија примио сам доста подавно; опростите ми, што вам одма нијесам одговорио, а узрок ћу вам казати кад се састанемо.

Молим вас, да све оне књиге, што вам је донија Г. Линдо. од Анастасевића, пошаљете по какој *јефтиној* прилици у Беч Г. Копитару. А писмо и књиге од Милановића који вам ово писмо преда, па ће и овамо оправити. Поздрављајући љубезно како вас и вашу госпу, тако и Г. Добровскога и професора Јунга, Челаковскога, и оног другог младића, кога сам код вас нашао, остајем ваш је диноплемени брат

Вук Стефановић.«

Ово се писмо налази у Музеју у Златноме Прагу у зборнику писама Копитара Добровскога.

Платон Кулаковски

У Београду 25 Маја.— 1882 г.

БИБЛИОГРАФИЈА

Antunovich Jvan, Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom Napisao — —, kelačkobačke biskupije Svećenik U Beću, 1882. Jzdaje i ragdieljiva Pisac, Titkom Friderika Jasper-a. Bel. 8 — на, стр. 180., 1. г.

Арсенијевић Владан, Оцеви и деца. Роман Ивана С. Тургењева. С рускога превео - - . Друго издање. У Новоме Саду. Издање штампарије А. Пајевића. 1882. 8 — на стр. 319.

Са сликом Ивана С. Тургењева.

Богата наслеђица. Приповетка грофице Дашове. Превод с Француског. Београд 1882. Краљевско-српска државна штампарија Накладом књижаре, В. Валожића. 16 — на, 1 л., 184.

Бошковић Станоје, Слике из српске историје. Од - —. Ново прегледано издање. У Београду. У штампарији Краљевине Србије. 1882. 8 — на, 1. л., стр. XXXII., 181.

С предговором од Јов Туромана и једним прегледом династије Кнеза Вука Бранковића.

Витковић Гаврило, Историја српскога народа Написао Венијамин Калајн. Са објашњењем пишчевим превео — —. Београд.

Књижар издавач Петар Ђурчић. Штампано у државној штампарији 1882 8 — на, 1. л., стр. XX., 149., 1. л.

Годишњица, Николе Чупића. Издаје његова задужбина. Књига IV. Београд. Краљевско-српска државна штампарија 1882. 8. — на страни 360. У књигу иду 5. карата.

Чини »XIX Издање Чупићеве задужбиње.«

Докић Ђ. Л. Др., Чланци из опште биологије. Од — - — — I. Шта је Биологија. — О Плођењу и развићу организама. (Прештампано из »Рада.«)

Београд. Краљевско-српска државна штампарија 1882. 8 — на, стр. 76.

— — — —, Грађа за фауну Краљевине Србије I. Школке у Србији. Израдио — — — —, професор велике школе. (Са 14 дворeза) Београд. Издање и штампе кр.-српске државне штампарије. 1882. 8. — на, 1. л., стр. XV., 115.,

Ђурђе Смедеревац и проклета Јерина. У народним песмама. Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду. 1882. 8 – на, стр. 49., 1 л.

Живановић Јован, Особине ресавског или косовопољског дијалекта. Написао — —. Прештампано из »Програма« српско православне велике гимназије Карловачке за школску годину 18 81|82. У Ср. Карловцима. Штампарија Косте Павловића. 1881. 8-на, стр. 19.

Ивановић А. Стев., Правилно изговарање француског језика или теорија и практика коректног изговарања свију речи данашњег француског језика. Израдио — — —. Београд, Краљевско-српска државна штампарија. 1882. 8-на, стр. 86., 1. л.

J., Друга влада Милоша Обреновића (од 1859—1860 г.) Пише Нил. Александровић. Попов. Са руског превео — Издао Акс. Мијатовић. Београд. Штампарија код »Св. Саве« 1882. на вел. 8-на, стр. 80.

Летопис Матице српске. Уређује А. Хаџић. Књига 129. 1882. свеска прва. У Новоме Саду, српска штампарија Дра Свет. Милетића. 1882. 8-на, стр. 159.

— — Књига 130. 1882. свеска друга. 8-на, стр. 144., 1. л.

Милетић Светозар, Познавање и неговање човечијег тела, за ученике основних школа написао — —, учитељ. (Друго поправљено издање.) У Земуну. издање и штампа Србина – Милоша Грабовачког 1882. 16-на, стр. 32.

Ненадовића П. Љубомира, Књиге — — —. Четврта свеска. Издање штампе »Задруге штампарских раденика«. Београд 1882. Штампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац.) 16-на, стр. 205., 1. л.

Никетић М. Пет., Српски свет. Уредио — — — Београд, штампарија Задруге штамп. раденика, Обилићев венац. 1882. 16-на. стр. VII., 156., 2. л имена уписника.

Књизи је додата »Карта Србије и српских земаља, Саставио Пет. М. Никетић.«

Николић Атанасије, Приче мудрих људи. За српску омладину удесио — — Београд 1882. књижар издавач Петар Ћурчић. штампарија код »Св. Саве» 16-на, 2. л., стр. 143.

Павловић Јаков, Две беседе протојереја — —. (Прилог цркви Св Наталије.) у Београду, Краљевско-српској државној штампарији, 1882. 8-на, стр. 29., 1. л.

Песме са народним припевима данашњега доба. Привредио Србин — Милош Грабовачки. (Осмо издање.) У Земуну, штампарија Србина — Милоша Грабовачког 1882. 32-на, стр. 48.

Петровић М, Човечије тело и његова нега. За учитељске и више девојачке школе по др-у Боку и другима написао — —, професор природних наука у учитељској школи у Сомбору. Са више слика. Друго знатно промењено издање. Панчево, 1882. Наклада књижаре Браће Јовановића. Штампарија Браће Јовановића у Панчеву. 8-на, стр. VI. 117. 1. л.

Речник страних речи које се употребљују у нас у говору, у новинама. повременим списима и у књигама објашњен онима, који те речи не разуму

Друго знатно умножено издање. Панчево 1882. Накладом књижаре Браће Јовановића. Штампарија Браће Јовановића у Панчеву. 8-на, стр. 241.

Српски хајдуци у народним песмама. Са сликом. Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду. 1882. 8-на, стр. 48., и 2. л. »Тумачења некојих речи, понајвише турских.«

Хранисављевић Јован, Упутство за гашење пожара. Израдио — — командант варошке и добровољне пожарне чете. Београд. Штампарија Задруге штампарских раденика. Обилићев венац. 1881. 8-на, стр. 42.

Црквене беседе владике Гаврила. Београд 1882. Штампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац). 8-на, стр. 182.

На корицама је други наслов: «Хришћанске проповеди.«

ПРЕКО ГРАНИЦЕ

Успомене из другог српско-турског рата 1877-1878

(Наставак)

V.

Пиротске битке.

«Све радње тако су изведене да се с њима поносити можемо. Оне носе на себи и печат модерног ратовања и пример *дивне издржљивости и чврстоће, особите храбрости и постојанства, и племенитог милосрђа. Сви родови оружја надметали су се у тачном испуњавању својих дужности.*»

Тако вели наш ратни друг који је писао званичну књигу о другом рату Србије с Турском завршујући опис освојења Пирота, — а непосредно пред тим, набрајајући резултате наше победе на Пироту вели.

«То су последице овога *зрело комбинованог и вешто руковођеног двостраног напада.*»

Од ових патриотских усклика нашега пријатеља ми потписујемо само оно што се тиче примерне издржљивости и јунаштва наше народне војске, које су особине без икакве нужде стављене на онако страшну и излишну пробу испод Ниша. У том грозном искушењу држала се наша народна војска тако, да би се свака стајаћа војска могла поносити таквим држањем. И баш за то нам је жао што је без икакве нужде морало у тим биткама да погине 68 а да буде рањено 413 храбрих Шумадинаца: јуришећи да отму с фронта једну позицију, коју ни један паметан командант не би никада

ни покушавао да отима с фронта, јер је апсолутно немогућно отети је, ако се иоле брани, а нарочито зими. Чудновато је да дотични несу ништа научили из нашег првог рата, и ако смо свако војничко искуство у њему скупо платили Никад нама Турци несу отели ни једну позицију с фронта ма како да је народни војник лошији од низама који десетак-двадесет година непрекидно ратује него су нас свагда изманеврирали са наших дивних позиција угрожавајући нашу одступницу. Па и ако смо то небројено пута очима гледали, ми неколико месеци доцније, и то nota bene зими, хоћемо с војском да се пењемо уза зидове са којих сипа убилачка пушчана и топовска ватра, хоћемо да отмемо Нишор с фронта... По нашем немеродавном лајичком мишљењу да је доиста тај «двострани напад био *зрело комбинован и вешто руковођен*» онда или се не би враћала комбинована бригада која срећном инспирацијом њенога команданта беше већ на позицији Равно, и која би са несравњено мањим жртвама заузела Нишор и Будимдел, или, кад се већ та глупост учинила из педантерије, онда би се првог дана покушало оно што је тек 16-ог Дец. у зору покушано, т. ј. обилажење Турског положаја преко Доброг Дола и Чуке, или најзад пред Нишором би се само демонстрирало, а пустило би се да Тимочке трупе отму Пирот, као што се и радило тек пошто се узалуд жртвовало скоро пет стотина војника. Турци на Нишору видећи пред собом читаву дивизију Шумадинаца не би ни једног човека могли одвојити да пошљу у помоћ својим трупама које се бораху противу Тимочана.

Али куда смо ми забасали? Сигурно стратигија другаче наређује, само наш лајички мозак не може да појми ту логику. За то ћемо се задовољити да испричамо гола факта, а стручњаци нека критикују.

Да пођемо с једном шумадијском бригадом, н. пр са крагујевачком, да видимо шта је она препатила, па

онда да видимо шта причају људи из рудничке бригаде, и тек пошто с њима и њиховим крвавим главама дођемо и ми до уверења да се видови главама не разбијају, онда ћемо поћи с Тимочким трупама да видимо шта су оне радиле па ће онда сваки читалац моћи сам оценити да ли је освајање Пирота носило на себи „печат модерног ратовања" да ли је тај „двострани напад био зрело комбинован и вешто руковођен"

Ми ћемо поћи са крагујевачком бригадом од оног момента када је прешла границу, а то је било 5-ог Децембра. Ево шта ми је причао очевидац.

„Тога дана заноћисмо у Доброславици. Мраз је био такав да се није могло, да се није смело спавати. Снег дубок, дрва нигде, крова нема да се склониш, шатора нема да се разапну ; тако на снегу стојећи, скакутајући с једне ноге на другу, цвокоћући зубма проведесмо сву драгу децембарску ноћ. Па још кад погледаш војнике укочене од зиме, кад видиш како се јадној стоци похватало иње по целој кожи, страх да те ухвати. «Ако овако дуго уздржи — помислих — како је наша војска добро снабдевена оделом и храном, далеко ћемо дотерати." Не знам од куда ми у оној невољи паде на памет народна скупштина. Волео би него Бог зна шта да су људи који одређују буџет за одело и осталу опрему војске ону ноћ са нашом бригадом.

„Једва дочекасмо да сване. Огуд одовуд набра се мало дрва, наложисмо мало ватре. Сутрадан, на Св. Николу попусти мало зима, али тако мало, да смо само ми били у стању без термометра осетити разлику. Нама беше доста један степен топлоте па да скачемо од радости, да бацамо капе у висину. Ал' колико је Бог био добар толико и Св. Никола беше на свој „тезоименити дан» милостив те нас мало огреја. Ту ти се мало рашћеретамо, неки који славе Св. Николу а имађаху по мало „мученице» дадоше и нама да се прихватимо. Али по-

мисао да ваља опет ноћ дочекати убијаше нам сваку шалу и весеље у клици. У вече истога дана добије наш Бригадир заповест од Дивизијара да се бригада или још исто вече или сутра дан крене преко Церове у Темску и да тамо поседне мост на реци Темској. Услед такве заповести „или — или» наш бригадир посла исто вече само трећи крагујевачки батаљон да заузме Церову, а остале трупе крену сутра дан 7-ог, оставивши у Доброславици један батаљон као заштиту артиљерије. За 10 сахата марша (с одморима) стигосмо са 4 батаљона у Темску, па како мост беше већ заузет од трупа комб. бригаде, то половину наших трупа сместимо у кантонман, а другу половину око кућа у бивоак. Не питај како су се толике трупе поред комбиноване бригаде, и поред сељана сместиле у оно неколико јадних кућа. Ево да видиш како нам се сместио штаб, па онда ћеш знати како је било војницима. Штаб је имао срећу да буде у квартирен у поповој кући, управо у кухињи, једином простору куће. У једном ћошку спавала су деца и — биволи, у другом ћошку беху наћве и „шпајз.» У трећем бујаку дочекивао је попа само отмене госте и богомољу свршавао. Ту је добио места наш бригадир. Ми остали поређасмо се око ватре збијени као харинге у бурету. Сву драгу ноћ прекашљасмо и преплакасмо од дима, а командант само се преврће. Какав сан ? С једне стране да изгориш од врућине а друга се мрзне. Стотину пута помислих „Та где ми је шаторчић, па акоје снег».

«9-ог Децембра отпочесмо смењивати тимочке трупе које беху добиле други задатак.

«III-ћи крагујевачки батаљон сменио је онај комбиновани који беше на вису више села Темске. II-ги Лепенички заузе вис на левој обали реке над самим мостом. I-ви Гружански деташиран је на мост у селу Станичену (?) I. Лепенички оде у село Коприви штицу као засебан одред. IV-ти Јасенички батаљон оста у селу.

«10-ог Децембра остала је бригада у оваквом истом положају. Дивизијар је са бригадирима рекогносково беше *план за напад на утврђени положај турски код села Нишора.* Наша бригада доби улогу да «образује» лево крило целог нападачког фронта. За ту циљ има се бригада распоредити од села Доброг Дола па до виса «Игришта.» Три наша батаљона, једна чета добровољаца и један ескадрон под командом бригадировом напашће с Игришта. Наш II-ги Лепенички батаљон имали смо да уступимо рудничкој бригади која ће на центру «радити,» а један батаљон остаје деташиран (I-ви Гружански) у селу Темској код Дивизијара — сигурно као општа резерва. На случај неуспеха отступница к селу Копрвштици, а ако се ни ту не могнемо одржати, онда к реци Темској преко «мртвачког моста.» Лепа парада — помислих, кад сам прочитао и то у диспозицији — на тој дубокој реци са стрменим обалама и са козјом стазом по врлетима био би нам за цело мртвачки мост за прелазак у онај свет у коме није тако хладно!...

«Пошто смо деташирали она два батаљона кренемо се 11 Децембра са «рестом» од 3 батаљона преко села Орашца, испод падине виса Голеша, преко «Жарног Ливаћа» ка свом положају. Бригада се кренула у 8 часова у вече и да би по ноћи могла пут потревити добила је воћу.

«Зима је била ужасна поледица таква да смо милели, а како је до позиције која нам беше намењена ваљало непрестано ићи узбрдо, то смо се управо пужали. С нама пође и једна четрифунтова тешка батерија под командом капетана Шамановића, која је толико муке и напрезања поднела да се успужа до на положај, да се има благодарити једино енергији кап. Шамановића што се доиста попела. Местимице су и пешаци морали гурати каре. Овако продужисмо до Ореовице, где наш вођа на један пут изјави да нас не уме даље водити,

да сам не зна којим правцем ваља даље поћи. Ноћ као тесто, 11 сахата ноћу, а сутра у 6 часова треба отпочети борбу. Напред не знамо куда ћемо, назад се нема куд. Бригадир пошље свог ађутанта дивизијару да га пита за упуство, а сам изашље патроле десно и лево да чепркају неће ли наћи завејани пут. Осем тога тру дио се да од оближњих сељана сазна како ће најлакше доћи на одређену позицију, и тако једва око 6 сахати изјутра стигне у Копривштицу после пуних 10 сах. марша, и ако од Темске до Копривштице нема више од 2 — 3 сахата. Док се је бригада пела ка Копривштици дотле је VI тешка батерија под заштитом четвртог јасеничког батаљона са најтежом муком и опасношћу извукао своје топове на «Игриште.»

«Кад осванусмо 12-ог тек сам онда видео тешкоће које чекају нашу бригаду. На месту на коме стајасмо не беше ничег другог до кршних стена испречених у стотину праваца и покривених високим снегом. Нити мо'ш да седнеш да се одмориш, нити пак можеш ићи, јер пред нама је најталасастије спуштање стена до потока који се се зове «Без-дел». С леве наше стране кршни огранци Балкана са висовима Мали Врх, Доброделски Рид, Видлич, десно Голеш, Копривштички Крст, Игриште, а пред нама — с ону страну Без-дела — непријатељски положај, село Нишор, до њега десно кршни и стрми вис Корен, лево платовчић «Рудина», позади вис Гугово. Што за нас беше најгоре, то је што поред дубоког снега, страна турског положаја која беше к нама окренута, беше врло стрма. Могло му се прићи и ако се тешком муком само седлашцем између Без-дела и Царевог потока што утиче у Добродолску речицу.

«Чим сам ово видео помислих да Команданат наше дивизије није добро разгледао положај, јер да га је добро видео, он нам не би давао задатак да одовуд нападамо...»

«Борба отпоче на нашем десном крилу у 7 часова. Чим наш Бригадир то виде, нареди да четврти јасенични батаљон отпочне с Игришта напад на село Нишор, пошто му је тај батаљон најближи био (800—900 метара). I. Лепенички батаљон који беше стигао у Копривштицу разви се у бојницу, на левом крилу јасеничничког батаљона са задатком да нападне непосредно на висове десно од села Нишора III. крагујевачки батаљон беше резерва код Копривштичког „Крста". Брдска бабатерија беше на вису испод Крста, на «Царевој ливади». Ескадрон позади у заклону.

«Да се знак наступања.

«Батерија с Игришта и брдска са Цареве ливаде отпочеше концентричну ватру на селу Нишор, затим и на вис Корен.

«Пошто батерије обасуше ватром противничке ровове и ућуткаше његову пешадију и артиљерију батаљонски команданти кренуше „напред».

„Турци чекаху скривени у својим рововима док се наши нису бриближили на 500 корачаји, па се онда на један пут дигоше, и осуше са плотунима на три спрата.

„Ови плотуни истина задатоше нам велике губитке, али наши се војници не збунише, не уплашише, већ заставши на месту продуже пуцати.

«По признатим начелима борбе ово беше погрешка, јер започети јуриш ваља извести до краја па макар с једним човеком, или ако покушај још у почетку покаже да се не може успети, онда се ваља брзо повући на свој обранбени положај. Али све се то може на маневру и у књизи, а у борби често наступе прилике где се човек не може држати никаквог правила. Напред се није могло због земљишта и грдно великог снега, који не даваше крочити ни једнога корака уз нишорски положај — а брзо назад повући се беше такође немогућно, из истих узрока, ваљало се опет пети

уза стење по дубоком снегу а под непријатељском ватром. За то су наши неко време остали онде где су их плотуни турски зауставили, борили су се заклањајући се за стење, и постепено су одступали пуцајући. Око 4 сах. после подне беше борба свршена. И ми и Турци остасмо на својим положајима. Наша три батаљона утрошише у тој борби 50,000 фишека, а изгубише 10 мртвих и 40 рањених. Напад није толико осујећен непријатељском ватром, колико тереном и временом. Ја не осуђујем што несмо успели, али осуђујем што смо с ове стране и покушали напад.

«13-ти Децембар застао нас је у истом положају само са више трупа и са најодсуднијом заповешћу да «Ништор пошто по то узмемо», Наше крило нападачке линије беше појачано другим лепеничким батаљоном, те тако сад имађасмо 4 батаљона, једну тешку и једну брдску батерију. Према заповести дивизијара тачно у 12 сах. опали наш први топ. На целој нападачкој линији отпоче артиљерија спремати јуриш пешадије. Кад смо мислили да је она задоста од своје стране учинила разви се наш први лепенички батаљон у бојницу, и то најпре једна чета, па онда поступно цео батаљон. Од потпоре уведосмо још две чете у бојницу а две осташе на окупу. Трећи крагујевачки батаљон такође је се развио оставивши себи једну чету као потпору и резерву.

«Овако развијени пођемо поново на јуриш, но — разултат као и јуче из истих разлога, само са том разликом да је наша бригада данас изгубила 40 мртвих и 63 рањених. . .

«Борба се сврши око 6. часова у вече.

«14-ог Децембра нисмо више јуришали, већ само «демонстрирали» остављајући трупама да покушају отети Пирот.

«Тај је дан за нас био с тога знаменит што је наш Бригадир тога дана имао једну срећну инспирацију, која би нам сигурно уштедила највећи дее жртава на Нишору, да ју је добијо 3 дана раније, или да је таква мисао синула кроз главу нашем Дивизијару кад је правио план за напад на Нишор.

«Ево како се догодила та знаменита инспирација.

«Бригадир се на један мах окрете свом ађутанту па му рече: — Видиш, кад би могли да одвојимо један део наших трупа па да га преко Доброг Дела испењемо тамо на оне висове, са задатком да демонстрира против отступнице турске, сумњам да не би уз припомоћ његову успели да отпевамо «Свјати Боже» Нишору, Пироту и његовим газдама! —

«Ађутант се окрете погледа створ земљишта, поћућа мало па рече.

— Заиста, г. потпуковниче, врло паметна мисао, и ја би био тако слободан предложити да тај одред буде колико једна добра чета, и да му се дода који топ! —

— А ти седи, па пиши! — рече Бригадир.

«Ађутант седе на један камен и написа предлог — корпусноме команданту.

«Не прође дуго, а стиже одговор од ђенерала да одобрава предлог. Одмах је формиран одред и то од стајаћих и најбољих народних војника, њих 150. под командом потпоручика Степана Степановића. Са њима је пошла и цела брдска батерија, а њен командир, капетан Марко Вучићевић, примио је команду целог одреда.

«Користећи се мраком одред је благовремено и невиђен стигао на вис који се зове „Мали врх". Задатак му је гласио овако:

«Прво да спречава колико му је год могуће придолажење нових турских трупа на положај, друго да нападне непријатеља с леђа чим га ми нападнемо опет с фронта»

«Наша пасивност и демонстровање тога дана имало је жељеног успеха. Турци не знајући шта ми смерамо осташе у истој јачини спрам нас. Тај дан употребиле су тимочке трупе да се концентришу и да заузму положаје за сутрашњи напад, о коме нас известише»

Оволико из причања нашега пријатеља из крагујевачке бригаде. Пре него што пређемо на опис борбе тимочких трупа пред Пиротом, добро ће бити да саопштимо једно писмо г. мајора Радомира Путника, који је у Нишорским биткама командовао Рудничком бригадом, и који је на наше питање био тако љубазан да нам опширно одговори. Он за цело није могао знати да ће његово приватно писмо бити штампано, јер иначе га не би написао без нарочитог дозвољења његових претпостављених, а ми опет не смо га могли молити за допуштење да то писмо наштампамо, јер знамо да нам он то допуштење не би дао. Међутим писмо је тако занимљиво да ми радо узимамо грех на се, и штампамо га онаквог каквог смо га примили Оно гласи:

Господине Докторе,

Ради сте били да Вам дам неколико података о биткама на Нишору, које су трупе Шумадијског кора у своме наступању к Пироту имале, па ето хоћу да се Вашој жељи одазовем

Потребно је међу тим да приметим, да после онога што је о тима биткама казано у књизи, коју је Врховна команда наше војске о нашем другом рату са Турцима издала, ја у главном једва би имао да додам штогод ново што би од збиљске вредности било. И ово мало података, што ћу Вам саопштити, више су за то, да имате нешто пространији преглед тих догађаја, можда ће те међу њима наћи штогод што вам не би од пре познато било.

Држим да већ и сами знате да је главна акција наше војске у почетку била управљена против Ниша и против Пирота. У оно време имађаху Турци према нашој јужној стрни своја одељења у Пироту, Ак-Паланци, Куршумлији итд. дакле читав један низ, који је требао да задржи навалу наше војске и кога је требало дакле пробити. На целој тој линији Ниш је заузимао најугледније место, не само за то, што је његова посада била с обзиром на утврђења јака, већ и за то, што је Ниш на најважнијем стратигијском месту, те је Турцима служио као најпоузданији ослон за отпор или акцију премо нама, а тако исто нашој војсци као такав ослонац за даље операције против унутрањости турске царевине. Без заузећа Ниша све наше даље операције могле би да дођу под сумњу. С тога је дакле за нашу војску права потреба била да најпре Ниш освоји.

Акција против Пирота имала је такође своју већу вредност. Једно за то, што би се на том пут пресекла веза Ниша са турском војском, која се у то време у Софији у већим масама налазаше а главније за то, да заузећем Пирота дође у ближу везу са масама руске војске, која се по паду Плевне креташе ка Софији. Тенденција наших операција управљена је била према старој Србији, као што се то види по доцнијим кретањима наше војске. Да те операције буду сигурне са левога бока требало је везати се са руском војском и оставити њој да се са Туурцима на тој страни рачуна, требало је дакле освојити Пирот.

Падом Ниша створена би била основа и осигурана би била леђа а падом Пирота осигуран би био леви бок операцијама према старој Србији. Десни бок тима операцијама имао је да осигура Јаворски кор, кретањем својим од Јавора к Сеници и Косовом пољу

Ове операције напомињем стога, што су битке око Пирота њихова последица.

Према томе главни објекти нашој војсци бејаху најпре Ниш и Пирот, те је према томе и снага њена била подељена. Овом приликом Пирот је за Ваз важнији, с тога ћу вам о њему и казивати. Акција војске одређена за операцију против Пирота ишла је у главном у два правца, према томе и трупе. Један део трупа имао је најпре да освоји Ак-Паланку, те да осигура леђа према Нишу и одавде за тим да наступа к Пироту. Други део трупа имао је да наступа непосредно к Пироту, тј, да освоји утврђене турске положаје на Нишору и Будимделу, које су Турци на северној страни Пирота ради одбране његове посели.

Све ове трупе имали су исти главни објекат, с тога су морале слошки свака у своме правцу да раде за то су све стајале под једним истим командантом, који је у осталом био номиналан.

Трупама намењеним за напад на Ак-Паланку командовао је опште познати и поштовани вођа Пуковник Хорватовић. Оне су биле јаке:

4. батаљ. књажев. бригаде I. кл.
2. « « « II.
4. « комбиноване «
1. « добровољаца
2. тешке пољске батерије од 8cm
1. брдска батерија од 8cm
2. ескадрона

У резерви 4. батаљона Пожавев. бригаде I. кл: и 1. пољска батерија од 8cm

Свега 15. батаљона или од прилике 7000. пушака, 2. ескадрона или 200. сабаља. 12 топова тешких, 4. брдска и 4. лака од 8cm.

Ове трупе биле су до 11. Дец. искупљене на Бабину главу. Неке од њих приспеле су на то место неколико дана раније, те су служиле као заштита за кон-

центрацију осталих трупа, које из позадности на ту границу путоваше.

Трупама одређеним за напад на Нишор и Ак Паланку командовао је пок. пуковник Љубомир Ивановић. Оне су састављале II. дивизију Шумад. кора. Биле су јаке:

5. батаљона Крагујев. комбиноване бригаде
4. « Рудничке « «
2. батерије тешке пољске од 8cm
1. « « « од 12cm
1. « брдске « од 8cm
3. ескадрона.

Доцније придата су овој дивизији још и 3. батаљона Београдске комбиноване бригаде, те је тако било у тој трупи свега:

12. батаљона или од прилике 6000. пушака 12. тешких пољ. топова од 8-cm, 6. тешких од 12-cm, 4. брдска од 8cm. 3. ескадрона или од прилике 250 сабаља.

У главној резерви за целу војску бејаше 1. пук Артилерије и 1. пук коњице, а међу овима трупе које припадаше већином II-гој дивизији.

Номиналан командант над овом војском бејаше ђенерал Бели-Марковић.

II-га дивизија концентрована је такође до 7. Дец. на линији Бабина-глава — Доброславица. Концентрација извршена је под заштитом тимочких трупа, које у то време бејаху већ на Бабиној глави и заузеле опрезне тачке према Ак-Паланци и Нишору.

Као што видите, на хартији се трупе брзо и лако концентришу, после неколико редака већ су на свом главном зборишту, на Бабиној-глави. Но колико су оне дотле напора издржале, колико разноврсних тешкоћа и оскудица, то се, драги мој Господине докторе, само личним искуством осетити да. Да сам Вам ово неколико редака писао у оно време, када су кроз све те невоље

наши честити војници пролазили, могуће да би тада имао мало вештине да Вам их опишем. Али сада сам у топлој соби за глатким столом, уз остале повољне околности,патња је она давно прошла, изашла је тако рећи из моде, те ми се сада јавља као пријатна прошлост, о којој ћу можда знати боље да приповедим онда када дође време да се у својој прошлости ужива.

Од мобилизације до концентрације на Бабиној-глави истина много је времена прошло, али су дуги и тешки били они маршеви дотле, и једва бејаху бољи и остали. Ладна киша, блато преко изобиља, снег, биваковање, не под ведрим небом као што се то обично у говору замишља, већ под ладном кишом или снегом, често без дрва а понекад и без уредне ране: ето то су нам били нераздвојни другови. Наши војници бејаху на те неповољности осетљивији, јер са оделом врло траљаво стајаше. Прелазећи места између Књажевца и Бабине-главе која имају тако корактеристичке називе, као што су Бабина-нос, Тресибаба и остала што по извесној приповетци имају тако тесну везу са једном истом бабом, имали смо прилике да заиста сви они називи одговарају судбини бабиној, и да није баш сасвим чудно што јој је тек једва глава допрла до места «Бабина глава» па ту сасвим застала, јер је и за нас ова најтежа и кулминациона тачка свију дотадањих напора. Ово је место право курјачко тркалиште дивља, отворене, висока планинска потпуна голет, коју туку ветрови са сваке стране. У оно време, када ми на Бабиној - глави бејасмо, уза сву невољу придружи се још и најћоравастија Анђелија са свима својим чаробним зефирићима који истерују топлоту и из најсакривенијих буџака. те на ста алтернатива: Црћи или остати. Наравно ово последње превладало је, оставивши у осталом добар број болесних, промрзлих и од сваке руке одсуствујућих.

Од зимског рата и од оскудице у томе добу нема већих невоља за војску, која има да се бори по слабо насељеним местима, као што је то код нас било. То квари ред, сигурности и све чим се добра војска одликује, а хоће кад што по мало да дирне и у дисциплину, ту најосетљивију жицу војничку. Доста је ваљаних војника у таким приликама пропало и пропадаће. Ми смо то као и Руси осетили. Међу тим на част нашој народној војсци она је све те незгоде савладала, излазила је из свију и најпосле јавила се као чињеница на коју будућност нашу ослонити треба.

За срећу на Бабиној-глави не остасмо дуже од $1^1/_2$ дана. Обрадовала нас је заповест за кретање к Пироту. Док се неке трупе креташе од Доброславице друмом к Нишору ми узесмо преки пут преко села Орља и Базовика до Церове. Преко неспретних и неутрвених снежних стаза креташе се војска 9-ог Деиембра у колони „по један», гамижући и посртајући о стене и врлети. После три сата марша угледамо Церову, жалосно селанце што лежи у клисури, кроз који води друм видински к Пироту. Но за то дођосмо у југовину. Ватра и рана учинише своје, Бабина глава са свима својим страхотама остаде иза леђа, логоришта се испунише великим ватрама, уз које наши војници крмељајући пекоше разноструче ћебапе и сушише замрзнуте чарапе и опанке.

Нишор и Будим-дели већ нису сад тако далеко од нас. Мере за опрезу бејаху озбиљније. На стазама које од Будим-дела к Нишору воде преко св. Ђорђа (манастира) и Темске креташе се разне страже и извидничке патроле, као и на стазама које од Церове воде у разним правцима к Ак-Паланци.

40-га Дец: командант II. дивизије посла са Пандирала ову наребду:

«Шефу штаба II. Шум. дивизије»

«Овде је издат налог Јеврему Марковићу за напад 12-г на Ак-Паланку. Он наступа на десни бок њен. Јављено му је да ће 1. ескадрон одржавати везу између њега и наше војске, за то нека сутра рано 12-г тај ескадрон пређе на десну обалу реке Темске где ће одавде доћи и једна 4. фун. тешка батерија за дејство против Будим-дела у исто време када Јеврем почне дејствовати и кад се на нашем левом крилу почне напад на Ниш.

«Ево Вам укратко нацрт поделе трупа за напад:

«а.) 3. батаљона Крагујев. бригаде, чета добровољаца, 1, ескадрон и 1. брдска батерија под командом потпуковника Хацијћа имаће па нападају.

«б.) У центруму 3. батаљона, 2. рудничка а 1. крагујевачки десно у долини размештени према земљишту.

«в.) 1. батаљон крагујевачки и 1. 4. фун. тешка бетерија која долази са Бабине главе, и ескадрон одређен за свезу између Јеврема и нас, под командом тамо најстаријег официра.

«г.) У резерви 2. батаљона рудничка и 1. ескадрон, у колико га има на предстражама, батерија 12. фун. и 4. фун. тешка. Резерва да дође на Темску.

«Центром командоваће Радомир Путник.

«Осим официра штабног, кога имате на расположењу, ставља Вам се на расположење г. Димитрије Недељковић да на дан борбе и дотле спрема што сам наредио.

«Тамо кад стигнем даље наредићу шта треба. У случају неуспеха предузећа против Ниша, одступа линија ка утврђењу „код Крста», гди се треба жестоко бранити; ако непријатељ наступао буде, и одакле ако помоћ не дође, треба одступати на «мртви мост» који одржати ваља. Сутра у вече све непотребне коморе у Церову.

10. Дец. 1878.

Пандирало

»Пуковник Љ. Ивановић«

На основу ове заповести и доцнијих усмених споразума утврђен је овај распоред:

Лево крило: 3. батаљ. Крагујев. бригаде, 1. брдска батерија и 1. чета добровољаца, на Игришту, према десном турском крилу на Нишору. Командант потпуковник Хаџић.

Центар. 3. батаљона Рудн. бригаде на Равништу, и 1. батаљон крагујевачке. Камандант мајор Путник. Овај последњи батаљон служио је у исто време и као

Десно крило, са опрезом према Будим делу, под командом центра.

Резерва по 1. батаљон Рудн: и Краг. бригаде на Темпској.

Две батерије тешке пољске лево од центра на Игришту и на центру. 12. фун. батерија на Равништу против Нишора.

По томе рапореду спремали су именовани команданти да врше што је коме од њих припадало. 11-га Дец. у вече све трупе бејаху на својим положајима.

У то време пуковнику се деси неповољан случај. У путу од Бабине главе коњ му се спотакне и падне, а сам том приликом угануо је ногу тако јако да је морао да чува своју постељу. То је узрок што је он 12-га и 13-га Дец. није могао у борбама својих трупа лично да учествује, већ је непосредну управу на бојном пољу предао своме шефу штаба, тадашњем мајору г. Радовану Милетићу.

Битка 12-ог Дец. на Нишору није права битка, којој би циљ била озбиљан напад освојење непријатељског положаја. Тога дана трупе Тимочког кора нападале су под командом пуковника Хорватовића Ак-Паланку. Да не би турске трупе из Пирота, ако би их ту случајно било, одлазиле Ак-Паланци у помоћ требало их је задржати, и то привидним нападом на Нишор. Главна је циљ дакле била «демонстрација,» па је ова тога дана и извршена била

левим крилом под командом потпук. Хаџијћа. Може се рећи да је циљ и постигнута била, јер су трупе Тимочког кора имале при нападу на Ак-Паланку посла само са оним турским трупама, које су на том место затекле.

Права битка била је 13. Дец. Тога дана пред битку придошло је још нешто других трупа на ојачање II-ге дивизије, да би успех био сигурнији. Тада су дошла и 3. батаљона Београдске бригаде под командом потпуковнака Јована Поповића. И поред јаке зиме одушевљење је било добро а повећано је још било радосним гласом да су тимочке трупе већ освојиле Ак-Паланку и упутиле се одатле к Пироту. Довољно нам је међутим бриге задавао турски положај на Нишору, јер овај бејаше тако јак да је о њега требала најбоља војска да се ломи те да нешто успеха задобије.

Напред сам Вам напоменуо да су Турци за одбрану Пирота посели на северној страни његове две тачке Нишор и Будим-дел између којих пролази друм Видин — Доброславица — Пирот. Једну од тих тачака, нарочито Нишор, требало је освојити, па тако отворити пут у Пирот. Нама је пао у део Нишор.

Нишор је сеоце, лежи на крајичку косе што се од Пирота и Нишаве као свога подножја прилично стрмо подиже к северу и упире у планински прутац који се од Старе Планине — Ћипровачког Балкана — спушта управно преко села Ореовице на речицу Темску. Ова коса изгледа као да је од своје главе — прутца — одваљена, те прави засебан део земљишта, који је с чела и бокова ограђен од осталога земљишта дубоким провалијама. На јужној — пиротској — страни провалије, што је на челу ове косе, стоји сеоце Нишор ограђено опкопима, и ту је турска позиција, а на северној страни издиже се позиције наше војске, која турску топовском ватром надвлађује. Провалија ова била је дакле у исто време граница између наше и турске позиције. Обале њене

размакнуте су једна од друге од прилике 800m., оне су местимице нешто благе, но у опште су врло стрме и завршују се у праву провалију којом протиче планински поточак. Мало уско и нешто коритасто удоље води од наше позиције к турској, и то је једини пут којим је војска проћи могла.

Напасти турску позицију у то време значило је под поузданом пушчаном ватром турском спуштати се са наше позиције, која је гола, овим коритастим удољем, прелазити преко камења и рупчага, сићи у провалију, пужати се на другу страну, и за тим прелазећи преко дебелог и југовог снега напасти над главом стојеће турске опкопе, који од провалије бејаху од прилике 300. корака удаљени.

Турска позиција није имала дакле никакве чари у оно време, те нам је она доста давала бриге и сумњичења у сутрашњи успешни напад. На оваквим околностима био је и основан први споразум, по коме је Нишор требала напасти 13-га пре зоре, надајући се да ћемо тада бити у стању да нападне трупе, још док мрак траје, спустимо у провалију, те да бар дотле губитке уштедимо, па за тим да се из те провалије сложно навали на село и на главни турски опкоп.

Међу тим прилике се другчије развише. Заповест бејаше предругојачена и према њој Нишор је требало напасти 13-ог у подне.

12-ог Дец. у вече бејаше дата заповест за сутрашњи налог а 13-ог промењено је време у које напад има да отпочне. Заповест дивизијског команданта гласила је овако:

«Сутра 13-ог поновиће се напад на Нишор. 3. батаљона Рудниче бригаде образоваће центар; лево крило крагујевачка бригада; десно крило 2. батаљона Београ. бригеде. Центар има непосредно да напада Нишор».

13-га пре подне креташе се трупе из својих логоришта на позицију к својим збориштима, до 11. часова пре подне распоредише се овако:

Лево крило — Игриште. 4. батаљ. крагујев. бригаде, 1. брдска и I. тешка пољ. батерија од 8cm, под командом потпуков. Хаџијћа нападаће десно крило турско.

Центар. Равниште. 4 батаљона Рудничке бригаде, од којих је један подељен на заштите батеријама и на опрезу према Будим-делу. Комантанд мајор Путник, напада непосредно село Нишор.

Десно крило — Сопот. 2. батаљона Београд. бригаде. Командант потпуков. Ј. Поповић, напада турско лево крило.

Батерије осташе на јучерашњој позицији својој, и то 1. на Игришту између центра и левог крила, 1. у центру, 1. и то 12 фун. иза центра на Равништу против Будим-дела, брдска батерија на левом крилу.

У опрези према Будим-делу стајао је један батаљон Беогр, бригаде. У резерви такође 1. батаљ. Крагуј. бригаде са нешто коњице.

13-га у подне три батерије отворише жестоку паљбу против Нишора и његових опкопа. Један турски топ бејаше дементован а други склонише у позадност, те је одатле продужио свој посао. Турска посада из стрељачких ровова поче бегати. Нареди се наступање с наше стране. Стрељачки низови трчећим кораком спушташе се к правалији, посртајући и падајући по дебелом снегу За њима кренуше се нападне колоне, хитајући да час пре пређу опасну просторију, да се спусте у провалију где бејаше заклона и где би се уредиле за непосредни напад. Турци просуше највећу пушчану ватру. Преко сто које мртвих које рањених полише крвљу својом снег и обележише траг којим су колоне центра к провалији хитале. Предчуствована околност показе се са свом својом збиљом. Провалија се напуни нападним колонама, ра-

њеницима и изгинулима. После кратког времена оне се поново уредише, спремаше се за напад, стрелци се изасласе напред и тада се отвори јака пушчана паљба на нашој и турској страни, но која не бејаше у први мах од велике штете. јер војници стајаху под заклоном. Колони левога крила не бејаше могуће даље наступање због сасвим незгодног земљишта, те застаде, колоне центра кренуше се напред до некле под ватром, но десно крило наше војске застаде па за тим поче све живљим кораком одступати. Ово је упливисало као зараза на остале трупе. Даље наступање бејаше не могуће, сувише и с тога, што Турцима дође у помоћ једна колона из Пирота. Лево крило и центар осташе на своме месту, но видећи да је даље наступање не могуће враћени су ноћу у своја логоришта.

Успеха дакле није било а није ни могло због врло јакога турскога положаја да буде. Војска је учинила своје, напад на Нишор платила је са преко 400. мртвих и рањених.

Те ноћи предузета је јача опреза према Турцима, на случај ако би што предузели против нас, па за тим одосмо у своја логоришта да премишљамо о узроцима нашега неуспеха.

Наш штаб могао је да мало боље промисли о тадањим околностима. Лоша је ствар нападати непријатеља на оној страни гдо би он желео. Нишорски је положај врло тежак, напали смо га с фронта, где је он најјачи, и ако су биле прилике такве да је се могло и другачије а врло вероватно са бољим успехом да ради. Привидним нападом или држањем турског фронта на месту а правим нападом преко доброга дола у позадност Нишора, пре би се могло до циљи доћи, у толико вероватније што су Турци већ и због самога свога положаја принуђени били да се чисте дефанзиве држе.

У осталом што је било било. После факта лакше је размишљати и правити комбинације. На напад скори јевда се могло мислити. Изгледало је као да на овој страни врата Пирстска бејаху за нас сасвим затворена. Очекивасмо да пуковник Хорватовић на својој страни пролаз отвори, те да нас кроз ова врата пропусти, па је то и било.

14. Децембра Тимочке трупе наступале су друмом Ак - Паланачким к Пироту, те да сутра дан нападну Турке на Суводолу и Бјелави.

Да би се за то време Турци на Нишору занимали командант II. дивизије, чини ми се по пројекту потпук. Хаџијћа, дао је налог, те је од батаљона крагујевачких одабрано једно одељење од 300. добровољаца да тога дана са брдском батеријом иде преко Доброг дола на Чуку и да одатле 16-г зором изврши препад у позадности левога крила турске позиције, а са тим у исто време да прети вези турској са Пиротом.

15-га одређено је једно одељење од 6. батаљона да тога дана нападне село Станичење, преко Нишаве, и одатле растера две турске чете од посаде Будим-делске. Овога дана наређено је да сутра дан зором трупе са центра изврше малу демонштрацију против Нишора, у исто време када речено одељење добровољаца Крагујев. бригаде учини препад. Овога дана узето је село Станичење, трупе шумадијског кора дошле су у ближу везу са трупама Тимочкога кора, које су тада Турке на Суводолу потукле и спремаше се да их сутра дан и са њиховога последњега положаја — Блата — протерају и у Пирот да уђу.

16-га пред зору Турци напустише сву линију према нашој војсци. Трупе са центра, које су у то време одпочеле демонштрацију против Нишора, нађоше турску позицију празну и на њој доста оружја, муниције, шатора и осталих потреба. Овога дана пре подне све трупе

Шумадијског и Тимочког кора уђоше у Пирот, праћене благословима Пиротлија.

Акција против Пирота тим је завршена. Изаслата коњица и пешадија путем Берковачким дошла је у везу са руском коњицом код Гинаца. Одма за тим Руси заузеше Софију, те наша војска видећи се са те стране осигурана поврну се од Пирота к Нишу, оставив трупе Тимочког кора да врше опрезу према Ћустендилу и Радомиру.

Са овим, Господине докторе, завршавам казивање о Пироту. Задовољан ћу бити ако у томе будете нашли штогод што би за Вас интересно било.

23. Апр, 1881.
Београд

Примите мој срдачни поздрав.

Ваш поштовалац
Р. Путник мајор

После овога писма остаје нам још да изближе загледамо радњу тимочких трупа пред Пиротом. Тек онда ће бити приближно потпуна слика нашег освојења Пирота.

13-ог Децембра добије кап. Бајаловић наредбу команданта књажевачки војске да се одмах крене са комб. бригадом и са V и VI батеријом, друмом Пиротским и да се улогори иза села Тиловца. Но одмах дође и друга наредба која обустави ово кретање; 14-ог добије Бајаловић оваку писмену наредбу

«Ви са вашом бригадом, добровољачким батаљоном кренућете се одмах из Ак-Паланке узимајући собом два ескадрона и пету четири-фунтову тешку батерију и два топа седме батерије, друмом пиротским и до мрака заузећете положај на реци Лучници (Лужници) код Блага, заузимајући авангардом мост код Костура.

«Ваше трупе у положају поделићете у две колоне. Батаљон добровољачки и комбиновани Зајечарски пук

са петом тешком батеријом биће на самом друму Пирот-Ак-Паланка, на згодном положају.

«Десна колона, крајински комб. пук са два четирифунтова топа десно од друма са поседањем моста испод Костура.

«Коњицу употребите као општу авангарду и да подржи везу између кньажевачке бригаде I-ве кл. и ваших трупа.

„Десна колона ваша имаће задаћу да освоји утврђења код Чифлика и да са коњицом заједно удари у позадност Пироту.

Из леве ваше колоне дејствоваће артиљеријом и једним што мањим делом пешадије противу редута више Гњилана, помажући онај део трупа кньажевачке бригаде I-ве кл. који ће одозго са Белаве противу истога положаја да дејствује. У исто време ви ћете давати нужну резерву вашој десној колони и кньажевачкој бригади из те колоне.

«Ваша леђа на друму Лесковачком заштићаваће капетан Фрањић са три батаљона.

«У вашој позадности код Тиловца налазиће се један пожаревачки батаљон као општа резерва.

«С оне стране Нишаве дејствоваће Шумадијска дивизија.

«Објект је: заузеће Пирота.

«Ваша одступница друм к Ак-Паланци.

„Храну требујте од интенданда кньажевачке војске из Ак-Паланке.

«Муниционa колона код Тиловиц — Ја ћу се налазити са штабом код кньажевачке бригаде I. кл. на Белави.»

Према овакој наредби, кап. Бајаловић одмах је изгдао све потребне заповести и спремио се за марш. Полазак је био у подне и то овим маршевим редом.

Књажевачки ескадрон
Руднички «
Четврти батаљон
2 четирифунтова топа VII батерије
Трећи батаљон
Пета батерија
Први батаљон
Други «
Десети добровољачки батаљон.

Ескадрони беху у авангарди — добровољачки батаљони у Заштитници.

По подне и целу ноћ падао је снег.

Земљиште преко кога води пут за Пирот, поступно се издиже, почев од Ак-Паланке све више и више образујући планину Бјелаву коју пиротски друм (насип) скоро по пола дели пресецајући је.

Изнад села Тиловца па скоро до села Блата, на дужину од прилике један сахат, земљиште формира теснац кроз који Пиротски друм пролази, а с једне и с друге стране подижу се висови. Прешав Тиловце налази се с десне стране село Понор; испред њега, а на спрам Блата уздигнуто је земљиште највише формирајући два виса, који се за тим у десно пружају остављајући са своје леве стране село Блато и речицу Лужницу а с десне стране село Војник са уточицама речице Врила, пружа се ова коса право врху Стол, остављајући у лево пиротску равницу.

С леве стране друма и испред села Блата и Суводола пењу се висови један над другим све до највишег врха Кардашице, одакле се планина Бјелава даље пружа и свршава изнад Пирота.

С обе стране пута висови су го камен. Где што има врло мало шипрага.

Бајаловићева трупа наступала је друмом и више села Тиловца с леве стране друма нашла је на већ

распоређену предстражну линије књажевачке бригаде I-ве кл. после 3 сах. по подне.

Бајаловић није хтео да узме у обзир овај погрешни распоред књажевачке бригаде I-зе кл. јер по усменом наређењу Команданта књажев. војске знао да та бригада треба да стоји у продужењу његовога левог крила, по седајући највише тачке Бјелвине, — он је продужио свој марш остављајући село Понор с десне стране, према добив. заповести. Кад је авангарда превалила највишу тачку пута и почела се спуштати к селу Блату у равницу пиротску, дозна од мештана да се Турци већ налазе у селу Блату. Ово је било око 5 сах. по подне. Бајаловић дозна даље од мештана да су Турци не само у Блату него и у селу Суводолу. Очевидно је да су Турци смерали да поседну највише тачке с једне и с друге стране пута испред Понора те да тако имају у својим рукама тачке које доминирају целим теснацем и путем од Ак-Паланке Ово би Турци и извршили да је Бајаловић само за један сахат доцније стигао, а то се могло ласно догодити да је се обзирао на положај књажевачке бригаде I-ве кл.

Овако, налазећи се већ на превали пута изнад села Блата и не могући даље продужити марш што је већ доцне под ноћ било а непријатељ се већ у положају налазио, Бајаловић распореди своје трупе овако: с леве стране друма на висовима фронтом к Суводолу други пук комбиноване бригаде; с десне стране, на висовима с фронтом према Блату прву пук комбиноване бригаде. На средини позади и на самом друму артиљерију. Напред у предстражи оба ескадрона, а код артиљерије у позадности X-ти добровољачки батаљон. О свему овом известио је одмах и команданта књажевачке војске.

Из овога се јасно види да би решење пиротске битке било и много теже и много скупље да Бајаловићева трупа није успела пре Турака заузети поменути положај.

Тај положај био је од јаког и одсудног уплива на битку Пиротску, он је управо био најважнија тачка на целој нашој предпиротској бојници и кључ за решење битке пиротске јер: да су Турци имали овај положај у својој власти пре нас онда: 1, наступање Бјелавом било би сасвим спречено, 2 обилажење њиховог левог крила и гроженье позадности не би било могућно, и ми би били принуђени отимати ове положаје онако исто тешко и онако исто скупо ако не још теже и скупље него што нас је стао Нишор и Будимдел. Битка пиротска добила би сасвим други карактер.

Доцне у вече тога дана убијени су у нашој позадности у селу Понору два турска војника, и то један наредник и један редов који беху дошли да сазнаду наш положај и нашу силу. Једнога су убили наши коњаници а другога сами Понорци.

Ове ноћи, у очи битке, добио је Бајаловић оваку заповест.

«Сутра ујутру не започињите борбу никако док се борба на левом крилу не почне.

«Један баталон истурите у лево к Суводолу да би помогли напад кнажевачке бритаде на тај положај обухватајући непријатеља у бок.

«Пошто видите да непријатељево десно крило буде потиснуто ви ћете, према датом вам распореду отпочети офанзиву противу Блата-Чифлика.

«Капетану Фрањићу издао сам налог да из свога положаја из Д. Крњана пошље један полубатаљон низ друм те да удари на положај код Блата у бок и у леђа.

«Што будете сазнали јавите ми. До сутра ујутру налазићу се у Тиоливцу, а тада идем к селу и вису Суводолу.»

(Наставиће се)

ПОШЕТА МОМА...

Пошета мома убава
Низ тија пуста чаршија
На неја џан-фес шалваре
На глава крмез шамија.
Ој мори момо малена,
Уби ме туга голема!

За њом ми момче идеше
Кроз тија тесни сокаци
На себе он се кунеше
Момици лице да љуби!
Ој мори момо малена,
Уби ме туга голема!

Луто га мома артује;
»Да ми те стрела не уби.
Не сувај рука на мене
Бело ми лице не љуби!«
Ој мори момо малена,
Уби ме туга голема!

Ах, момо, јагне убаво
Што ли ме џанум артујеш,
На мене момче сироче
Што таква клетва казујеш?
Ој мори момо малена,
Уби ме туга голема!

Не ли с'м тебе зборио
Кога те видоф убаву:
Не дигај скуте високо!
Не оди кроз мрак девојко!
Ој мори момо малена,
Уби ме туга голем!

Не ли с'м тебе зборила:
Момиче мори, момиче,
Не носи дреје црвене
Не тргај срце у мене!
Ој мори момо малена,
Уби ме туга голема!

Драгутин Ј. Илић.

СТВАРАЊЕ И САМОПОСТАЈАЊЕ.

»Was wär' ein Gott der nur von aussen stiesse,
Jm kreis das All am Finger laufen liesse!
Jhm ziemt's, die Welt im Jnnern zu bewegen,
Natur in sich, sich in Natur zu hegen
So dan was in Jhm lebt und webt und ist,
Nie Seine Kraft, nie Seinen Geist vermisst«.

Гете

I.

Постанак првих организама.

Сви велики појави у органској природи, сви општи резултати зоолошког и ботаничког, морфолошког и физиолошког испитивања приморавају нас као са неком математичком нужношћу да признамо следећи огромни резултат да су сви организми, — како они који и данас још живе, тако и они који су одавна изумрли, — почевши од најпростије органске јединке па све горе постепено пењући се до највиших и најсавршенијих, — постали или из једне или из неколико сасма простих исконских тварчица, пра-организама, и то лагано мењајући се, лагано и и без престанка напредујући и усавршавајући се. Овај развитак извршивао се и а сада се још извршује једино помоћу материјалног плођења, а по законима наслеђа и прилагођивања. Сви, па и највиши и најкомпликованији организми, могли су само овим путем постати, т. ј. лаганим диференцирањем и трансмутацијом од најпростијих и најнижих органских јединака.

Ето то је основа, то је језгра оне теорије, која се обично зове *десцендентна или трансмутативна наука*, а оснивоци њени били су *Ламарк, Гете и Дарвин*. Она је и данас још једина наука која је у стању да нам покаже, како се из најпростијих и најнесавршенијих праорганизама могоше развити највиши и најсавршенији организми и то лаганим, поступним диференцирањем у свима могућим правцима. Но ова теорија о развићу организама није нам само дала никаквог одговора на једно врло важно питање, које врло у тесној свези стоји са овом науком, није нам одговорила: *како посташе она прва и најпростија органска створења,*

из којих су се после по већ познатим законима могли развити сви остали савршенији организми?

Било је доста људи а међу њима и приличан број биолога, који су на сва уста викали, да је са свим немогуће одговорити на питање о првом постанку живота не нашој земљи; говорено је да ово питање лежи изван граница нашег »екзактног« испитивања природе, шта више чак и то, да је ово питање изван људске моћи размишљања и да никако нисмо ни компетентни да приступимо решавању овог питања Ми се не можемо ни једчоме од ових гледишта придружити и морамо с наше стране чинити, и ако доста велики и знатни покушај, да бар хипотетички одговоримо на ово питање, шта више ми смо мишљења, да, несамо да имамо права него да смо и позвати да свим нашим могућим силама прегнемо монистичком или каузалном објашњењу појава у органској природи.

Ништа не би могло тако очигледно изнети на видело ниски ступањ развића, на ком се и данас још налази цела Биологија, како Морфологија тако и Физиологија, као што је овде случај, где се претходно мора најпре доказивати да ли је људски ум позват да одговара на горње питање, које би међутим само по себи требало да је сваком мислећем човекеку јасно и разумљиво тако да о њему не би требало ни говорити. Али толико се још у сили држи онај стари наопаки дуалистички поглед на органски свет према овом новом и јединoм научном и монистичком тумачењу органских природних појава да се не само лајици, него и већина природњака и данас још око тога препире, да ли имамо права да одговарамо на горње питање, и шта више многи сматрају тако, да ми не само да нисмо овлашћени да приступамо научном решавању овога питања, него чак још и да смо савршено неспособни дати ичаква позитивна одговора на њ!

Питању, о првом постанку живота на нашој земљи, о постанку оних првих најпростијих организама, из којих се после сви остали организми лаганим мењањем и непрестаним преображајем могоше развити, по нашем мишљењу не само да му места има, него је баш напротив свака наука нужна, да га исто тако поставља и покуша одговорити на њ, као год што су се стављала питања о постанку наше земље или о постанку анорганских природних тела. Као год што смо узели да у круг нашег испитивања спада како расматратрање њиховог лаганог постајања и изналажења узрока њиховом даљем опстанку, тако исто имамо права да у овај круг испитивања увучемо и постанак самих организама. Према томе ми ћемо покушати да у овој глави оснујемо како теорију о првом постанку ор-

организма тако и теорију о њиховом даљем опстанку и лаганом мењању и преображају. Тим више ми се осећамо позвати да одговоримо на ово питање, пошто је сâм Дарвин пређутао ову тачку, рекавши да он »ништа не разбира о томе, како су постале душевне моћи, и како је постао први живот«. Шта више чак и они природњаци и философи, који су готови, да све појаве *постојећег* живота, као и све остале природне појаве, сматрају само као неопходну последицу механички дејствујућих сила, дакле потпуно монистички, — прибегавају свагда кад год треба да одговоре на *први постанак живих створова* њиховом старом дуалистичком погледу о неком ванприродном постању. Они се страше од чисто каузалног, т. ј. механичког тумачења постанка првог живота, једно због тога што би онда у највећу противност дошли са оним нашим старим предресудама и сујеверицама а друго и за то, што су многи међу њима толико плиткоумни да не могу никако да увиде могућност таквог начина објашњавања природних појава.

У овом погледу ваља нам напоменути да је и сâм *Кант*, — који је све појаве у анорганској природи отворено тумачио механичким узроцима, покретачким снагама саме материје, кад је год говорио о органским појавама свагда их тумачио са дуалистичко-теолошког гледишта говорећи да о механичком начину тумачења појава у органској природи не може ни говора бити. Механика, вели, он, није још толико усавршена, да би њоме могли органске процесе, а особито постанак органских облика растумачити како треба. Као што видите предрасуда, која се годинама с колена на колено преносила и укорењавала, толико је маха отела да ми овде одма морамо приступити доказивању немогућности тако званог ванприродног стварања и да необоривим фактима докажемо нужност примања аутогоније т. ј. механички начин постајања првих органски створова на нашој земљи.

II.

Стварање.

Кад у памети пређете све различите појмове људске, којима се гледало да растумачи први постанак живота на нашој земљи, и ако их поредећи ставите све у један ред, видећете да се сва та гледишта најпосле могу поделити у два велика кола, којима је лозинка *стварање* и *исконско постајање*. Једно је коло ванприродна, а друго је природна историја постања. Већина ових појмова дуалистичка је и тврдо верује у неко стварање, т. ј. у постајање првих живих организама упливом неких изван материје нао-

ђених се целисходно дејствујућих ванприродних сила. Дуализам сматра целу органску природу, као посао неког мајстора који по плану ради. Сразмерно много је мање оних који су монистички мислили и који су узимали у помоћ исконско стварање, т. ј, први постанак живих створова помоћу сопствених у самој материји находећих се сила.

Све могуће различите *теорије о стварању* органскога света разликују се међу собом поглавито у томе, што једне проповедају: да је свака јединка постала посебним актом стварања, на што данас неће пристати ни један прави природњак; друге опет тврде да је само »фела« постајала посебним актом стварања а трећи опет проповедају, да су само они први најпростији организми постали ванприродним путем, из којих су се после све остале »феле« могле лагано развити а то законима десцендентне теорије. Од ова три различита гледишта, којима се хоће да објасни први постанак живота на нашој земљи, заслужује само оно последње у неколико нашу особиту пажњу, Јер, прва претпоставка, по којој је свака јединка понаособ била од творца стварана, и ако је и данас још доста распрострањена, како очигледно противуречи најпростијим и најопштијим научним резултатима, да не сме никако бити заступљена нити бранена ни од једног једитог правог природњака. Сасма је нешто друго са оном теоријом по којој је свака тако звана »фела« постала посебним актом стварање, све јединке сваке феле пошле од једне једите заједничке форме или стабла, које није постало природним путем него по заповести: »Нека буде, и би«. Ова теорија о посебном постанку фела, која је јако распрострањена и уједно у тесној свези са оном апсурдном догмом о непроменитости фела, не потребује овде сада толико нашег обарања, јер ми разумевамо под »фелом« једну сасма произвољну и вештачку апстракцију, а предпоставку о њеној непроменитости имаћемо прилике доцније да сасвим оборимо. Остаје нам још на расматрању она последња хипотеза о стварању, која замишља да су само они најпростији облици живота, из којих су се после сви остали организми могли развити лаганим диференцирањем', непосредно створени од небеснога творца. Пошто ћемо ми ову поставку са свим морати оборити још и због тога, што ћемо доцније доказати да је у опште стварање са сма нешто што се здравим разумом не може замислити, онда ће наравно морати пасти и све оне друге ванприродне историје постања.

Појам стварања нити се у опште да замислити нити се може ма и најмање сложити са чистим на емпиричкој бази основаним природним испитивањима. У абиологији ова се реч нигде већ више

не спомиње и само у Биологији имамо још много да се боримо док је и са овога поља са свим истерамо. Тај појам о стварању већ и због тога је непојмљив, што се под њим увек разуме неки »*постанак нечега из ништа*«, а међу тим то је гледиште противно једном од првих и најважнијих природних закона, који је опште признат, закону о *вечитости материје*, по коме ни један још атом телесногa света није пропао, као што није ни један још са стране приновљен. Једини могући случај који би се још дао замислити био би тај, да се помоћу неке изван саме материје находеће силе производе појави кретања материје тако, да су они узрок постајању извесних облика, а под тим се разуме специјално образовање оних индивидуалних, т. ј. органских облика, или најпростијих форми праорганизама. Али замишљање таквог једног начина стварања већ и због тога не може се одржати, што нам у целом свету, који је приступан нашем природњачком сазнавању, није још познат ни један пример такове једне силе, која би изван материје била. Све силе без разлике, почевши од најпростијих физичких сила код анорганских кристала па све до најсложенијих појава у органскоме животу, везане су с апсолудном нужношћу за саму материју, као год што је и свака материја, како органска тако и анорганска, свагда снабдевена извесном сумом различитих сила. Као што нам с једне стране није познат још ни један пример еквистенције такове једне силе, која би изван материје била и опет на њу дејствовала имајући моћ стварања, тако би опет с друге стране било довољно да се само мало озбиљније промисли, па да се одма уверимо, да се такова једна сила не може ни замислити. Како ћемо у опште себи да преставимо једну силу изван саме материје, силу, која би била у стању да производи материјалне појаве кретања, кад она сама није материјална? Силу, коју би производила кретања без привлачења и одбијања, а с тиме и дејства без узрока? Ми овде отворено признајемо, да смо ми, што се наше саме личности тиче, савршено неспособни да замислиму једну представу о таквој уображеној сили, као и то да ми међу свима оним многобројним дефиницијама и представама, које су под различитим именима изнашане о таквој једној уображеној сили, нисмо могли ни једну једиту наћи, која не би долазила у најжешћу противност и несугласнос са свима најопштијим и најочигледнијим чулним искуствима као и са најважнијим и најпростијим законима природне науке, а понајпре са опште признатим каузалним законом о узрочној вези појава.

Као што смо видели да је појам о каквој иматеријалној, изван саме материје находећој се, сили сасма за одбацивање и потпуно непојмљив, онда ће се тако исто, и шта више у још већој мери морати одбацити сила творца, јер су с њоме у присној свези све могуће теолошке преставе и сви могући различити антропоморфизми, који се међу тим никако више не могу одржати. По себи је јасно, да онај творачки иматеријални принцип, који би хтео час као животна сила, час као сила створитеља, сад опет као лични створитељ појединог организма да »ствара«, при овоме своме раду поступа исто онако као оно човек или друга нека животиња при »стварању« својих вештачких дела. Као год што човек или друга нека животиња напре скраја план по ком ће се управљати при неком свом раду, тако би исто морао и творац најпре цртати план по ком би састављао све остале организме, а специјално при стварању оних најпростијих организама, он би поред тога још и свакоме подарио извесне само њему једино својствене покрете, који се обично називају као његов »живот« који му је сâм творац при стварању подарио. У свима овим теолошким преставама, као и у свима осталим ванприродним историјама постања, оно трошно начело атропоморфизма тако је очигледно, да ми остављамо самој увиђавности наших читалаца нека они пресуде о ништавости свију ових ванприродних историја стварања. Међу тим они морфолози, који још нису способни да се до тога степена увиђавности подигну, добро би било да пажљиво прочитају Агасичево дело »покушаји за класификацију«, да сами пропрате извођења и доказивања чудноватих назора његових о творачкој сили и актима стварања, па ће се најлакше уверити до каквих се само лудорија може доћи. Ни један противник Агасичев не би могао тако размрвити дуалистичке погледе његове на органску природу и постанак њезин, као што их је сâм *Агасиц* својим силним несугласицама раздроби и размрвио.

Дакле, као што видесмо, стварање организма по све је непојмљиво и у таквој је противности са свима емпиричким путем задобијеним природним знањима, да се ми никако не можем решити да примимо ову хипотезу. Не остаје дакле ништа друго него да пригрлимо теорију спонтаног постајања најпростијих праорганизама, из којих су се после лагахним преображајем сви савршенији организми могли развити, теорију самомоделисања или ти самопостајања материје у организам, која се још обично зове: *исконско постајање* или *generatio spontanea* (aequivoca).

III.

Исконско постајање или Generatio spontanea.

Првобитни механички постанак или постанак најпростијих безструктурних организама без родитеља, о ком ћемо у следећем одломку опширније говорити под именом: самопостајање или аутогонија, само је у неколико истоветан са оним различитим фелама слободног или исконског постајања, које су познате под именом: Generatio spotanea. aequivoca, heterogenea, originaria, automatica, primitiva, primigenia, primaria etc... о којима су међу тим одавна врло интересантне препирке вођене. »У исконском стварању (Generaito spont.) ваља да разликујемо два са свим различна начина: *Аутогонију и Плазмогонију*. Под речи *Аутогонија* разумевамо постанак најпростије органске јединке у аноргавској течности, у којој су разлучена проста а не сложена једињења свију оних елемената, који су потребни да направе организам (н. пр. угљена киселина амонијак, бинерне соли итд). Исконско стварање пак зовемо *Плазмогонијом* истом онда, кад организам постаје у органској течности, т. ј, оној која има већ у себи разлучене све оне потребне елементе и то у једињењима угљеничким, врло заплетеним, као што је н. пр. беланчевина, маст, шећер итд.“ (Прир. Истор, Постања стр. 278). Мишљења природњака о овоме исконскоме постању организама различна су истина, али се при свем том у једној тачци слажу, а та је: да по извесним нама до данас непознатим процесима живи створови постају из тако зване «мртве» материје сопственом својом силом без мешања какве год стране изван материје находеће се творачке силе. Према овоме можемо све различите представе о исконскоме постању (Generatio spontaena итд.) скупа сложити у једну хипотезу која би на супрот стајала свима оним другим противничким хипотезама о некаквоме ванприродноме стварању (Creatio).

Као што смо видели да се све различите хипотезе о стварању могу поделити у три различите групе, које се више или мање удаљавају од научног разумевања, тако се исто могу поделити и све могуће хипотезе о исконскоме постајању у три различите групе, које се мање или више приближавају правом научном схватању, а од којих ћемо ми за нас само једну узети трудећи се да докажемо неопходност исконског постајања.

По једној групи ових хипотеза постале су спонтано од сваке феле у неко извесно доба или у различитим добима историјског развитка земље једна или више јединака, од којих су се после не-

посредним плођењем развили сви доцнији потомци ове феле, који или и данас још живе на нашој земљи или су већ одавна изумрли. Према овоме све јединке н. пр. врабаца, човека итд. које су некада живеле као и оне, које још и данас живе били би непосредни потомци једне једите јединке или њих више, које су међу тим спонтано постале или једанпут (у неко извесно доба) или више пута једно за другим. Овој хипотези (при којој нам је сасвим свеједно, да ли је то постајање било само једанпут или више пута, да ли је тада постала једна, две или више јединака као и да ли су ове прве јединке постале као јаја или као већ одрасла јединка итд.) најближе стоји она мало час поменута, врло распрострањена хипотеза о стварању, по којој су од сваке феле створени један или њих више праотаца. Између ове две хипотезе само ја та разлика, што код горње хипотезе на место самовољног плана стварања или творчеве воље ступа у дејство слепа сила »мртве« материје. Али и не гледајући на то ова се хипотеза не може одржати још и због тога, што је основана на сасвим лажној догми о непроменитости фела. На послетку и да се не обзиремо на то, па опет преставка њена, да и најсавршенији и најкомпликованије грађе организми, као што су н. пр. више животиње и биљке, могу постати просто из непосредног дејства силе једне неорганизоване материје, противу речи тако јасно најпростијим и најпознатијим фактима, да ова хипотеза никада није могла задобити ширег нити већег признања.

Друга група хипотеза о исконскоме стварању тврди, да су из постојеће органске материје, једино помоћу њене сопствене организаторне силе, могли постати облици нижих организама, животиње и биљке најпростије организације. Амо долазе сва мишљења наших старих природњака кушајући у различита времена да растумаче проблему исконскога постајања. Још Аристотело мислио је да црви у сиру постају од самога сира, да из трулећих вегетабилних материја могу постати ниже животиње, као што су разни црви, инсекти итд. Али доцније кад се помоћу микроскопа сазнало за многобројне сићушне, голим оком неприметне организме, који се у свима устајалим водама налазе, онда се мислило да већи део ових организама самостално постаје из органске материје, кога је продукт изумрлих организама а међутим распрострањена по свима водама без разлике. Да се ова хипотеза: generatio aequivoca тако брзо укоренила и раширила припомогла је много та околност, што је нађено да у свакој течности, која је само инфундирана органским материјама, одма почињу развијати многобројни сићушни организми, животиње и биље. Нарочито је ова generatio aequivoca

много примењивана на оне организме, што већину живота свога проводе у унутрашњости других животиња ранећи се од истих и патећи се неким особеним у оно доба непознатим начином плођења. Али кад је доцније познат био онај заплетени начин расплођавања ових организама, наступило је онда неко опште повлачење у натраг, јер се из овога закључило на неко ново хомогено расплођивање за све организме без разлике и сви су од једанпут опровргавати исконско стварење првобитних организама. Напослетку овај са извод временом тако догматички раширио, да је »вера па generatio aequivoca“ у последњим деценијама важила као критеријум ненаучног биолошког правца. Како се ово повлачење сасма једнострано развијало, најбоље се види из ватрених дебата, које су вођене последњих година у седницама француске Академије, у којима је Pouchet био за а Pasteur против Generatio aepuivoca.

За наше питање о првом постанку органских створова ова форма инсконскога постајања, так звана Generatio aequivoca, по којој би се имали развити извесни нижи организми из већ *постојеће органске* материје, која је међу тим продукт распадања и труљења других организама, нема бог зна какве особите важности а за нашу природну историју постању од сасвим је споредног значаја. Нас се више тиче да будемо на чисто: имали *Аутогоније?* Да ли је икако могуће да организам постане не од органске материје, већ од материје анорганске? Јер да може бити ових органских материја, из којих би се после спонтано развили други организми, предпоставља већ екзистенцију других (изумрлих) организама, а тиме се ни најмање не објашњава први спонтани постанак живих створова. Али и негледајући напослетку на то сâм начин, којим је ово питање од многих аутора, како бранилаца тако и противника исконскога постања, у дискусији увлачено, тако је прост, тако не научан, да ћемо ми овде преко њега сасвим ћутке прећи.

Но и кад би летимице прегледали начин, којим је ова врста исконскога постања, т. ј. Generatia aequivoca од многобројних природњака испитивана и претресана била брзо ћемо увидети, као и увек што бива при оваким огромним питањима, велики недостатак у философској методи. Оскудица у једном општем прегледу природне целине са њеног философског схватања, отуда за тим преокренути начин постављања питања о природи, инконзенквенца испитујући метода и отуда лажни закључци, — једном речи сви ови основни недостатци сваке лажне или бар несавршене методе испитивања природе излазе нам овде на видело, површно тек при-

кривени неком као бајаги савшеном »екзактном« експерименталном методом, у тако јасној боји, да није никакво чудо што се овим није дошло ни до каквог резултата, до ни каквог позитивног или негативног решења.

А што се тиче доказивања или опровргавања Generatio aequivoca експериментима, опитима, на које »екзактна« школа новога доба толико много полаже, имамо најпре то приметити, да се овим опитима није могло потпуно доказати, да *нема никако* Generatio aequivoca, али с тиме није још доказано да је *не може никако ни бити*. Јер шта нам друго могоше показати њихови силни и врло занимљиви експерименти до то: да под овим или оним сасма вештачким условима, које су сами испитивачи постављали, не може да постане никакав организам? И јесу ли на послетку ови опити и могли што год друго доказати, а шта би најпосле тиме било још поможено? по нашем мишљењу ама баш ништа! И кад би се сада опет иљадама такових покушаја правило, кад би сада доиста све саме такове услове могли начинити, који би сасвим близу били слични онима у слободној природи неходећим се па кад поред све те наше предосторожности и опет не би добили никакв организам, онда је то само један сигуран доказ, да под овим или оним сасма вештачким условима не може да постане никак организам. Међу тим из тота резултата никада се не може брже боље извести закључак да је Generatio aequivoca у слободној природи на грани гуњ. Никада се из опита вештачки направљених не може закључити да исконскога стварања никад није ни било.

Међу тим није никакво чудо што се експериментима није могло позитивно да одговори на ово питање. Ми у опште морамо знати да ће врло тешко бити потпуно одговорити на ово питање вештачким експериментима, што ми још нисмо толико усавршени да можемо наше експерименте са таквом чистоћом правити, какву позитивни одговор на ово питање тражи. Ми знамо врло добро да су свуда раштркане клице органских бића, које чим дођу у воду или у друге неке повољне услове, одма оживе; ми знамо да и најмањи поветарац иљадама оваквих диже са тек исушених водених корита растурајући их у свима могућим правцима; ми знамо да нечистота улица наших, да прашина соба наших гомилама гомила такових клица скрива и скривати *мора*; напослетку знамо и то, да су многе од ових клица у стању да издрже врло високу температуру и да противстају и другим разним шкодљивим течностима не губећи при том ни најмање пређашњу своју способност да поново оживе чим само у згодну прилику дођу. Према оваквим тешкоћама

биће без сумње врло тешко и при најбрижљивијем руковању са инструментима, тако савршено отклонити сваку нечистоћу да при неком позитивном успеху експеримента мора умукнути свака па и најмања сумња у апсолутну чистоћу свију услова.

На послетку, а то је баш од особитог значаја, врло би мало било добивено и са самим констатовањем факта: да се нижи организми развијају из таквих органских материја, које су продукт распадања и трулежи других виших организама. Овај начин никада нам не објасни први постанак живота на нашој земљи. Први постанак оних најпростијих хомогених праорганизама, из којих су се доцније сви остали организми могли развити даганим диференцирањем и природним парењем, моћи ће се објаснити само оним другим начином исконскога постања, по ком је морао бити некада непосредни прелаз мртве органске материје у индивидуалисану органску материју, процесом, који је потпуно аналог кристализацији анорганa. Овај начин исконскога постанка, који се битно разликује од обичне Generatio aequivoca, зове се *самопостајање* или *аутогонија*, о којој ћемо сада да говоримо.

IV.

Самопостојање или аутогонија.

Хипотеза о самопостојању или аутогонији замишља, да су они сасма прости, хомогени, безструктурни организми (монере итд.), које ми сматрамо као исконске претке свима осталим отуда развијеним облицима органским, постали из непосредног састављања анорганских материја у једној течности исто онако као што бива при постајању кристала.

Наша хипотеза о исконскоме стварању организама разликује се од generatio aequivoca, spontanea и т. д. у томе, што ова предпоставља органске материје (сложена угљеничка сједињења), које од распадајућих се организама произлазе а међу тим наша хипотеза тако зване анорганске материје (проста једињења) из којих се доцније развију сложена угљеничка једињења а отуд непосредно напослетку и саме органске јединке најнижега реда, монере. Нама се чини да је ова предпоставка посве неопходна за разумевање васцеле органске природе, јер је само она у стању да испуни ону празнину, која је досада постојала између целокупне историје развића наше земље и њених обитавалаца. Осим тога је хипотеза непосредни извод оне опште примљене *Кантове* и *Лапласове* теорије о развићу земље и целе небеске васионе, и на послетку у свима

природним појавама наилазимо на такву силну логичну нужност, да и због тога већ морамо ову дедукцију, која ће се многима учинити као мало претерана, означити као такову, која је по себи већ тако јасна да не треба речи трошити доказивајући је.

Као што знамо теорија о развитку земље, коју је први *Кант* изнео у својој «Општој природној историји и теорији неба», и коју је мало доцније независно од Канта такође и *Лаплас* у својим „Exposition du système du monde" потпуније извео, тврди да се цела наша планета, кад се истом појавила, због веома високе температуре находила у гласовитом агрегатном стању и да је ова горостасна гасовита кугла тек услед лагахног хлађења постепено прелазила у усијано и зажарено течно стање. Испуштањем топлоте у ладну васионску пучину ова кугла, која непрестаном ротацијом око своје осовине заузе напослетку сфероидну форму, постајаше све хладнијом и хладнијом, обмотавајући се све дебљим и дебљим плаштом, који се као нека кора ухватио око целе земље прелазећи из усијаног стања у стално агрегатно стање, остављајући међу тим оно усијано средиште, које је ова кора обмотавала, и даље у течно усијаном агрегатном стању. Доказ је овоме између осталога још и то, што температура изједна расте што год дубље у земљу копамо, осим тога и вулкански појави доказују нам да унутра у земљи мора бити врло велика врелина, од које смо растављени само једном танком корицом земљином. Тек пошто се ова кора толико оладила да је већ околна водена пара могла прелазити у капљичаво-течно агрегатно стање и падати на њу те је time још већма ладити, тек тада била је земљина кора за обитавање, тек тада било је могућно да наступа природна жива тела, било је могућно да постане први живот, истом тада могла је зарудети зора живота.

Ова теорија о историјском развитку земље, коју је Кант и Лаплас свео на најпростије законе привлачењем и одбијање материје а тим је уједно потпуно механички, каузално утврдили, стоји у највећој сугласности са свима нашим емпиричким знањима, са свима искуствима о склопу и развитку наше земље, у толикој мери да је одма с места била примљена од свију природњака а и данас је још опште призната. Досад се бар није могла заменити са никаквом другом, бољом теоријом, и разни математичари, астрономи и геолози допринели су својим многобројним радовима да се још већма боље утемељи. За нас је међу тим ова космолошка теорија од великога значаја још и због тога, што се отуда непосредно изводи један по све неопходан а врло важан закључак: да је живот

на земљи, *некад ко зна кад први пут почео*, да организми нису на њој од како је ње, него да су тек у неко извесно доба појавили, или да је, другим речима, у неко извесно доба први пут анорганска материја прешла у органску и одма се потом индивидуалисала примајући облик најпростијег организма. Овај закључак који ћемо ми мало после још боље формулисати и на основу тога подићи нашу *неизбежну хипотезу о аутономији или самопостајању*, тако је јасан, тако очигледан и непрепоран да се базусловно мора примити и само је још питање: о могућем начину овога процеса и о природи самог огранизма, који отуда морх произићи, о ком нам међу тим за сада не достају директна емпиричка искуства.

Ми долазимо овде на оне важне опште резултате до којих смо у прошлој глави дошли када смо говорили о организмима и анорганима доказујући да ни једна разлика између организама и аноргана није тако велика, а понајпре тако апсолутна као што се обично мисли. Као што смо тамо већ доказали најсавршеније анорганске јединке, кристали, и најсавршеније органске јединке, монере, разликују се цигло само у погледу њиховог материјалног склопа и то у томе, што су тамо атоми сједињени у проста двојна јединења а овамо међу тим праве се упливом угљеника врло сложена и посве лако распадајућа се сједињена. Осим тога агрегатно стање материје тамо је увек стално а овамо стално-течно. Отуда непосредно долази онда да кристал расте само *апозицијом* с поља и према томе само се с поља може мењати и прилагођавати, док међу тим монере расту интусусцепцијом изнутра и према томе се изнутра могу мењати и прилагођавати. Но осим тога сложенији атомски састав и имбибицијона способност најпростијих органоких јединака повлачи непосредно за собом још и то, да њени делићи постојано могу мењати свој међусобни положај што међу тим код кристала никада не бива. Напослетку органска јединка кад је растењем већ достигла неку извесну индивидуалну величину, дели се обично у две друге индивидуе, може се патити, што такође код кристала не може бити.

На сваки начин и сам акт аутогоније, акт првог спонтаног постајања најпростијих организама, можемо замислити да бива исто онако као и сами акт кристалисања. У некој извесној течности, која садржи у себи разлучене све оне елементе што сачињавају тело самог организма, оправе се поводом разних молекиларних покрета извесне средиштне тачке привлачења, у којима су атоми органогених елемената (угљеник, кисеоник, водоник и азот) у тако блиском додиру једни с другима, да се напослетку сједине у сложене

»тројне или четворне« молекиле. Прва ова органска група атома, могућно какав беланчевинасти молекил, дејствује сада, аналого кристалном јадру, привлачећи околне једнородне атоме, који су у течности растворени, правећи под овим изједна дејствујућим утицајем врло сложена молекиларна једињења. Овим начином почиње расти беланчевинасто клубенце све више и више, заузимајући на послетку облик једне хомогене органске јединке, беструктурне монере или плазменог клубенцета (изолирана гимноцитода) као што је н. пр. Protamoeba итд. Ова монера, због особите лаке распадљивости њене материје, брзо губи њену тек консолидовану индивидуалност, али је при том у стању помоћу промета градива да се и даље у животу одржава због тога, што увек имбибицијом (храненењем) много више прима нове материје него што за исто време изда. Ова хомогена органска јединка или монера расте интусусцепцијом све дотле, док је атракцијона сила центрума у стање да одржава целу масу у равнотежи. Чим ова сила међу тим почне опадати услед јачих дифергентних покрета молекила у свима могућим правцима, одма ће се у пређашњој хомогеној плазменој маси образовати два или више привлачних центара, дејствујући скаки у своме кругу. Услед овога пређашња хомогена индивидуална супстанца просте монере почеће се делити у две или више половина, а то је плођење — деленем. Сад се сваки део сâм својом сопственом снагом заокружи у сталну беланчевинасту јединку или плазмену куглицу и сада се изнова почиње вечита игра привлачења и и одбијања молекила у којој се састоји васцео промет градива или храњењене и плођење.

Ми смо навлаш овде узели један најпростији случај: аутогонију једне монере, која очевидно најближе стоји обичној кристализацији анорганских јединака, јер у оба случаја прави узрок постајању хомогених индивидуалних природних тела јесу молекиларна кретања у једној течности, која у себи садржи разлучене све оне елементе хемијске, који су нужни да може постати једна индивидуа било органска, било анорганска. У оба ова случаја не видимо ништа друго до то: да се услед преваге извесних молекиларних кретања (привлачење и одбијање) у једној течности прави једна привлачна средиштна тачка (прва плазмена куглица или прво кристално јадро), која ће сада као самостални центрум дејствовати на околне елементе привлачећи их и тиме наморавајући их да ступе како у сложеније молекиле тако и да оставе старо пређашње течно агрегатно стање. Овде је тек онај значајни моменат у коме се ствара разлика између органске и анорганске јединке, која је поглавито

тиме условљена што једна прелази у стално-течно агрегатно стање добијајући тиме уједну и имбибицијону способност и ону с њом у свези стојећу покретљивост молекила, која је и главни узрок, покретач, појавима храњења и плођења, док међу тим анорганска јединка прелазећи у сталну агрегатно стање добија уједно и способност да се може само с поља променити а тако исто и само с поља апозицијом расти.

Ако се сад запитамо, какви су то први организми могли бити, који су могли живети на нашој тек охлађеној земљиној кори, онда за цело простије већ више не можемо замислити него што су ове мало час споменуте монере, савршено хомогено плазмено клубенце, које још нема викаквог сталног облика и којих се цело тело непрестано мења услед лаке покретљивости самих молекила, из којих је тело склопљено. Оне су најпростије од свију организама, што се само замислити може. И кад су најразвијеније, нису ништа друго да једна куглица беланчевинастог угљеничког сједињена без икакве структуер и без икаквог обличја.

Ова претпоставка о првом спонтаном постанку најпростијих организама у течности једној која све оне хемијске елементе садржи што су потребни за постанак једног организма, могла је дотле само бити непојмљива или бар врло тешко појмљива, док нису били познати они најпростији, без икаквог обличја организми, то ће рећи монере, које смо мало час описали. Данас смо врло добро упознати са екзистенцијом ових сасма хомогених, безструктурних организама, који нису ништа друго до проста индивидуалисана плазмена куглица. Нама је данас позната Protamoeba, која ништа друго није до просто, скроз једнолико без обличја плазмено клубенце без икаквог трага од диференцирања. Она пушта из свога беланчевинастог тела свакојаке израсли, псевдоподије којима се помаже у кретању с једнога места на друго, и пошто растењем постигне неку извесну величину, онда се протамоеба располови у два или више делова. Осим тога познати су нам организми Protogenes primordialis и Protogenes Porrectus (Amoeba porrecta). И њихово тело састоји се из скроз хомогене беланчевинасте масе, из које на периферији иљадама финих кончића стрши правећи преплетањем разне мрежице а пате се најпростијим начином — дељењем. Осим тога нама је врло добро позната осма класа у царству протиста, тако звана класа ризопода, за тим класе ацитарија и радиоларије, код којих је цело тело проста протоплазма, која још није у ћелије диференцирала. Поред тога ацитарије и радиоларије луче из свог сопственог тела кречовиту и шљунковиту љуску красног и врло различитог изгледа. Даље нама су познате амоебе просте протопласте, које се само својим јадром

унутра и контрактилним меуром разликују од сасма простих и хомогених протамоеба. Код арцелида имамо такође амоебе, које су поред све своје простоте, у стању да лучењењем производе најкомпликованије љуске. Чим се у овим хомогеним плазменим куглицама, као што их видимо код монера, унутра појави једно јадро, онда је већ тиме цитода постала ћелијом а тада прелазимо у широко поље многобројних организама од једне ћелије, из којих су се лако могли по законима диференцирања и природнога парења развити најсложенији организми, који су састављени из много ћелија. И тако, када је у монери унутра постало једно јадро а с поља мембрана, онда је тиме већ био подигнут основни лик оне јапије, од које је многоструким склапањем подигнута зграда свију виших организама.

По нашем мишљењу мора се прво почело, први спонтано поставши предак свију осталих организама, како оних који су некада живели, тако и оних који и данас још живе, тражити у овим најпростијим организмима, у монерама, које као што видесмо ништа друго нису до једна проста, жива без обличја плазмена куглица, скроз једнолике и хомогене унутрашњости, у облику Protamoeba и Protogenida, из којих су се тек после могле ћелијце развити диференцирањем пређашње хомогене масе изнутра у једно јадро а споља у плазму. Како нам сада ваља растумачити прве праћелије из овог сасма хомогеног и простог протоплазменог клупченцета диференцирањем масе у једно јадро и плазму а после и у прву мембрану, којом ће се ова праћелијца обавити и тако постати прва *ћелија са мембраном* и јадром, то нам је славни *Шван* тако дивно извео да ми овде просто упућујемо читаоце на његову опште познату теорију о спонтаном постајању ћелија у једној течности.

Ми дакле узимамо да су они најстарији, спонтано поставши организми, из којих су се сви остали могли развити по законима диференцирања и природнога тарења у борби за опстанак, морали бити овакове савршено хомогене без структуре и без обличја беланчовинасте куглице или монере у облику протамоеба, које су постале из исконскога мора укупним дејствовањем чисто физичких и хемијских сила, молеколарним покретима материје исто онако, као год што кристал из свога раствора постаје. Само физичко-хемијски узроци дејствовали су при образовању четворних угљеничких сједињења уједињавањем угљеника, кисеоника, водоника и азота (по кад кад и сумпора) у једну беланчевинасту масу, која се одма индивидуалисала, јер кохезија њене имбибицијоне материје само до неке извесне границе дозвољава растење асимилацијом једнаких материја (храњење). Чим је ова граница прекорачена, одма се стара

индивидуа почиње раздвајати у два или више атракцијових центара, и отуда распадање јединке у више других јединака, отуда плођење-дељењем. Пошто наслеђу овога организма на супрот дејствује уплив спољних околности у виду прилагођивања, и пошто се монера у току многих генерација лагахно и постепено овим новим условима доиста и у неколико прилагођивала и диференцирала, постала је тим на послетку способна за даљи развитак. Када се услед поступног диференцирања из једне просте монере образовала с поља плазма а изнутра јадро, када је из хомогене цитоде постала права ћелијца онда је тиме већ створен импулс за даљи органски развитак у бескрајне разнолике облике.

Даље, ми узимамо да тако звани ћелични организми, како они који се састоје само из једне ћелије тако и они из више ћелија, нису спонтано, то ће рећи аутогонијом постали, него су се тек доцније развили из самониклих монера, пошто су ове већ диференцирале у плазму и јадро, дакле из индивидуалисаног кубленцента беланчевинастог јединења, на ком ни трага није било од икаквог диференцирања. Многе генерације монера, у облику протамоеба, могле су иљадама година пробавити у исконскоме мору не мењајући свој облик нити своју беструктурност. Тек пошто је разлика у спољним условима за живот, којим су се хомогени организми морали прилагођивати, доста знатна била, могла је онда и разлику у унутрашњости монера изазвати. Врло је вероватно, да су се најпре из појединих монера, у којима се гушћа средина одвојила у виду јадра од околне жиђе плазме, могле тек развити органске индивидуе од једне ћелије. Тек доцније од ових организама од једне ћелије могли су се развити организми од више ћелија, и по тиме, што се дељење, којим се ови организми плоде, по кад што непотпуно извршивало тако да се продукти деобе нису одвајали, него су и даље остајали у унутрашњости јединке и тако начинили најпростију индивиду у другога реда. Пошто су поједине једнородне ћелије или индивидуе првога реда, које сачињавају ову индавидуу другога реда, даљим развитком диференцирале, и у борби за опстанак а по законима природнога тарења све се већма усавршавале, те су отуда постале тада нове индивидуе вишега реда, које се опет међу собом могу сложити правећи нову индвиду у новога још вишега реда. итд.

На послетку ми сматрамо, да су сви облици данашњих организама, као и оних, који су већ изумрли, потомци малог броја различитих монера, и да је свака група дашњега органскога света, група, која се још обично зове стабло или филум узевши га у

смислу као генеалошку јединицу, произашла од једне особене феле монера. Тако н. пр. ми узимамо да је једна извесна фела монера заједничко порекло кичменака, друга опет фела заједничко порекло целентерата а трећа фела монера општи стаблени облик дијатомеа итд. Даље, по нашем мишљењу врло је вероватно да сваком овом стаблу или филуму из животињскога и биљнога царства одговара по један особени стаблени облик монера, из ког се облици разних горњих стабала могли развити. Међу тим могућно је да су све ове различите монере ову њихову разноликост задобили тек диференцирањем из једног једитог заједничког исконског праоблика монериног. Запитамо ли се у чему се ова разлика може састојати, онда је за цело не можемо у чему другоме тражити до једино у малим финим разликама у хемијском саставу, којима је међу тим баш беланчевина врло богата. Можда су врло сићушне разлике у количинама основних материја, нарочито угљеника, а можда и неприметни додатци сумпора или фосфора или других различитих соли, главни узроци који условљавају физиолошке разлике код различитих монера а тиме и ону разлику, која се после јавља у појединим стаблима организама који отуда непосредно произлазе.

Износећи овде први пут наш смели покушај да оснујемо једну хипотезу у аутогонији или самопостајању са свима њеним најопштијим основним начелима, знамо врло добро каквој се опасности излажемо, претресајући једно сасма необрађено поље познавања природе. Осим тога ми мислимо да је свакоме дужност покушати е да ли није могућно испунити празнину, коју сви осећамо да постоји између опште примљене *Кантове и Лапласове* теорије о развитку земље и исто тако важне *Ламаркове* и *Дарвинове* теорије о развитку организама. Шта више ми мислимо да ће наша хипотеза о исконскоме постајању бити сигурна ћуприја између ових двеју теорија и да се само њоме могу испунити све празнине, које постоје између органске и анорганске природе.

Пре свега ми полажемо особиту важност на право оцењивање оних најпростијих и најнижих организама из царства протиста, који још нису дошли ни до тог ступња савршености да постану једна права ћилијца, и који нам међу тим и данас још пред нашим очима развијају слику једног потпуног хомогеног организма без структуре и без обличја, без икаква трага од диференцирања, као што су н. пр. Protogenes и Protamoeba, или нам, као год ризопода, представљају слику таквог једног организма, код кога се цело тело састоји из сасма хомогене протоплазме, која међу тим има још и ту способност да од себе лучи најкомпликованије и

врло правилне скелетне слике од креча или силицијума. Очевидно је, да нас је упознавање са овим најпростијим организмима, необично много унапредило у биолошком разумевању природне целине а специјално у каузално механичком схватању оних појава, који су пређе највише били лишени овога начина схватања, т. ј. појава о самопостајању или аутогонији и развићу.

Што се тиче нашег субјективног мишлења нама се чини, да ништа није лакше него замислити да се доиста могу у једној води или течности у опште, која је са угљеником, кисеоником, водоником и азотом у различитим сједињењима а при том још и са растворима врло различитих соли измешана, ступањем ових молекила у беланчевинаста сједињења спонтано развити такови хомогени организми, као што су н. пр. монере. Међу тим тек онда биће ово мишљење опште примљено и уважено, кад се почне општије и свестраније занимати овим најпростијим и најнесавршенијим животним облицима, који се тако јако одвајају од осталих диференцираних организама и у многим погледима ближе стоје анорганима него ли органским створењима. Међу тим ми смо до сада искључиво нашу пажњу обраћали на ове више и јако диференциране облике органске тако да најпре мора претходити једно опште и интензивно изучавање ових најнижих животиња из различитих група царства протиста, па тек да би се могао потпуно схватити неизбежни лагахни развитак организама као и њихов постанак из органских материја.

Но и због тога још немогућно нам је за сада у свима појединостима представити сâм процес аутогоније, јер не можемо себи још никако да створимо јасну слику о ономе стању, у ком се морала налазити површина наше земље при првом постанку организама, а то због тога што немамо потребних доказа и факата. Вероватно, да је цела површина наше земље у оно доба, кад се она била већ толико охладила да су на њој организми могли опстати, била од свију страна опкољена исконским морем, и да разлике у зонама није онда ни било. Са свим поуздано можемо казати, да су целокупни животни услови примордијалне доби морали бити са свим различни од услова који данас владају. У оно доба када се на разлађеној земљиној љусци о коју пљускаху водени таласи исконскога мора, исконским стварањем зачео први организам, била је и атмосфера испуњена грдним количинама угљене киселине и водене паре, на сву прилику са свим другога састава. Огромне масе угљене киселине, разних угљоводеника и многих других угљенички сједињења, које су у оном добу првога зачетка живота биле од чести као гас

у атмосфери растурен, нешто опет у исконскоме мору растворене или наслагане на дну мора, недозвољавају нам никако да замислимо једну јасну слику о ондашњим условима за екзистенцију, под упливом којим су могли први најпростији организми у исконском мору постати. Цела тадашња атмосфера била је дакле са свим другчија од ове данашње. То се исто може казати и за ондашње исконско море, т. ј. да је и оно било онда са свим другога хемијскога и физичког састава, да је његова температура, његова густина, соли итд. морала другчија бити него у данашњим морима. И тако нас све ове околности још већма убеђују да можемо казати, е је у оно доба кад су прилике друкчије биле и исконско стварање могло бити, баш ако у данашњим приликама и не може зар више да буде.

На сваки начин цела ондашња земљина кора, опкољена одасвуд унаоколо исконским морем, била је за цело врло једнолика, а како су се услед тога и услови за екзистинцију у различитим деловима мора могли врло мало разликовати, то је по све лако замислити да су се и жива угљеничка сједињења, кад је већ температура толико била опала да су жива створења могла опстати, могла доиста и образовати по целој ондашњој земљиној кори разликујући се међу тим врло мало међу собом. Многобројне монере, у облику Protamoeba, које су се мало или ни мало разликовале, могле су тада на више разних места постати, и тек поступно, кад су се и животни услови почели мењити, када брда и долине наше земље на различитим местима мора допустише да постану локалне разлике од доста замашнога значаја, почели су услед промене животних услова и најпростији спонтано поставши организми диференцирати а тиме заподела се уједно и борба за опсанак између појединих монера.

Пошто нисмо у стању да створимо себи јасну слику о оним особеностима животних услова, под којима су спонтано постале прве монере, онда је са свим поњатно да не можемо довољно ни само питање објаснити, да ли се подобни услови и доцније још, при даљем развитку земљине коре, на неким местима у пређашњем дејству одржали и да ли напослетку ти исти услови где год и данас још трају. Према томе не можемо за сада одговорити ни на питање: да ли се такова иста аутогонија, која је у ондашње доба а под оним условима *с апсолутном нужношћу морала* сљедовати, још дуже времена продужавала и доцније више пута понављала, као и да ли је можда непрестано трајала и да ли напослетку још и данас све једнако бива, У овом погледу нису још прављени опити

а и свима до данас познатим резултатима испитивања није се могло ништа позитивног доказати. Из тога што се поуздано зна, да се такови прости, хомогени, беструктурни организми или монере, од морфолошке вредности једне гимноцитоде, и данас још у животу налазе, да читаве масе сасма простих протиста (протопласте, ризоподе итд.) и данас још по нашим морима једнако гамижу, могло би се бар закључити, да се ови организми и данас још рађају, или се бар периодички, при наступању извесних услова, аутогоно производе Али може се и обратно мислити, т. ј. да су данашње монере и други протисти само потомци најпростијих праорганизама који су међу тим пре толико година аутогонијом постали. А да има у природи доиста такови мирних места, у којима су се ови најпростији животни облици могли плодити ни мало не мењајући се, ни мало не диференцирајући, то нам је још *Дарвин* врло лепо доказао. Пошто нисмо у стању да доведемо сигурнијих доказа за «за» или «против» овог питања, т. ј. да ли се процес аутогоније и данас још једнако понавља и докле може још трајати, то ћемо ми ово питање на страну оставити, јер је оно и иначе за нас од посве споредног значаја, међу тим морамо се задовољити с констатовањем неопходности, да је први почетак живота на нашој земљи али аутогонија монера, из којих су се тек доцније могле ћелијце развити, *морао* заиста у неко извесно доба бити.

Браниоци Generatio aequivoca тврде обично, објашњујући природу организама, који су без родитеља постали, да ти организми морају бити организми од једне ћелије. Међу тим ми на против држимо да је много вероватније, да су се организми од једне ћелије могли развити тек кад су беструктурне монере диференцирале у јадро и плазму, и да су према томе једино монере праве аутогони т, ј. самоникли организми. Ми смо ово опширније доказивали још кад смо сравњивали монере са кристалима' при ком смо поређењу кушали да докажемо како се спонтани постанак ових хомогених, имбибицијоних беланчевинастих тела може замислити исто онако као год и спонтано постајање кристала из једнога раствора. По нашој хипотези у исконскоме мору могле су најпре постати само оне хомогене, беструктурне плазмене куглице у облику Protamoeba; тек много доцније ове су куглице диференцирале у једно јадро и плазму а после дугог времена од ових ћелија здружењем постали су организми од више ћелија, из којих су се онда сви виши организми лаганим диференцирањем и природним парењем постепено развијали.

Највећа је тешкоћа у овој нашој хипотези у аутогонији првих организама у теме, што ми себи не можемо никако да представимо оне услове за егзистенцију, под чијим су упливом у исконскоме мору могле постати прве монере, и што ми ни до данас још не могосмо сопственим очима сматрати оно спонтано постајање сложених угљеничких сједињења а нарочито постајања беланчевине, која се међу тим и данас још једнако јавља као активни носилац свију «животних» радњивости у ужем смислу Ми смо навикли да сматрамо да се сва беланчевинаста тела, као и већина других заплетених угљеничких сједињења могу правити само у унутрашњости постојећих организама помоћу неке мађијске животне силе; но надати се је да ће се у овом погледу наше мишљење брзо изменити. И доиста нема још ни 50 год. како су сви хемичари говорили, да ми не можемо никако у нашој лабораторији начинити ни једно «угљеничко» или тако звано «органско» једињење, јер се она могу правити само у унутрашњости организма а помоћу животне силе. Али кад је год. 1828 *Велер* у Гетингену први пут фактички оборио ову догму тиме, што је вештачким путем из чисто анорганских тела добио чист органски Carbamid, онда се дуго овај случај сматрао као једини изузетак. Данас напротив има таквих изузетака масама, и ми сада не само да смо у стању вештачким путем да правимо она простија «органска» или угљеничка једињења, него и таква као што су разни алкохоли, киселине итд. Шта више данас се већ вештачки склапају и многа врло снажна угљеничка једињења, и сва је прилика да ће једнога дана у нашој хемијској радионици искрснути и ова најзаплетенија и најважнија беланчевинаста једињења. И тако ће понор између органских и анорганских тела бити готово или боље да рекнемо сасвим засут, и пут механичкој хипотези о исконскоме стварању сасма раскрчен и слободан.

Ако су хемија угљеничких сједињења или тако звана органска хемија исто онако и у оној мери буде и даље развијала, као што је последњих година било, онда се потпуно можемо надати, да ће и најсложенија органска једињења, па најпосле и беланчевинаста тела бити вештачким путем из чисто анорганских материја направљена. Кад би нам нешто онда испало за руком да направимо и оне индивидуалисане беланчевинасте куглице, као што су монере, које би се опет под извесним условима могле хранити и патити најпростијим начином — дељењем, онда би и проблема аутогоније била експериментално решена, и онда би још могли чинити и тај покушај, да из ових вештачки добивених монера под згодним условима а вештачким парењем произведемо како организме од једне

ћелије тако и оне од више ћелија, као што су се сигурно и из оних првих, у исконскоме мору спонтано поставших, аутогоних монера морали лагахно а природним паренем развити најпре организми од једне ћелије, па тек доцније и организми од више ћелија.

Беч
Јула 1880 г.

ПРЕВЕО
ГЕРАСИМОВИЋ

НЕВЕРСТВО.

Под јужним небом пољана се шири
Проклета Богом. У пољани тој,
Нит' поток шушти, нити цвеће мири,
Нит' славуј шаље уздрхтали ој;

Росица бистра у праворје само,
Полива земље усијану груд.
И једног дана, богомдани тамо,
На пољу мртвом ниче цветак жут.

Ни с' дивљих страсти силних милијона,
Осамљен жуди осуђени цвет:
И мутно небо гордог Албијона,
Ил' неки страни непознати свет.

И болно клонув на мртвачке груди.
Љуцкога лика што сатиру дан.
Притаја живот, — па испуњен жуди,
Сневаше тихи, заношљиви сан.

А млади путник лутајући жаром,
Занетим цветом уресивши груд,
Хиташе даље с добивеним чаром;
На бурно море на далеки пут.

И много сретних прелетеше дана,
У тавну вечност, у вечити лет —
И хладни вали плавог океана,
Путником бачен грлили су цвет...

Војислав

СИРОТА АШАЗЈЕКА

НЕКОЛИКО ДАНА ИЗ ЈЕДНОГА ДНЕВНИКА

1. Јула.

Како ме је отац дочекао!

Сузе му заблистале у остарелим очима, рука му задрхтала, кад је принесох устима, пољуби ме и једва проговори:

— Добро ми дошао, сине!

Ја нисам речи могао проговорити.

Није шала, три године бејах у престоници и за те три године не видех своје куће!

Како се ту много променило!

По дворишту никао коров свуда, јер у оца ми старе руке једва заслужују најнужнију рану, а стара моја добра мајка умрла је давно, врло давно. Био сам онда од четири године, па још се и сад добро сећам онога жалоснога дана. Како сам радосно доскакутао оцу и руком ухватио га за капут па му весело викнуо: бабо, бабо, маму метули у сандук! Он ме узе на руке и пољуби ме а сузе му падоше на моје зажарено лице. Ја му онда нисам разумео сузе, јер ме је сва она тужна парада јако занимала па сам час трчкао на поље, да видим барјаке час у собу, да чујем појање. Тек кад прође неколико дана, запитаћу оца: бабо, кад ће доћи мама? А њега сузе загушише и он је вртио главом: никад! Онда је и мени дошло жао, сакрио сам се у врх баште па сам горко плакао.

Па сад више ни чардака нема па ни једне купе трске, као што је то некад бивало, док ми је отац могао косити.

Памтим, као да је данас: стоје по три четири купе трске, а ја накупим читаву озију деце, па ти се онда вијамо и сакривамо око купа по читав дан.

Па ни живине као пре, да по дворишту гамиже, па ни голубова да се под стрејом и на тавану гњезде — читава ми кућа празна.

Само једног познаника затекох — матрог ламора. Био је од касапских паса, велик као теле, а шарен. Док сам био мањи узјашим га, ухватим га за клопаве уши а Цвета — мала ћерка нашег суседа преко баште — шиба га прутићем, па ме он тако носи по дворишту. Кад би му досадило, што га толико кињимо зловољно би замумлао и ми би га се одма оканули, јер смо знали, да се онда с њиме није шалити. Како ми се и он обрадовао! Познао ме, чим сам му име викнуо, па скакуће весело око мене и лиже ми руке, а кад га погладих по глави, он одјури као стрела у врх баште па громовито залаје, као да би хтео свима својим друговима казати, како је весео . . .

Али не могу више. По глави ми се витлају силне мисли што их покренуше разни утисци на дому. Отац ми је давно легао, а ја не ћу још скоро заспати. Читаво би ми жао било, кад би ме, сан брзо свладао, јер тако ми годи дозивати успомену на оне минуле дане, што сам их тако брзо и тако весело провео код куће.

3. Јула.

Ма да сам синоћ доцне заспао, ипак нисам могао дуго спавати. У престоници, у оној мојој маленој собици на трећем спрату научио сам, да сам потпуно миран, те сам спавао док ми је воља, а овде ми необично дође онај шум по сокацима: чим је свануло кукуречу

петлови, зврје кола, свет пролази поред прозора и ларма, отац ми устао па ма да полагано иде опет га као кроз сан чујем — једном речи то ме све пробуди. Устанем, обучем се па куда ћу већ у башту и онако је јуче нисам видео. Гледим око себе а у мени поничу старе успомене. Онај матори вишањ, који ваљда више година има него ја, још је на свом месту, а родио је, боже, све начичкан. Ено, онде је она слатка и она кисела јабука, што је отац увек чувао, док ја не дођем кући, па смо је онда тресли. А она крушка, што сам је најрадије јео — осушила се! Била је баш до ограде. Станем под њу и, загледав се у њезино суво грање, спопаде ме нека сета. Да, тако ћу и ја проћи! Док сам млад, ваљда ћу пружити коме какве насладе, а кад усане у мени животна снага, онда — ал' да л' сам добро чуо? Неко ме преко ограде по имену викну. Окренем се, јесте, она је — Цвета.

— Добро дошли, Милане! Видиш варошанина, загледао се у то суво дрво па мисли, бог зна шта.

— О, Цвето, како си нарасла! Да сам те видео на другом месту, не бих те познао!

— Е, па да боме, како би ви сељанку познали!

— Какво «ви»? За што да се туђимо? Та ако се три године нисмо видели, опет смо ваљда остали они стари пријатељи. Је л, да ми више не ћеш казати „ви»? У знак тога, дај ми руку!

— Та, баш кад хоћете — хоћеш, добро, ал' ја ћу се с почетка доста пути збунити, јер ти си постао читав господин.

— Махни се господства. Сети се само, како смо тресли јабуке па правили топове па се играли по прашини, а сад да ми кажеш: ви! Дај ми руку!

— Е — уздане она, пружајући ми руку — давно су ти дани прошли! Много се од то доба променило.

— Ал' ми Цвето, ми ће остати они стари, ми се ваљда нисмо променили? Ја и онако имам овде слабо

познаника, с којим бих се могао слагати, тебе познајем из дедињства па кад ме уморе књиге, ја ћу теби долазити на разговор, да мало одахнем, хоћеш ли?

— Та хоћу, — само кад имам каде, јер треба да знаш, да сам ја сад код куће све, не дам матери ништа да ради. Мени се тај обичај не допада, што старе матере раде све по кући, само да им ћерке што лакше живе, ја сам боме и здравија и задовољнија кад радим па још матери олакшавам! — А хоћеш ли ти сад сасвим код куће остати?

— Не ћу, Цвето! Истина свршио сам, ал' чим нађем себи место морам се селити. Време је, да оцу олакшам.

— Па што се не иштеш код нас? Ето је умрьо учитељ па још нису другог нашли.

— Ја сам свршио да будем учитељ у такој школи, где су бркати ђаци, где сам и ја пре три године пашао, а таких школа има само по великим варошима.

— Онда ћеш нас опет оставити, а ја сам се тако обрадовала, кад сам синоћ чула, да си свршио и дошао кући.

— Па да л' би ти жао било, кад бих ја отишао?

Она поцрвени до ушију.

— Та, овај — да боме — онда ће твој отац опет сам бити па то није лепо да га оставиш. — Али ја се заговорила а оставила ручак на ватри. Видела сам те кроз кухинска врата, дошла да ти кажем добро дошао, па развезла од кулина бана. Збогом, прегореће ми запршка!

И она отрчи стазицом.

Боже мој, како је Цвета друкчија. Дошла је стасита па вицкаста, гледим је само, како се гипко креће. Па ми је и у лицу дошла млого лепша; румена је као она мајска ружа, што јој гаравом лицу врло лепо доликује; црне очи увек јој се смеше, а по неки прамен густе косе, што јој испаде испод повезне мараме, лепрша се ведром челу. Па онда она њезина невина живахност,

што је управо најопасније оружје у младога девојчета, и које баш тиме највише срдаца рани, што се њиме господарица невештије и детињастије служи. Па како је вредна! Не ће да се замери својима, задоцнивши са ручком, а овамо јој из лица читам, како би радо још дуже крај ограде остала. Заиста она је дивно девојче — то беше резултат мога размишљања, кад ме сунчана жега опомену, да се вратим у собу.

Тај дан после подне.

Ђаво би га знао, шта је то! цео дан ми је Цвета у глави. Узмем Хегла, писмена ми све играју; пођем насипом поред Тисе у шетњу, па кудгод погледам, свуд видим Цветино лице. Гледим оне мутне таласе, што запљускују давнашњи насип и одрањају комад по комад, а из њих као да се на ме смеше Цветине очи; гледим окресане врбе, што као осуђене стоје сред нанесеног олоша, и из сваке као да Цвета вири. Дошао сам већ до оног места, где је вода насип највећма подрила; ту се искупило по села те ударају коље и вуку земљу, јер се побојаше, да ће вода провалити у рит и полити неколико хиљада ланаца посејане земље. Вуку земљу, ал' што они наспу, то вода однесе; ударају коље, ал вода подрије те га ишчупа — баш опасно је. Видим да ће тешко успети, те се врнем дома. Ала је штета за тај рит! Рана већ почела жутити, а понела, бого, милина ти погледати. Овде онде стоји кућа, што је подигоше људи, који имађаху у риту по двајестину тријестину ланаца земље, па је ту уреде и чисту носе у село. Тамо, с оне стране рита, друм је, а десно од њега, на једну дуж њива, диже се леп летњи двор. Господар му је неки саветник код министарства; још у детињству сам слушао за њега, да је врло богат. Имао је у нашој међи неколико ланаца, држао је и нешто ритске земље. Сваке године проводио је лето овде у двору са читавом поро-

дицом. Знам, како смо ми деца трчали као као на чудо, кад се он ил' когод од његових провезу кроз село на четири коња. И оно ће сигурно бити когод од његових, што сад јаше ритом. Двоје их је. По дугој хаљини и белом покривалу, што се око цилиндра лепрша познам да је једно женско, а друго је сигурно слуга, јер у одмерном растојању јаше за њоме. Дојурише до мене. Једва имадох каде спазити оно врло младо, величанствено лице у јахачице и као нехотице скинем свој широки сламни шешир. Она ме немарно отпоздрави, дотакнув се прутићем цилиндра и одјури онамо, где сељани раде.

Сунце је већ зашло и ја убрзам кораке, да до сутона стигнем дома. На једаред зачујем иза леђа читаву грају — осврнем се. Људи што су радили на насипу, трче као бесомучни селу. Мало час, чујем неки потмули шум, па онда сиктање и шуштање — вода је провалила у рит.

Дочекам раденике.

— Дакле вода је провалила; упитам их.

— Провалила боме и то на једно пет фати у дужину! одговара ми један задувани познаник.

— А није ли се каква несрећа догодила?

— Мал' што није! Познајеш Пају Помрчину? Мал што га вода није однела. Мора да је би насип одоздо здраво подлокан, јер кад смо видели да воду не можемо свладати а ми се оставимо посла па ћемо кући. Помрчини неда ђаво мира, већ узо неку мотку па мери, колико је дубока вода баш онде, где је најужи насип. Уједаред задрма се насип; он потрчи нама, ал' јест насип се одрони и вода га понесе Ми скочимо па који мотку, који чакљу те га сретно извучемо — где би пустили да човек пропадне! Сад мора да се одушка још већма провалила.

Вода се страховито брзо разлила по ниском риту. Мене занимало, како се вода разлива, те пустим сељане

напред, а сам станем гледати ту жалосну али величанствену појаву. Страшан је елеменат вода, кад се одузда. Једио сам се на те наше главаре, што се за рана не постарају да оправе што боље насип, већ приону кад је дванаести час, па и онда половину новаца, што је на оправу одређен, стрпају у свој џеп.

Није много времена прошло, а вода је покрила све усеве, само вире куће и дрва. У један мах чујем јак топот од провале и кроз сумрак спазим коња, где у бесном трку к мени јури. Кад ближе дође по белом покривалу познадох женску, што је мало час сусретох. Мора да се коњ поплашио, јер не јури правом линијом, него час десно час лево нагне, сигурно је јахачица узде испустила.

Неодлучан бејах, шта да радим. Јахачица је до душе још у седлу, и како ми је већ врло близу, видим лице бледо као дувар смеђа коса спустига се и виј е се по зраку, руке јој клонуле, — уста јој се грчевито стисла па и кад би ваљда хтела не би могла у помоћ викати. Коњ и јахачица беху мокри, каљави од блата, сигурно су у води били

Ма да бише узана путања, те би ме коњ лако прегазити могао одлучим се да га зауставим. Чини ми се да ме је тек онда спазио, кад је до мене до јурио, јер у тај мах захрже, уши зађули и савије — у Тису. Женска цикну а ја прискочим, ухватим се за покидане узде и свом снагом повучем коња на противну страну. Коњ се обрне, пропне се на стражње ноге, једном предњом копитом дохвати ми груди — испустим узде и стропоштам се на земљу. Још кроз сан зачујем грозан врисак но онда вода страховито пљусну и ја се обезнаним.

4. Јула.

Кад сам себи дошао, видим, да сам код куће, у кревету; крај мене седи отац ми, а врло се забринуо; на столу је горела свећа.

— А где је она? беше ми прва реч.

— Која, сине?

— Та она женска, што јој хтедох коња зауставити.

— Не знам, сине, кога мислиш. Синоћ те нема па нема, а већ доцкан. Чујем од људи што су са насипа дошли, да су те онде видели па брже одем тамо са неколико суседа. Нађем те: лежиш а ни да се мрднеш — како ми је било! Једва сам дочекао да ми кући дођеш, а ти — — та — мислио сам, да си — мртав! И мој добри отац утаре сузе.

Видео сам, по ономе застајању, да ме је хтео корети, што се не чувам и ја му укратко испричам, шта се догодило.

— Добро си радио, сине! И ја бих овако стар прискочио ближњему у помоћ! Не зна човек, да може страдати и кад хоће, да коме добро учини.... Не умем ти казати, како смо те кући донели, јер ја сам био луд. Тек кад ми суседи рекоше, да си врео, да још дишеш, мало сам се умирио. Хладио сам ти главу водом; било ти је боље: лице ти се заруменило. И бог је услишио моју молитву — пробудио си ми се. Како ти је?

— Са свим добро, оче! Сам не знам, како да изгубим свест, кад ме коњ није тако здраво ударио, већ скоро и не осећам. Него мора, да сам незгодно пао, а после и тај догађај, потресао ме је... Колико може бити сати?

— Биће, да је три сата.

— Иди лези! Мени је добро а и сањив сам.

— Та нека ме — не ће ме убити ова једна ноћ.

— Кажем ти: добро ми је! Све ћу мислити: тешко ти је седети па не ћу моћи заспати — иди, молим те!

— Па добро, добро. Ако ти што устреба, викни ме. Хоћеш ли, да угасим свећу?

— Угаси је!

Он оде у предњу собу.

Знао сам, да не ћу моћи ока склопити, али су ми се силне мисли по глави врзле те сам хтео да сам сâм. Слагао сам, да сам сањив, само да старога оца у кревет отерам. Пред очи ми изађе, све што се синоћ збило. Страх ме је спопадао, онај страх, што нас обузима, кад знамо, да смо што криви. Шта је са оном непознатом женском? Узде није могла дохватити, а како се коњ поплашио, можда је занео далеко у дубљак. Ноћ је била, ко би јој могао у помоћ прискочити. До сада се она зацело — удавила. Удавила? Страхота... Бадава ми је нешто говорило: ти си метуо своју главу на коцку, да њу спасеш: ако се догодила каква несрећа, ниси ти крив!.. Сетим се, како беху и јахачица и коњ мокри, од блата, дотле су већ морали бити у води, и коњ је сигурно на насип искочио па можда је и опет, док сам ја ван себе био...? И најмања искрице наде окрепи нас, кад почињемо, да очајавамо.

Нисам могао заспати.

Свануло је, али још нема сунца. Отац ми отшкрине врата и завири унутра,

— Зар ти не спаваш?

— Баш сам се сада пробудио — морао сам га слагати, да се не брине. Дотужало ми је лежати устаћу?

— За бога, лежи, још си слаб.

— Нисам, оче! Чини ми се, к'о да сам се на ново родио.

Скочим са кревета и станем се облачити. Изађем у башту. Не могу, да се надишем онога свежега јутарњега ваздуха — све мирише. Загледао сам цвеће, и баштенско поврће — то ми је стари отац још могао неговати — па оно воће, што се још одржало, и чисто сам оживео. Веселији сам — заиста ја сам са свим здрав. Кад сам спазио онај наш матори вишањ, на који сам се још у детињству пењао и брао вишње па их спуштао Цвети у кецељу, прохте ми се, да се и сада горе попнем,

да узберем коју од оних најкрупнијих и најугаситијих вишања у врху. Нехотице сам са врх воћке викнуо :

— Цвето !

— Ко ме то виче ? одзива се она преко њихове баште из двориштa.

— Ја, ја ! Од' оди овама !

— Чекај, док почистим авлију.

Гледам ја са висине ; та није да жури, мислиш један пут би замахнула па да све почисти.

— Ево ме, Милане ! Говори она а дотрчала је до ниске наше ограде. Хоп ! и она је у нашој башти.

— Али камо те ? Знам, да си се сакрио тамо у метли, хоћеш, да ме поплашиш. Ако одмах не ћеш изаћи идем натраг.

И она се збиља ухвати за ограду.

— И, срам те било, како се бојиш а овамо си велика девојка.

Она трже очи горе,

— Иди, бедо ! А што си се тамо успентрао ?

— Хоћу, да ти наберем вишања. Оди овамо ! Тако ! рашири кецељац па пази. Стани мало десно... добро је!

— Ију, како су лепе па како су крупне... Но, но, не мој ме у лице ударати.

— Нехотице је било !

— Што си стао на ту танку грану, скрхаће се па ћеш пасти.

— Не ћу даље од земље.

— Али ударио би се, Милане.

— Та не бој се ! Послушаћу те. Би' л те жао било, кад бих се ја ударио ?

— Та како ми не би жао било кад те — кад си ми ти — овај, кад смо — заједно одрасли па те волим к'о брата.

— Е сад читаво не бих марио да паднем — ти би ме онда морала неговати, као што сестри приличи, јер мој је отац стар и невешт.

— Махни се тога, одмах те не волем. — Али доста, не бери више! Пун ми је кецељац, једва га држим. Шта ћемо с толиким вишњама?

Сиђем доле.

— Ја сам их теби набрао, носи их. Ваљда ћеш примити.

— Та примићу; али к'о прима, треба и да враћа— а чиме да ти ја вратим?

— О, то је лако! викнем ја и док си тренуо а ја је пољубио.

Обоје сме стали па ни да би речи.

Цвети сва крв у лице појурила, из очију само што јој сузе не ударе. Како ме је жалостиво корела:

— Лепо, лепо! Тако се ваљда у великој вароши ради.

— Немој се срдити, Цвето, молим те! Шала, само шала!

— Да, шала! А ако је то когод видео, па ето ти мени бруке. Свет прави од муве медведа — због твоје шале могу изаћи на глас. Срдим се, бога ми! На част ти твоје вишње!

И да је не задржах, пустила би кецељац.

— Скривио сам ти, Цвето, здраво сам ти скривио. Задајем ти реч — никад више, не ћу те увредити! Не умем ти казати, како ми је жао, што сам те увредио.

Ја сам се збиља сневеселио.

— Та па на послетку — ја се не срдим. Оно баш ниси ти мене здраво — увредио! Каква бих ти ја то сестра била! Али свет, свет...

Опет је сва поруменила.

— Нико нас није видео!.. али доћи ће време, кад ће сви видети, па не ће нико ништа рећи!

Она ме погледа па се трже....

— Како ћу сад преко ограде?

Она је то рекла само да прекине разговор. Да ли се бојала од тога разговора, или ме није разумела?

— Морам ићи, чекају ме, морам. Како ћу само преко? У рукама ми је кецеља.

Мора! Збиља мора и сам увиђам. Ћутке је ухватим око паса и дигнем је као перо.

— Не знам, Цвето, али тако ми је срцу, кад те вако држим, да те не бих никада пустио.

— Јух, пусти ме, страх ме је доле гледати.

Полако је спустим преко ограде.

— Збогом, браца — ја ћу те од сада увек тако звати

— Тако ме зови, тако. Кад ми кажеш: Милане, изгледа ми, као да смо туђи. Да «браца» то ми тако годи, што је тако лепо!

— Ух, боже! Како ме то гледаш? Шта ти је!

Има право — већ не знам ни сам, шта ми је.

— Ништа, ништа, сејо! Радостан сам, срце ми игра, што — што се више не срдиш на мене.

Хтедох рећи: што те љубим! Али кад видех оне невине очи, оно невино лице, не могох о љубави говорити. Па и на што? Тешко да би она то разумела. Нека је, нека ме за сада у својој простоти воли као брата, а већ доћи ће време, када ћу јој моћи растумачити, за што сам је онако гледао, када ћу јој казати шта је љубав и запитати је: да ли ме воли само као брата?...

Дуго сам тако морао стајати, јер нисам ни спазио, да се наоблачило. Тек ме потмула грмљавина трже из мисли.

Цвета је морала давно отићи.

И ја се вратим у собу где ме је отац са доручком чекао.

Још смо седели за столом, кад приметим да многи свет нешто поред наших прозора пролази, а то до сада није бивало, јер нам улица води на бару. Изађемо на улицу, где видимо све суседе како гледају онамо бари, где се искупила гомила људи, жена и деце. Упутим се тамо и ја. Наше је село на брегу; крајње су куће на брегу, а

њихове се баште спуштају у бару, што је у вези са ритом. Наравно и бара је пуна воде. Мора да су сељаци нешто нашли у води, кад се на брегу искупише.

— Шта је то? упитам неке који су се враћали.

— Избацила вода мртвога коња!

С места ми на ум паде све, што се јуче догодило, а био сам на то заборавио. Пођем брже. Нисам се преварио. То је лешина онога беснога коња, што га јуче хтедох зауставити; познајем га по оној белој звезди на челу, а и седло што је још на коњу, за женскиње је.

— Шта ти је. Милане, побледио је као крпа? Питају ме сељани. — Ништа, ништа! Биће опинуо ме хладан ветар! одговорим ја, ма да ветра није ни било па се вратим натраг.

Дакле истина је! Удавила се и ја сам је упропастио! Проклињао сам и онај тренут, кад ми паде на ум, да идем на насип. Што сам изостао иза оних радника! Не бих дочекао да поплашен коњ на мене наиђе, не бих га заустављао и он би зацело са јахачицом у село дошао. Њезини су је за цело сву ноћ тражили; док данас чују. да јој је коња вода избацила — како ће им бити!... Нисам знао, куда идем, тек наједарод нађем се иза села на ритском брегу, где беше неколико привезаних чунова и чамаца. Не знам ни сам за што, али тек одрешим један чун па се отиснем на воду, нит' знам куда ћу ни шта ћу. Веслао сам из петних жила — нешто ме је гонило далеко но ону ритску пучину, где нема живе душе. Да ме је когод видео, рекао би, бежим од какве потере. Доиста, ја сам бегао од најстрашније потере — од своје савести.... Нешто ми је одлануло, кад сам од брега добро одмакао. Уморио сам се, престао сам васлати и гледам у мутну воду. Весло је било хват дугачко, мерим њиме воду — не могу да дохватим дно .. У један мах, чујем, како близу мене ударају весла о воду. Тргнем се и погледам онамо. Спазим неколико људи на повећем

чамцу познајем их, то су људи што раде на саветниковом добру. Право мени веслају; знам и за што: да ме ухвате и одвуку пред суд. Крив сам па што да бежим? Спустим главу — стид ме у њих погледати — али сам пажљиво слушао. — Ту су, сад ће пристати уз мој чамац па мене за јаку — како ми је било.... Али шта је то? Они пројурише а на мене не обрћу ни главе. Чујем, како вода све слабије пљуска а весла све слабије ударају. Ваљда ме нису спазили! Још не дижем главе, као оно мало дете, што зажмури, да га не виде. Једва једном усудим се — одмакли су тако далеко да их једва видим. Опет се охрабрим и почнем веслати. Мало час спазим други, трећи па и четврти чамац, где по риту крстаре и као да нешто траже, јер час један час други стане па веслачи мотре воду, дрвље, колебе. Да није она сирота јахачица...? Да, мора да је. Родитељи су чули, да јој нађоше коња па изаслали људе, да и *њу* нађу! Ужасно, ужасно! Дао бих своју главу, кад бих могао повратити живу ћерку старим јој родитељима... И чамци све даље одмичу, један по један, и за њима се весла светлуцају... бум! У мало што не падох из чуна; како сам га био захукао, сео сам и гледао брегу а чун наишао на дрво. Ухватим дрво и доведем чун у равнотежу па га за дрво привежем. Извалим се у чуну па станем размишљати, ако се у опште може размишљати, кад човеку страшне мисли кроз главу јуре. У мислима бацим очи горе на дрво и — не могу описати, како ми је било кад сам на дрвету опазио неку женску прилику. На први сам је поглед познао и скочио сам. Беше то јучерашња јахачица, Седи између три подебеле гране као у котлу, а рукама се чврсто ухватила за њих. Бледа је као смрт, очи су јој затворене — да ли спава или је мртва? Лако се попнем њојзи, вода је скоро дрвету до грана дошла. Леђима се одупрем о једну грану и јадницу ухватим за руку — биле су хладне, ледене. Али

сам спазио, да јој се груди полако надимају — дише! Чврсто је стисла рукама гране; једва их откопчам. Она се трже. Страшно беше погледати у њезине очи. У њима се огледала сва патња, што ју је јадница препатила. Па онда јој се очи засветлише, дођоше веће, а лице јој лако порумени, бледе усне малко задрхташе, као да хтедоше запитати: је ли то збиља јава?

— Охрабрите се, госпођице! Сретан случај доведе ме, да вас избавим. Приберите снагу, да можете у чун сићи.

— Та је ли истина јесте ли ви збиља човек? Дакле ја не ћу више овде ноћити?. Ох, говорите, убиће ме сумња!

— Не бојте се! Ево погледајте доле, чека вас чун.

— Дакле јава је! О — и њојзи грунуше сузе из очију.

Чекао сам да се мало стиша.

— Али — поче опет она и хоће да устане — журимо се, журимо! Страшно је ово место, страшно.

Сама није могла сићи, сметале би јој дугачка јахаћа хаљина:

Још сам је држао за руке — она их није из мојих извлачила.

Ослоните се добро на мене, да вас у чамац спустим.

Она погледа доле и мери колико има између нас и чуна.

— Ништа се не бојте! Јуче су ове мишице биле слабе, да задрже вашега поплашенога коња, данас су доста снажне, да вас здраво однесу дома.

— Верујем, верујем!

Ослањајући се рукама на моје руке, устаде. Ухватим је око паса, а она дохвати крај своје влажне хаљине. Издигнем је и спустим је доле. И ја сиђем, одрешим чун и станем веслати. Сирото девојче! Толико се напатила па није чудо, што паде у несвест, чим је осетила, да је избављена. Па тек како је мени било!

Веслао сам, као да весла' пре нисам ни у руке узео. Чун јури, а мени се чини, као да мили, јер једва чекам, да стигнем у село, па да јавим њезини родитељима: кћи вам је избављена!

Указаше се прве куће; стигосмо и до наше улице. Још једном завеслам и стадосмо уз обалу. Она се почела будити.

— А где си ти био?

Погледам горе и смотрим — Цвету. Захитила воде, да носи кући.

— Добро, те си се овде нашла. Помоћеш ми, да ово довојче одведемо кући.

Цвета спусти обраницу и приђе чуну.

Моја утопљеница дошла себи и полагано се диже. Руком таре чело, као да тера неку страшну успомену. Погледа око себе у кад мене спази, лице јој дође живље а усне се насмешише.

— Страшан сам сан снила! проговори она. Пред очи ми изађоше све страхоте из прошле ноћи; учинило ми се, да све то морам наново претрпети Али кад видим вас, онда знам, да је то сан био. Јел те да сам избављена?

И она ме чврсто ухвати за руку, као да се бојала, е ће је когод гурнути у воду.

— Избављени сте, госпођице, избављени! Само ћете сада морати у моме сиротињскоме стану пробавити док ја вашима не јавим, да по вас дођу.

— Ах, слатки моји родитељи! Шта су ти морали препатити! Хајдемо брже, па пошљите одмах кога њима! О како је њима!

Она ме повуче за руку а сузе су јој низ образе цуриле.

Изиђосмо из чуна.

— Де, сејо, носи воду кући па донеси један пар својих хаљина, да се госпођица пресвуче — ја ћу је већ сам одвести.

Цвета се прене. Крв јој појури у лице. Она се била загледала у господско девојче па је мислила, мислила— ко би је знао шта?

Сада је тек спази утопљеница.

— Сеја? Па и ја ћу је тако звати. Страшно је то пливати скоро по сата па после у тима хаљинима читаву ноћ и по дана провести.

Цвета се стресла; разумела је и брже оде.

Ја узмем утопљеницу под руку.

— Наслоните се на мене, госпођице! Изнемогли сте па ће вам тешко пасти, да одпешачити до мога дома.

— О, не ће! Од синоћ сам талико вере у вас задобила, да би ми снага и на умору порасла кад би ви поред мене били.

Од синоћ! Дакле знаде, да сам ја крив, што је невоље допала. Већ ми беше на језику, да је упитам, како је дошла на дрво; али се уздржим. Зар 'вака слаба да ми прича, шта је препатила?

Поред свега њезинога јунаштва, наслонила је главу на моје раме рука јој је дрктала, али не, сва је дрктала — тресе је грозница.

Пођем брже, јер се побојах, да не клоне на сред улице.

— О, немојте се тако журити! Ноге ми клецају, тешко ми је корачати.

— Али грозница вас тесе.

— Нека је — та мени је тако добро!

Сирота, већ је почела бунцати! Добро што пред наша врата стигосмо.

Затокосмо оца. Цвета му нешто прича. Уведем утопљеницу у собу, где су је чекале Цветине просте али чисте хаљине. Посадим је на кревет. и како је малаксала, клоне на јастуке.

— Остани, Цвето, код ње и помози јој да се пресвуче.

Са оцем изађем на поље па нађемо некога момка те га на коњу отправимо девојчетовим родитељима.

Кад се вратим, затечем Цвету, где се замислила; госпођица је спавала. Преобукла се у Цветино руво, после толиких умора није чудо, што је тврдо заспала. Грозница је пустила, али је ватра обузела: образи јој горе а дисање учестало.

— Је ли мирно спавала, сејо?

— Није! шапуће ми Цвета. Бунцала је! Ху, шта је наговорила! Ту је било о води, о бесноме коњу, о змијама, о насипу, о раскиданима уздицама, о чуну, о теби; у два пут је викнула: он ме је избавио!

— Пст! Ето се буди.

Али она је само руке дигла и као да хоће да некога у ваздуху ухвати.

— Стани! бунцала је она, та куда ћеш? Ти мораш остати, јер ја се бојим, кад ти ниси овде, да ме чуваш од онога медведа — ето га опет, врати се! Управо мени иде, да ме раскине — врати се! Ти не ћеш — не ћеш — а медвед је ту — јао!

И она се пробуди; сва је дрктала.

— Је ли, да ћеш ме одбранити! викне она и пружи ми руке.

— О та хоћу! Али од чега?

Она диже главу и погледа око себе.

— Дакле то сан беше! Како је страшно било! Сањала сам, како ме је коњ у воду бацио и ја сам пливала, док не дођох до онога дрвета, па када сам се горе попела и када сам мислила: спасла сам се, наједаред опазим медведа на дрвету; хтео је да ме ухвати па онда сте ви дошли, избавитељу мој! И најпре нисте хтели, да ме избавите, хтели сте да одете — тако ми је било тешко, мислила сам, срце ће ми пући!

У тај мах зачује се с поља, како неке кочије стадоше пред кућом.

Истрчим на улицу. Стари саветник, блед као дувар, сиђе са кочија.

— Где ми је дете? пита ме а глас му дркће.

— У соби. Али, хоће ли бити добро, да тако изненада уђете унутра?..

— О не могу чекати! Морам је видети!

И он уђе у собу.

— Сида моја!

— Оче мој!

Ја не умем описату, како је било нама, кад видесмо ћерку оцу у наручју. И саветнику и моме оцу и Цвети и мени заблисташе сузе у очима, а болесница је јецала.

Јадно моје дете, јадно моје дете. Шапутао је саветник и стаде је љубити у чело, у очи у образе.

Диван је био то тренутак.

— Па коме да захвалим, што те живу видим, Сидо моја?

— Ово је мој избавитељ, оче!

Старац ми пружи руку.

— Хвала, млади пријатељу! а рука му је дрктала у мојој. Ви сте ми толико учинило, да већ не знам, како ћу вам се одужити,

— Ја сам само своју погрешку поправио.

— Погрешку? Како то?

— Другом приликом. Сада, држим ваља да се постарате за госпођицу,

— Право велите! Хајде, дете моје, мајка ти од синоћ не зна за себе.

— Моја добра мајка! Хајдемо! Али ви ћете доћи к нама ти Цвето и ви, избавитељу мој?

— О за цело ће доћи, дете моје, то ће већ моја брига бити. Па сад збогом, добри људи. Још једном: хвала!

— Збогом, Цвето, рече Сида, загрли је и пољуби. Ове ћу хаљине задржати, да те се сећам, а теби ћу дати друге. Збогом, избавитељу мој! и она ми пружи руку.

Прихватим је и осетим, како ме је ватрено стисла.

Добро девојче!

Испратили смо их на улицу. Још једно срдачно збогом! и кочије одјурише.

Дуго сам стајао пред врати и гледао онамо, камо кочије одјурише....

Са цркве се зачује вечерње звоно. Тргнем се из мисли. Цвета је била за моји леђи.

— Зар си ти још ту?

Она дубоко уздахне, поцрвени као да се уплашила и жалостиво ми одговори:

— Ту сам! Збогом!

Она одјури преко баште кући.

5. Јула.

Зором пођем у шетњу иза села. Упутим се поред винограда. Диван ли је тај ваздух у зору на ливади! Дисао сам га жељно а мисли ми одлетеше далеко у прошлост, у оно златно доба, кад сам био дете. Колико сам пута тумарао овуда са својима друговима, тражећи бубе и лептирове, да их учитељу однесемо; он би нам казао, како се који зове и како ваља да их чувамо. Ја сам их страсно хватао па сам више пута сам овуда трчао, па кад би се сав у зноју окупао и кад не беше више места у кутији за друге, поносније сам се враћао дома, него какав генерал, што је какву велику битку задобио. Још и данас стоји моја збирка буба и лептирова у сеоској школи. Онда ми није ни на ум пало, да се запитам: ко ми даде право, да убијам толике животињице? Зар нису то створови, као и ја? Али да! И свирепа наука тражи законе разним појавима, не нађе ли их лепим, она не преза ни од најнеправеднијега пута и она је усвојила оно језујитско «цељ освештава средство». Кад људи, чијем се знању диви свет, са мирном савешћу касапе небројне животиње како да мени, детету, падне: није право, што убијаш лептирове!...

Из мисли ме тргне позната ми тужна песма: ој пусто море. ој пусти вали!

Био сам на крај винограда, где се пружио поплављени рит, као какво море. На брегу спазим укусну кућу; на прозори су зелене шалукатре, отворене су само оне на прозору, што гледа у рит, Поред куће се пружио лепо уређен виноград, Кроз отворени прозор допирала је до мене песма. Глас ми боше познат, а певао је тако дивно тако тужно. Нехотице прикрадем се под прозор, а и не помишљам, да није лепо прислушкивати. Ма да сам ову песму толико пута слушао, ипак ми се учинило као да ми је са свим нова, јер у ономе лепоме гласу беше нешто, што је тако срцу говорило. По том чудноватоме изразу познао сам, да певачица љуби, онако жарко, онако ватрено, као што је Анђелија љубила, онако од срца, као што и сам љубим. Било ми је, као да сам прикован, нисам се могао с места маћи; има неке тајанствене везе, која спаја људе, што једно пате.. Певачица је свршила; дубоко је уздахнула и нагла се над прозор. Тргнем се и хтедох умаћи. Доцкан — спазила ме је.

— А гледај ти њега — познала ме је и ја њу познадох.

Њезино бледо лице осу се руменилом; мора да сам и ја поцрвенио, јер осетим, како ми образи горе.

— Извинити, госпођице Сидо! правдам се ја. Ви сте тако дивно певали! Ваша ме сиренска — ако тако смем рећи — песма примамила! Опростите ми, ја ћу одмах отићи.

— О, баш ја се радујем, што сте дошли; срдићу се, ако одете. Немојте стајати на сунцу, поцрнићете — ходите унутра!

И нестаде је с прозора.

Шта ћу, уђем у предсобље. Сида ме је дочекала на врати. Очи јој се светлиле, уста смешила; пружила ми је своју малу, белу руку.

— Добро ми дошли! А што нисте Цвету повели?

— Цвету!

— Та да; ја сам казала, да обоје дођете.

— Ви сте казали —

— За бога да! Отац је отишао на коли по вас.

— Ја га нисам дочекао. Уранио сам и случајно сам овамо наишао. Чуо сам вам песму па ево ме ту.

— А тако! — Али уђите унутра! Треба да се мало одморите,

— О ја нисам уморан. Ова ми је шетња тако годила.

— Ех, немојте се устезати! Ја сам у своме дому, овде ја неограничено господарим. Не волим, кад се моји пријатељи — тако вас ваљда смем звати — из неке етикеције устежу. Дакле напред.

Пођемо

— Али не — станите! Хајдемо у сеницу! Видим, да сте се зачудили; али ја сам вам така — часком ми што друго на ум падне. Нешто ми је тесна соба, а ја сам данас врло весела. Хајдемо у сеницу!

При последњим речима ухватила ме је за руку главу је накривила и тако ме је лепо молила, као да сам ја силом хтео ући у собу.

— О с драге воље, госпођице — та ваша је реч мени заповест.

— А чекајте само — рече она и малко се расрдила — дакле зато «с драге воље», што је „заповедам"!

— Не, госпођице, криво сте ме разумели! Ја сам хтео рећи: ви овде господарите па од воље вам заповедати, а заборавио сам додати, да је мени најмилије, где сте ви.

— Збиља! и она ме љубопитно погледа својим великим, светлим очима. Па хајде у сеницу!

Она ме узе испод руке и поведе на поље стазом кроз виноград,

Чудно девојче!

— Па ћете се наравно чудити, што ме видите здраву и веселу; видите, ја сама не знам, како је то. Друга би на моме месту данас лежала – а ја на ногама и сама у винограду. Али ја сам вам јунак! Но гле мене? Та то сте ми ви требали казати — баш сте ми и ви момак!

Ја се нађох у чуду. Шта да јој одговорим? Увиђам, да је имала у неколико право, али шта ћу, кад нисам научио ласкати. Да ми ћутање не би криво тумачила, проговорим:

— Верујте, госпођице, ја сам се врло обрадовао, кад вас видех здраву; али сам навикао, да своју радост не износим на пазар па ма се огрешио о правила стикеције, код мене више вреди осећање, што у истини постоји, а опажа се по лицу, по очима и по сто других незнатних појава, које човек, кога се тичу, на први мах спази, више велим, то код мене вреди, него оне и сувише ласкаве а обично празне речи, што хоће да искажу неко осећање, које у истини не постоји.

— Хвала на комплименту! То сам ја слагала, кад сам рекла, да ми је мило, што сте дошли — ја се срдим на вас:

— Ја сам у опште рекао; свако правило има изузетака.

— Но, но. Ја сам се само шалила. Ху, како сте постали озбиљни! Одмах да сте се насмејали! Тако сте ружни, кад се не смешите — не бих вас могла погледати — Али ево нас у сеници. Погледајте је само!

Заиста, сеница беше дивна. Винова се лоза успужала по летвама до на врх колибице, а њезино широко лишће застрло је сваки отвор на сеници; где где се пустио повелики грозд са крупним зрневљем зеленога дренка; сунце унутра није могло продрети. На среди је зелен сточић а око њега у полукругу клупа.

— Ову је лозу отац засадио, кад сам се ја родила и мени је намењио — видите, како ми лоза сретно успева. Седите тамо у прочеље — тако! Ја ћу овде поред вас. — Малиша! Малиша викне она па онда настиви:

То је мој паж — детенце од осам година. Отац му је код нас служио: умр'о је јадник пре четири године. Ја сам била крај њега, кад је издисао па сам чула, како је јадиковао: шта ће бити од мога синчића! Сиромах човек, плакао је као дете па је и мене расплакао и нисам дотле ућутала, док ми није отац обећао болеснику, да ће водити бригу о његовом синчићу. О, ја вам не умем казати, како ми је било, кад ме је јадник, дркћући, себи привукао и пољубио. Мени је онда било и жао и мило па сам плакала и од радости, што ће болесник мирно очи склопити, и од жалости, што ће Малиша сироче остати — јер мајка му је умрла, кад се он родио.

Како је осетљива! Стара је успомена разнежила — њој теку суве низ лице; и мени се дало на жао па тешко уздахнем ..

Не знам, докле би ћутали, да не зачусмо, како стазицом скакуће — Малиша. У тога је детета онако лице, као што су обична она дечија лица, која — хтели не хтели — заволима; у њима је нека привлачна снага. На њему су хаљине од жућкасте чохе са жутим пуцадима; на глави му цилиндерчић а на врату бела поша — укратко, великашки лакај у минијатури.

Сида ми стаде објашњивати.

— Моја је воља, да се тако носи. У свему ћу га из малена обучити па ће ми временом бити ваљан слуга.

Она је то тако рекла, да си јој из сваке речи могао читати, да је она тврдо убеђена, како велико добро чини сирочету.

Ја сам ћутао а мисли ми отлетише за маштом, што је силом хтела да створи слику сирочетовог оца па да

му на лицу види, е да ли му је збиља по вољи, што се та богаташица *тако* стара за његово јединче. Учинило ми се, да не би! Па и Малиша би јој благодарнији био, кад би израдила код свог оца — а може јој се — да га даде, нека учи. Чинило ми се, да она криво чини своме љубимцу, што га још не разборитог спрема за најжалоснији и најнедостојнији позив, где ће бити изложен свакој ћуди свога господара — и ја јој проговорим:

— Не да се порећи, госпођице, да сте ово сироче сачували од сиротовања, можда и од просјачког штапа; али ја на вашем месту не бих га тако — унесрећио:

— Ја — вас — не разумем! развлачила је она и погледа ме; у очима видео сам, збиља да ме не разуме. Малиша је чекао крај сенника а Сида је заборавила, за што га је звала.

— Одмах ћете ме разумети, госпођице! наставим ја. Најмучнији је положај у једнога слуге. Ако случајно није са свим учинио своме госи по вољи, мора да трпи свакојаку погрду — он се не може ничим извинити. Ако когод ражљути господара, па господар не може на њему срце да искали — искијаће слуга. И ка' би вам све споменуо, шта мора слуга преко главе претурити, требало би да вам три дана говорим. Слуга није човек, него ствар; он није од онога градива од кога су његови господари; можеш га вређати, варати, тући и убити за то, што је — слуга. Као да у слугу нема срца, као да они не осећају! Буд му је хлебац горак, прегорак, туд му га самовоља госина још већма горчи. И ви мислите, да ћете бог зна шта учинити Малиши, ако му такав живот спремите? О, унесрећите га, госпођице Сидо! Он је још дете, може учити — сад хвала богу бар није оно време, кад су само богаташки и господски синови могли бити и научењаци и главнији људи у држави. Данас господари, који више зна; дајте му дакле прилике, нека заузме господарски положај; узлењили се,

онда бар нисте ви криви, што је остао слуга, док је жив. — Али, шта је вама, госпођице? Што плачете?

— Ништа — ништа! промуца она и убрише сузе. Можда нисам све добро разумела, што сте казали, али верујте ми, Малиша не ће бити слуга!

И она отрчи у кућицу.

Нађох се у чуду. Шта јој мораде бити? Нит' је рекла, да ће се вратити, нит' да не ће — шта да радим?

И Малиша није знао, да се нађе. Кршио је своје прстиће и погледао је час у мене, час онамо, камо она оде.

Кроз неколико часака, бар мени је било све јасно.

Сида се враћала. Око паса је имала белу прегачу, крајеви јој у рукама, носила је нешто. Кад дође у сеницу, ћутећки извади из прегаче тањирић с медом и маслом и два комадића хлеба.

— Малиша, иди види иде ли отац! Ово је рекла таквим гласом, као кад ко свога пријатеља за какву љубав замоли.

Малиша послуша, а видим да се чуди, што га госпођица сада моли, кад му је до сада заповедала.

— Нисам хтела, да опет сами останете! Извињује ми се. Изволите прихватити се.

Мене је то све тако изненадило, да нисам умео речи проговорити.

— Мислим, да ме разумете. Отац је мој добар, учиниће ми по вољи па ће дати Малишу на науке, нека временом буде свој господар. Ја сам га врло мало научила; сутра ћемо га послати у варош па нека даље учи. Мислила сам, доста му је да зна као слуга мало читати и писати, али кад ви кажете, нека више учи! Она је сва поруменила.

— Што ме тако гледате? настива она, кад види, да ја ћутим. Па за бога ја верујем, да ви имате право, за то сам вас послушала. — Али хајдете овамо, да вам покажем моје цвеће.

Она ме је вукла за руку.

Видим, хоће да прекине тај разговор те је упитам.

— И ви волете цвеће?

— О, још како! Оне веселе тичице и ово шарено цвеће, то је мој свет, у коме најрадије живим. У престоници једва дочекам пролеће, да се вратим овим тицама да их чујем, како весело цврчуђу, јер ми се чини, да их разумем па се с њима разговарам. И како се зажелим преко зиме овога мога цвећа! Сама га садим, сама негујем и пратим од постанка па док не увене. Чисто ми је жао узабрати га, да се накитим, жао ми је угасити му живот, што сам му га сала дала — јел те то не би лепо било?

— Како ко узме.

— Боже сачувај! прихтати она живо. Ко друкчије узме, није праведан. Ко је нама дао право, да тако лепе створове немилице кидамо, само да неколико тренутака уживамо; да се накитимо и да га миришемо, па кад свене, да га бацимо? Ваљда то, што смо јачи? Онда смо тирани.

— Има нешто истине у вашима речима; али сте ипак једнострано узели ствар. Наопако, да вас је чуо који вегетаријанац. Вама је на уму само ово шарено, мирисаво цвеће, којим се китимо; има још небројено биља са лепима цветовима, што нас у главноме хране. Шта би било, да немамо хлеба ни варива? Морали би таманити само савршеннје створове — животиње. А то би био још већи грех. Није наша кривица, што је овај свет тако уређен, да јачи створови морају да тамане слабије, не би ли се сами одржати могли. Тако звана борба за опстанак трајаће све дотле догод буде оних, који ваља да се одрже, и оних, којима је намењена улога, да друге одржавају; трајаће док траје света.

— Тако! рече она и жалосно ме погледа својим лепим очима, тако жалосно, да сам мислио сузе ће јој

ударити. Вама је све рђаво штогод ја кажем, штогод ја радим. Хтела сам вам — против свога убеђења — набрати киту цвећа, али сада не ћу, не заслужујете!

И она се окрета а силом се трудила, да своје бело лице намршти, па се саже своме цвећу.

Не могу ово ћудљиво девојче да разумем. Мало час је прихватила моје противно мишљење, а сада се због тога на мене срди. У осталом шта се ја мешам у њене послове? нека ради како зна. Хтедох јој прићи, да се извиним; али она је тако брижљиво чупкала траву око цвећа, као да мене и нема. То ме је мало вређало, а овамо нисам ни сам знао, због чега би она морала бити према мени љубазнија. Поред свег нашег хвалисања, има у свију нас мушки по мало сујете. Ја наумим да се кући вратим.

— Госпођице, ја се праштам проговорим озбиљно; па ћу да пођем.

Она поплашено скочи.

— Ви — ви сте врло неваљали! промуца она. Куда бегате, шта сам вам скривила? И сузе јој стадоше тећи.

— Али за бога шта вам је? упитам је, а срдња ме на мах прође.

Она покрије лице прегачом и само јеца.

И мени се дало на жао; већ сам се сам на себе једио, што сам овамо пошао у шетњу.

Опростите ми, госпођице! Јесам, увредио сам вас, видим, да са крив, не ћу више никада — само не плачите, кад вас молим. Ја вас толико поштујем, да ми није ни у крај памети, да вас намерно вређам.

— Не, не, нисте — ме — увредили! јецала она. Дало ми се на жао, што ја тако ништа не знам, што тако лудо мислим. Срдим се сама на себе, што сам тако далеко од вас, што и ја не знам бар толико, да вас могу са свим разумети. Тако је то, кад се сви старају, како ће што боље изучити мушке, као да само мушки имају

памети у глави. Сироте ми женске. Оставили нас гувердантама, или нас даду у који женски завод па све пре учимо, само не оно, што је права наука Зар је то право? Зар не можемо и ми женске бити научењаци? Кадгод се разговарам са каквим ученим човеком, увек морам да му дајем за право — то мене страшно једи; све ми нешто шапуће, да није баш са свим онако, као што ми се каже, али не умем да га надговорим. Па још кад видим у таког човека на лицу, како он зна, да му морам одобрити, што каже, и док ми говори, читаво знадем да помишља: а што се ти слаботињо мешаш у те ствари — ено ти кујне! онда ми тако дође жао, да би плакала. Дакле видите, нисте ме увредили ви, већ ме вређа, што је то тако уређено. Ево вам руке!

И она ми пружи своју белу ручицу; кад је стисках — раздрагале ме њезине речи — задрктала је.

— Сада вас много више поштујем! рекох, дивећи јој се, па хтедох јој рећати, како сада и жењскиње постају научењаци, како се за тим иде, да се колико је могуће изједначе са мушкима; али ме она пресече, ђаволасто одговарајући на моје горње речи:

— А чекајте само! Дакле пре ме нисте вол — — она прекиде и сва поцрвени — пре ме нисте ваљда ни подашта држали. Силом тражите да ме расрдите! ал' ипак не трже руке из моје.

— Сада ме не ћете преварити! Ви се не можете расрдити. То ми казују ваше очи и ова бела ручица! па противу свога обичаја принесем јој руку мојим уснама.

Она се трже; ја се већ покајао, али — доцкан!

Никада не могу да се сетим како је то било, али тек у један мах обгрли ме она око врата и ја осетим њезине пламене усне на мојима; она ме је љубила жарко, плаховито. А ја у њезини ватрени пољупци збунили ме, опили ме, заборавио на сав свет око себе — ја сам јој пољупце враћао. Ај каква је заношљива сила

у томе додиру са уснама млађанога девојчета, које први пут као женско створење љуби! У такој прилици мора да ћуди хладни ум и у најозбиљнијега човека; је ли чудо, што се и ја обезумих?...

Не знам, колико смо тренутака у заносу били; али знам, да ми је сва крвца ускиптела, знам, да сам Сиду пригрлио на своје груди и знам, да нас је тако затекла Цвета.

У оним блаженим тренутцима нисмо чули, да кола стидоше, и Цвета је извесно напред дотрчала — упутио је ваљда Малиша, — да нас изненади.

Стала је и побледила је као дувар хтела се вратити; али ми смо је спазили и — отрезнили се.

Сида притрчи Цвети. И беше крајње време, јер је ноге издадоше и би пала, да је Сида не предржа.

Не питајте, како је мени било! Да сам могао, у земљу би пропао!

— Слатка сестрице, шта ти је? уплашено је пита Сида.

Није ми ништа — рђав пут — штруцкање — па онда сам овамо трчала — задувала се! шапутала је Цвета. Али хајдемо! Господин нас чека!

Она се опоравила и поведе Сиду, а мене погледа тако прекорно, тако жалостиво, да ми је срце хтело пући.

Њих две напред пођоше, а ја стадох један часак, ни сâм не знајући, да ли да идем за њима, или да бегам далеко, далеко....

— Ма где сте за бога, децо? Чујем саветников глас и пожурим за девојкама.

Саветник беше весео. Пољуби ћерку у чело па пружи мени руку.

— Ви ме лепо преваристе! Ја вас тражим по свем селу, а мој Србин уграбио прилику па дошао девојци, кад је сама.

Ни на ум му није падало, како ме је љуто заболела његова шала. Осетио сам, да сам поцрвенео као рак.

— Случајно сам амо наишао! рекох и трудио сам се да се насмешим.

— Та но но, то је већ обично тако! Не морате ви зато црвенити! Него журимо се за децом. Видиш како су ти се оне сродиле; диванишу, као да су од вајкада другарице. Е то ми је баш мило! Својски ћемо данас провести! Штета, што ми је жена нешто слаба, те не може с нама бити; она вас је лепо поздравила и захваљује вам на витешкоме делу.

О молим— ја сам учинио своју дужност.

— Махнимо се тога! Ви сте мени учинили, што вам никада не могу заборавити па punctum! Данашњу светковину приређујем вама у почаст. Истина скромна светковина по жељи моје ћерке, али од срца и пријатељска — допустићете ми, да вас зовем пријатељем. Моја су вам врата увек отворена, долазите чешће, сваки дан. Место да идете у шетњу на другу страну, долазите амо; Овде ће бити Цвета и Сида — ово је Сидин виноград — па се разговорите с децом, забавити их. То ће вама боље поћи за руком, него мени старцу, а већ и онако имам ја својих послова.

— Зар ће и Цвета овде остати?

— А што се томе чудите? Она је добро дете, познајем је од колевке, јер њени су родитељи моји наполичари. Они ће сутра на мој салаш, да раде храну; Цвета им тамо не треба па нека буде овде с мојом Сидом.

Дошли смо до врата.

— Изволте унутра!

У укусно намештеној соби беше сто већ постављен. Седнемо и поведемо разговор о обичним стварима.

Ама, децо, камо вас? прекинуће наједаред саветник своје разлагање о газдовању. Та гладан сам као курјак, а баш ни гости не ће бити од ваздуха сити.

— Одмах, слатки оче! весело одговара Сида из кујне и мало час уђоше њих две, свака носи по чинију јестива.

За ручком смо највише говорили, како је вода провалила. Ма да сам ја протествовао, ипак се и отац и ћерка надметали, ко ће већма уздићи моје јунаштво. Цвета је тек онда проговорила, кад би је што упитала Сида или саветник. Ја је нисам смео ни погледати. Осећао сам да ми савест није чиста па сам једва чекао, да се сврши ручак и да се какогод украдем из овога друштва.

После ручка саветник се с нама опрости, а Сиди наложи да своје госте лепо забави.

Мени би најмилије било, кад бих се могао дома вратити; бејах у такој прилици, да сам се морао претварати. Нисам могао уграбити прилике, да будем са Цветом на само, да с њоме споразумем, да јој кажем, како ми је. Бојао сам се, да какогод не останем сам са Сидом, за што? ни сам не знам.

Ходали смо по баштици. Сида је била врло весела; приповедала је о престоници, о Малиши, о цвећу. Цвета се с њоме смејала с њоме веселила, само што ми је сва њена веселост изгледала као маска. Осмелио сам се и чешће сам је погледао; кадкод јој је осмејак на уснама заиграо, учинило ми се, као да то није природан, осмејак; а кад је говорила, као да је хтела сама себе уверити, да је збиља весела.

Ја сам понајвише ћутао. Кроз главу ми јуриле силне мисли, често сам пречуо, да ме је Сида што запитала. Тек кад ме је по други пут запитала одговарао сам као иза сна. Беше ми сваког часка теже, несносније. Морам одлазити.

— Ја ћу да идем, госпођице Сидо. Има прилике кад се у човеку сукобе две противне струје мисли и осећаја; па док траје та борба, док једна струја потпуно не победи, човек тежи, да буде сам са својима мислима и осећајима. Ја сам сада у таком положају — морам ићи!

Она ме је гледала погледом, у коме сам читао, да нагађа нешто, али није начисто. Окренем се Цвети.

— Јуначки, браца! Гледај да ти савест ништа не пребацује! шапутала је она, а мени се учинило, да је у њезиним речима било толико резигнације, колико и молбе.

Журио сам се као што се жури грешник, да што пре умакне са онога места где је први грех учинио. Био сам ка у неком бунилу.

Сунце је седало.

Ветрић почео дувати и разхладио ми знојавно чело. Био сам пред селом. Сељани су храну возили, пастирчад је овце с паше враћале, гушила ме је страховита прашина. Савијем зеленој ливади, што риту води. Нађем једно местанце, где је трава необично набујала и седнем.

Сињи терет беше ми на грудима, мислио сам, душу ће ми истерати.

У мене је врило. Две слике лебде преда мном, две слике и лепе и миле. Једна ми беше као слика светитељска, слика, којој мораш — хтео не хтео — одавати поштовање, што ти га улива; на њезином лицу, у њезиним очима, има нешто, што те привлачи и опет не смеш, да јој близу приђеш; осећаш, да је високо над тобом да је из неког другог света, те и нема у теби смелости, да за њом пођеш, да је дохватиш; сасвим си задовољан, што је само видиш, и свака те жеља мине, да буде твоја — мирно поред ње прођеш... Друкчија беше друга слика! Видиш, да је од истога градива, од кога си и ти; у теби се буди неодољива жеља, да је присвојиш, ма како да је високо, ти ћеш нагомилати брда, да до ње доспеш; не можеш да скинеш очију с ње, не можеш да пођеш од ње! у ње је нека освајачка сила, која те ланцима окива а ти се вољно предајеш, нека те зароби, само да с њоме на веки будеш.

— Победила си, Цвето! викнем. Савест ми не ће ништа пребацивати.

Не ће? А Сида? Зар нисам то девојча у ономе часу преварио, кад сам је пољубио? Она је несташно, ћудљиво дете. Данас јој се можда прохтело, да се нашали са мном онако раскалашно; као што је то можда читала у каквом енглеском роману — проћиће је! Сутра ћу се наћи с њоме; казаћу јој — само, шта ћу јој казати? Да је не волем? Тражили у опште она од мене да је волем? Не, не! То не иде! Најбоље, да ништа не спомињем; избегаваћу је, и онај кобни догађај у баштици заборавиће се.

Прилично сам се уморио, кад сам стигао кући.

6. Јула.

Сунце је жегло, кад сам корачао лединoм. Моје мисли беху у винограду код — Цвете

Дођох до винограда и пођох оном путањом, што винограде дели на двоје. С обе стране поред пута, беху бедеми од трња, а иза њих виногради; где где су парлоги, а по њима бујна трава, из које вире најдивније крунице сваковрсног пољског цвећа.

Био сам код Сидиног винограда. Прескочим трње и пођем кроз траву и цвеће, да се мало приберем! некако сам се чудно осећао. Како ми је благотворно надимао груди онај свежи мирис. Станем и жељно га увлачим а поглед ми се пусти преко те шарене мирисаве хаљине земљине. Наједаред спазим, где на једно двадесет корака из сред траве, из сред цвећа вири нека женска глава. По оној сељачкој марамици познадох да је то Цвета. Главу је сагла и као да је доле у крилу нешто радила.

Лагано јој пођем ближе?

Као да је хотимице села на сунце, јер на два корака иза ње беше сеница, где би могла лепо у хладу бити. Лице јој се зажарило од сунца — ни трага од јучерашњег бледила. Али је опет било невесело, тако невесело. Све ми је нешто говорило, да је морала тешку борбу издржати.

Чула је, како шушти трава и подиже очи; као да сам у њима сузе спазио.

— А зар се не бојиш сунца?

— Добро дошао, браца! Ја тако волим сунце, да не могу седети у сеници.

— А шта ћеш са толиким цвећем?

— Та — знаш, браца — Сида је оплела — или — ја сам сама хтела — ух, боже, што ћу, кад не умем лагати! А ко би знао, да ћеш ти баш сада доћи!

Она је покрила цвеће прегачом, као да ја већ нисам видео, да је почела плести венац.

— А коме си наменила тај венац?

Срце ми је играло, гледајући ту невину, искрену простоту Цветину, и седнем крај ње.

— Сида је оплела од свог скупоценог и ретког цвећа теби венац, па и ја сам хтела; али ми се њено цвеће не допада, ово је наше цвеће много лепше. Сакрила сам се овде, да не види Сида — је ли да сам луда? Та и она би се радовала, кад бих ти и ја венац дала — ја сам твоја сестра!

И њој чисто сину лицу, што је сама себе уверила, да јој је тајна намера на свом месту.

— О заиста, Цвето, ово је цвеће много лепше и мени би твој венац милији био, него ичији на свету!

— Немој ми се претварати! рече она а труди се, да изгледа, као да се шали. Као да ја не знам! Оно и треба, да брат сестру воли, ал' тек се нађе, које брату и од сестре милији. Што ме опет тако гледаш, као да не знаш, шта говорим? Знаш да сам јуче све видела! Боже мој, баш су ти мушкарци! Мисле, нико не зна, што би они хтели, да је сакривено; прокљувимо ми све!

Да ли је збиља ово она наивна, искрена Цвета, што при најмањој лажи поцрвени и замуца? Или су збиља све те речи потекле из њенога простодушнога срца? Да ли је очи за то спустила, да их сакрије од мога

погледа, који јој хтеде на дно душе продрети? Или је хтела, да настави започети посо?

— Али ти си преварила, сестрице! повичем ја, а мало сам се расрдио.

— То није лепо од тебе, што од мене тајиш, кад ми је *она све* казала!

— Све ти је казала? Ко ти је казао, шта ти је казао?

— Боже мој та да те воле — да и ти њу волеш — шта ми је могла друго казати? Па зар је то тако страшно, зар је то какав грех? О, да знаш браца, како се она воле — тако само анђели могу волети! Па како ми је лепо говорила! Ја до душе нисам све разумела, али сам осећала, да је то право волење, да онај мора бити срећан, кога тако воле. Је ли да и ти њу тако волиш?

Чисто ме је молила, да кажем: да!

— Не, никада, никада! Ја њу не могу волети, јер ја волим другу, волим — тебе!

Она се трже и пребледи.

— Ћути не вичи тако! и она се плашљиво обазре. Ти само њу волеш, ти мораш њу волети!

Зачудио сам се, како је одлучно говорила.

— Зар ти то велиш, ти? Ја мишљах да се у теби рађа најчистија најсветија љубав, што је и моју разгорела — зар сам се преварио?

— Да — да богме — преварио си се. Још пре сам ти казала, да те волим као брата — ја те не могу другчије — волети!

Њојзи ударише суве.

Да ли су те сузе потекле од бола, што не ће, да каже истину, или је од јуче изумрла она клица љубави, што мишљах, да је почела у њезиноме срцу корена хватати?

Али Сида јој је причала све — разумео сам је.

— Да, знам! Ти си нас јуче у баштици затекла! То ће бити једини таван дан у моме животу. Сећаш ли се, како је ђаво кушао Христа? Они Сидини пољупци, што ме за часак обезумише, беху мој сатана. Ја нисам Христос, ја сам слаб човек, подлегао сам. Ја сам у ономе часу био луд, слеп, како хоћеш; али ја сада знам, да у ономе часу нисам осећао љубави. Ипак сам скривио, љуто сам скривио, што сам улио наде Сиди, да је љубим. Мрзи ме, Цвето, немој ме више ни погледати — али ја само тебе могу љубити!

Устанем.

— Збогом! Ја одох; ако се кад случајно видимо, можда ћеш ми опростити.

Она уплашена скочи и ухвати ме за руку.

— Шта си наумио? Та ја те не мрзим — ја те као сестра молим, да волеш Сиду, као што она тебе воли, јер ја — ја те тако — не могу — волети. Она ми је јуче казала, да би умрла, кад је ти не би волео — и она би за цело умрла! Па воли је, браца, она је тако добра! Ја не ћу, да она због мене умре — воли ћу!

О ти срце, што си кадро себе жртвовати, да не будеш другоме на путу! Читаво сам осећао воље, да је послушам, кад би ми било у власти.

— То, Цвето, не може бити! Ти осећаји сами од себе постају, над њима нисмо ми господари. Него идем Сиди! Казаћу јој све, морам јој казати! Ој, ко би био сретнији од мене, да није до тога дошло!

— Ти не ћеш ићи, не ћеш!

Ја се чисто уплаших, како је оштро говорила. Она настави блажијим гласом:

— Још се није ни опоравила од оне страшне ноћи у риту, па сад да јој кажеш! Она мисли, све је онако, како жели, па сад да се све на једаред окрене! О, ја добро знам, како то боли, кад се преваримо! Она би

умрла — како би било њезиноме оцу, њезиној мајци?

— Тета Цвето, тета Цвето! викао је Малиша и трчи нама. Хајде кући тета Сида — болесна била је овде — за сеницом — једва је дошла — тако је бледа — ја се бојим!

Малиша је јецао.

Сида је све чула.

Цвета ме прекорно погледа и одјури за Малишом.

А ја? Ишао сам дуго, дуго, ни сâм нисам знао, куда идем.

Тек уједаред чујем оца:

— А што си таки? Као да су те виле вијале!

Био сам код куће, знојзван, напрашен уморан

— Опери се! Имаш госта; каже и он се с тобом школовао.

Брзо се дотерам и уђем у собу.

— Здраво, Милане!

— Здраво Перо!

Изљубимо се.

— А од куд ти?

Приповедао ми је дугачку причу, како је путовао по Бачкој; али мене није занимило.

— Је си ли тражио где место?

— Јесам, у твојој вароши.

— Оптисиме! подвикне он, употребив по своме обичају супѐрлатив од суперлатива; у души му било извртати речи. Ти мораш са мном! Данас је тако време, ако не учиниш подворење патронима, пропашћеш. Ја имам своја кола, не ће те пут стати ништа. Да видиш што је у нас пиво! Па врајле — милион! Свима сам већ изјавио љубав; штета, што ме све одбише, а обогатио бих српску литературу којом стотином љубавних песама!

Седели смо до неко доба ноћи. Перино ћаскање мало ме је разведрило; био је он иначе ваљан деран — само мало брбљав.

16. Јула.

Како се започео и како се свршио данашњи дан! Рано сам се кренуо из К.

Изабран сам за професора па сам журио кочијаша, да што пре стигнем кући. Наумио сам да се одмах преселим у К., јер ми мрско беше село, где сам у детинству дивне дане провео; где сам као човек у мислима стварао свој будући живот, и где ми се снови у једном лакоумном часу разбише. Слагао бих, кад бих рекао да сам изгубио вољу на рад, али морам признати, да ми се не ће онако милити, као кад бих знао, да ме на дому чека, кад се враћам са свога светога рада, оно створење, које човека на овоме свету снажи и подиже, које човеку суморно чело у тешким данима разведри, веселим разговором. Да, осећао сам, да бих се друкчије прихватао рада, кад бих знао, да ме на дому чека љубљена жена. Док сам живео у нади, да ме Цвета љуби, како бих се радовао, да сам онда изабран! А сада? Не могу рећи, да ми је све једно, јер осећам у себи снаге, да ћу много српче умети повести лепшим и бољим путем, путем знања; али ипак нисам онако расположен, као што би морао бити човек који се дванаистину година пропатио па види, да је на мету стигао.

Није ни чудо, што ме је отац са речима дочекао:

— Дакле нису те изабрали?

— Ко вам је опет то казао?

— Та ето си невесео, као да ти је чопор оваца нестао!

— Знате, то је врло озбиљна ствар, кад човек постане професор, па сам о томе размишљао.

То сам рекао, само да му одговорим; али он ме је и нехотице добро ошинуо:

— А ја мислим, да човек треба да је са тиме на чисто пре, него што га изаберу. Али хвала богу, само кад си изабран! — Да! Мал не заборавих! Људи се

на брзу руку па иди тамо господину — шиљали си сваки дан по тебе. Кажу да је саветникова кћи на умору.

На умору! Одмах ми падоше на ум Малишине речи: тета Сида је била за сеницом! Али не! Бежи ти црна мисли! Сида је морала оне страшне ноћи назепсти. Сирота Сида!

На брзу руку преобучем се и за кратко време био сам у винограду. Како је све мирно! И птичице ућутале, као да се боје, е ће песмом својој милој болесници досађивати. А цвеће је сипало најдивније мирисове, зар да олакша својој старатељци.

У предсобљу нађох Малишу; он скочи кад ме види.

— Хајдете унутра — одмах. Тета Сида вас зове!

Ућох. Прелетао сам погледом преко собе и поглед ми стаде на болесницу; задрктао сам.

Беше жута као смиље, а оне некада румене усне како су модре, како су тавне оне некада ватрене палве очи! Кад се са мојим погледом сукобише, учинило ми се, да малко синуше па ме стадоше гледати тако тужно, тако жалостиво! Не могу да их гледам; стеже ми се срце, смркло ми се. Свог века нисам знао шта је страх, а сада сам се уплашио, осећао сам, да сам крив.

— Господине! Приђите ближе! Сида има нешто да вам каже! О, моја сирота Сида. О!

Саветник ми то рече.

Ала то боли човека, кад види седа старца, где плаче, а не може да му помогне.

— Ходите ближе! прошапута Сида промукло, слабачко.

Пођем а ноге ми дркћу. Чујем тихо јецање; и саветник — жена му и Цвета и Малиша плакали су.

Само ја нисам могао плакати; али не верујем да је било теже ни оцу ни мајци јој.

Клекнем крај њезина кревета, ухватим јој врелу ручицу, љубио сам је дуго, дуго — да! осетио сам да се и у мојима очима засветлила суза.

Не. не — ти ниси крив — ја сам крива! Ко може срцу заповедати? Тако је морало бити — шта можемо ми слаби људи, против онога, што је хтело биће, које кажемо да је бог? Ништа! Трпимо! Назебла сам и нема ми лека — ја полавим. И лако ми је поћи, врло лако! Ја знам, да ће бити сретна Цвета узми је! Она те воли, можда већма, него ја. Она теби више приличи, она је боља од мене. Оне ноћи, кад је амо дошла, била је у бунилу; причала сам јој како те волим и она је у сну ућуткивала своје осећаје, она је готова била, да сарани своју љубав, само да ја будем сретна! А ја сам тако себична, ја те не бих никоме уступила, никоме! Али сам из твојих уста чула, да не могу твоја бити и — — Ту је прекиде онај суви, тешки кашаљ, што човека до срца дирне, кад га чује.

— Опрости — опрости! само сам то могао проговорити

— Немам ти шта праштати! Немој себи ништа пребацивати; што је морало бити, морало. Само ми једно обећај — кадгод дођеш амо, изаћи с Цветом на мој гроб и окитите ми га цвећем, ал' оним пољским цвећем.

— О, Сидо, Сидо! Зар баш мораш умрети?

— Морам, морам. На што ми живот? Да се патим! Овако ће ми бити лака земља, кад знам, да сте вас двоје сретни. Збогом, збогом!

И она се на једну руку мало издиже а другом ме себи привуче.

— Још једанпут — последњи пут!

Да, последњи ватрен пољубац притиснуо сам на њене увеле усне и — побегао сам, да не полудим.

* * *

Додатак. Ја и Цвета смо већ две године муж и жена; имамо и ћерку, дали смо јој име Сида. Саветник

и жена му умреше и поставише мене за старатеља Малиши, коме све имање оставише. Малиша је особит ђак.

Сваке године дођем оцу — не ће да се до смрти са селом растави — па однесем с Цветом венац од пољског цвећа Сиди на гроб. Цвета не може да се уздржи већ плаче; зачуђено је гледа и наша мала Сида — она још не зна, за те болове.

М. Живковић.

АХ ПЕВАЈ МИ....

Ноћ је тамна, небом плавим,
Облаци се густи гоне,
То анђели са висине
Горке суве ноћас роне!
Натуштена јесен ладна
С ветрима се бесним креће,
Све је пусто, увело је,
Зеленило, росно цвеће!
Ах певај ми, певај мајко,
Ко пре док сам мала била,
Никад више песме твоје
Не ће чути ћерка мила!

Страшни снови облетају
Око мога срца бона,
Уздисаји тужно брује
Ко самртна да су звона!
Не, на свету среће нема
Да рашири крило своје,
Никада се не ће више
Насмешити чедо твоје!
Ах певај ми, певај мајко,
Ко пре док сам мала била,
Никад више песме твоје
Не ће чути ћерка мила!

На пољани по сред села,
Где се вије коло лако,
Весело сам и ја негда
Поиграла игру мајко!
И на моби међ другама
Ја сам била прва свуди,
Ој ал' данас сво то мину
Бог зна куд ми жеља жуди!
Ах певај ми, певај мајко
Ко пре док сам мала била
Никад више песме твоје
Не ће чути ћерка мила!

Ох како ме боли овде
Одкле су се наде виле.
Ко тополе вите гране
Наде су се поломиле!
Слушај мајко под прозором
Како ладна јесен хуји
То је она песма тужна
Што уз смртна звона бруји.
Ах певај ми, певај мајко,
Ко пре док сам мала била,
Никад више песме твоје
Не ће чути ћерка мила!

А кад дођу друге моје
Да ме прате гробу моме,
Спуштите ме мало само
На раскршћу сеоскоме;
Ту сам ђердан изгубила
Што ми га је драги дао,
Ту се тврдом вером клео
Докле ме је миловао;
Ах певај, ми певај мајко,
Ко пре док сам мала била,
Никад више песме твоје
Не ће чути ћерка мила!

А на крају села тамо
Брест зелени јошт се виј е:
Под тим брестом земља црна
Нека твоју ћерку скрије;
Ту ми узе прстен с руке
Што ми га је некад дао,
Са прстеном с моје руке
Сад је другу даровао!
Ах певај ми, певај мајко,
Ко пре док сам мала била,
Никад више песме твоје
Не ће чути ћерка мила!

Драгутин Илијић.

СА ЕКСКУРЗИЈЕ ДО СВ. ГОТХАРДА.

Као ђак Минхенске политехнике, користио сам се приликом те суделовао екскурзији, коју је инжињерско одељење исте школе у Мају 1880 год. предузело, да обиђе грађење жељезнице и тунела на св. Готхарду у Швајцарској.

Пошто је не само тунел, но и цела тако звана Готхардска жељезница, у погледу тешкоће терена и величине тунела, јединствена у жељезничкој грађевини и како смо том приликом обишли такође интересантне грађевине на *Риги* недалеко од Луцерна и на *Итлибергу* код Цириха, то се надам да ће се и код нас наћи кога, ког ће ма и површни опис тих грађевина интересовати, а особито готхардска жељезница, која је пуна занимљивости у погледу њеног извршења и искуства стеченог при том раду.

Онај који је пратио развој инжињерских наука, знаће потпуно оценити важност такве грађевине као што је та жељезница, јер усљед таквих грађевина инжињерство се је богатило искуствима и снажним кораком ступало напред.

Држећи се оквира, ког ми овакав рад — извештај се екскурзије — прописује, ја не могу обећати, да ћу опис са сваке стране потпуно извести, али се надам да ће онај, који води рачуна о на-

претку инжињерства па и науке у опште. моћи из овог кратког описа видити важност тог дела; а оног који би се више о томе заинтересовао, могу упутити на већ досад прилично велику литературу о тој жељезници одакле ће се моћи и са појединостима тог рада упознати.

Да пређем одма на опис.

Из Минхена се кренусмо 15. Маја (по римском). Вођ екскурзије био је г. *Асимонт* проф. за мостове тунеле, осим њега суделоваху професор жељезнице и путова у опште г. *Леве* и професор Геологије г. *Др. Гимбел.* Ђака нас је било 27.

Кренувши се из јутра из Минхена жељезницом па преко Линдау, Боденског језера, Романсхорна преноћи смо у Винтертуру. Обишавши техничку школу и неке машинске фабрике, којима је Винтертур богат, кренусмо се и сутрадан 16. преко Цириха и око подне стигосмо у Луцерн, где смо цело по подне остали разгледајући тако звану «башту глечера" (Gletschergarten).

Важност коју Геолози овој башти приписују, захтевала би да се мало дуже са њеним описом задржим али кад би се упустио у опширно описивање постанка те «баште" удалио би се пре свега од предмета а затим би забасао у поље где се још не осећам Бог зна како јак, с тога нек ми се не замери што ћу бити врло кратак са описом.

Професор Гимбел није могао — тако рећи — наћи речи с којима би нам описао важност те баште. По његовом причању сви се од најчувенијих природњака — слажу у томе, да та башта садржи најсјајније и у највећем броју остатке из доба глечера, из доба које је пре милион милиона година било и у коме је не само Швајцарска, но већи део Европе и Америке под ледом био. Најјаснији трагови и остатци од тог доба је су тако звани *глечерски котлови* или лонци (Gletschertöpfe — Erosionskessel.) Таквих котлова или лонаца има у тој башти 9 до 10, који су избушени у доста мекој моласи—пешчару—. Јурећи са великом брзином низ стрме стране брега, глечери су се стицали у долину и ту са џиновском снагом бушили у мекој маси моласе, читаве бунаре, који су мање или више левкастог облика. Највећа од тих дуботина има дубљине 9 $^1/_2$ метара, а у пречнику горе 8 метара и на њеном се дну врло лепо познају последњи напори рада глечера. Исто се тако свуд по околним стенама виде јасни трагови, којим су правцем глечери у долину силазили.

Само то место — та башта — случајно је 1872 год. пронађено при копању темеља за неку грађевину, а од 1875 била је сва откопана и уређена за посећивање.

Оставивши Глечергартен и Луцерн превезосмо се још истог вечера преко Фирвалдштатског језера у Фицнау, село испод Риги одакле полази жељезница уз Риги. — Сутра-дан 17. пели смо се жељезницом до на в:х Сиги — Кулм, задржавајући се на станицама и разгледајући систем по ком је пут саграђен.

Кад човек погледа на пусту околину тог брега, који се 1363 метара уздиже над површином Фирвалдштатског језера. кад погледа на голе стране самог брега и кад види жељезницу која се уза њ пење само — до такође голог-врха и нехотице му се намеће питање каквог ли смисла може имати жељезница на таквом месту? Па и опет практични швајцарци вуку од тог голог брега користи, такве користи, да се је чак и жељезница рентирала.

По својој висини (1800 m над морем) Риги не би никад дошао до те «славе», да га хиљаде путника сваке године посећује, да му није изванредног положаја, да ни је изгледа који се на далеко пружа.

Са три стране окружен језерима (фирвалдштатским, Цигским, и ловерцским), Риги са свог врха даје величанствен поглед ни безброј швајцарских језера и на вазда од снега беле врхове швајцарских планина,

Видокруг са Риги велики је. Па тај лепи изглед, а особито као што веле — леп поглед на та језера и снежне планине у зору. — при рађању сунца — мамио је и мами непрестано путнике на врх тога брега. — Швајцарска је и иначе сваког лета пуна путника, али за цело има међу њима знатан број који је оставио вечиту маглу «гордог Албиона» и зидине великих вароши, да може уживати свитање са Риги.

Кад смо се ми до врха попели, сунце баше већ високо одскочило и с тога ја нисам у стању да кажем да ли је оправдана толика хвала зоре са Риги. Али гледајући свитање са наших планина, па најзад и са нашег Калемегдана, уверен сам, да са Риги, кад први сунчани зрици ударе и снежне врхове планина и одсјају о глатке површине мирних језера, мора зора величанствена бити. Ту величанственост може човек само да осећа, да види, али никако да је опише. У свитању, у рађању сунца, ма од куд то посматрали има увек неког чара и за оног који то сваког дана гледа, а камо ли да не ће за оне који су жељни тога, које сунце или увек у перини затиче или којима вечита магла не да сунца честито на да виде

Ненадовић, описујући неапуљску зору, вели: «лепа је зора, када се са швајцарских планина, огрнута руменим пурпуром, као

царица, јави; када обасја вечите снегове оних божјих пирамида када се заблиста на језерима, као растопљено сребро на зеленој кадифи; када умије својом росом алпијско биље. . . . . путник, кад међу пустим и дивљим врховима, гледа зору, он занеми, уста му се отворе, али речи му изумру на уснама; чини му се да се сунце само себи, бреговима и језерима рађа, а за човека за тај мајушни створ, ништа не зна, не ће ништа да зна . . . . . Алписка је зора озбиљна и побожна«.

Кад сад човек на ово све помисли, одмах добија и одговора на оно прво своје питање, увиђа сам, да и тај голи брег, та пустош има својих блага, даје човеку уживања и да по томе није никакво чудо не само жељезница, што је уз тај брег саграђена, но и оне велике гостионице од којих једна до 200 соба броји. — У месецима Јуну, Јулу и Августу по хиљаде путника остају на том иначе пустом врху, да зору чекају.

Та величанственост мамила је увек путнике, који су се у почетку пешице или на мазгама уз стрм брег пели. — Број се посетилаца сваке године увеличавао, а швајцарци који од путника приличне користи имају, гледали су да пењање у колико је могуће олакшају, па усљед тога — а пошто је већ жељезница развила и показала своју моћ — поникла је мисао, да се жељезница и уз Риги подигне: јер се према броју путника већ могло закључити, да ће се иста рентирати ако не још и приличне користи донети, пошто ће се усљед лакшег пењања број посетилаца, без сумње увеличати. — Та мисао је поникла још 1860 године, али да се оствари недостајало је система по коме би могла жељезница и уз брдо возити. Још одма 1861 изашао је инжињер *Ригенбах* из Олтена са том мишљу да се употреби озупчана шина по којој би машина ишла и вукла влак, али до 1866 године не беше тај систем још нигде извршен, док те године Американци и у томе не учинише први корак и саградише, не далеко од Бостона уз доста стрм брег, жељезницу са тако званим *озупчаним системом*. — Пошто је дакле тај систем у ствари извршен и показао се као добар, то се године 1869 и у Швајцарској образује друштво за грађење жељезнице до врха Риги. Добивши друштво дозволу од владе у Луцерну, веле, да је за неколико дана продало толико акција, да се сума од $^1/_4$ милиона франака — прорачуната као нужна за подигнуће жељезнице — удвојила. Пошто су још пре тога главни послови снимања, испитивања и бирање тресе, били свршени, то се одма траса утврди и од Фицнау отпочне да гради, а 1873. била је жељезница до врха — Кулм — готова.

Жељезница је као у опште, тако и на Риги убрзала па и увеличала саобраћај, али је у исто доба зора са Риги учинила тај брег интересантним и за техничара, зора је туна била покретач, да се нов систем грађења жељезнице изврши и као год што онај из вечите магле јури, да се наужива лепог изгледа са Риги, тако исто Риги привлачи техничара, да разгледа на делу и види корист тог система.

Дужина целе пруге Фицнау-Кулм, износи 6981 метар. Максимално пењање је 250 ‰, а најмањи полупречник кривина 180 метара, дакле достигнут је — тако рећи — вршак употребе жељезнице, на окупираном терену.

Полазећи из Фицнау, пут одмах добија пењање 66 ‰ а мало даље добија максимално пењање 250 ‰. Савив у лево пут пролази кроз 75 ^{m} дуг тунел из ког кад се изађе прелази се одма на 75, 5 метара дугачак гвоздени мост са три отвора. И тунел и мост задржавају нагиб 250 ‰, а уз то леже у кривини од 180 m полупречника. Даље у опште задржава цео пут максимадно пењање. Само на оним местима где се возови мимоилазе пут је са две пруге иначе свугди само једна. Осим тога је код станице *Калтбад* удешен пролаз са једне пруге на другу тако, да се у исти мах «цео воз» (који се састоји из локомотиве и једних кола за 52 лица) са једне шине на другу пренаша.

Пут је овако саграђен. На тако званом »доњем строју« — који је широк $2,_{40}$ метра — леже три шине, од који су обе крајне обичне — Виноловe — и одстоје једне од друге $1,^{m}_{435}$ (дакле у нормалном одстојању), а трећа лежи у средини и састоји се из две 0,70 метара широке полуге или шипке које су једна од друге удаљење за $0,^{m}_{126}$, а између њих у одстојању $0,^{m}_{1}$ (од средине до средине рачунајући) поређани су зупци од кованог гвожђа, који су за оне шипке нитама добро утврђени. По оним крајњим—обичним—шинама креће се »кретећи точкови« локомотиве и кола тако, да оне готово цео терет воза на се примају, а у зупце средње шине захватају зупци озупчаног точка локомотиве и на тај се начин воз потискује. — Шине су чврсто утврђене за попречне прагове, који такође имају нормално одстојање, а ради веће сигурности везана су чела тих прагова опет подужним праговимо тако да је са свим немогуће икакво њихово потискивање.

Да не би велики нагиб по коме се локомотива креће утицао много на стање воде у казану, па према томе се и тежиште целе локомотиве мењало, казан је намештен вертикало; исто тако су и седишта у колима тако удешена, да путници и не примећују то-

лики нагиб, па отуд и она оптична обмана, која се појављује при силажењу, да дрва и зграде које се виде, изгледају тако нагнуте, као да ће се сад срушити.

Локомотива је увек одостраг, тако, да цео воз гура. — Брзина којом се воз креће није велика; добар пешак који би само могао толико пењање да истраје, стигао би у исто доба са возом на врх; јер чувари који од кућице до кућице иду и обилазе пругу, пешаче на 50—100 корачаји пред возом и готово су увек у истом одстојању. — Ако би ти чувари какву сметњу приметили, они или руком или свиралом даду знак и воз се може помоћу тако зване *Luftbremse* у часу да заустави и по томе свака опасност избегне Но да не би цео воз зависио од јачине те бремзе (или папуче ако се може назвати) те се кад би она попусила низ онолику стрмен осунуо, имају и локомотива и поједина кола обичне бремзе, тако да се сваки део за се може за подлогу да учврсти. Локомотива је од 120 коњских снага.

Као подлога »доњег строја« је тако звани *Nadelfluth* као што у Швајцарској зову једну особиту врсту конгломерата у коме је разно камење, разне величине помешано са крупним песком и спојено кречом, тако, да образује доста чврсту масу, за коју се држи да је постала од последњих десет хиљада година. Nadelfluth лежи на *Моласи* (због које је Риги познат и у Геологији) и има га од две врсте: шарени — bunte Nadelfluth, у коме су разне врсте гранита и гнајса везане глином помешаном са оксидом гвожђа; и друга врста кречни Nadelfluth, који је мање разпрострт од првога и који је на изгледу сивкасте боје.

На послетку вредно ће бити да споменем како је у разним годинама Риги од путника посећен био тако:

1871	било је	путника	60262
1872	»	»	86896
1873	»	»	96063
1874	»	»	104394
1875	»	„	107166
1876	»	»	83780
1877	»	„	76693
1878	„	»	71977

а у септембру 1880 било је 15105 путника, а истог тог месеца 1881 било је 12250

Од Фицнау, до врха Риги и натраг кошта пут 7 динара. Целокупно примање за годину 1881 изнело је 353665 динара.

Сишавши са Риги, где смо цело пре подне пробавили, упутисмо се лађом до крајње станице на фирвалдштетском језеру, до *Флиелена* (сат и по од Фицнау), али, нас већи део, извезосмо се у Сизикону (на половини пута) недалеко од места где је као што прича вели Вилхелм Тел из чамца изскочио и Геслера убио. На том месту, а на обали самог језера, зидали су баш у то доба једну капелицу, више које се диже сам крш. Место само зове се *Телеплат* (Tellsplatte). — Од Телсплата преко Флиелена до *Алторфа* ишли смо пешице, разгледајући тунеле и грађење готхардске жељезнице која туда самом обалом језера иде, а због кршне и стеновите обале већим делом кроз тунеле пролази. На том малом простору има 6—7 тунела. Иначе мртва обала језера, сада је насељена Талијанима који на жељезници раде. — У Алторфу — у старој престоници Геслеровој — преноћисмо. Варош је стара и до зла Бога сиротна. На оном месту где је Тел гађао јабуку на глави свога сина, подигнут је не баш Бог зна како леп споменик са Теловом штатуом од камена. Недалеко од Алторфа веле да је и Телова кућа.

Судра дан 18. кренусмо се из Алторфа омнибусом до *Амштега*, да одатле до Гешенена продужимо пут пешице, јер од Амштега почињу све тешкоће с којима се је готхарска пруга имала да бори.

Да би што боље извео опис те пруге, а особито да би показао важност тог пута, мораћу сад да одступим од описа пута којим је екскурзија ишла, те да историски у неколико пропратим сам постанак његов.

Брегови и велике реке од вајкада су препоне људском саобраћају. — Између северног и јужног дела Европе, налази се једна така препона — стоје Алпи. — Алпима је Италија одвојена од Немачке, Француске и остале — тако зване — западне Европе. Тежња Италије с једне стране, да се развија и тежња тих цивилизованих држава, да своју цивилизацију на све стране распростре или боље рећи њихова тежња за благима Италије а преко ове и Азије, с друге стране, захтевала је да се пошто пото та препона уклони т. ј. да се саобраћај преко Алпа омогући и на тај начин север и југ Европе споји.

Као први који је прешао Алпе који је показао да је могуће и ту препону отклонити — спомиње се Ханибал, који је у другом пунском рату са војском Алпе, по свој прилици преко Монт Сениса, прешао; јер је траг његовом прелазу изгубљен, као год што се у

опште не зна посигурно колико и каквих су путова Римљани преко Алпа имали. Према остацима на *Сенилон*-у (Simplon) и св. *Бернхарду* мисли се да су туда морали ићи путови за време Цезара. А тек од почетка средњег века има сигурнијих података, где се као најглавнији прелаз из тога доба спомињу св. Бернхард и *св. Готхард*; овај последњи као најзгоднији прелаз из Немачке за Италију.

Године 1293 спомињу се први каравани, који су из Италије преко Готхарда до Луцерна долазили. Од тог доба, покрај свих тешкоћа и опасности, саобраћај је бивао све већи и већи. Усљед чега покушаше 1311 године Хабсбурговци, да направе какав такав пут, да би само саобраћај олакшали; јер дотле не беше ни помена о каквој утврђеној стази а камо ли путу. Али како у то доба грађење путова не беше на Бог зна каквом ступњу, то се је и извршење истог дела ограничило само на томе, да је била направљена колико толико утврђена стаза, по којој су могле само мазге корачати. Али потреба и интереси људски не знају за препоне, јер покрај свих тешкоћа које даје један брдски прелаз и покрај свију опасности које пређаху сваком каравану, да буде претрпан од јурећих лавина, саобраћај преко Готхарда постајаше све живљи и живљи. Цела имовина и живот трговаца који су те прелазе предузимали, зависила је од осетљивости мазга, које су по свом природном нагону осећале опасност ако је од сурвавања лавина претила и према томе се за време од исте склањала.

Све до почетка овога века вођена је трговина на тај начин. И тек, кад је Наполеон I године 1800 *заповедио* да се сагради пут преко Алпа код *Сенилон* а, на граници Обервалис-а и Италије, увидело се је да су и бољи путови преко Алпа могући *). Тај је пут учинио те се је саобраћај између Италије и западне Европе знатно увеличао, а нарочито је француска трговина и индустрија усљед тога снажно коракнула, док је Аустрија а нарочито Немачка знатно опала, усљед чега је и саобраћај преко Готхарда, Бернхарда и Сплигена знатно посрнуо. Године 1818 видимо већ где Аустрија поправља стари пут преко Сплигена, који је 1823 био готов. Остала још само Немачка без ближе везе. Њена трговина морала је тражити или француски пут преко Сенилон-а или аустриски преко Сплигена.

*) На том су путу у исто доба — по заповести Наполеоновој — 30 хиљада људи радили, а за његово грађење утрошено је 18 милиона динара. Има преко 600 које већих које мањих мостова, 8 високих галерија (ходника) за одбрану од лавина и 20 кућа за прибежиште путника. Његово одржавање кошта годишње 60 хиљада динара.

Но осим Немачке, због пада Готхардског прелаза, осетили су велику штетњу и околни кантони Швајцарске, те с тога године 1820 кантони: Ури, Луцерн и Тесин у договору образују акционарско друштво и отпочну грађење бољег пута преко Готхарда који је до 1830 био готов, тако, да се са приличном сигурошћу и са колима могло по њему возити. Доцније дотеран, служио је као поштански пут. Грађење тог пута коштало је до 400 хиљада динара.

Но ма да је с тим готхардски прелаз отпочео опет добијати своју стару важност, опет му не би за дуго, морао је још једну и то много жешћу борбу да издржи.

Баш у оно доба кад је Готхардски пут био са свим довршен, отпочела је жељезница овоју улогу где год је било могуће, замењивани су обични путови жељезним. — Енглеска, Прајска, Ческа, Баденска, Белгија, Баварска, Аустрија, Саксонска и Италија имађаху већ до 1840 године већи део својих жељезница сграђен, нешто о државном, нешто о приватном трошку; усљед чега је и саобраћај у и између тих држава постао бржи па и већи. Швајцарска, окружена тим државама, није могла изостати а да и сама не гради жељезницу. Али што је другим државама било лако, то Швајцарској — која тада још не имађаше заједничку владу, — но која онолико влада колико кантона имађаше, не беше лако. Сваки је кантон имао своје особене интересе и сваки је гледао да се од његовог права ни мрвице не одкрњи, те с тога после многих и многих обавештавања и саглашавања, отпоче тек године 1846 и у Швајцарској да се жељезница гради. А од 1849 године — дакле после конституисања — отпочело се радити на томе да се жељезничка мрежа кроз целу Швајцарску распростре.

Кад је тако ишло са грађењем жељезнице у самој земљи, од које је сваки кантон колико толико користи имао, онда се може мислити колико и какве је борбе морало бити, кад је изнесена мисао, да се преко Алпа, а кроз Швајцарску, споји југ и север Европе — да се сагради једна светска пруга од које ће највећу корист вући они кантони кроз које она прође. Задатак те пруга био би не само да отвори пут Немачкој трговини за Италију, но и да зближу Енглеску са јужним делом Европе.

Ту мисао, да се север и југ Европе преко Алпа споје, изнео је први пуковник и инжињер *La Nicca* године 1839, мисао, која је заиста била женијална и корисна, али чије остварење захтеваше такође «женијалних« средстава, женијалних не само у техничком смислу —јер о томе се обично напослетку мисли —, но женијалних

у задовољењу тако многобројних а тако различних људских интереса. Јер у ствари, где се укрштају многи и разни људски интереси, дати свима подједнака задовољења, заиста је потребна велика женијалност.

Пуковник Ника је први пут свој предлог изнео пред савет кантона Граубиндена (одакле је и родом), који је истина највећи кантон Швајцарске а у исто доба и најмање насељен; те с тога његове лепе представе и одушевљавајуће речи, с којима је свој предлог пропратио, осташе само као лепа успомена код његових земљака, а даље не нађе никаква одјека. Пуних двадесет година морало је проћи док се ка остварењу те мисли приступило.

Године 1850. пошто је већ био образоват савез свију кантона швајцарске, влада савеза одночела се живо, али и обазриво, бринути о грађењу жељезнице кроз целу Швајцарску. С тога да би избегла свако партизанство, савез позове из Енглеске *Р. Стефензона* и *Швинбурн-а*, као саовим незаинтересоване, да проуче и даду мњење о грађењу жељезнице са техничког гледишта, а у исто доба један инжињер и један државни саветник имали су да проуче финансиску страну тог питања. Оба извештаја гласила су повољно. Још је остало да се испита каквог ће утицаја имати жељезница им неиндустриски део земље и како ће се предрасуди (?) и сумње јавног мњења на сусрет изићи. Осим тога, пошто је 1851 године имала Швајцарска, да закључује трговачке уговоре са — тадашњом — краљевином Сардинијом и Прајском, морала је мислити и на везу жељезничку преко Алпа, коју су и Сардинија и Прајска захтевале. Усљед тога се је у Новембру исте године образовала нарочита комисија од заступника Прајске, Сардиније и Швајцарске, да даде своје мњење о најзгоднијој тачци за везу преко Алпа. Заступник Швајцарске инжињер *Колер* предлагаше *Готхард* и *Силиген* као тачке о којима треба говорити и које су далеко удесније од *Лукманијера* и *Сеилнон-а*, за које су се борили кантони око тих прелаза. — Ту беше зачетак мисли о Готхардској жељезници а у исто доба и зачетак дугој и упорној борби појединих кантона.

Влада савеза није могла а није ни смела узети то питање у своје руке и на пречац га по свом мишљењу решити, она је оставила партије да међу собом то питање решавају.

Услед уређења жељезничког питања у опште за сву Швајцарску и услед закона о жељезници од 28. Јула 1852 године одма године 1853. затражи кантон Граубиндeн дозволу, да гради жељезницу преко Лукманијера, а мало за тим скуп од 8 кантона у Луцерну, затражи дозволу за Готхард. И са једне и са друге стране,

летише доказивања о надмоћности једног пута над другим. Но да би борба заплетенија била, ступе у њу још две странке, једна за Сплиген а друга са Сенплон. — Влада се је са свим неутрално држала. — Свака од странака трућаше се не само по швајцарским но и по страним новинама да задобије јавно мњење за се. Пуних *десет година* киптили су чланци по новинама и летеле брошире за брошурама, па и опет се крај свег толиког обавештавања и убеђивања ни после 10 година не знађаше на чијој је страни јавно мњење. И да они што беху за Готхард не беху паметнији, те не тражаше само голим писањем да задобију владу и јавно мњење, но озбиљно проучише и израдише план жељезнице преко Готхарда, — а нарочито да не припомогоше спољне прилике т. ј. наваљивање Немачке и Италије, ко зна да ли се не би и до данас решење тог питања повлачило.

Дуго би било — а овде није ни место — кад би и даље навађао историским редом ток борбе и средства којима се је служило да се «одржи победа». Ког би интересовало, да се изближе са целим током те распре упозна, могу да га упутим на дело: Archiv der Gotthard Bahn, «Geschichte der Begründung des Gotthard-Unternehmens. Nach den Quellen dargestellt.» von D-r. M. Wanner. Bern. 1880

За време целе те борбе све до 1860 године биле су владе Швајцареке, Сардиније и Немачке са свим неутралне, али кад 1857. Французи отпочеше градити жељезницу преко Монт - Сенис-а, а 1860-те Аустрија преко *Бренер*-а, онда наступи понова опасност, за Немачку и Швајцарску, да ће их светска трговина обићи, а за Швајцарску још и то, да ће јој — са тако тешком муком — сграђене жељезнице у унутрашњости изгубити сваку вредност; јер усљед смањеног раширења жељезничке мреже по Европи, предази преко Алпа добијаху све већу и већу вредност, што је наравно и борбу међу странама жешћу правило.

Усљед горња два прелаза — Монт — Сениса и Бренера, Сенплон и Сплиген отпадоше; остаде Лукманијер са Готхардом да се бори. Обе странке приону живо око израде планова и предрачуна за те путове, подносећи у исто доба и разне нове системе о грађењу жељезнице.*

Готхарду највише сметаше дужина тунела (која још и тада у плану беше), јер се мислило да је проста немогућност исти ни за 30 година извршити. Али проналаском парне махине за бушење

*) За израду планова, премеравање и друге трошкове готхардски комитет је до 1863 године издао око 60 хиљада динара.

камења, које у то доба леп успех на Монт - Сенис-у показаше, одпаде и та највећа препона.

У Августу 1863 год. сазове готхардски комитет конференцију од 15 кантона и дирекција швајцарских жељезница, којој поднесе сав дотадањи свој рад. На тој конференцији рашири се делокруг рада комитета. А на скупу од 34 изасланика кантонских и дирекција жељезница, изабере се одбор од седам лица, коме се повери, да проучи сва дотадања мњења о разним местима за прелаз и своју одлуку скупу да поднесе. У исто доба — потпомугнута са Италијанске стране — ступи понова у борбу и страпка за Сенплон. Све рекламе поднашале су том одбору седморице, коме су обе владе — Талијанска и Швајцарска — оставиле са свим слободне руке.

Време пролазаше. Радови на Монт — Сенису и Бренеру напредоваше; крајње је време било да се са одлуком похита, да се ма које место изабере. А та места стајаху једно према другоме и Француском Монт-сенис-у и Аустриском Бренеру овако:

Кантони: Граубинден, Ст. Гален, Гларус и Апенцел, неки део Цириха и Тиргау за тим већи део Баварске, неки део Виртенберга, Прајске и Ческе, имали би преко *Лукманијера* бољу везу и саобраћај са Ломбардијом и Пијемонтом, но преко Готхарда и Бренера;

Кантони. Валис, Фраибург, Наибург, већи део Берна и неки део Француске имали би преко *Сенплон-а* бољу везу за саобраћај са источном и западном Италијом, но преко Готхарда и Монт Сениса;

Готхард на против, даваше бољу везу од Лукманијера и Бренера са једне, Сењплоња и Монт — Сениса, са друге стране, за саобраћај целе Италије са дванајест Швајцарских кантона, са Баденском, већим делом Виртенберга, Баварским Пфалцем, Хесен-Дармштатом, Хановером, Рајнским провинцијама Прајске, даље са Хамбургом, Либеком, целим Елзасом, Вогезима и најзад Белгијом, Холандијом па чак и пут од Енглеске скраћаваше за више од 100 километара. Осим тога, дотадањи приход и саобраћај преко Готхарда бивао је скоро двоином већи, од прихода свију прелаза кантона Граубиндена укупно (где је и Лукманијер).

Но крај свију превага које Готхард над осталима имађаше, тешкоће око извршења саме жељезнице изгледаху код њега као највеће, нарочито због великог тунела. Да би и ту препону отклонио, Готхардски је комитет изнео испитивања климатска, геолошка, радове признатих инжињера *Бек-а* (Beck) из Штутгарта и *Гервиг-а* из Карлсруха, који су снимали цео терен, определили трасу, величину и положај тунела и дали њихово мњење о могућности извршења те трасе а нарочито тунела, кога извршење усљед

лепог успеха на Монт-Сенису не захтеваше сад толико много времена, као што се је у почетку мислило.*) По предрачуну та два инжињера (од год. 1864) коштала би пруга од Флиелена до Бијаске у Италији (дужина око 100 километара) на 109 $^1/_5$ милиона динара, а сам велики тунел цењен на 53 $^1/_6$ милиона; остали тунели у опште коштали би до 18 $^1/_2$ милиона. (При поновном прорачунавању, после 6 — 8 година, нашло се је да је горњи прорачун за 14 милиона мањи, које је могло и отуда доћи што су у оно доба цене јефтиније било, а нарочито и отуд што је доцније велики тунел за 140 метара дужи узет.)

Али ни друге странке не спаваху; јер на скоро поднеше и Лукманијерци своје планове и предрачуне. доказујући да ће њихов пут јефтинији и удеснији бити, нарочито не ће имати толико много тунела. Влада чуваше своју неутралност и пусти да обе странке и даље једна противу друге раде, док и опет не дође утицај споља који даде ствари са свим други облик и убрза нено решење.

Ратом 1866 год. између Прајске и Аустрије —, ступиле су Прајска и Италија у коло великих сила Европских. Па да би добит ратна имала и добити економне, то интереси Прајске и Италије захтеваху пошто по то и што могуће брже везу тих држава преко Алпа. Исте.године предузе Италија збиљски да ради на томе; одреди комисију да проучи све до тадање пројекте и да своје мњење. мњење те комисије беше:

1, За трговину између Азије и оних Европских држава које су с њом у саобраћају, најбољи је прелаз Алпа преко Готхарда, за њим долази Сенплон и најзад Лукманијер;

2). За саобраћај Италије са северно од Алпа лежећим трговачком и индустријским средиштима, прво место заузима опет Готхард, за њим Сенплон и најзад Лукманијер.

3). У погледу италијанске поморске трговине, Готхард и Сенплон имају — на спрам конкуренције осталих европских држава— подједнаку важност, а Лукманијер и овде остаје на послетку.

*) За Монт-Сенис тунел, који је дугачак 12230 метара рачунато је, да ће најмање требати 24 године да се на њему ради. Јер пре проналаска машине за бушење. могло се је за три године само 725 метара избушити, док употребом тих бургија, од 1861 године за исто толико време избушено је трипута више. Према томе је рачунато за Готхард — који би имао дужине до 15000 метара — да ће најмање 30 година требати без примене махина; а са применом истих, сведено је време рада да половину, међу тим је и ово време — као што ћемо доцније видети — услед добивеног искуства на Монт-Сенису, сведено на 10 па чак и на 8 година.

Најзад иста комисија изјави, да — пошто је извршење таквог једног дела скопчано са врло великим тешкоћама и трошковима — ма које од ова три места за прелаз узето било, мораће заинтересоване државе приличну субвенцију дати друштву које тај рад предузме, како би се дело сигурно извршило.

На основу тог мњења Италијанска влада јави — исте године — савезу Швајцарском, да је она Готхард изабрала и да Италија прима на се сразмеран део трошкова. Но савезна влада — и ако је и сама била наклона Готхарду, не могаше још своју одлуку дати, јер противници Готхарда отпочеше на све могуће начине владу нападати.

Међу тим Аустрија се није много премишљала. 14. Августа 1867 пројурила је прва жељезница кроз Алпе. Од Инсбрука. преко Бренер-а до Вероне прокрчила је она себи пут за Италију *).

И ако то беше приличан удар за Швајцарску (а у многоме и за Прајску), опет влада у Берну мораде још да ћути; јер се баш усљед тога што је дошло до ломљена, борба беше тако жестоко развила, да је свака странка, пошто по то гледала да буде победилац, не узимајући у обзир штету, коју ће сама држава претрпети, ако је европска трговина обиђе. Та је ломљава трајала још пуне две године и тек усљед интерпелације професора *Сибела* у прајском Рахсрат-у учини се 1869 године крај тој борби. — Сибел у својој интерпелацији питајући владу, за што се питање о избору и грађењу пута кроз Швајцааску отеже, излагаше неопходну потребу везе Немачке са Италијом, а преко ове и са истоком, представљајући опасност, да ће морати сва трговина Немачка тражити свој пут за Италију преко Бренера и Монт-Сениса кад се отвори. Усљед те интерпелације прајска влада у договору са Немачким савезом упути у Марту 1869-те год. ноту швајцарској влади у којој изјави као неопходну потребу пут преко Алпа између Бренера и Монт-Сенис-а, дајући у исто доба и своје мњење за Готхард, пошто су исту тачку Италија и Баденска определили. У истој ноти моли влада у Берну, да то дело узме у своје руке и да учини све нужне спреме, које ће служити за базис даљим преговорима.

При таковом стању ствари, мораде и влада у Берну изаћи из своје резерве, а пошто Италија, Баденска и Виртембершка искључиво тражаху Готхард, то се и она за њ одлучи. — Спољне силе неутралисаше унутарње, борба међу странкама би свршена и Готхард изађе као победилац.

*) Дужина тог пута је 228 километара и има 27 тунела, од којих је највећи 855 метара дуг.

У септембру исте године саста се у Берну конференција од изасланика Прајске, Италије, Швајцарске, Баденске и Виртенберга, која је одредила правац пута и прописала правила за само извршење његово. Пошто ће исти пут важити као међународни, закључено је, да кулминацијона тачка истог не сме прећи висину од 1162½ метара над морем, да кривине не смеју имати мањи полупречник од 300 метара, да максимално пењање не сме прећи 25‰, а тек по нужди и по нарочитој дозволи швајцарског савеза, до 27‰, да се велики тунел између Гешенена (Gäschnen) и Аирол-а у правој линији изведе са изузетком кривине од 125^{m} дужине при изласку у Аироло и да се исти као и у опште сви тунели и мостови, одма за две пруге граде. Грађење целог пута да буде до септембра 1881 године готово. Швајцарска ће водити контролу над радом и руковањем, стараће се да пут буде тако удешен, да возови без прекида могу из Немачке у Италију ићи и да лети најмање три а зими најмање два влака дневно за путнике буде, од којих један да је брзовоз. За тим су утврђене ове таксе: За путнике I-ве класе 50 сантима, II-ге класе 35 и III-ће 25 сантима на сат, са додатком 50% за оне делове пута где је пењање преко 15‰. За брзо вожење еспапа од тоне 45 сантима на километар без икаквог додатка; за Сировину 5 сантима од тоне на килом., са додатком од 3 сант. за делове пута где је пењање преко 14½ сантима без, а 19½ са додатком од тоне на километар. Ако би друштво хтело цене да мења морало би тражити дозволу од влада субвенционих држава. Кад интерес друштвеног капитала пређе 8%, смањиће се таксе, и то прво додатци. Све државе укупно обећале су друштву субвенцију од 85 милиона франака, од којих Италија даје 45 милиона, а Немачка и Швајцарска по 20 милиона (ова је субвенција год. 1878 повишена на 113 милиона, који су вишак Италија и Немачка са по 10 а Швајцарска са 8 милиона франака попунила), Једна трећина субвенције да се у девет рокова (Annuität) исплати, а остале две трећине овако: да се сваке године подноси извештај субвенционим државама о трошку и раду на великом тунелу, извештај да се шаље са потврдом Швајцарске владе. По контролисању тих рачуна и рада, следоваће плаћање у готовом новцу најдаље за месец дана. При последњој исплати биће остатак субвенције ликвидиран. Чим акције друштва покажу годишње 7% дивиденде, смањује се остатак субвенције на половину. Швајцарска ће узети од друштва које предузме грађење, толику кауцију која ће дужностима друштва одговарати и не ће је враћати док сви услови уговора не буду извршене или другим замењени.

Према овоме требало је само очекивати час кад ће грађење отпочети. Али то очекивање отеже се на пуне три године. Беше наступио немачко-француски рат, а тек по свршетку тог рата — који је створио Немачку царевину — приступљено је наново прекинутом раду, који је у толико био олакшан, што се сад нису морали водити преговори са сваком Немачком државицом за се, но само са царском—заједничком — владом.

Избрани одбор за руковођење и надзор целог тог предузећа, повери управу грађења инжињеру *Гервигу* из Карлсруха, који 1872 год. закључи уговор са предузимачем *Л. Фабром* за грађење великог тунела. (Од 7 конкурената Фабр је не само знатно јефтиније цене нудио, но је и извршење тунела за годину дана смањио, остали су се обвезивали за 9 година исти да доврше а он је узео за 8 година). Грађење је погођено за 50 милиона франака. Положив кауцију од 3 милиона франака, предузео је Фабр извршење тог огромног дела, примив на се славу и добит ако га сретно изврши а пропаст ако се је преварио у рачуну. Кауцију је могао — по уговору — положити или у готовом новцу или у сигуним папирима, којима се вредност месечно по курсу изравнавала т. ј. ако је курс пао морао је он доплатити, а ако је скочио добијао је сувишак.

Сигурност и кураж с којом је Фабро предузео то дело највећма се огледа у оној тачци уговора, у којој се друштво њему обвезује, да му, за сваки дан ранијег — уговором одређеног довршена тунела, плаћа 5000 динара као награду (Benific), а исто се тако и он обвезује, да за сваки дан доцније довршења плаћа по 5000 динара и то за првих 6 месеци, а ако ни после 6 месеци од одређеног рока не би био готов, плаћа ће дневно дуплу суму, а пређе ли најзад и година дана, то му пропада кауција и уговор се кида. (Уговарајући овако Фабро се је ослањао на испитивања геолошка и на искуство стечено при другим тунелима, али непредвиђење сметње продужише довршење још за две године). При крају прве године рада морао је поднети програм у коме ће назначити, колико према добивеном искуству, мисли да ће једне а колике друге године од тунела свршити. Њему је плаћено месечно рачунајући му 5% интереса на остатак одплате. Од последње одплате задржаће му се 500000 динара дотле док се не прегледа цео рад и потврди да је све по уговору урађено. Недостатке ће друштво поправити на штету предузимача. Ако би Фабр за време рада умро све обавезе прелазе на његове наследнике.

1. Октобра 1872 год. отпочет је рад на великом тунелу, а 1877 видело се да не ће моћи на уговорно време бити готов.

Вода, тај вечити непријатељ инжинера, спречила је то довршење. Професор бечке политехнике *Rziha*, вели о навали воде код Годхардског тунела, да он, за сво време његове 24-то годишње праксе није нигде видео толико грдну навалу воде са једног места, као што је то на јужној страни тог тунела. Просечно узев, при раду тог тунела истицало је сваке секунде 233 литара воде или за дан око 20000 кубни метара, а 1875 кад је истицање достигло свој вршак, истицало је 348 литара за секунду или око 30000 кубних мет. за дан. *Усљед тога* још одмах 1877. год. продужен је рок довршењу, а Фабро је изгубио од кауције $1\frac{1}{2}$ милион динара.

16. Јула 1879 год. умре Фабр од капље у средини самог тунела надгледајући рад на једном месту где се је тунел био срушио. Његови насљедници продужише даље започето дело и борећи се са разним тешкоћама исто тек у почетку ове године довршише.

Најзад пре но што завршим овај историски део да споменем узрок због кога је — као што веле — главни инжињер Гервиг године 1875 одступио и предао своју дужност аустриском инжињеру *Хелваг-у* *) Вели се, да су планови, које је Гервиг градио по којима је одредио трасу, били не тачни и то с тога што је и размера, 1:250 — у којој су снимљени — била недовољно, тако, да кад се приступило утврђењу саме трасе на терену, траса је негде на неколико метара висине лебдила у ваздуху, а на неким местима завлачила се у земљу. С тога Хелваг — да би добио потпуну слику терена — сними одма цео терен у размери 1:500 а попречне профиле у размери 1.100 Усљед тога су изашле, још многе тешкоће терена на видик и основни капитал од 187 милиона би увећан са још 28 милиона, од којих је дошло 10 милиона на Немачку 10 на Италију и 8 на Швајцарску, која је опет ту суму поделила овако: 2 милиона да доплате околни кантони, $1\frac{1}{2}$ милион дирекције постојећих жељезница а за $4\frac{1}{2}$ милиона да се тражи одобрење свију кантона. При општем гласању дали су одобрењу 278731 глас, а против било ја 115571, *дакле* 71% за а 29% *против*.

Пропратив у неколико постанак пута, сад да пређем на опис терена и само грађење пута, донде докле смо ми са екскурзијом долазили, а то је до великог тунела у Гешенену, тако звани северни део готхардске жељезнице.

*) Који — такође — усљед неких несугласица са дирекцијом 1879 одступио. Хелваг је умро у почетку ове године у Бечу.

Пошав од Луцерна и држећи се обале Фирвалдштатског језера, пруга излази код вароши *Имензе*-а на Цугерско језеро и идући обалом тог језера доспева до вароши *Арт*-а од које се одваја један крак до вароши Цуг-а. Од Арт-а прелази пут са пењањем 12 ‰ код села *Голдау* сурвине брега,*) које су године 1806 покриле целу долину Голдау — сат ширине и сат дужине — до подножја Риги, и излази на Ловрецско језеро, одакле скренув југо — западно долази у *Брунен* на јужном делу фирвалдштатског језера, а одатле па све до *Флиелена* иде источном обалом тог језера. Стеновита и стрма обала његова не допушта да се пут слободно креће; тако рећи сваки час мора себи испод земље пролаз да крчи. Но при свем том што цео тај део од Брунена до Флиелена већином кроз тунеле води, није давао при изради никаквих тешкоћа, а ни великих трошкова; јер пролази кроз формацију (систем) креде од средње тврдоће, дакле врло угодан материјал за грађење тунела. — Код Флиелена дохваћа се пут долине реке *Рајса* и преко Алторфа до *Ерстефелд*-а иде долином исте реке без икаквих интересантности. Пружајући се од севера ка западу у дужини од 16 километара и имајући мали нагиб од 4 ‰, била би та долина врло удесна, да се њом жељезница и даље продужи, али мали простор — 30 километара — а велика висина — 970 метара — које има жељезница од Флиелена (439 m над морем) до Гешенена (1109 m) да савлада, принуђава је да још из даље почиње са великим пењањем. Јер, да би на толишној дужини на којој ће још бити 4 станице са по 4 50 метера хоризонталног терена — достигла ону висину, морала би жељезница одма од Флиелена почети пењање са 25 ‰, које кад би се хтело извршити — т. ј. кад би се преко те долине насип градио, било би скопчано са великим трошковима. С тога се је — хтело не хтело — морало од Флиелена до Ерстфелда — на дужини од 10 километара — долином ићи и тек одатле се виса дохватити; али на тај је начин за 10 километара смањен простор који је пут имао, да би са највећим пењањем могао горњу висину да достигне. Да би се то надокнадило пут се је за тих 19 киломдтара морао вештачки развијати т. ј. местимице — задржавајући велико пењање — враћати се, као што ћемо видети да је учињено помоћу шпирални — (Kehr) — тунела.

Гервиг је уштедио неколико километара од тог вештачког развоја пруге тиме, што је саму станицу Ерстфелду за читава два

*) Таково сурвавање или рушење брегова врло се често догађа у Швајцарској. Усљед многих киша земљиште постаје ровито и рони се. У најновије доба — прошле године — десио се код села *Елма* такав случај.

километара помакао у страну и на тај начин 29 метара у висини добио. Пошав од те станице са пењам од 25 ‰ пут улази у клисуру кроз коју је себи Рајс пут прокрчио. Пењање или боље рећи пад саме реке је ту 8 ‰. У том кланцу, кроз који такође и поштански друм пролази, жељезница се тако рећи отима са друмом за парче места, јер простор бива све ужи и ужи а пењање терена све веће и веће. Код *Гуртнелена* река има пад 7 — 8 ‰. Околина је тако рећи пуста, а брегови обрасли ретком шумом. Да није оних раденика — који су читава села образовали и који својим радом целом пределу живости дају, цела би околина још жалосније изгледала; јер што се је год ближе Готхарду ишло предео постајаше суровији и суморнији, а околина све више и више пуста. Ради чувања пута од сурвавања лавина подигнути су грдно високи бедеми. — Прешав станицу Слиелен (између Ерстфелда и Амштега) и задржавајући непрестано пењање од 25 ‰ пут гради окуку на југу и пред Амштег-ом прелази 184 метара дуг тунел, ступа преко једног вијадукта са два отвора од по 50 m ширине у око 100 метара широку долину једног поточића. Вијадукт је над потоком за 40. m Тек што се исти вијадукт остави пут се мора опет испод земље да крије, како би избегао опасност од лавина. Тунел на том месту износи 177 m дужине, а подигнуте или усечене галерије (ходници) имају дужину од 346 m . Све дотле је пут ишао десном обалом Рајса и тек ту је било могуће исти претурити на леву страну, која је сигурнија од лавина, јер је више изложена сунцу и на косама те стране налази се више урвина и јаруга које силажење снега спречавају. На том месту прелази пут реку преко 75 m дугачког гвозденог моста и у исти ма достиже висину од 605 метара (над морем). Одатле пробија пут три окуке брежне са тунелима од 70, 140 и 48 метара дужине, прелазећи са три моста поточића и сливова планинске и укрштајући се више пута са друмом, Да би се сачували од лавина које би са противне стране — могле до пута допрети, подигнути су јаки насипи и зидови.*)

На 400 Метара пред *Пфафенширунг*-ом наступа потреба, да се линија вештачким начином продужи, како би се нужна висина за даљи ток пута добила. Пењући се постепено, а у исто доба и враћајући се пут иде дотле слободним пољем док не би спречен стеном изнад које пада 30 m висок водопад. Кроз ту стену води

*) Да не би отпадци од стена и земље при копању и рушењу, јурили у реку и тиме изазвали поплаву, то су се ови насипи и зидови у исто доба са копањем а од самих тих отпадања подизали и у исти мах служили за заустављање осталих отпадака.

1509 ^{m} дуг тунел направљен у виду шпирале, а образујући лук од 250°. Пењући се са 23 $^{0}/_{00}$ на тај је начин добивено у висини више од 40 метара и пут је опет дошао у свој стари правац, тако да је улазак тунела скоро над самим изласком, осим тога је тим тунелом обиђен онај вопопад и пут се дохваћа долине Рајса, која се пружа на 3 $^{1}/_{2}$ километра. Прешав преко *Мајнер-Рајс*-а са 35 ^{m} дугим мостом, ступа у 62 ^{m} дуг тунел: а одма за тим испод цркве у Вазену и саме варошице *Вазен* у тунел од 240 метара. Изашав из тог тунела опет се завлачи у 140 ^{m} дуг тунел да би се од лавина сачувао, које су у том пределу најопасније. Прешав поново Рајс са мостом од 40 метара, пут прави око Вазена окуку кроз шпиралан тунел (210°), а са пењањем 22 $^{0}/_{00}$; изашав из тог тунела прелази поново на леву обалу реке и тако враћајући се достигне поново у Вазен добив висину од 43 m, но пре но што приспе у саму станицу Вазен пролази још једном кроз 300 m дуг тунел, опет да би се од лавина сачувао. Станица Вазен има 930,$_{94}$ метара висине и у исто доба је и последња станица пред уласком у велики тунел. Одатле а на дужини од 7550 метара треба се попети још за 178 ^{m} ге да се улазак великог тунела доспе, а да пењање не пређе 23 — 24 $^{0}/_{00}$. Да би се то постигло пут се је морао још за 1700 метара да враћа пењући се непрестано, док је нужну висину и потребан правац добио. При томе правећи још једну готово кружну окуку и пролазећи кроз 120 ^{m} дуг тунел такође чувајући се од лавина, прелази још једном Мајнер-Рајс са вијадуктом од 3 отвора (по 30, 40 и 30 метара) а у висини од 80 ^{m} над реком. (То је један од највеличанственијих вијадукта на целом путу). Идући даље око 600 ^{m} отвореним пољем ступа понова у један округао (210°) тунел, из кога изишав иде правце к југу. Тај се тунел зове *Легисштајн* и дугачак је 1100 ^{m} са пењанем 22 $^{0}/_{00}$. Но том малом делу између Вазена и Гешенена тешкоће су биле тако рећи неодољиве; јер и кад би терен допуштао развој у правој линији и отвореном пољу, поплаве лавина приморавале су да се под земљу крије и да опаснија места избегава. Од тих 7500 метара скоро 3200 метаре пут пролази све испод земље а остали део који је у слободи лежи на високо подигнутим зидовима. Пред самим уласком у Гешенен пређе се још једном Рајс са мостом од 50 ^{m} и ступа се — савив око села на 450 метара дугу раван станице Гешенена, од које прешав и последњи пут реку ступа у велики — 14944 метара дуг тунел, кога улазак у тако незнатној висини над реком лежи, да се је морао видом од поплаве да чува.

Кад се човек нађе међу овим голим стењем, којих су врхови вечитим снегом покривени, кад се нађе у овој пустињи, где је природа тако рећи своју суровост обилато излила, где — као што Јакшић вели — кад узданеш чинити се да камен уздише, спотакнеш ли, се камен се одрони, а у понорима јечи и грми рекао би планине се руше, кад се човек на таквом месту нађе, па погледа на дело које је људска рука извршила, не може да се не поклони одважности, истрајности и разуму који је то извео. Тачност с којом је рад извршен и сугласност која је између рада на хартији са радом на самом терену извршена, заслужује дивљење и похвалу.

Колико ће и колико путника сасвим мирно и за врло кратко време проћи тим путем и колико ће њих уживати и дивити се суровости природе, а са страхом гледати и слушати хучно сурвавање снежних и ледених маса у поноре, које се међ оним стењем тако рећи без престанка понавља; — — али мало ће њих помишљати а још мање оценити жртве и рад који је око извршења тог џиновског дела извршен *).

Брегови су од самог Гнајс-Гранита, са местимице наслаганим лискуном и моренама, као остаци из доба глечера.

Овај код Пфафеншпрунга — 30 ^{m} висок — водопад употребљен је врло корисно за компримовање ваздуха у тунелу који је на том месту. А исто тако и за компримовање ваздуха за велики тунел употребљена је снага Рајса.

На прузи од Луцерна до Гешенена пут пролази кроз 26 тунела 4 галерије 5 вијадукта и 5 већих мостова. — Међу тим цео готхартски пут — од Имензе-а у Швајцарској, па до *Лугано* у Италији има скупа 53 тунела којих дужина у скупу износи 140718 метара, 7 галерија, преко 40 већих и мањих мостова и 5 вијадукта (који су сви на северној страни).

У сравњењу са другим брдским жељезницама, готхардска је и по броју и по дужини, најбогатија тунелима. Тако Аустриски *Семеринг* има 15 тунела са дужином од 4400 метара. *Бренер* свега 27 тунела. Само велики готхартки тунел је неколико пута већи од свију тунела на Семерингу.

Према досада извршеним вајвећим тунелима стоји готхардски овако:

Тунел на Семерингу (1845—52)	дугачак	1408
Алтенбекенер тунел (прајска, 1861—65)	»	1628

*) У самом великом тунелу погинуло је 174 радника, а 391 било је рањено.

	дугачак	
Хауенштајн тунел (швајц. 1853—58)	»	2493
Хусик (Ноовас—) тунел (Америка, 1859-74)	»	7634
Арлберт тунел (тирол, 1880 —?)	»	10270
Монт-Сенис тунел (1859 — 71).	»	12230
а Готхард тунел (1872 — 81)	»	14944.

Н. И. Станенковић

ПЛАВЕ И ЦРНЕ ОЧИ.

Двема сејама

Плаве очи јесу небо,
у сред ведре летње ноћи —
ал и драж ће њихна тако,
к'о ноћ летња, брзо проћи.

Црне очи, то је бура
што громове, муње креће —
ког су једном прострелиле,
заборавит' тај их не ће.

М.

ЦРТЕ С МОРА

III

Покрштеница.

..... Многе да топи
На море кобно, љубав навози
Пиндар.

Море није само универзална купка, него и универзална гробница. Од Даријевих војника па до Мухамеданских Софта, шта је већ у мору људи сахрањено ! Кад би некако могли да прогледимо кроза модру дубину до на дно Океана, видели би јамачно у разна остојања мање — веће хрпе избљештелих костура; све сама гробља људска. Ту нема ни крстова, ни стубова, ни плоча ни натписа; нема ту гомиле попова у злаћеном шику, ни турских «чирака,» ни грчких «рипида» — све је ту сахрањено по једном обреду — богат и убог, силан и немоћан, један крај другога, а све скупа покрива једна те иста „мајка — вода.»

Има ли величанственија гроба од овога?

Ко није вољан да се иза смрти задовољи с «хватом земље,» тај ће у мору наћи пространија гроба, и ја се чудим, да се велики Александар, коме, веле, да је свет био тесан, није пред смрт сетио, да је море шире од света, и изабрао себи стаднију и пространију гробницу но што је нађе у Александрији.

Да не помисли мој читалац, е су са мном овладале самоубијствене мисли, што написах ово мало пангирика морскоме некрополу, већ у напред да му исповедим, како ми није ни на крај памети топити се у мору, — а будем ли се једном против своје воље нашао у његовом житком наручју, постараћу се како год, да доплутам до краја. Што ме је навело, да овај пут у мору видим само универзално гробље, није ни жалостиве и то ли смртоносне природе; сетио сам се једне младе женске душе што сам је негда отргао томе величанственоме гробу —. Може човек бити одушевљен за катаракте, врхунце брдске, или иначе за што му драго, па ипак имати сто узрока, да се курталисава ближега познанства с њима. Тако за пример ја обожавам песништво, (прости ми сени првога социјалисте српског) али никако не желим да будем српски песник.

Тек да се вратим оној женској души, што је поменух, и коју јамачно беше створило вечно провиђење, да буквално засведочи истину Пиндаревих речи, што их заденух овој причици за челенку. Колико је истине у тим златним речма његовим, то знају и они, који не живе крај мора, као он што је, већ крај река, па и бунара, — јер за утопити очајну душу љубазничку, свака је вода добра: није ту баш «кобно море» од потребе, доста је тихи свет крекетуша, безазлена бара, само ако је довољно дубока, да може да заплива покривало с главе— —.

Међу множином путника, који се једном нађоше н броду, што из Трста плови пут Мисира, беше и један

пар, који је привлачио опћу пажњу на се. *Он* је био црномањаст, а *она* одвећ плава. Његов лик беше мрк, и смежуран, као лист од дувана, а њезин обал и бледо румен, као свежи листак руже месечарке. Између црне косе, и чађасте браде његове, светлуцаху беоне очију и ред зуба на изменце, као блудећи пламен у мраку; а њена глатка, кудељасто плава коса чињаше се то светлија у угаситом плаветнилу њезиних влажних очију. Сушти Фауст и Маргерита! Он потомак оне гараве дружи-нице, која је негда допратила Цекропса у Атику, — а она праунука ђерманске Магдалене, коју је допратио сушти «буди Бог с нама!» у спаваћу стају.

Па да се ко чуди, што је крштена и некрштена путничка дружина с пажњом пратила овај тако разнолики пар! Научени се осмејкиваху видећи у њему оличену потврду, да се у природи одиста привлаче разнотворна тела; ненаучени се смејаху разноликој спољашњости њиховој, а сви скупа се весељаху, гледећи, како ревносно гарави муж закљања своју плаву женицу од профаних очију осталих сапутника. Он не беше само њезина сенка, већ и шпански дувар за свакога, који шћаше да је гледа, па још и поширок дувар, јер се беше заогрнуо кабастим пледом, а уз то руке држао подбочене на бедра.

Не беше протекло ни 24 часа наша заједничка путовања, а већ се на броду расправљала тема, је ли црњи од Отела, и хоће ли ђерманску Дездемону једнога дана удавити или заклати?

Да су ти пакосни људи били неколико месеци касније, с истом женицом на броду, као ја што сам, уверили би се да су неправично оценили њезина мужа; а како нису, ваља ево у његову обрану да им речем по пошти, да је није удавио ни заклао већ, сасвим мирно, — отпустио.

Али ја не ћу да трчим испред догађаја; пустимо овај разнобојни пар, да иде својим путем, и тако није одвећ дуг. У Крфу се растадосмо, наравно без опроштаја, али све до Александрије говораше се о јадној Дездемони и њезином «вампиру.» Једни увераваху да ће свет у Крфу, кад види ту плаву лепоту на улици, да трчи за њоме, као оно наша деца што трче за Арапима; други мишљаху, да ће је муж показивати као једну особиту, донде још не виђену фелу људи, и то наравно за улазну цену; трећи тврђаху да ће је ставити за тезгу своје продавнице, да њоме привлачи купце.... и иза сваке остроумне досетке разлегала би се олуја од смеја. Очевидно је дружина хтела смехом да претрпа своју зловољу, што је гарави Цербер тако вешто знао да очува ушће свога царства, да баш ни један не могаше ни кроза плави прозор да завири у њ... Тако то чини пакосан свет свуда, а то ли у гаравом истоку, где белота женска тако јако одскаче од околине, и где се плава кика тако радо гледа.

У метежу поморска живота, бејах давно већ заборавио грчког Отела а ђерманску Дездемону, кад их иза неколико месеца у повратку из Мисира, видех обоје на крову нашег брода. Знајући да Грци не путују радо са својим женама, беше ма обузела нека чудновата слутња, те сам пажљиво пратио сваки корак мојих познаника. Она се беше слабо променила, осим што је румен њезина лица уступила место љиљановој белоти, и што беше јако раскрупнела у — струку; а он беше на длаку онај исти што сам га негда гледао, само што му овај пут, лик беше развучен неким узбуђењем, што не могах да распознам — нека смеса туге и забуне, страха и одважности, подобна оној, што се гледа на лицу крадљиваца кад хоће да сваљају сумњу са себе. Седећи крај ње говорио је без престанка тихо и хитро, али ја не могох од целог говора опазити ни најмањег утиска на њези-

ном лицу. Она га је слушала, а очи јој расејано лутаху за хитрим таласићима, који се утркиваше по плавој луци.

Био сам напред уверен, да ће жена сама да путује, а видећи у каквом је «стању» нагађао сам, да то чини по крајњој невољи...

Ох, колико се хоће несрећних, да за небо створи један цигли срећан пар!

У ствари није се ни чудити: за основати срећан брачни живот, хоће се не само једнака боја лица, већ и једнаки осећаји и назори, а тога није у разноличне расе људи, па све да су ти људи и културом олизани Европљани. Скромну тишину ђерманских девојака тумаче Французи као простоту ако не глупост, а несташна веселост француза пролази у Ђермањији као безобразје ако не поквареност. Турчин мисли, да је свака хришћанка неваљала за то, што иде откривена лика и говори с мушкима на улици, а ми мислимо да је свака туркиња сумњиве чедности, за то, што заробљена и сакривена, радо гледа слободну челад. Ове разлике у назорима деле се до у безкрајне ситнице, од којих је и најмање кадра, да замути бистрину брачне среће. Нигде се боље не опажају рђаве последице те различне културе човечије, до на истоку, где се расе и народности мешају међу собом и ја сам видео доста брачне невоље, па и несреће, што су поникле у тој разлици, за убедити се, да је брачна смеса различитих народа, премда користи расплоду у физичном погледу, од големе штете у моралном, с тога, што разлика назора и осећаја изазиваје мање веће задевице међу родитељима, а те ће да поделе децу и да их деморалишу.

Јадна жена, што је сад муж премда с киселим лицем, одиста оставља саму на броду, наравно све то није знала, кад је с пуним девојачким поверењем, пошла с човеком црна лика на исток, па је сад искусила, да јој је тај црн лик донео црну срећу. Успитана у безазленом

грађанском кругу бечком, поверљиво је узела вешту фразеологију његове разгрејане фантазије за излив одане љубави, и опијена мирисавим источним кâдом, напустила је скромну али часну родитељску кућу и пошла је за њим у непознат свет.

Па какав свет! Све што је нашла у њему, беше јој туђе, а она туђа свакоме у том свету. Какав је ужас морала осетити, кад је сазнала, да је у том свету разлика конфесије непрекрачива препрека за брак, а сваки мешовити брак ништав, кад год се допадне насићеном мужу; какву је болу морала чути, кад јој је „љубазник" изјавио, да би је радо примио за легитимну жену, кад би прешла у његов закон, али да родитељи и рођаци то не допуштају и ако је та жена била мати његовог детета —; какве је муке морала подносити, кад јој је изповедио, да је принуђен узети против своје воље жену с миразом, да поправи своју радњу, али, да ће је подпомагати новцем своје жене — —: то све беше јадној девојци ново, и ако је то стара новост у мешовитом браку истока; она не могаше да схвати то бесрђе његово, бесрђе људско....; беше се изгубила у бесмислено чамење и стајаше ту на броду — не ојађена ни љутита, већ овладана оном тихом резигнацином, која се виђа на људма, што их несрећа догони дотле, да се сами бришу из броја живих људи.

За рећи право, био сам јако узнемирен том, да речем омарином у њезиној души, знајући да у њојзи лежи клица онога страховитог оркана, који у магновењу сруши и оно, што се човеку привиди несрушиво — *наду*, па сам у саучешћу своме кушао, да је вратим изгубљеном свету.

Али ком свету? Нашем? Тада бих је можда сâм навео, да се ужасне од њега и с радошћу баци у онај други, безкрајни, који лежи испод плаве површине безкрајњега мора. Шта је и чекаше у овоме свету?! Беда,

оскудица и вечити напор за гô живот, па још клетва родитеља, вечита лага женска, презор сваке жене, а укор њена рођена, безимена детета....

— Је ли бôна смрт у мору? — То беше све што ми рече, кад сам јуче, саслушав њезину повест, пошао да је тешким изнуђеном шалом — а данас се жаљаше, што је мрнари не пуштају изаћи на „Кастел" *), као да је знала да сам ја томе крив, што је под назором....

Ваљаше јој показати други бољи свет; ваљаше пробудити *матер* у *жени* и нагонити бољу страну женске природе, да се бори с лошијом, по образцу оних жена, што су негда непомућене предрасудом, победне излазиле из те борбе и с херојским пожртвовањем извршиле право посланство своје.

— Да вам причам једну причу, рекох јој, кад сам је шалом мало разонодио — једну истинску причу. Ви знате најбоље, колико су женске слабе и таште, али не знам, знате ли, да нису такве свуда и свагда: има их, што су засведочиле, да су јаче од сваке несреће. Еле, пре неколико тисућа година, живела је на острву Хију једна женска, која је била веома слична вама, — (овде ме је сумњиво погледала) — на поштену реч, слична вама, не по коси, јер биће била прномањаста, већ по судбини, јер се даде завести од неког човека, који је морао бити лепши од вашега, јер га прост народ држаше за потомка неке боговске породице. Ви знате, да и данас има међу нама синова боговских породица, који имају привилегије да варају неискусне девојке, и да је ту скоро такав један преварио матер његова сина и нагонио је, да зарад неке «репутације» свога чеда сама себи узме живот**), — али нема више девојака онога кова, као што беше млада Хритеис. Преварена и осрамо-

*) Предњи, узвишени део брода.

**) Држим да је читаоцима јавних листова још у памети трагична смрт младе Францускиње Дамен.

ћена девојка та, и не мисли да се убија револвером (све да га је и било у оном срећном свету), нити да се топи у море, прем да је Хио малени оток у сред мора; — она је и тако мртва као девојка, па мисли да јој ваља оживити као — мати... С тога крије своје стање од породице, бежи из рођења места свога и тражи за себе и своје потоње чедо заклона гдегод, где је свет не познаје.

Навезе се на море и дође у Милет. Велики град овај само је 70 миља удаљен од Хија, али у оно време, када нису пловиле парне тврђаве као што је ова, беше то веома далек пут. Ко зна, колико је времена једрила сирота девојка, док је стигла тамо; али то беше њезина срећа, јер је за то време стекла саучасна заштитника у власнику брода, који је, мислећи да је бедна удовица, смести у једну сродну кућу у граду. Овде је нашла не само пријатељска закрила, већ и добре препоруке да добије комад хлеба у једној радионици, где је морала од јутра до вечера да вади памук из чаура и да чисти.

Власник те радионице Фемије није био само трговац већ и учитељ, и то учитељ песништва. Док су у једном куту његове простране куће хитри прстићи младе матере распређивали учаурени памук, он је у другом, на својим жуљевитим прстима распређивао трохеје и дактиле свију тадањих песника, и калупио Рапсоде, који су имали да разносе његову славу по целој Јонској окрајини.

Кад је мали синчић лепе „удовице» мало поодрасто, он је учествовао у тим лекцијама, и за мало је знао све песничке умотворе таданег доба на памет.

Ако је учитељ као песник умео да цени лепоту материну, знао је као трговац још боље да израчуна користи, које му обрицаше вредна жена (коју беше примио да му држи кућу) и даровити син њезин који

за мало беше превазишао свога учитеља у песми и декламовању. Он понуди „удовици" своју руку и своје благо, и не хтеде да пусти њезину ни онда, када му је млада мати испричала жалосну судбину њезину: Шта више, обећа јој, да ће бити њезином сину прави отац, што је у току времена и делом засведочио.

Даровити младић, надојен знањем а снабдевен златом свога поочима, баци се на море за трговином, похађа све градове у облизу, тргује дневи, а с вечера пева славу минулих јунака. Дебели круг слушалаца стиче се около песничког мрнара, задивљен песничким сликама његовим а очаран дивотним гласом његове лире. За мало се име његово разнесе по целоме грчком свету; свако се граби за његове песме, а свако призивље песника. Он похађа градове грчке на далеко од Крфа до даљнег Египта; прикупља злато за свога оца а храну за своју песничку душу. На целоме путу прима га народ с одушевљем, а Рапсоди се отимљу да му буду мрнари, само да могу с вечера слушати дивне спевове његове.

Дуге године путује тако гласовити песник по свету, а враћа се најзад обогаћен — не златом, јер је избавио голу душу од бесних валова морски, већ големим знањем, и дубоким познањем свога рода и сјајне прошлости његове. Отац га прими с благословом, а мати му лије сузе радости, што може да гледа давно невиђена сина.

Али тај син тешто назире драге слике својих родитеља; — влага морска и ситни песак египатски замутише младе очи његове, и он се лаћа учионице свога оца, да сахрани своје остареле и осиромашене родитеље. Около њега прикупљају се ученици из свију крајева грчких, јер се глас његове несреће беше разнео на све стране, и из те учионице ускрсавају слике моћних хероја минулих колена, што их је оживела сила његова духа, а обојила песничка моћ његове душе.

Не ћу да вам причем његове триумфе, кад је слеп пошао да походи своје старе пријатеље и да сади богато знање своје у срца млађег нараштаја свога, ни да вам казујем јаде његове, када је остарео и гоњен од подле ненависти, певао за мало крова и комад хлеба, своју тугу младим пастирима на Хију, на рођеној земљи његове мајке — — само ћу вам рећи, како је иза његове смрт народ грчки, то у тузи то у кајању листом закукао и тражио гроб свога песника, да ода пошту пепелу његовом. Дуго иза њега препираху се градови о његово место рођења; сваки се отимаше да буде колевка великоме мужу томе, и кад најзад остаде првенство на Хију, даваше му остали градови још дуго добровољни трибут у захвалу за дивне песничке умотворе његова сина.

И тај песник, кога до данас још нико није надвисио, тај бесмртни *Омир*, цар песништва свију векова и свију народа, – био је незакони син човека, коме се данас не зна ни имена, — убого наоче једне убоге преварене девојке *) . . . .

— Реците ми, шта мислите о јадној Хритеји? Није ли била честита женска, и није ли јој вас свет данас благодаран, што му је дала *таква* сина?

На ово питања тргла се јадна девојка, као да је кроз њу штрецнула електрична жижа. За цигли један тренутак просуше се обилате сузе из донде сухих очију њезиних, и ја сам чисто одахнуо, кад сам је оставио саму њезином *болу*, видећи да је савладана кобна омарина у њезиној души.

Као лечник уверио сам се, да се најжешћи преврати у природи човечијој обављају у тренуту, а као човек убедио сам се, да је у дну човечије душе вечити извор *истине*, који без престанка тлачи лажну веру и

*) Homère et Socrate par Lamartine Paris. 1875.

предрасуде друштва, а у приликама, проточи јаку бујицу, која ће за тили часак да понесе оманута човека у крило његове вечите мајке тешитељке — природе.

Нека ми опросте „проповедници вере», што сам се умешао у њихов занат, и повратио вери Омирове мајке једну душу, којој наша вера беше већ определила опело. То се збило на мору, а где није свештеника, ту је сваком дозвољено да — крсти.

Хоће ли ми и море опростити што сам му отргао једну жртву ?

А ко ће о томе разбијати главу ? !

А vous Mr. Neptune !

Др. М. Ј.

ОЈ МОМО, МОМО.....

(ПОДРАЖАВАЊЕ НАР. ПЕСМАМА)

Ој, Момо, момо лепојко,
Што раниш рано извору,
Тек први зраци сунчани
Истока дворе позлате,
А ти се крећеш радосна
У оку жудња милостна,
Па лаким скоком прелећеш
Летајућ брзо извору —
Реци ми момо лепојко
Што раниш зором сјајаном? . . .
Куд хиташ ногом лаганом? . . .
— Драго ме чека у пољу
Крај дивног бистрог извора,
У фрулу свира жалосно.
Чекајућ мене радостно,
По шарном пољу роснатом
Пребело стадо планује,
Па кад се с драгим састанем
Тад берем цвеће мирисно
А мале тице у зору
Певају песме дивотно
Хвалећи хвалом искреном
Свевишњем Богу молитву.
Туд бистар поток жубори
Ко да нам љубав говори,
А лаки вали протичу
Кроз росну траву зелену
Вијугајући губеће' се —
Е, за'то рано устајем,
Да се са драгим састанем,
Крај бистрог ладног извора
Где но ме чека зарана,
Гледајућ' иде л' драгана.—

II.

—Ој, што си момо жалостна,
Што ти је чело набрано,
А русе косе смршене.
У оку за што сузица
Преливајућ се као дугица, ? . . .
— Не питај, брале милени,

За моје јаде јадовне —
Плакаћу тужна до века,
Док очни вид не исплачем....
— Клело се момче очима
Да сам му драга верена,
А сад ме тужну остави
Па другој срце поклони. —
Не ћу га клети Бога ми,
Него ћу творца молити
Да души срећу дарује
Да њојзи буде вернији,
Но што је мене неверној. —

П. Ј. Петровић.

РУСКО-ТУРСКИ РАТ
по
НЕИЗДАНИМ ДОКУМЕНТИМА
IV.
Драма на Плевни.

Ми се дотичемо овде једног од најдраматичнијих епизодâ свега рата. Ми ћемо се дотакнути неких података, који ће разјаснити и на који начин Плевну заузе Осман паша и какав уплив имађаше тај догађај на даљи ход рата.

С почетка није згорег повратити се на неколико седмица назад и почети причање о догађајима тога момента, када се још руски главни стан налажаше у Плојешту. У то доба главни штаб довршиваше општи план дејства.

Дипломатски перговори које књаз Горчаков продужаваше да води са грофом Шуваловим из главног стана имађаху силни а често и жалосни уплив на војничке комбинације. За потврду нашег мњења ми ћемо се позвати само на догађаје, који се тијесно вежу са првим губитцима руске армије по преласку Дунава.

Пошљедних данâ маја месеца ђенерао Игњатијев, који са свом својом моћи противљаше уступцима књаза Горчакова, посјети Великог књаза да му покаже писмо, које бијаше добио из Цариграда. У том писму јављало се је бившем руском посланику код Порте «да је британски кабинет извијестио Порту о конвенцији учињеној међу њим (т. ј. британским кабинетом) и руском владом, и да се Русија ушљед тога договора одриче од преласка преко Балкана и од ширења свог војничког дејства даље од Бугарске.*)

*) «Le cabinet britanique, écrivait on à l'ancien ambassadeur russe auprès de la Porte, a informé la Turqui d'une convention intervenue entre le gouvernement russe et lui: aux termes de cet accord la Russie s'interdit de franchir les Balkans et d'étendre son action militaire au delà de la Bulgarie.»

Лако се разумеје важност тога извјешћа. Ако бијаше истинито, онда је Турска могла да не води никакве бриге о утврђењу балканских пролазака а само да сакупља све своје силе на заштиту Дунава. Велики књаз одмах потражи од канцелара копију инструкцијâ посланијех грофу Шувалову 18 маја, ђе он нађе доказ да се је Русија обећала да не дира ни Балкан ни Цариград. Велики књаз даде г. Нелидову да напише меморандум, који се је ушљед тога имао предати Императору. Ту се у томе меморандуму доказивала немогућност ограничена простора војничког дејства, као што то захтеваше лондонски кабинет, оснивајући се с једне стране на велике трошкове већ потрошене на спремање рата, а с друге стране на положај руског царства и његову историчку задаћу (мисију), а напокон се је указивало на препоне, које би обећања Инглеској могла донијети преласку преко Дунава и правим кретањима армије. Тај меморандум бијаше предан цару, који се лако у томе убједи. Један чланак Гражданин-а, написан у истоме омислу, бијаше неколико данâ пре обратио пажњу пара на неопходну потребу да се истави силнији отпор инглеским захтјевима.

Одма бијаше сазвано вијеће на ком се крупно преријечи књаз Горчаков са Великим књазом. «En fin le compte» на том вјећу триумфира политика Главнокомандујућег. Премда руски посланик у Лондону већ бијаше саопштио инглеској влади инструкције од 18 маја, би одређено да му се опет телеграфише и заповједи да се под каквим му драго начином врати к пређашњим својим увјетима.....

Ми не знамо како поступи гроф Шувалов да избави своју владу од обећања односно Балкана. Тако исто не знамо је ли успио да уништи дипломатко дјејство (l'effet) пређашњих својих декларација. Знамо поуздано да њихово војено дјејство постајаше и имађаше жалостан уплив на почетак рата.

Пошљедње инструкције књаза Горчакова грофу Шувалову, послане 1 јунија, претхођаху, веле, мало данâ преласку преко Дунава, те Турци не имадоше времена да промијене њихова стратегијска распоређења и да пошаљу један дио војске к Балкану. А то значи, да су се Руси одма по преласку Дунава сусрели са свима турским силама, које, да се боље предводише, могле су тај час дати битку нападачима, од које би Руси могли тада веље да пострадају имајући за леђима Дунав. Није фалила него чудновата Абдул-Керимова енергија да допусти Русима да се у некој мјери сасредоточе и утврде њихов положај.

Истина је, Турци, милећи да су сигурни односно Балкана, занемарише његово утврђење, што олакша Русима у обладању Шип-

ком. Али ради заузећа тога важног мјеста руски су се ђенерали морали тада да одреку од напада на Никопољ и од заузећа Плевне.

Дипломатичка епизода, коју казасмо, не бијаше једина, која поможе фаталној ненадњи (surprise) од Плевне: По плану главног руског штаба румуњска армија морала је да пређе Дунав код Лом-Паланке у исто вријеме када руска армија то исто чињаше код Систова. Тако садјејство бијаше сасвим углављено међу Великим књазом Николом и Принцом Карлом (Румунским). Истина је, савјетници Принца Карла пре тога захтјеваше да румунска армија пријеђе Дунав више Видина, али руски Главнокомандујући лако им доказа у колико би тај прелазак био опасан за Румуне могаше бити одбачени к аустриској међи, а исто и за Русе, јер, у случају успјеха, Румуни би потиснули Османа Пашу на руско десно крило. Дакле главна цијељ румунског садјејства бијаше управ удржање Османа Паше у Видину.

Румуни не испунише своје обећање. Они остадоше као укопани према Видину и допуштише на тај начин армији Османа Паше да слободно маршира у Плевну. Тек после Плеванске лекције, француски вођени агенат — Пуковника Гаљар (Gaillard), кога посла Велики књаз Никола с поруком Принцу Карлу, с муком успједе да принуди румуњску армију да пређе Дунав. Баш за ту велику услугу, учињену руској армији, пуковник Гаљар би награђен крстом св. Ђорђа.

Страх од Аустрије највише парализоваше кретања румуњске армије, тај исти страх застављаше и Србију да се не миче. И ту антагонизам између Великога књаза и Горчакова уроди рђавим плодом. Велики књаз рачунаше са помоћу Срба задржати Османа пашу у Видину, на против канцелар употребљаваше сва могућа средства да се Србија, по раихштатском уговору, не хвата оружја, и не пролази границу.

И судба је играла своју велику улогу из узрока, који допушташе да Осман паша претече Русе у Плевни; познато је, да је ђенерао Криденер закаснио пуна два дана са својим преласком усљед силне олује која разнесе мост на Дунаву.

Ђенерао Гурко, дошавши у Трново, није се могао ту уставити. Он је морао да се користи општом паником (страхом) и да усљед тога завлада Шипком пре него ли би Турци имали времена да се тамо утврде. Ту је он морао бацити на страну све илузије знајући, да је скоро немогуће прећи Балкан. ако буде утврђена Шипка Срећом по Русе, Турци, надајући се може бити на обећања грофа

Шувалова инглескоме кабинету, цијенише да није потреба утврђивати помоћу војничког ђенија чудновату тврђаву што им природа даде.

Ништа боље не доказује да је сасвим немогућно преодолети Балкан, када је озбиљно заштићен, него ли узалудни напори и навале Судејмана Паше да протера отуда Русе. Пуних десет дана он са неописаним бјеснилом нападаше на тек нацртане (руске) позиције, па није успјео да их узме. — Сами Руси завладаше Шипком изненада и услијед преступне безбрижности Турака. Ђенерао Гурко, неосмјеливши се да нападне на ту позицију с фронта стрменом и непознатом турцима стазом уђе у Балкан да нападне с леђа. Његова циљ бијаше да узме Шипку су двије ватре, али он закасни обилаженьем, услед чега није могао да сједини своје дјејство са дјејством регименте Орлова, која сама нападе и са губитком би одбијена. Гурко сутра дан нападе опет али бијаше исте среће. Турци тек 7-ог, видећи да су окружени, оставише добровољно своје страховите позиције без да их на то ивкаква стратегичка потреба принуђиваше.

Гурково кретање у долину од Тунце, које сви стратегичари тако строго критиковаше, бијаше предузето мимо тачне наредбе коју главнокомандујући посла ђенералу по ађутанту Евреинову У осталом Гурко се ријеши не то предузеће, које се сврши двама губитцима а на име код Ески-Загре и Ени-Загре, за то да спасе своју артиљерију и транспорте. Да буде допуштио да Реуф-Паша нападне на њега код подножја Шипке, рисковао је да изгуби сав војнички материјал (обоз) који је врло тешко било наскоро извући на врх планине и метнути у сигурност. Он је дакле био принуђен да иде на сусрет непријатељу и тиме да даде својим трупама време да спасу ствари.

Пренесени губитци у променутку времена код Плевне значајно задржаше вршење плана главног штаба, главне црте кога (плана) са свим тим не бијаху промијењене. Када се бијаху преодољеле двије главне препоне похода, а на име прелазак преко Дунава и Балкана, на сваки је начин ваљало сачувати задобијено. Владање Шипком и осигурање саопштаја преко Дунава бијаше двојака задаћа да се изврши, задаћа тим тежа што је руска дјејствујућа армија у Бугарској била — малобројна.

Поред свега тога Руси, са њиховим нечувеним напорима и са безпримјерним до тада чувањем задобијеног, дођоше до своје циљели. Премда је срећа више пута издавала њихову смјелост, опет они успјеше не само да се одрже у Бугарској до доласка помоћи,

него и да сатру главне турске силе и заплијене њиховог најважанијег војводу.

Собне стратегисте и дописници о издисању руске моћи бијаху потрошили све отровне изразе у кућењу главног руског штаба односно отезања плеванске опсаде. На све те, који се као и ми још сјећају дугог стражарења савезничких армија под Севастополјем или немачке армије под бедемима Париза, та критиковања не имадоше великог уплива. Ми судисмо о стварима на мјесту догађаја и не могосмо не признати да је Русија, су тако малим силама са којима поче рат, у кратко вријеме добила много важнијех и неочекиванијех успјеха. Шта више, на мјесто да нам се затезање војничких дјејствâ ушљед плевенског отпора чињаше шкодним за исход рата, ми мишљасмо да се је томе ваљало радовати као некој великој срећи. Без сумње многи ће читаоци држати ову мисао за пâрадокс. Многи ће нас кривити у томе да нас варају симпатије к Русији.

Ми мислимо да не заслужујемо таки укор. Све да и гледасмо сачувати најбољу успомену наших личних одношајâ с рускима официрима свију рангова са којима имадосмо прилику да се зближимо, опет ми ни на који начин не мислимо да се учинимо апологисте (браниоци) »quand même« руске армије, ни да покривамо угодном копреном погрешке и немоћи, које нико боље од нас није био у стању виђети и сажаљевати за време рата 1877 године. Нереди у администрацији, криводушје или крађе и будалаштине у интенданству: код многих ђенерала незнање најелементарнијих опрезности као и лакоћа у прелажењу од најбудаластије ћсмјелости к највећем обезкуражењу. Ништа нам се није од свега тога сакрило. »La confusion générale que la présence de l'empereur et de sa suite introduisait dans l'ensembte des mouvements de troupes«; пусте свађе међу различитим главним квартирима, утакмичења и самољубља, која су неки заповједници требали заборавити у красноме селу, ће бијаху само смијешна, а не преносити у Бугарску, ће посташе мрска и срамотна — све те злоупотребе и заблуде, све те биједе ми смо примјећивали и читалац се је већ могао убједити да ми нијесмо ни помишљали да их сакривамо. А може ли нам то сметати да одамо правицу отличним својствима (квалитетима) руске армије, храбрости и непопуштању руских солдата, њиховој дисциплини и слијепом поверењу у свог главног вођу и напокон мудрости и енерђији с којим је овај (вођа) знао да изврши своју задаћу, у сред толико препона, из којих највећа не бијаше та што му непријатељ задаваше.

Особито када се тиче тако важног догађаја као што је опсада Плевне ваља да се не решава о томе лакомислено него суди здраво и са свом непристрасношћу. На претходећим страницама ми смо се веома старали да у цјелини објаснимо само у атар праве истине све узроке ушљед којих је руска армија напала на отпор код Плевне. Нама остаје да изложимо са једнаком искреношћу резултате што отуда сљедише за даље развијање рата. Неколебајући се објављујемо, да су Руси не обзирући се на тренутно помрчање њихова војничког сјаја много више добили него ли изгубили за време тог задржавања (код Плевне).

Често се је сравњивала Плевна са Севастопољем, али нам се не чини да се пође далеко у томе сравњењу. У ствари, освајање Севастопоља после једанајест мјесеци трудне опсаде даде у руке савезникâ свега само један морски порт, који бијаше утврђен тек у почетку рата и који налазећи се на крају империје руске не бијаше сам по себи од великог значаја. На први поглед није било доста тога успјеха за накнаду великијех жртавâ састојећих се у погибији толико људи и трошку толико новаца. За што се ту ријеши рат и за што Руси по узећу Севастопоља бијаху принуђени да учине мир? Одговора не треба дуго тражити. Савезници у мјесто да падну у погрјешку Наполеона I-ог и да се крену са авантурским походом у сред веома опширног руског царства вољаху сакупити њихове силе на каквој крајњој тачки царства и без труда притегнути туда све непријатељске силе. У тима пригодама Русија губи све добре стране свог опширног територијалног пространства. Шта више, са средотачијем свега рата у Тауриди та опширност служаше више на штету, јер много лакше бијаше Французима и Енглезима да добију помоћ по мору него ли Русима сувим путем.

Из истијех узрокâ савезници су имали велику добит да оставе Севастопољу слободан саопштај са осталим царством: Да бијаше Севастопоља сасвим окружен — предпостављајући да се је то и могло да учини — онда би он изгубио мал да не свој значај.

Ту је по нашему мнењу права сличност (analogie) Севастопоља на Плевну. Што Севастопоља бијаше за Француза и Инглеза 1855 године, то Плевна бијаше за Русе 1877 године, а на име нека исполинска мишоловка, ђе се ловише све живе силе непријатељске.

Руси, владајући преласком у Балкану и имајући осигуран саопштај преко Дунава, имађаху велику добит да се судбина рата ријеши у Бугарској. Русима допаде шака, после три мјесеца опсаде, најбоља Туска армија сасредтачена у Плевни од 80.000 људи,

многобројни ратни материјал и најваљанији вођа цјеле Турске. Мислите ли, да би они могли тако лако и у тако кратко вријеме доћи до бедема Цариграда и да би могли потпуно тако сатрти мусулманску силу, да бијаше Осман-паша $^{8}/_{20}$ Јула ишћеран из Плевне и да он отуда пође да се утврди у Балкану? Није ни мислити, да би се Руси осмјелили поћи у Румелију, премда владаше Шипком, имајући с фланга Осман пашу у Орканији или на другом каквом мјесту. Тада би се рат продужио дуго времена и за савладање Турске требало би да Русија има три пут више војске него ли имаћаше на свршетку рата.

Без сумње бидо би боље, да је главнокомандујући имао под својом командом више војске с почетка рата, да су Румуни и Срби учествовали у рату и да су они запрли Османа пашу у Видину, као што се то захтјеваше по првом плану руског главног штаба. Али, са тако малим силама с почетка, узколебање Румунâ и угрожавање Аустрије, Руси се морају сматрати за срећне, што се Осман-паша заустави у Плевни на мјесто да заузе какво неприступно мјесто у Орканији, давши им доста времена да добију потребиту помоћ. Осим тога, без тијех страшних поражен�код Плевне. Велики књаз не би нигда могао савладати отпор да се повећа дјејствујућа армија.

Али, може бити, упитаће нас когод, кад бијаше такав (критичан) положај, каква потреба нађера ваше Русе да толико пута нападају на Плевну, одкуда увјек бијаху сузбити са великим и крвавима губитцима? За што одма не употребише ту тактику, са којом и успјеше а на име, за што не прекинуше саоштај Осман паше и не принудише га да се покори усљед правилне опсаде?

По несрећи тај начин поступања требоваше више војникâ него ли их је главнокомандујући имао под својом командом. Гвардија и гренадирски корпус, који за тим прекинуше саобраћај међу Плевном и Орканијом, бијаху позвани у рат тек послије трећег напада на Плевну (13 септембра). До њихова доласка руска армија не могаше ни да забрани провоз провијанта у Плевну. Неколико коњаничких региментâ, налазећих са за Плевном, сасвим не бијаху кадри да заустављају турске конвоје са провијантом, које увјек су пратили многобројни пјешаци и артиљерија.

Што се тиче жалосних бојева код Плевне, ми их сажаљеваномо, али ми се не би осмјелили тврдити да су били апсолутно, безкорисни. Ваљало је да Руси покажу у толико више смјелости, у колико бијаху у мањем броју, да на тај начин преваре непријатеља о свом положају. С тога гледишта, како офансивно кретање

армије Великог књаза Насљедника, тако и нападаји на Плевну приношаху неку корист опсађачима, необзирући се на непосредне неуспјехе. Без сумње Руси губише много људи, али и убијаше много у Турака, који, премда побједиоци, нигда не бијаху кадри да судра дан почимљу офансиву.

Погрешке у кретању Турске армије састојаху се по највише у њезином дефенсивном (обранбеном) дјејству. Свака друга европска армија, находећа се у таком стању, могла би да буде фатална ва Русе. У неким тренутцима опсадни појас, који опсађиваше Плевну, бијаше тако слаб и тако нејак да би га Осман паша са свом својом силом могао сломити. Једном (31 Августа) он пробаше да то учини и са офенсивним кретањем к Систову тада дође до Пољшати (Polechati). Али Руси, добив извјешће од свог цариградског уводе, да је у тај дан одређен општи напад на њихове линије, приготовише се к томе и одбише Турке (1).

Заштитници Плевне бијаху жртва те исте погрешке, у коју паде и париски народ у вријеме опсаде 1870—1871 године. Они мишљаху да се је непријатељ утврдио у неприступним позицијама, а међутим у ствари Руси почеше окопавање тек послије трећег сукоба код Плевне (13 септембра) Овај пошљедњи пораз убиједи напокон опсађиваче — Русе, да је баш потребно притећи к блокади.

Главна управа над опсадном радњом као што је познато, бијаше повјерена ђенералу Тотлебену. Недотичући се овде техничке стране те опсадне радње, казаћемо само, да, и послије таких страшних лекцијâ непрестајаху имати жалостан уплив и на даље ратне догађаје колебања, ревност, завист и неслога што све бијаше проузроковано присутношћу цара и његова двора.

Тако, на пример, послије доласка гвардије која нарочито бијаше дозвана да прекине саобраћај Османа паше са Орканијом, у мало фали да у најзадњем часу она не доби сасвим друго опредељење. Цар, који се находаше у Горњем Студену, највише се бриньаше о положају Великог књаза Насљедника. Армија Цесаревића, која бијаше мал да не окружена трупама Мухамеда-Али, лако је могла да буде одбачена к Бјели. L'empereur en consequence insistait beaucoup que la garde fût mise à la dispositiun de son fils, afin de permettre à celu—ci de marcher sur Rasgrad, où il aurait trouvé une solide base d'operations. On voit de suite combien ce plan était défectueux. Méhémed—Ali n'avait rien négligé pour mettre Rasgrad en état de défense. Or, ramener la lutte aux proportion

(1) Nous avons entendu, depuis, Osman-Pacha expliquer comme quoi il n'avait entrepris cette sortie que dans un but de reconnaissance.

d'une guerre de places fortes, en greffant, pour ainsi dire, un nouveau siége sur celui de Plewna, c' était jouer le jeu des Turcs qui, très malhabiles á manoeuvrer en rase campagne étaient, en revanche, presque invincibtes derrière des remparts.

Одвећ боље бијаше оставити армију Великог књаза Наследника да сама мјери своје силе са силама Мухамеда – Али. Цесаревић' по околностима, имао је да ради само једну ствар: да узнемирава непријатеља али тако да га вара о стању своје праве снаге, да наступа ради принуђења Турака к нападању, и да не отступа него колико га принуђава његова бројна мањина. На тај начин могле су се употребити све друге силе да се прекине саобраћај Плевне са осталим турским царством, и да се принуди Осман-Паша на капитулацију са 60.000 најбољих војника, што је морало нанети смртни удар турскоме отпору. — Тако мњење бијаше Главнокомандујућега, које и превлада али свакако са великим трудом.

Прије свега требало је што прије користити се невјероватном немарношћу и безбрижношћу Порте, која и неслушајући понављане прошње Османа Паше принуђаваше га да остане затворен у Плевни. Ђе је морао пре или после да падне. Ми смо слушали из уста самог храброг војног хероја казивање о његовом обраћању к Порти (demarches) одма послије боја 31 Августа за опуновлашћење да отступи Орканији, ђе би основао при Балкану нову Плевну и још страшнију од прве.

Ако на покон плеванска драма престављаше се у корист Русији, у томе успјеху (рускоме) велику улогу могу себи приписати слијепи Султанови Савјетници.*)

Плеванска опсада не сметаше да стратегичка опсадна кретања иду својим редом. Пад Плевне бијаше само питање времена те требало је за раније постарати да се одмах послије тога успјеха савлада Балкан. Тако, чим Оспан-Паша бијаше опасан гвозденим обручем ушљед заузећа Дубњака, одмах двије гвардијске дивизије са свом кавалеријом бијаху послате у кланац од Орканије. Заштита завојиштених позиција повјери се једној гвардијској дивизији и гре-

*) A Berlin, on était entièrement persuadé, après la troisième bataille de Plewna, que les Russes n'avaient plus d'autre parti à adopter que de deposer les armes pour les reprendre après l'hiver avec des contingens trois fois plus forts. Plusieurs fois même on fit parvenir au Czar l'avis de repassser le Danube et de préparer une nouvelle campagne pour le printemps suivant. Telle n'était pas l'opinion du comandant en chef, qui comptait vaincre Plewna encore á temps pour pouvoir, le même hiver, passer les Balkans. C'est pourquoi déjà, au mois d'octobre, il avait ordonné de préparer les vivres pour larmée qui serait chargée de ce passage.

вадирском корпусу. Ђенерао Гурко успје завладати Орканијом и зауставити код Арап-конака Шакир-Пашу, који маршираше к Плевни у помоћ Осману. Околице Орканије престављају такав диван положај за обрану, да се је Шакир паша могао сасвим у кратко време утврдити у Арап-конаку тако да се руга сваком нападу с фронта.

Научени Руси примјером Турским исто се окопаше шанчевима у Орканији на очиглед Шакир-Паше, одкуда су му могли ласно да забране оснивање нове Плевне, што баш и бијаше главна цељ Гуркова похода на Орканију.

После неудаће очајаних напада Шакир-Паше на Гуркове позиције, ушљед енергичног отпора Московске регименте, оба се ђенерала убиједише да им је не могуће с фронта узети позиције један другога, те се послије тога задовољише у надгледању један за другим не мичући се никуда док се не разигра велика драма између Осме и Вида.

Исто тако нијему улогу играше и армија Великог књаза наслједника. Она, са својим узнемиравањем Мухамеда-Али Паше, морала је да га вара на рачун правог назначења многобројне помоћи, која долажаше к руској армије. Турски ђенерао, незнајући у ствари да трупе Цесаревића не добише никаква повећања послије 31 Августа, бијаше особито опрезан у својим нападајима из страха да не сусретне гвардију и гранадирски корпус, који бијаху дошли на војничко позориште. Више пута Мухамед-Али Паша нападаше са великом снагом, али увјек избјегаваше одлучног сукоба. Он послије најмањег успјеха заустављаше се у мјесто да напредује, као да се бојаше да компромитира што задобиваше. Тако на примјер код Облаве Мухамед-Али паша могао је да разбије Русе, да се није преварио сусретнув жестоки отпор ђенерала Дријезена и Тимофејева, те, мислећи да изгуби битку, престаде да напада. Руси пак од своје стране мислећи да су Турци побједиоци, обрнуше леђа и чвршће бјежаше него ли да су их гонили Турци. Хрђави путови, који бијаху сасвим разнесени непрестаном кишом, чинише стање армије цесаревића још критичнијим. Да се Турска армија није тако љуто преварила са својим заустављањем уз таку пуну побједу, Велики књаз Никола био би принуђен да у великој пропорцији ослаби корпус, који опсађаваше Плевну, ради помоћи свом лијевом крилу А будући се то збиваше на неколико дана прије општег напада од 30 Августа, онда се лако види какве су биле послједице смјеопог (напора) Мухамеда-Али паше.

Ми се не ћемо заустављати на потанком описивању узећа Плевне. То је по већој чести веома познато и у памети је код свију

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

тијех, који са неким душевним узбуђењем пратише одбијања Османа паше. Ми ћемо само да кажемо за један факт, који не бијаше примјећен, а који свакако заслужује да се каже. Познато је, да се Осман-паша ријеши на излазак са стране Вида. Храбри бранилац Плевне пред нама је говорио, да тај избор он бијаше ријешио у својој памети на много прије; да он употребљаваше толико упорства у брањењу Зеленијех горâ које доминирају путом од Ловће, само за то, да превари Русе односно његове праве намјере.

А за длаку Осман паша не проби мрежу у коју бијаше упао и не изађе на пут који води у Софију. С таком бујном снагом он нападе на руске линије, да је успјео био пробити кроз прве двије, необзирући се на неукротиму смјеонест солтата, који чуваше те линије. Једна батерија изгуби све људе, који вољаху да погину около својих топова него ли да их оставе. Само на трећој линији, коју је заштићавала Астраханска регимента, сломише се крила Осман паше. Он сам није рачунао да ће његови први нападаји имати таки брзи успјех, те и бијаше заповједио својој резерви да се крене тек на два сата послије почетка боја. То окашњење га и погуби, лишивши га 20 хиљади војникâ, са помоћу којих могао би исто продријети и кроз трећу руску линију и изићи на Софијски друм. Ми се позивамо на свједочанства Принца Карла Румуњског и ђенерала Скобељева, који, чувши да је Осман-паша у разговору с Гос. Макјејевим изразио сажаљење односно веома касног кретања његове резерве, ни мало се не колебаше потврдити, да би Турци тада могли да проломе руске линије са бјеснилом њихова напада.

По казивању самог Османа паше он није знао за кретање Гурково на Орханију и, једном изашавши из Плевне, он би се скоро састао у путу, што ће рећи, да би упао из Сциле у Харибду. Како је да је, а једна је ствар истинита, а на име: Осман паша могао је изаћи из Плевне до Новембра, необзирући се на све дотадање спреме за његово задржање. Поход ђенерала Гурка на Орханију, кога препоручи Главни штаб, али против кога бијаху људи находећи се около цара, само се ријеши ушљед силних настојавања Главнокомандујућега. Тај поход, значај кога на тако славан начин показа се касније, имао је да учину велику услугу у случају успјешног Осман пашиног бјегства из Плевне.

Примједба. Чудновата је то ствар, да се овђе ниједна војничка погрјешка не приписује Главнома штабу; све је неко други крив, али нипошто не штаб. Увјек се хвали Главнокомандујући. Талијани говоре: ogni salmo finisce in gloa, тако и овђе.....

Премда ови чланци исходе из добра извора (бар се тако чини), али су веома пристрасни и дух партајични лако се у њима може назријети, што им је велика мана. Што се тиче спомињања на неколико мјеста у овоме чланку о супарништву, ревности, свађама и интригама међу ђенералима и људима виших војничких и грађанских кругова, што се највеће приписује присутности Његова Величанства покојног Александра II. у војсци, то би за цијело постајало и без Његове присутности. Та господа, која су интриговала у присутности Цара, заиста би интриговали и без њега около Главнокомандујућега. Шта више у народу се је говорило још у време рата не о интригама, о којима се говори у овоме чланку, него о тима који се чинише члановима Главног штаба. Давно се је говорило, да ђенерао Левицки интригује против ђенерала Скобељева и то се је порицало, јер тима интригама прописиваше и неке неудаће код Плевне, а на име, као да једном није шћео Левицки послати на вријеме помоћи Скобељеву. А томе ваљда није крива прусутност цара у војсци. Свима патњама војске у одјећи, обући и храњењу заиста не бијаше крива присутност цара, него криви они, који су се морали старати како о њезином кретању, тако и у храњењу и одијевању, јер без овога послједњега није могуће прво. Напротив, сада са зна по свој Јевропи, да је цар био веома огорчен и ожалошћен, када су му казали, какве је патње подносила војска, а особито рањеници, с којима су бездушно поступали и у хигијенскоме и у хранбеному одношају. А ко је томе крив и ушљед каквих интрига се тако поступаше с војском и рањеницима? Ту је криво нешто друго а не интриге. Позната је ствар, како се у Русији злоупотребљује рекомандацијама или препорукама и какве се препоруке ишту када се што даје на откуп. На много се начина може да дође до каквог масног мјеста до каква откупа. Често се поступа а la Буш (Буш је био дуго времена, ако се не варам 16 година ђенерал-медик флоте и продавао је мјеста и новим лекарима и онима који су шћели унапређење). То су биједе, то су зла која су се укоријенила у души руског чиновништва. И то је један од узрока, за што су нихилисти против владе. Али виша влада ни мало није томе крива. То је гријех руског чиновништва и тај се гријех лако не лијечи, у томе се варају нихилисте. Све кад би се и промјенила система владе у Русији, тај би гријех остао код руског чиновника; ко га може одучити да не узимље «взјатку», да не интригира, да не тражи протекцију па ма у кога било и на који начин било? Взјатка, декорација, повећања на служби, на жалост, код многих Руса више вреди него ли патриотизам. Много би ја мо-

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

гао о томе говорити, али није овђе мјесто. Здрави разум вели да цар није сметао Главнокомандујућем и његовом главном штабу у развијању ратних кретања онако, како им се за боље свиђаше. Ја мислим да завађе, интрига међу ђенералима и другима биле би још веће да није било Његова Величанства у војсци, он са својом присутношћу задаваше страха тима, који би иначе интриговали. Цару није било онда да слуша интриге. Он је имао светијих дужности да врши и вршио је. Не могу а да не саопштим овде у оригиналу шта се говори о томе у одговору на ове чланке о чему ћу и пошље говорити (La Nouvelle Bevue. 15 Octobre 1880. pag. 745—46) и с чим се ја потпуно слажем: Nous citerons, avant tout, la part que l'auteur attribue à l'influence personnelle de l'empereur Alexandre sur les operations de la guerre. — Les avantages et les inconvénients de la présance des souverains sur le théâtre de la guerre ont souvent été débatus. Nous croyons que cette question est essentiellement subjective et dépend des circonstances.

Ce que personne ne contestera, c'est le sentiment patriotique qui n'a pas permis à l'empereur Alexandre de rester dans sa capitale, dans un moment où l'honneur et les intéréts de la Russie se trouvaient si gravement engagés. Chacum devait faire son devoir, le souverain devait faire le sien. — Tous ceux qui connaissent le caractére de l'empereur et celui du soldat et de la nation russe, ne mettront pas un seul instant en doute l'influence salutaire que devaient exercer sur l'armée la présence du souverain, son esprit calme et pratique, sa fermeté d'âme dans les circonstances les plus critiques, son ardent amour pour son pays, et la chaleureuse bonté de son coeur apportant, celon les occasions, tantôt la conciliation dans les conflits personnels qui bien souvent, ont été funestes à la conduite des grandes guerres, tontôt l'encouragement dans les moments de revers, toujours la consolation dans les souffrances inséparables des ces luttes douloureuses pour l'humanité. — Pour notre part, tout ce que nous avons vu et entendu à ce sujet nous parait de nature à mettre au-dessus de toute discussion le grand service que l'empereur a rendu à son pays par son abnégation et son devouement.

Quant à son influence directe sur les operations militaires, l'auteur la dénature entièrement, tant par les faits controuvés sur lesquels il s'appuie que par l'interprétation qu'il y donne.

Il n'ya jamais eu aucun conseil de guere au dessus du commendant en chef. — S. A. J. était entiérement libre de ses operations, et si l'Empereur considérait comme un devoir de ne pas se désinteresser de la conduite générale de la guerre dans ses principales

phases, jamais S M. n'a permis ni à elle — même, ni à qui que ce soit, d'intervenir dans les dispositions du comandant en chef. Le cours de la guere a démontré combien l'action personnelle de l'Empereur a été utile pour imprimer aux délibérations le caractère calme, ferme et pratique qui, dans le moment le plus criticque, a sauvé toute la campagne.»

(Свршиће се)

БАНОВАЊЕ СТЕФАНА ТВРТКА
(1353 — 1376)

од

Милоша Н. Лејиновића

(свршетак*)

Пређе је Твртко помагао Лазара да би се од непријатеља одбранио, и стекао пријатеља, који би, зар, стојао као у некој разерви, да му у помоћ притекне, само кад би овај допао невоље. Сад пак' када се Твртку срећа смешаше, он, и ако је мислио остати у пријатељству с Лазарем, ипак га то није могло уздржати од његове намере. С друге стране, није се могао ништа бојати Лазара, јер прошла година (1375 та) погодила је у срце српску државу.

Тако је дакле бидо стање околних суседа у овој години. Твртко беше то увидео, и намисли да изврши свој жељени план. За краља босанског прогласити се не беше сад мучно, али узети и титулу краља српског, беше незгодно. Назив је ваљало правдати и показати право на српски престо. Лазар је то већ доказао; он је доводио своје порекло од Немањића, по томе, што је његов отац имао за жену тетку Душанову, по деду, која беше кћи краља Милутина.[1]) Ваљало је сад и Твртку доказати да је крви неманићске, како би био у превазн над Лазарем.

Врло је могуће да се бан и пређе сматрао за правог наследника српскога престола, и то одмах по смрти Урошевој, кога је признавао за законитог владаоца. Али после смрти овога, кад ступи на престо Вукашин, овај није могао своје право на српски престо ничим доказивати; право је његово потицало из ондашњег његовог положаја, његовога злога ђенија и надмоћности према другој властели

*) Види «Отаџбину» свеска за Јануар (34) ове године.

1) *Види Трошоша у Гаснику V стр. 60*

Чудноват и редак појав збива се сад у овој години. Лазар се у Србији проглашава за српског владаоца и седа на престо Немањића; он се већ и потписује: «*У Христа Бога благовјерни и саморжавни господин Србимах Подунављу Стефан кнез Лазар*»,[1]) а на другој страни исте године у некадашњем делу Србије, у Милешеву, где почиваху кости српскога светитеља Саве, извршава се крунисање једнога човека за краља две државе. Већ је срушена титула бана босанског; бана више нема, — њега је сад заступао краљ, не само босански већ и српски. Шта би радили пређашњи банови да су нешто могли устати из својих гробова, да виде, коме паде у део њихова мисао о потпуној независности Босне! Али не, — извршена беше много већа мисао; поред независности постављено је још и ново босанско српско краљевство.

Крунисањем својим Твртко не нађе ни на какав отпор. Лудвиг је мирно гледао на догађаје, који се догодише у Босни ове године, и не предузимаше ништа противу њега, а и Лазар не протестоваше противу титуле коју он узе.

Као босанском краљу, ваљало је сад Твртку уредити своју државу. За бановања његова, у Босни не беше чинова таквих као што су у то доба потребовали једној краљевини. Твртко се дакле потрудио да и то изврши, и сад су се морала завести државна звања, која ће његовоме положају одговарати. У том се Твртко угледао на Српску државу. Заведавши чин логотета, протовестијара, потканцелара, пехарника и др. Од сада ваљало му се показивати и посланицима страних држава онако, како ће одговарати његовоме краљевском достојанству. Од сада кад год би какво посланство изашло пред краља Твртка, нашло би га окруженог његовим војводама, жупанима и др. званичницима. Овако се Твртко морао показати и пред посланством, које је послала дубровачка и млетачка република, да му честитају његово крунисање. И Млетци и Дубровник признаваху га за краља босанског.

Још је Твртко направио сад за се краљевске дворе, и то у два места, у Трстивници и Сутјесци.[2]) У овој години већ се спомињу у босанскоме краљевству чинови онакви као и у српској држави за времена Душановог. Без сумње заслужној властели и приврженицима Твртковим, као и онима, који би му могли бити противници, беху подарена висока звања, која се сад заведоше. Сад се Твртку показала била прилика, као оно некада Душану. Он је имао прилике

1) Види Мајкову «*Историју српскога народа*» стр. 87.

2) Види Јукића «*Zemljopis i poviestnica Bosne*» стр. 107, где он напомиње да су Трстивница и Сутјеска (Сутиска) једно и исто.

да створи и сам у својој држави племство личне заслуге. Као што беше добар политичар и мудар владар, Твртко је без сумње и покушао да ово и оствари, јер тиме би се и сам још боље осигурао од властеле, која и ако сад бејаше мирна, ипак остаде у својој снази. За саме планове Твртковe беше то од користи. Замислимо само колико је потребно једноме владаоцу са плановима као што беху Душанови, да ово изврши. Овим би могао бити слободнији, и за свој двор привезати властелу. Уз то, тако великим плановима увек је потребна велика снага; што већа централизација.

Али ово извршити теже је било Твртку него Душану, јер овај последњи не имађаше против себе снажнијег непријатеља као он; — Лудвига се ваљало још бојати, те је тако и у том послу ваљало радити као и иначе — смотрено и лагано.

Ради потпуније слике навешћу овде неке од људи, који су били дворски чиновници. Тако је логотет био Владоје, а дворски логотети Вукосав Стефановић и Мирко Радојевић; у чину ставилца био је Твртко Влаћевић, а у чину подканцелара Томо; протовестијар био је Трифун од Котора, а пехарник Сладић Масловић. Од властеле, који беху знатнији спомињу се у ова доба жупани: Бранко, Вукота и Радислав Прибићић, го том жупан Бјељак и брат овога војвода Радић Санковић, који беху од «хумске земље», и синови казнаца Санка; даље жупан Вукац Чрнуговић, па војводе Вукац, Пурћија и Стјепке Хрватинић; по том војвода Влатко и Храња Вуковић, за којег последњег мисли Рачки да је «без сумње био отац гласовитога мало касније војводе босанскога Сандана Хранића;»[1]) За тим кнезови Вукашин Милатовић из Хума, Прибоје Мастиновић из Босне, Дабиша, Павао Радиновић (иначе Јабланић) син Радина Јабланића, Хеген и Гојко Драгосалићи и напослетку Вукац Владиславић. Влатко Војеводић и Вукомир Семковић.

Ова година прође без икаквог другог знатнијег догађаја и Твртко беше на миру, за шта је имао да благодари приликама, у којима је ово доба био његов заштитник Лудвик.

Карло Драчки још ратоваше с Отоном не успевајући, и прилика је била да ће се натраг морати вратити. Лудвик је дакле и сада морао обраћати пажњу на ту страну.

Крунисањем својим Твртко је збрисао са себе и најмањи знак, који би карактерисао као заштићеника Лудвиковог. Зависност му је у прва времена и користила, али сада не. С властелом је био на чисто, а од папе не бејаше узнемириван. У каквом је положају

1) Види Рачкога «*Pokret na slavenskom jugu.*» Rad jugoslov. akadem. књ. II. стр. 90.

био пре према папи, у таквом је баш и после остао када се прогласи краљем босанским. Од 1373-ће године налазимо једну посланицу папину фратрима босанским, у којој им он даје право »да употребе сва средства како могу боље управљати са следбеницим вере римске, будући да тамо жупа и жупних цркава нема« [1]). Из овога се да видити како је стојала Босна према римској столици. Папи и ако није било спречавано упливисати и шиљати проповедике да обраћају јеретике у католичку веру, ипак сва та слобода није била довољна за остварење мисли, коју су и он и претходници му тежили да остваре. Твртко је са те стране могао остати на миру; он није хтео — као што смо помињали — водити борбу верозаконску, и не спречујући слободу вероисповести ни Патаренима као ни следбеницима источног православља, отворио је и католичкој вери пролазак у Босну Па и да је ма како био страстан приврженик источног православља, могао је бити убеђен, да римокатоличка вера не ће успети, јер иђаше с језиком неразумљивим и с туђинштином.

Али поред свега тога не треба мислити да се и од године 1369—1376 није налазило покатоличених и Патарена и источноправославних. Ваља само знати, какво је тада било верозаконско стање у Босни. И међу Патаренима као и међу источно-православнима налазаше се људи који не познаваху управо своје вере. То се даје видети из испитâ које инквизитори држаху над разколницима. Дешавало се да сам свештеник не знађаше у шта верује, а ли је његова вера онаква какву проповеда патаренска јерес или какву исповеда источно-православље; он је знао само да верује у једнога бога, и то је све. С тога је то каталичкој пропаганди ишло на руку да себи прибави што више поклоника, али је при свем том слабо успевала. Патаренска јерес беше још и тада јака Она и ако је од тринаестога века почела мало по мало опадати ипак беше доста снажна да се одупире католичкој пропаганди, јер беше још из раније придобила за се срца, што и јест најглавније. Пропаганди је њена мисија тешко ишла за руком, а Фрањевци, калуђерски ред, који ту мисију беше на се узео, мало је могао обрадовати папу својим успесима. Босна је још била *sentina foetida* за папе; у њу се још »стицаху талози кривоверства«. Па не само да је она постала средиште за јеретике на балканскоме полуострву, већ њене општине стојале су у свези са општинама на западу. Папе дакле нису могле јерес са свим уништити ни у Италији а покушаваху да је утамане у Босни. И поред све воље и

1). Види »*Arkiv za jugoslavenksi poviestnicu*« књ. II. стр. 13.

брижљивости папских инквизитора клица расколништва не беше угушена. Ови дакле јеретици пошли су да би се боље у вери утврдили и ојачали у Босну, и ту слушали науку од патаренских крстјана. То се најбоље да видети из извешћа једног посланика папиног, инквизитора Фратра Антонија Септа де Савигљијања. Он држаше испит над једним већим свештеником у горњој Италији, који беше расколник. Испитујући га увери се инквизитор да је то богомилски јеретик, и из његових речи јасно се увиђаше наука патаренска као нпр. из овога »quod deberet credere, quod deus non creavit seu fecit aliquam rem visibilem, sed mundus iste et omnia alia visibilia a diabolo, qui cecidit de coels, erant creata et facta.... item quod non est credendum duodecim articibus fidei, nes intertem sacramentis ecclesiae: ilem qnod crux non est adoranda« [1]). Уз то још наводи инквизитор да је речени свештеник исповедио, да је »близу 10 године, како је од Петра Патрицијa био одаслан *у Славонију* (*под тим он разумеваше југославенске земље*) *да онде савршено и потауно научи науку од учитеља станујућих онде у месту, које се Босна зове, и тај је господин под краљем рашким* (*погрешно разумевање*); – даље вели извешће: »а речени Петар даде му на пут десед форината, и дође близу Тане, и не пође даље због хрђавог времена и непогоде на мору, и врати се у Чијеру«. Из свега овог потврђује се оно наше горње тврђење да је католиштво доста слабо, скоро никако успевало. Но ипак напрезања пропаганде не беху са свим узалудна, јер се од 13 и 14 в. католиштво почиње по Босни ширити.

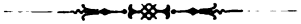

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Слике из српске историје *од Станоја Бошковића. Ново прегледано издање. У Београду у штампарији краљевине Србије. 1882. на 8-ни стр. XXXII, 187. Са предговором издавача Јована Бошковића и биографијом писчевом од Јов. Туромана.*

Има момената у нашој старој историји који су нашли одјека у народним песмама и причама. Народна фантазија је те догађаје или личности тако изменила, улепшала и према свом укусу удесила да се у њима једва што може наћи историјског. Народно схваћање

1) Види Рачкога »*Bogomili i Patareni*« Rad. jug. akad. књ. VIII. страна 130.

појединих догађаја често је из темеља противно оном што нам историја о њима вели. И популарисати историју таквих момената врло је тугаљива ствар. Ако се писац држи традиције, онда није историја; држи ли се историје, шта ствара тад код свог читаоца? — Велику забуну. Па кад би писац могао бити кадар да га из те забуне изведе, онда и боже помози! Али ко ће доказати таквом простом човеку, за кога се историја и популарише, да су све оне песме што их је слушао или читао из темеља неистините?

Ауторитет једне књижице (он о писцу и не води рачуна него само о наслову књиге) не може бити толико јак да сруши његове идеале — Марка, Милоша, нити да узвиси омрзнуте личности — Вука, Јерину.

У његовој памети остала је истина успомена о служби Марковој Турцима, али му опет он вели: и ако си турска удворица, ал' си опет наша перјаница. Он је њему нашао извињење и што није дошао на бој на Косово. Али ће га ово ипак збунити. Створиће се у њему нека неверица, и он неће више са оном ватром читати и слушати песме о њему кад се сети да се дизао на омиљеног цара Лазу, и да је своју земљу предао Турцима и служио им.

Било како му драго с Марком, традиција народна зна да је он делија и да ће се «за инат потурчити,» али шта ће бити са Милошем и Вуком, шта са Јерином итд. Ко му сме у очи рећи да је племенити Милош Обилић врло проблематична личност у историји? Ко сме казати да је издаја Вукова веома у питању? Ко сме тврдити да га је Јерина нагонила да јој кулуком зида куле и градове из државних а не из себичних интереса?

Историја вели да је српска држава средњег века била туберкулозна, те је од тако огромних последица и могла бити за њу катастрофа косовска. Али простом народу није довољан узрок за погибију косовску ни свађа зетова царевих, нег се цар Лазо приволео небеском царству!

Код њега су тако пречишћени и утврђени појмови о томе, да би се он само насмејао кад би му ко противно доказивао.

Слике из српске историје које су пред нама изишле су први пут пре двајестину година и то свака за себе. 1. *Смрт деда Немањина*, у Даници за 1860. Нови Сад. Четири што иду у засебним књижицама, као «Прилози уз живописане слике из повеснице српскога народа од Павла Чортановића, сликара: 2. *Породица цара Лазара*. Нови Сад 1860, — 3. *Југ и Југовићи*. Нови Сад 1860. — 4. *Кнежева вечера*. Нови Сад 1861. — 5. *Бој на Косову* Нови Сад) 1862. — *Деспот Ђурађ* III. Бранковић VII, у Летопису 104 (1862 II Будим 1862.

Слике Чортановићеве рађене су по традицији народној, и ови прилози уз њих потпуно им одговарају. *Историјски материјал што је употребљен у њима, подлежи данас јакој критици.*

У слици Породица цара Лазара нема много традиције; у сликама Југ и Југовићи и Кнежева вечера половина, а у слици Бој на Косову готово је све сама традиција народна.

Он је склонио старога Југа из његове државе у Лазареву, извео га на Косову са свима Југовићима, довео на Косово чак и Твртка босанског, узвисио Милоша, оцрнио Вука, итд, итд. Али кад је све то тако урадио није требао да дира ни Марка Краљевића Описујући владу цара Лазара највише се окомио на његове сударе са Марком, и ако је Лазар имао и са другима доста посла. Кад није могао узвисити омиљаног народног јунака Марка до оне висине како га песме сликају, требао га је обићи. Кад није могао утврдити, није требао ни раскидати побратимство Марка, Реље и Милоша.

То би била једина замерка овим сликама (другој, трећој, четвртој и петој) писаним за народ и по његовим традицијама.

У предговору издавач вели да су ове слике намењене »широј публици, ослобођеним крајевима и *школској омладини.*« Кад се историја за школу популарише (овде нарочито мислимо средње школе) онда се од истине не сме одступати. А да популарно написане слике из историје послуже у једно и школи и народу треба да традиција народна или не допире до њих или да није у контрадикцији са историском истином. Тај је случај код прве и у неколико код друге слике. За «смрт деда Немањина» не само да не зна ништа народна традиција него је то доба и историји врло тамно. А «Породица цара Лазара», с малим изузецима, није у контрадикцији са историјом.

Према овоме ове слике су врло згодне за ширу публику и ослобођене крајева, а за школску омладину ваљало би, по нашем мишљењу, популарисати историју на основу историске истине, а никако на основу народне традиције.

«Деспот Ђурађ III, Бранковић седми» добар је прилог историји српској онога доба.

У додатку је леп превод с грчког у духу народних песама «Бегунац Лељо» (из Мосха прва Идила).

Местимичне исправке и допуне ових слика у овом новом издању мало су допринеле већој вредности њиховој. *Чистота и правилност језика је за углед.*

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Стил је тако диван како се ретко налази, и ја се не могу уздржати а да не наведем неколико места. Смрт деда Немањина овако почиње:

«Где је Скадар, некадашња престоница у држави српској, од травунскога града Требиња, па какав се страх усели у Јакинту, ту младу жупаницу, невесту Бодинову, а све од браће, или управо од стрићевића Бодинових! Њезиних осам девера, осам гласовитих јунака травунских, није само да јој нису омилели, него су јој омрзнули, крвно омрзнули; она у њима гледаше људе, који ће по смрти Бодиновој кадри бити да свргну с престола српског и њу и синчића јој Ђурђа; она стрепи, да јој убојник Бодин не би ласно гдегод у рату погинуо, па куд би се она онда дела од толиких и тако силних девера и њихова силна порода?« итд.

А кад је Бодин по наговору њеном затворио у тамницу два своја стричевића Бранислава и Градислава и сина му Берину, услед чега се после и дуги рат изродио, онда му Јакинта при опсади Дубровника овако говори:

«Ено ти Радославићи (синови његовог стрица Радослава, од којих је он двојицу држао у тамници а остали побегли и затворили се у Дубровник) крдишу данас једну чету а сутра другу; данас ти једног јунака опреме са света, а сутра другог; опремише ти ето и Косару (њеног љубимца); — па данас сутра кад тобе нестане, биће исто тако и са твојим јединцем, па онда и са мном, кукавицом: а ти још држиш и храниш крвнике своје у затвору скадарском! Зар они нису већ одавно заслужили смрт? Зар нису ради моје љубави к теби, ради моје бриге око твога синчића и наследника, па и са данашње жртве и жалости (тога дана јој је погинуо љубимац Косара) праведно заслужили мач?» И Бодин их погуби.

А зору када је освануо дан битке косовске овако описује:

«Међу тим, поноћи беше дубоко превалило, — — већ је и зорица пуцати почела, а бујни страховити Видов дан још није укасао лица. Сунце се данас помрачило: оно сунце што је било навикнуло да кроз толико прошлих векова гледа само славу и победу српских јунака — није смело данас да изађе? оно се застидело од неслоге и раздора косовских Срба, па се скрило у црне облаке, те је ту погасидо своја светила; оно не ће да сија онда, кад се сахрањује српска царевина и злосрећни потомци силног Душана; не ће да гори онда, кад се опева тело светога Лазара и тело бесматнога јунака Милоша Обилића; не ће да слуша тешке клетве, што падају на подлу издајицу Вука Бранковића — а то су ти љуте стреле, које сваког Србина морају да мину, чим се се сети, како је сахра-

њена општа срећа српска, — него је место жаркога зрака напустило олују и буру, да Србе кара, те да им приговара: *"Није се тако борио силни Душан; нити је тако чинио славни Немања, ни велики сриски Доброслав»....*

Могло би се још ваздан набрајати лепих пасажа; управо цела књига је така: нема ни једног места које би било досадно, сувопарно.

—ρ

ИЗ ПОЗОРИШТА

Репертоар месеца Септембра.

Репертоар овога месеца био је састављен од комада најсупротнијих драмских врста и најразностручнијих система. Све драмско шаренило изнесено је пред публику. Изгледа као да је тиме узета публика за нишан, а поједини комади, као пушке разних система за гађање. Нема сумње, да се оваким начином проматрања сазнаје најбоље за укус публике, и да се тако може најпоузданије дознати, шта који комад доноси — позоришној каси. Али овако утилитарно гледиште у колико има свог оправдања у нужди подмирења материјалног опстанка самог позоришта, у толико критика као неповољни литерарни симптом, мора сваком датом приликом осуђивати. Прво већ с тога, што би такав правац доводио до врло погрешних резултата; а друго, што би се тиме позоришту одузео његов прави задатак васпитавања. Погрешни резултати састајали би се у томе, што би се могло за комаде који привлаче публику, извести, да су добри, ма они били и највећи књижевнички олош. А тиме опет, што би се услед материјалних успеха морало угађати вулгарним и непречишћеним укусима публике, задао би се смртни удар увођењу класичних комада не нашој позорници. Пратећи од више година овамо све мене, како спољне, тако и унутарње, којима је подложено наше позориште, ми смо дошли до убеђења, да је само *добра игра* глумаца била, и да ће и од сад бити једина и искључива чињеница, од које ће зависити, оће ли поједини комад, бити добро посећен или не. На позоришним цедуљама публика гледа прво ко игра, т. ј. распоред улога, па за тим наслов комада. О томе се може уверити сваки, кад се оне раздају, или ако мотри на публику кад долази да вади улазнице. Према томе, кад се класични комади добром и промишљеном игром буду једном учинили разумљиви свакоме без разлике

ступња образованости, ван сваке је сумње, да ће и они моћи привући велики број гледалаца и тако поступно упливисати у васпитном духу на сваког без разлике. А то, што још немамо глумаца, који би могли да нас дигну до појимања карактера, страсти и других животних принципа, које налазимо у Шекспира, Калдерона, Молијера, Корњела, Расина, Шилера и других славних драмских песника, чини, те управа народног позоришта мора увек бирати такове комаде, који својим крупним ситуацијама и сокачком лакрдијом не изискују никакву особиту глумачку вештину. На такове комаде, публика јури, као и у акробатске представе и друге детињасте пантомине и салтимбаклуке. И докле се год не будемо постарали, да публику привучемо у позориште, глумачке вештине ради, а не ради шаренила самог комада, дотле ће наше позориште морати избацивати у ветар све своје најбоље фишеке, и никад се не ће погодити онде, где треба да се погоди.

Овако огорчено негодовање мора се побудити код сваког, који је гледао, шта се код нас ради са урнецима, којима ни векови не могоше порушити лепоту, као што је нпр. са Моретовом „Доном Дијаном« (управо: мило за драго = El desden con el desden): Овај бисер међу најбољим комедијама свију векова, којим се ките најкултурнији народи само у данима свечаних књижевничких прослава, одигран на нашој позорници, спао је испод лажног бисера чергашких накинћура. На онда како чудо, што публика сматра да је новац, који даје за гледање овог комада залудо потрошен; како чудо, што те од пустоши позоришне дворане, кад се он приказује, хвата стра? А има ли међу тим комада, који би истинскије могао да наслика како се пробуђује и распирује љубав, него што је то случај са Доном Дијаном? Није нам намера да пишемо опширан реферат о овој дивној комедији: навели смо је само да покажемо, какви су метци овим репертоаром узалуд бачени. — Са свим другу судбу доживели су Малетићеви »*Српски Ајдуци*«. Они су напунили кућу. Овај комад и ако је сувише проучен и технички доста брижљиво израђен, брижљивије можда, нег што би тако прост предмет и поднети могао; нема ништа што би га осигурало од заборава после четвртине једнога столећа. Приказивање његово извршили су махом глумачки питомци, али то није сметало публици, да прати с задовољством ову ненаситиму кланицу жртава. — За овим комадом представљена је Скрибова комедија »Министар и Свилар (Bertan и Ratoń). Морамо бити правични и признати, да је овај комад прилично одигран, чему је у неколико допринео и сâм облик ове комедије, која, и ако је фабрички израђена, носи ипак на себи

печат најумешнијег модерног Аристофана за камарилистичке трагикомедије. У овој комедији у живој радњи износе се кратким потезима, али ненадмашном верности све основне црте околине Христијана VII, данскога краља, и ступањ политичке зрелости популације Копенхага. Овај су предмет, нарочито због Струензеа, прерадили Немци у небројено варијација, али увек својственом им занесеношћу. Публика се добро одазвала и тапшала је тако живо, као да то није она иста, што је гледала сродну комедију »Рабагаза,« који ни из близа није тако оштра сатира против бесвесне масе, као овај »Министар и Свилар«. Одигране су и две позоришне игре: Бертрам Морнар и Црни Лекар и то прва са ројалистиким а друга са хуманитарним тенденцијама, па како су се обе преживеле, то их ми прелазимо ћутке — То већ не можемо учинити са »Маркизом Вилмером« од Жоржа Санда и »Старим Баком“ од Сиглигетија. «Маркиз Вилмер» је роман прерађен у драми. Садржина му је пишчева вечита тенденција: еманципација жена, а у овом случају, по на особ гувернантâ. Имајући несавладљиву аверзију према овим женским језуитима, искључујемо се од суђења по овом делу, признајући безусловно да се у мотивацији карактера огледа мајсторска рука ђенијалне романсијерке. Овај комад мора да је био уврштен у ово-месечни репертоар из галантерије према госпођама; али оне су се учиниле, као да нису ову пажњу разумеле.. За то је опет »Стари Бака« изванредно добро прошао. Ја нисам никад могао да разумем, за што се ми тако туђимо од Мађара, кад нас не само политички, но и културни обзир упућује на узајамицу и пријатељство са мањим државама и народима на Истоку. Шта смо омразом добили, тешко да би се показало повољно по нас; али шта смо изгубили, може сваки увидети, који самостално, а не по примљеним шовинистичким фразама о томе промисли. Тражећи један зрачак милости од великих сила и подражавајући у свему великим народима, ми смо неприродно развили своје интелектуалне потребе, пустивши Мађаре да заузму литерарно земљиште, које одговара источном интелектуалном развитку. Тиме омо изпустили из руке једну од најморалнијих моћи. којим нас је природни положај обдарио и пустисмо Мађаре да сами буду носиоци културне мисије на Истоку. Њиова је књижевност самостална и ниче из народног стабла и с тога је она најприступачнија источним народима и даје се најлакше код њих одомаћити. За то имамо примера у свима досад преведеним мађарским делима. Ми их тако присвајамо, као да су урођене с нама. Јокај и Сиглигети могу с правом поносити, да су освојили Исток. Ово је жалосни факат, који ми

узгред спомињемо, али њим би требало, да се мало озбиљније за нимају они, који руководе аспирацијама српског народа. Стари је Бака верна слика мађарског крвног пореза код сеоског сталежа, и за њега причају, да су врло озбиљни мађарски критичари, коју су га гледали на српској прекосавској позорници, изјавили, да га Срби са бољим разумевањем и од самих Мађара, приказују. —

Пошто смо тако летимично пропратили старе комаде, да застанемо мало више код новитета, којим нас је почастио ово-месечни репертоар.

»Марија и Магдалена" од Павла Линдау, по свој прилици мора да је из каквог обичног романа повађена драма. Али прерада драмска врло је невешта, јер се на њој голим очима виде траке и повоји од романа, тако да се најглавнији драмски моменат, размршавање заплета, врши дугачком причом, у место сходном каквом радњом. Свар је иначе доста интересантна; јер се у њој износи један *женски* херој дискреције. Марија не хтевши издати љубавне тајне своје школске другарице Магдалене, постаје жртва неоснованe сумње напрасног јој оца, и иде у свет, да се врати као славна глумица и да нађе у лакомисленој Магдалени своју мађеху. Комад је овај претоварен немачким спорим духом и претераном афектацијом, а салонски коверзацијони тон који тобоже у њему влада, потврђује опште мњење, да ће Немци, док их год буде било, бити ограничени на салонска кретања и уживања. Њихово несносно цитирање песника не ће од њих моћи никад измамити ни један самостални истински осећај и духовит израз у друштву. Али све ово не би ништа сметало, да се овај комад допадне; да није било злосретне игре једне од насловних јунакиња у најодсуднијем моменту. —

Сад да завршимо овај преглед са „Севиљским берберином," од Бомаршеа. Ова комедија има велики историјски значај. У њој је драматизирана славна изрека Абе Сијеа: »Трећи сталеж још није ништа, али он ће нешто, он ће све бити«. Демократично-ревулуционарна основна мисао ове комедије састоји се у значајној околности, што у њој берберин Фигаро, дакле човек из најнижег реда друштвене хијерархије, игра главну улогу и надмашује својим умом и бистрином лица из највиших сталежа. Кад се узме у обзир, да је ова драма одиграна у Паризу 1775 године, онда прје претерано тврђење, да су Французи у Севиљском берберину наслутили црвену капу и претечу фанцуске револуције. Басна је по себи отрцана прича о једном матором стараоцу, кога вуку за нос, што је хтео да узме за жену, своју младу пупилу. Али израда овог

материјала, тако је пуна снаге и грације, дијалог се тако сија виспреношћу, вицем и пакошћу, да се бољи сплеткарни комад, не да замислити.. Управа народног позоришта изглађује овим комадом своју погрешку са »Рабагазом«; а ми желимо »Севиљском берберину«, добру клијантелу.

Хајим Ç Давичо.

БИБЛИОГРАФИЈА

В. М. Г. М., Ко је пријатељ Србији? Од — — — —. Београд 1882. Штампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац) 16-на, стр. 100.

Верн Жил, Четири месеца на мору. Путничке белешке Ц. Р. Казалона. Приповетка — —. Превод с француског. Београд. 1882. Краљевско-српска државна штампарија Накладом књижаре В. Валожића. 16-на, стр. 166., 1. л

— — **Јулије,** пет недеља у Балону. Путовање по Африци. Француски написао — —. Друго издање. Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду. 1882. Штампарија Фукса Новоме Саду. 16-на, стр. 362.

Вучетић Никола, Ђердан. Приповјетка из живота народа српскога у Лици и Крбави. Написао — —. Издање књижаре Луке Јоцића и друга у Новом Саду. Штампарија А. Пајевића у Новоме Саду. 16-на, стр. 62., 1. л.

Данић Јован Др., Систем хигијене од Др-а Едуарда Рајха. Превео— — — —. Свеска трећа. Дијетална хигијена. У Београд, Краљевско-српска државна штампарија. 1882. 8-на. 1. л. стр. VII., 420.

Чини дванаесту књигу другог одељка «Српског архива за целокупно лекарство,» што га издаје српско лекарско друштво.

Даничић Ђ., Приповетка из старога и новога завета. Превео — —. Панчеву 1882. Накладом књижаре Браће Јовановића. Штампарија Браће Јовановића у Панчеву. 8-на, стр. 140., 2. л.

Daničić Gj. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svjet izdaje Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Obradjuje — —. Dio I. Svezak 4. Buka — češulja. (svršetak prvomu dijelu.) U Zagrebu 1882. U knjižarnici. Lavoslava Hartmana na prodaju. Tisak dioničke tiskare. Вел. 8-на, 1. л. стр. 721. — 960.

Извештај, годишњи о стању богословије у школској 1881-2 години. У Београду, краљевско-српска државна штампарија. 1882. 8-на, стр. 47., 2. л.

У књизи је чланак проф. **Ј. Илића,** «Основи начела моралног развитка друштеног.»

Јовић Мих., Српска историја. удешена за данашњу осн. школу. Удесио — —, учитељ. Издање Штампарије задруге штампар. раденика. Београд Штампарија Задруге штампарских раденика, 1882. 16-на, стр. VIII., 155.

Карић В., Земљопис за ниже разреде средњих школа. По најновијим изворима написао професор — —. Треће поправљено и попуњено издање, са

10 слика у тексту. Део I. Топски земљопис. Београд 1882. Штампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац.) 8-на, стр. XI., 70., 1. л.

Катавасија, мала, за употребу школске младежи. Панчево, 1882. Накладом књижаре Браће Јовановића. Штампарија Браће Јовановића у Панчеву. 8-на, стр. 64.

Краљевић Марко и други јунаци српски у народним песмама. Накладом књижаре В. Валожића.. У Београду, краљевско-српска државна штампарија 1882. 8-на, 1. л. стр. 160.

Лекић Ст., Критика на Оберкнежевићеве латинске и српске примере, са кратком науком о правилним латинским облицима за I. гимназијски разред. Написао (са обзиром на то, како да се учи латински језик у гимназијама) Проф. — —. Прештампано из Просветног Гласника, год III. свеска 10, 11, 12 и 13. У Београду краљевско-српска државна штампарија. 1882. 8-на, 1. л. стр. 82., 1. л.

Летопис Матице српске. Уређује А. Хаџић. Књига 131. 1882. Свеска трећа. У Новоме Саду, српска штампарија Дра Свет. Милетића. 1882. 8-на 1. л., стр. 153.

Мостић J. П., Калифорнијске приче од Брет Харта. Превео — — —. У Београду. Штампарија српске напредне странке. 1882. 16-на, стр. 65.

Радић Ђорђе Др., Кромпир. Написао Проф. — — —. Са 40 бојадисани слика, са VI табала и 64 слике у слогу. У Београду. Штампано у државној штампарији 1882. 8-на. стр. III., 4. л., 186., 3. л.

Слике из светске повеснице за више девојачке школе и више разреде народних школа. Панчево 1882. Наклада књижаре Браће Јовановића Штампарија Браће Јовановића у Панчеву. мал. 8-на, стр. 105., 1. л.

Фрачковић Т. Миша, О човеку, Спомоћна књига за учитеље, васпитаче и ученике осн. нар. школа, По најновијим писцима написао — — — народни учитељ. Друго издање. Панчево, 1882. Наклада књижаре Браће Јовановића. Штампарија Браће Јовановића у Панчеву. 8-на, стр. 46., 1. л.

ЖИВЕО
КРАЉ МИЛАН I.

Ово је први поздрав који имају уредници и сурадници „Отаџбине“ за своје читаоце после страховитог тренутка, који су преживели 11. Октобра 1882.

Тога дана записано је у ону књигу, која се зове историја српског народа, и у којој на жалост има више крвавих но светлих страна, још једно злочинство.

Жена једнога човека, који би — као војник — био стрељан због пљачкања, да није убијен као велеиздајник, пуцала је у цркви на Онога, којега су претци из развалина српскога царства васкрсли нову

српску државу, који је тој новој српској држави дао не само уставност већ и све најдрагоценије грађанске слободе, који је ослободио из турског ропства више српских земаља но што их је било у Немањиној држави, који је најзад створио нову српску Краљевину!

За све то што је Краљ Милан привредио српскоме народу, хтео је онај изрод женски да Му плати револверским куршумом у срце....

Та љага женскога рода није ни помислила да њен револвер може убити не само једнога човека, мужа и оца, већ да би убио мир, срећу и правилан развитак српске отаџбине, да би се Србија тиме вратила назад у свему за читаве десетине година.

Није наше да испитујемо, да ли је тај атентат противу Круне Српске, потекао из сумануте жеђи за некаквом крвавом и жа-

лосном славом уништити оно што је једном читавом народу најдраже, или је то био знак оног политичког беснила, од којега подједнако гину и цареви, ослободиоци мужика, и најпоштенији председници најнапредније републике.

Тако исто нећемо се упуштати ни у психолошка испитивања, по којима би то злочинство потицало бајаги из увређеног срца, јер ми смо видели гдекоју мајку, која је изгубила јединца сина, што га је васпитала својом надничарском зарадом, да јој буде хранилац и потпора у старости, па смо се уверили да је време кадро и *такве* ране да залечи. С тога ми не можемо ни да поредимо материнску љубав и материнско очајање са развратним чулним осећањима једне *такве* жене...

Што ми имамо да учинимо то је да из свега срца благодаримо Божанској милости

која нас је до сад чувала, и која је и тога дана сачувала узданицу српског народа.

Само онај, који је икада преживео ужасан тренутак, у коме је могао да изгуби мајку, или оца, или јединче своје, само онај може појмити са каквим је осећањима 11-ог Октобра 1882. цела Србија загрмела:

„Живео Краљ Милан I.!“

Уредништво „Отаџбине“

ГАВРАН.

(Едгар А. По)

Било тако једном ноћу,
Зарио се у самоћу.
Очи мутна суза поли
А само ме срце боли.
Бију мисли као лава
Из давнашњих заборава.
Већ сам био пола у сну
Кад на вратма нешто шушну.
«Мора да је путник каки
«Залутао, мишљах ја;
«Блудио је, трпио је,
«И сад тражи мало сна«.

У декембра црном добу
Досадно је ка' у гробу.
И сама вас ватра жаца.—
Неку чудну светлост баца
Ох, када ће сванут', Боже?
Та да с' барем читат' може!
Гледам књигу, ал' за наго,
Све на своје мислим драго.
«Леоноро, Леоноро!
«Ја те љубим још и сад:
«Ти на небу међ анђели,
«Мене стег'о црни јад.»

Док зашушти, зажубори,
Мислим кућа пада, гори;
А завеса кад се весне
К'о да нешто страшно тресне.
И до сад сам за страх знао,

Ал' га нисам осећао.
С мека срца себе корим,
Па га храбрим, па му зборим:
«Ко би сада куцн'о»? рекох,
«Померио пута неко —
„Бог му један јаде зна!
«Трпио је, блудио је,
«Па сад тражи мало сна»

Ту од страха мало данем,
Па на ноге храбро станем:
«Господине, или дамо,
»Изволите ући само!
«Не питам вас: ко сте, шта сте?
«К'о у својој кући да сте....
«Уморан сам малко био
»Па ме санак преварио;
»Ћуцали сте врло ти'о,
«Па сам једва осетио.»
Ту отворих врата широм —
Несигуран дрзак крак,
Ал' на пољу нигде никог,
Само ћути црни мрак.

Ох поноћи, тужна слико!
Чекам, гледам — нигде нико!
Је л' то би́ла сабласт жива
Што је тако очекива?
Или сањах, — душа жива
Што пре мене још не снива?
Заман чеках питах: ко је?
То ј' лупало срце моје.
Са̂м сам викн'о: «Леоноро!»
Ох, ал' одзив варат' зна!

У собу се опет врн'о
Сав раздражен, сав претрн'о;
Ал, гле! опет неко ступа —
Неки ђаво опет лупа!
Без ничега ово није,
Биће да у прозор бије.

Загонетно да не б' било.
Отворимо једно крило.
«Ал' почекни срце моје;
«Послушајмо хладан ум!
«То на пољу ветри ује,
«Ништа, ништа, само шум!»

Гурнух прозор у мрак густи,
Из мрака се гавран спусти,
Поносни се крили вије —
Погле само колики је!
Па како се важан прави,
Нит' ме гледа, нити здрави.
Па покислим крил'ма ено
Поносито, госпоствено,
На попрсје минервино
Изнад врата стаде сâм.
Мене гледа равнодушно
Као да сам сињи кам.

Тешко му је било ући
А сад може да се пући·
Гледа гордо, мрко, немо —
Како да му с' не смејемо!
«Ма да не знам ко си, чиј си, —
«Од рођења лукав ниси;
«За чим тежиш, за чим удиш?
«Кад по ноћи тако блудиш?
«Кажи мени о мој врану,
«(Ако ти се име зна)
«Како су те тамо звали?
А вран гакну: «Никада!»

Гледећ' птицу мýком мукох,
Од туге бих зајаук'о!
А и она, гор' са зида,
С мене ока свог не скида,
У те очи гледах живе
Са јастука од кадифе.
Чудне очи, чудно гледа!
Отрћ' ти се ласно не дâ!

А груди ми бол раздире —
Да л' их, Боже, она зна?
На јастучић од кадифе
Не ће сести — никада!

Са огњишта светлост сјаје,
Једва дишем, запара је,
К'о да каде свети дуси
Путујући по ваздуси.
«Небеса су за те марна,
«Леоноро светозарна!
«У себе се, срце, сави!
«Преболи је, заборави!
„Љубило си, љубила те, —
«Бесмо себи срећа сва
«Сад одахни, одмори се!“....
Гавран гакну: «Никада!»

«Нек, госпоство твоје каже,
“Црна птицо, или враже:
»Из каквих те црних зјала
„Бурна сила довитлала?
«Јеси л' гласник жића, мрења,
«Ил' гоњења, искушења?
«Да л' да с' надам рају, аду?
„Има л' лека моме јаду?
«Ох навести жељу моју —
«Можда ј' тамо когод зна?
«Ох навести жељу страстну!»...
Гавран гакну: „Никада!“

Злогласницо, каж' ми право! —
„(Била птица или ђаво,)
«Преклињем те Богом ето —
«Свим на свету што је свето!
«Да ли ћу је крајем летâ,
«На капији оног света,
«Сред анђелског видет' кора —
«Име јој је Леонора?
«Светитељку Леонору
«Хоћу л' икад' видет' ја?
Гавран гакну: «Никада!“

Зар ми и ту смисла многа —
Једна речца од три слога?
Ал' кад чух је, — стид је каз'ти —,
Од чуда се запрепастих.
Јер, истину ваља рећи;
Ко б' и био јунак већи
Кад му дође тица 'вака
Из поноћи, из облака,
Па над врат'ма на попрсје
Стане црна, мокра сва,
За име је заман питаш,
Само гаче: «Никада!»

«И ништ' више, госте пусти?
«То ли све је што изусти?
«Ил' си срце, јада пуно,
«У ту једну речцу ун'о? —
«Шта л' ти душу тако стврдну?....
Вран да једно перце мрдну.
С висине ме мрко гледну,
Али мени — баш ни једну!
«Многи друзи издадоше,
«Сутра и ти — који зна?
«Као и све моје наде»....
А он гакну: «Никада!»

Мудра речца; страшно звони
За све које судба гони.
То ј' изрека можда стара
Негдашњега господара,
Ког су многа чуда била
Па је птица утубила?
Несрећан је, можда, био, —
Све што ј' им'о изгубио?
Звезда наде утрнула,
Тврди усуд ништ' да дâ;
Све његове горке песме
Закукале: «Никада!»

Гавран ћути; ја се грејем,
Код свих јада још му с' смејем,

П' онда , најзад, шта му знамо,
Да се ближе упознамо!
На столицу неку седо',
Скротив руке, птицу гледо,
А јато се крену мисли
Чудну речцу да рашчисли.
Тајанствено, чудновато!
Откуд птици речца та?
Каква ли се хавет крије
За то кобно: «Никада!»

„Птица л', демон — не знам ко си!
«Нек' те с места ђаво носи!
«За тебе је поноћ глуха
«И тај ветар шта там' духа.
«Купи своја пера вража,
«Варалицо, парадажа!
Чекају те врата широм!
«Доле да си! Па хајд' с миром —
«Трзај гљуна из мог срца
«И без тебе за јад зна!»
Гавран гакну: «Никада!»

Чучи гавран, мукло гледа —
Отерат са шале не да.
А дивље му очи горе
Ка' у змаја, у утворе.
Сен од крила, к'о црн вео,
Покрила је ћилим цео.
Моје срце вата страва,
Мрак ме свега опкружава,
Да л' ћу икад пренут' ја?
Гавран гакну:
«Никада!»

25. авг. 82.

М. П. Шапчанин.

ПРЕКО ГРАНИЦЕ*)

Успомене из другог српско-турског рата 1877-1878

V.

Пиротске битке.

(Наставак)

На бојишту тимочких трупа пред Пиротом, била је дакле оваква ситуација с десне и с леве стране комбиноване бригаде:

С *десне стране* (западно). Још 13-ог Децембра био је отишао капетан Глиша Фрањић са два батаљона књажевачке бригаде II-ге кл. и два топа седме батерије из Ак-Паланке преко Мокре идући к Лесковцу са задатком: да заузме пут Лесковац-Пирот.

С леве стране (источно) беше књажевачка бригада I-ве кл. са својом брдском батеријом и са два топа седме батерије са задатком да напада с Бјелаве у десни бок турског положаја пред селом Суводолом.

Из ових задатака, које су ове колоне имале, јасно је:

1. Да су све колоне морале стајати у свези, нарочито лева колона са средњом.

2. Напад књажевачке бригаде морао се извршити једновремено са нападом комбиноване бригаде.

*) Наш пријатељ који је за време другог рата служио у крагујевачкој бригади, и коме имамо да благодаримо за податке о тој бригади, вративши се се с пута на коме је два месеца пробавио, писмом својим од 26 Септ. о. г. јавља нам, да се у његовој белешци о догађају на Становљанском пољу поткрала једна врло неумна погрешка, а на име пасаж који се налази у 40-ој свесци «Отаџбине» на страни 492-ој, 28-ој врсти озго. треба да гласи овако: «Командант јасеничког батаљона Милоје Влазнавац беше се тако и т. д.»

Уредништво.

3. Напад комбиноване бригаде мора да тежи више на запад од главног друма (између Беле Паланке и Пирота), т ј. у правцу села Блата-Костура, где је ваљало ступити у свезу са десном колоном.

Сада да видимо како су ти разни задатци извршени.

14 Децембра у 4 сах. после подне јавила је коњица, која је била у предводници комбиноване бригаде ово:

«Из Пирота машира један табор у правцу села Блата, а један табор на село Суводол. Позади сваке колоне виде се кола, но не може се распознати, да ли је то артиљерија или комора.»

Пошто је у овом тренутку како пешадија тако и артиљерија била још у теснацу, то је капетан Бајаловић наредио: да се наступа што брже напред, и чим се изађе из теснаца, крајински пук да заузме висове источно а црноречки пук висове западно од главног друма.

Док се ово извршило, већ се смркло, с тога је наређено да се сваки пук у своме положају осигура предстражама, фронтом према селима Блату и Суводолу, и да се свеза међу пуковима одржи.

Исто вече дознало се рекогносковањем да су Турци посели висове пред Суводолом и Блатом и да су их утврдили стрељачким рововима

15-ог Децембра изјутра око 6 $^{3}/_{4}$ сах. добио је капетан Јуришић-Штурм, командант крајинског пука, од мртве страже свога левог крила овакав рапорт: «Једно турско пешачко одељење (колико, не беше јављено) спушта се с виса изнад Суводола и наступа на лево крило наших предстража.»

Како је у исти мах грануло сунце, из логора крајинског пука могло се видети да је доиста тако. Јачина непријатеља, који се спуштао с виса била је пола табора, из чега се могло закључити да је у рововима на вису остало такође пола табора.

Одмах је наређено да артиљерија отпочне гађати непријатеља (види радњу артиљерије у «Ратнику» за Март и Април 1880-те г. где је рад наше артиљерије описан верно) а крајински пук да пошље један батаљон у сусрет непријатељу, да би спречио његово наступање, а други батаљон да задржи у резерви на главном друму.

Капетан Јуришић нареди: да се крене кључки батаљон и да се развије на левом крилу у бојни поредак, и то прва и друга чета у бојницу а трећа и четврта у потпорницу. Чим је бојница дошла до јаруге, која се обавија северно и западно око Лађијевог врха (види у поменутим свескама «Ратника» кроки), отворио је турски стрељачки ланац паљбу противу нашег. С тога се наша бојница код јаруге заустави и отпоче такође паљбу.

У то доба, око 7 ½ сах. изјутра паде тако густа магла да је наша артиљерија морала за неко време (биће за по сахата) прекинути своју паљбу, јер се непријатељ апсолутно није могао видети.

Око осам сахата приметило се наступање једног турског одељења од села Костура-Блата право на нас.

Усед овога развио се и црноречки пук у бојни поредак, и то западно од главнога друма, тако да је десно крило допирало до виса Белог поља, а лево крило до потока понорског Поречки батаљон пође у правцу главног друма напред. Прва и друга његова чета развише се у бојницу и заузеше десни (западни) нагиб виса, преко кога води главни друм Акпаланка-Пирот. Трећа и четврта чета остадоше позади виса поред друма, као резерва. Прва и друга чета почеше борбу противу турског одељења на вису испред Блата.

Око девет сахата дошао је пуковник Хорватовић да својим корпусним штабом до онога места, где је стајала трећа и четврта чета поречког батаљона као у резерви.

Корпусни командант нареди да наступа наша артиљерија, која је дотле пуцала с виса на коме је кр. ин-

ски пук преноћио, и то главним друмом напред, и да се постави на вис позади прве и друге чете поречког батаљона. Даље нареди пуковник, да пета батерија гађа непријатеља код Блата, а два топа седме батерије да гађају непријатељски положај на вису Лаћијеву. Ту је начелник артиљерије тимочкога кора, потпуковник Богићевић сам нишанио код првог топа, оценивши одстојање на 2000 метара, и прва је граната ударила у непријатељски ров. Ова два топа тукла су доцније, кад су још даље помакнута у напред, сасвим у леви бок турски на Лаћијеву, али при свем том што је граната за гранатом погађала, Турци су се држали, доказујући још једном, да низам само онда отступа када се увери да ће већа сила да га опколи и ухвати

Пошто се међу тим турско одељење код Блата сасвим развило, те се видело да у њему доиста нема више од једног табора, капетан Јуришић нађе да би добро било кренути и остале две чете поречког батаљона из резерве напред, те да се раздвоје оба турска одељења (Суводол-Блато) и да се одсече повратница турском одељењу на Лаћијеву. Но како би се тиме пола комбиноване бригаде ангажовало на самом десном крилу турском, дакле противно задатку, и пошто је камандант комбин. бригаде био наредио да се известан део крајинског пука чува у резерви, то је капетан Јуришић за своју намеру морао потражити одобрење. За време док је он то одобрење очекивао, помицао је резерву полако напред. Чим ово Турци опазише отворише они на ове две чете јаку унакрсну ватру с Лаћијева и Блата, тако, да су се оне морале зауставити и заклонити у једној јаруги с леве стране друма. У тај мах стигне коњаник од команданта бригаде с налогом, да се на сваки начин сачува резерва поречког батаљона.

Из овога налога може се закључити да је капетан Бајаловић још у подне, према своме задатку, тежио на

те да сачува што више снаге за напад левог крила, рачунећи на то да ће књажевачка бригада извршити свој задатак.

А књажевачка бригада?

Је ли била у свези са крајинским пуком? Је ли једновремено напала са комбинованом бригадом?

До подне није. «Није било могуће због природних препона.»

Борба немађаше још никаквог успеха. Око два сахата по подне дошао је пуковник Хорватовић по други пут са својим штабом до виса, где су били топови намештени, и нареди да се паљба на целој линији убрза и да се спреми јуриш, јер сад се чуло пуцање Књажевчана с оне стране Лаћијева. Капетан Бајаловић одобри у исти мах капетану Јуришићу да пошље једну чету из резерве (четврту поречкот батаљона) главним друмом напред, и ова је чета дошла непријатељу у леви бок а у неколико иза леђа Дејство ове чете, наравно у свези са нападом књажевачке бригаде, било је од великог уплива што су Турци Лаћијево напустили.

Око 4 сахата извршен је јуриш.

Књажевачка бригада, кључки батаљон и четврта чета поречког батаљона потисну турке из положаја на Лаћијеву и четврта чета поречког батаљона заузе село Суводол. Остале три чете поречког батаљона јуришале су заједно са црноречким пуком на Блато, но овај јуриш заустави се код потока на подножју виса испред Блата. Турци остадоше код села Блата у свом положају.

Капетан Бајаловић наредио је да све његове трупе после извршеног јуриша, остану на месту где су се затекле, да се осигурају предстражама и крајински пук да тражи везу са црноречким.

Тимочке трупе имале су тога дана ове губитке: 42 мртва и 170 рањених.

Ту ноћ остала је четврта чета поречког батаљона на вису изнад јужног Суводола. Прва и трећа чета истог батаљона држале су везу између ње и предстраже црноречког пука. Друга чета остала је у резерви у оној јарузи с леве стране друма, где је четврта чета стајала после подне пре јуриша — Кључки батаљон остао је на Лаћијеву у свези са књажевачком бригадом.

Патроле, које су ноћу биле изаслане главним друмом и према Блату, наишле су на непријатеља и пушкарање између њих трајало је до два сах. после по ноћи.

Крајње заморени — заспаше сви осем предстража.

«Да сам ја. — причао ми је једанпут капетан Јуришић — као командат крајинског пука, предузео рекогносковање око три сахата после по ноћи, ја бих се уверио да су Турци одступили. Али ја се огреших ; видећи ватре на турском положају, држао сам с тога да су још ту».

16-ог Децембра око 4 сахата у јутру добио је он овакав налог.

«У шест сахата изјутра кренућете се у правцу главнога друма напред, с тим да свом енергијом нападнете село Гњило Доћи ће вам пета батерија. Десно држте везу са црноречким пуком".

У 6 сах. кренуше се све тимочке трупе напред, али — нигде не наиђоше на непријатеља.

У 8 ½ сах. ушао је кључки батаљон у Пирот".

Тако је заузет Пирот.

Један официр који је био у корпусноме штабу причао ми је о истој битци још ове детаље :

«Далеко позади места где смо се ми (штаб) заустави ли стајали су топови једне наше батерије тако далеко да несу могли до Турака ни добацивати , а од Турака са тога места једва ако се могла видети по која гомилица турских стрелаца — згодан нишан за топове... За то пуковник Богићевић нареди да се сви топови

примакну ближе непријатељском положају, а два да дођу онде где је штаб, те он сам поче нишанити. Са другом гранатом истерао је појачу гомилу Турака из ровова».

«Гомила официра корпуснога штаба, истакнута на узвишену чистину, као и она два довучена топа, обратише најжешћу турску ватру на себе, али на срећу. Турци пуцајући из доље у вис, непрестано су пребацивали, тако да њихови метци не ранише никога штабу већ чак на завојишту, које је било позади, погодише неколицину.

«Турци су имали положај паралелан нашем, али су грдно погрешили што не беху посели венац Белаве.

«Пуковник Хорватовић, видећи то рече:

— Борба се може свршити за два сахата најдаље, ако команданат књажевачке бригаде пошље венцем Белаве чету или само пола чета толико далеко да Турцима код Блата на један пут запуца одозго у леђа! —

«То нам је било свима јасно и ја се понудим да однесем такву наредбу команданту књажевачке бригаде.

— Нека за сад — рече Хорватовић — опасности нема, а ваљда ће се и он сам сетити да то уради! —

Али кад време прође, кад виде Хорватовић око 2 сах. по подне да Књажевчани још не нападају, он посла мене да кажем команданту њиховом горњу заповест.

«После читавог сахата јахања без пута, по снегу до колена, уза стрмину обраслу густим шушњаром и кроз турска зрна, нађох га најзад на једном месту са кога апсолутно не могаше прегледати положај. Баш кад ја стигох беше своју последњу резервну чету упутио некуд, но кад му казах шта треба да се ради, он посла за њом ту наредбу, онако како сам је ја донео.

„Међу тим ову чету није било ни нужно упућивати, јер је потпуно довољно било да онај део трупе наступа, који је тада био на венцу Белаве.

«Кад сам предао заповест, упутим се напред да се краћим и бољим путем вратим, и тек што сам дошао

до ланца, видим да су трупе на венцу наступиле и да бију Турке у леђа.

„У скоро за тим узмакоше Турци, а наши сви за њима. То је било око 4 сахата и у скоро поче се ноћ хватати».

«Подробна подела трупа није ми била позната, но толико сам видео да у тактичком смислу није било никакве поделе. Просто може се рећи да око 9 сахата немађасмо ништа друго до стрељачког ланца и потпора, а доцније беше све у ланцу" — — —

Кад се сумира све што смо за сада могли прикупити података о пиротским биткама онда је јасно да тај „двострани напад" није био баш тако „зрело комбинован и вешторуко вођен".

Пошто је после победе на Пироту вођена прилично жива препирка о томе ко је први ушао у Пирот да ли Тимочки кор или Шумадијска дивизија, и о томе ко је имао право да у име српске војске прими почасти и церемоније, које су свештенство и грађанство пиротско приредили, неће с горега бити да саслушамо како се описује улазак у Пирот с једне и с друге стране.

Тимочани причају:

«Пре него што ћемо ући у Пирот зачусмо из њега једну страшну детонацију. Туци запалише свој барутни магацин и оружницу. Ту је пропало преко милиона фишека муниције и изгорело преко хиљаде пушака.

«Пошто пуков. Хорватовић још није знао да ли су Турци одступили и са Будим-дела и Нишора, то је известан део својих трупа послао да их нападне с леђа те да олакша Шумадинцима.

«При самом уласку тимочкога штаба у Пирот, кад је пролазио поред пиротскога града, три турска војника један с мазгала из рова, двојица с бедема опале своје пушке право међу официре штаба, али срећом не погодише никога. Онога на мазгалама убио је одмах Ђока

лоцедер из Кргујевца, који је био у каваљеријској шумад. патроли, а ону двојцу на бедемима убише књажевчани с онога брда где су пиротски „блокхаузи»

„То је био атентат на Хорватовића лично, спремљен од његовог старог душманина, Белог Мехмеда *).

«Код моста, на снегу, написао је корпусни команданат депешу врховној команди да је Пирот освојен.

«Владика Пиротски са литијом и депутацијом грађана сусрео је команданта тимочкога кора и одвео га у цркву где је држао свечано Благодарење.

«Пролазећи кроз улице пиротске могли смо чути да на много места у вароши још пуцају пушке. Поједини Турци још се бранаху.

„Један члан депутације, која је изашла на сусрет корпусном команданту, Мита Крстић, увери га, да су Турци још ноћас напустили Будим-дел и Нишор, с тога је одмах наредио да се врате трупе, које беше послао у позадност тих позиција.

„Пук. Хорватовић одмах је издао писану прокламацију да сваки гледа свој посао, јер су им дошли избавитељи те отерали тиране. И доиста, сутра дан сви пиротски дућани беху отворени.

«Међу тим одмах по уласку у Пирот, Хорватовић је наредио све што треба за осигуравање у правцу Гинаца, а капетана Бајаловића са комбинованом бригадом послао је одмах на Софијски друм.

„Судра дан дође у Пирот и комадант шумадијског кора, ђенерал Белимарковић Он нареди изнова све свечаности, као да јуче није ништа ни било, постави игњоришући тимочкога корпуснога команданда, Јеврема Марковића за команданта Пирота, и овај, и ако је био

*) Неки Шумадинци опет причају да ту није било никаквог атентата, већ да то беше очајни акт неколицине турских фанатика. Осем тога никад не заборављају додати, да је цео штаб тимочки у том тренутку окренуо на лево - кругом.

у команди Хрватовићевој, ишао је на рапорт само ђенералу Белимарковићу. У кратко начини се скандал".

Сад да видимо шта прича наш пријатељ из крагујевачке бригаде:

„Целог 15 децембра слушасмо грмљаву топова и пуцање пушака. Истина беше то далеко од нас, истина не могосмо од Нишора гледати ток борбе, али опет по пуцњави видесмо да тамо није шала. Час нам по правцу пуцњаве изгледаше као да су наши одбијени, а час нам се чињаше као да су већ у Пироту. Сваком од нас било је хладно око срца. Ја и неходице помислих «Ако Тимочани пропадну па их натерају у ак-паланички тес нац, ето нам опет 76-те, доћи ће ми опет да заграђујем границу код Пандирала".

«Срећом угледах дим пушака на Белави, и по одсеву ватре познадох да су наши, јер ваљда не ће Турци на Будим-дел пуцати?

«Тако смо провели у узбуђењу цео дан. У вече је наш командант издао нашој бригади овакву заповест:

«— По данашњој борби између Тимочана и Турака, закључујем да су они већ скоро решили питање Пирота. Они су већ на његовим вратима и нас сутра чека да по нова отимамо Нишор. У циљи тој, а и да би се положају противничком што ближе без губитака пришло, па одатле сутра зором тако рећи трком се ухватили с непријатељем у коштац — господа батаљони команданти кренуће се са својих положаја ка противничком, развијени у потпуни бојни ред, и наступаће напред све дотле док их противник ватром не поздрави. Ако ово противник не учини, што не сумњам да не ће, господа батаљони команданти ће зауставити и ту по могућству и срествима подићи ровове — утврдити се и чекати даљу заповест». —

«— Јест — помислих ја кад сам ову заповест прочитао, — само да ми нисмо 1876 посејали наше ашовчиће да никну."

«И одреду на висовима добро-долским послата су упуства да приреде препад са те стране чим Турци отпочну пуцати.

«У девет сахати у вече почну наше трупе наступати у највећој тишини и заштићене мраком.

«Таман су се били примакли неки на 100, други на 200 и 300 корачаји — како је где земљиште било — а Турци отворише страховиту ватру. Изгледало је као да се и Нишор и Корен запалио.

«Наши батаљони стадоше и прилегоше у снег.

«На скоро пуче наш први топ с добро-долског виса — Турци засвираше узбуну — Други, трећи топовски метак нашег одреда, па онда настаде пушкарање.

«По ватреном луку које су наше гранате правиле, по месту где су се распрскавале, судио сам, а доцније сам се на месту уверио, да су дејствовале како се само пожелети може. Цела противничка отступница беше нашим гранатама посејана. Ако је дакле противник у то доба отступао (око 11 сахата ноћу), он је морао жестоко страдати.

«Држим да се не варам ако кажем да је ова наша експедиција нанела главни удар турском положају на Нишору, и да је у свези с операцијама тимочана, решила судбину Пирота.

«Наши батаљони осташе на својим местима, али без ровова; команданти одмах истурише страже и патроле колико су могли даље. С једном од ових беше четовођа II-ге чете III-ћег крагујев. батаљона Вујица Живановић из Д. Потока, и по својој енергији којом се одликовао од свију својих другова продре до самог турског шиљбока који се на њега продере «Дур» и нешто што се свршавало са «бурда» — Ене сад — рече Вујица једном војнику до себе, — која ли му је то мука «бурда»? У место да опали на турског шиљбока сви ударише у

смеј. Турчин још једном викну, па кад се они не одазваше, опали из пушке. Срећом није никог погодио.

„Сву смо ноћ провели чемерно. У највећој близини с непријатељем, у снегу тако рећи до појаса — није се могло ни помислити на одмор и спавање, а камо ли на јело и огрев.

«Сву ноћ смо престајали ћутећи. Ни једна ми ноћ никад у животу није била тако дуга.

«Патроле су сву ноћ тумарале тамо-амо.

«Око расвитка добисмо једну цедуљу од капетана Мијаила Радоњића. Палећи жигице једну за другом једва је прочитах, али и једва сам могао да верујем ономе што она казиваше, све сам мислио рђаво сам прочитао. Ама зар Турци да напусте Нишор и безобзирце да побегну?..

«Наш командант одмах извести на истој цедуљи Дивизијара и с места крену све батаљоне напред. Корак по корак, овде преко рупчага, онде преко лешина турских војника наступасмо, и зајиста нигде жива Турчина.

„У 4 ½ сах. изађоше наше трупе на вис, а у 5 ½ сахата беху потпунце распоређене на Нишорском положају. Због мрака и непознатог положаја морало се мало више провести око распореда. Тако сада чекасмо даљу заповест.

«Десно од нас беху већ Рудничани тако исто распоређени у готови за марш.

„Мало доцније стиже заповест од Дивизијара да наступамо Пироту.

«Не знајући на коју је страну непријатељ одступио, кренусмо се у потпуном бојном реду. У авангарди једна чета Рудничка са нужним патролама, за тим наш један батаљон (IV, јасенички), па онда наша оба лепеничка батаљона, па шеста пешачка батерија, најзад III-ћи крагујевачки батаљон. На завршетку платоа нишорског, близу гробља пиротског, заустављен је III-ћи краг. батаљон и шеста тешка батерија за сваки непредвиђен случај.

«С авангардом био је и дивизијски и бригадни штаб.

«Ми смо са трупама ушли у Пирот пре Тимочана.

«Далеко пред Пиротом изашло нам је у сретање пуно људи. Испочетка ови нас зачуђено гледаху, сигурно не могоше да појме како смо ми, онако поцепани, чађави, уморени, права «раја» могли да потиснемо «царски аскер» — али мало по мало се раскравише и стадоше нас поздрављати са

«Добро сте дошли браћа наша.»

«Кад сам први пут угледао Пирот — баљда због оноликог потуцања по гудурама, учинило ми се: та то није тек обична варош, та то је прави Париз!

«Кад смо с брда сишли до насипа видинског беше ми дошло да сјашем па да целивам насип. У обичном животу човек не уме да цени благослов једног доброг насипа.

«На насипу формирасмо трупе за парадни марш у варош. Ударише добоши, трубе засвираше и ми уђосмо у варош опкољени густим гомилама народа

«Чудна ме осећања обузеше. Колико је јунака, помислих, бољих од нас, пролевало своју крв да српски народ доживи овакак један тренутак, и после толико година доживех да и ја победоносно улазим у Пирот.

«Начин како су нас Пирећани дочекали био је кадар да натера суву радости на очи и човеку најтврђега срца.

«Старији људи и жене благосиљаху нас и сипаху ситима шеницу преко наше војске, исто као што је у нас обичај на свадби кад млада улази у своју нову кућу. Девојке нам кићаху коње, деца трче пред војском с десне стране улице на леву, скакућу и вичу «живела српска војска» људи трче да се рукују с војницима, па коме не ухвате руку, хватају му се за шињел, коњаницима држе узде коњске.

«Ади Пирећани несу само тиме показали своју радост већ су изнели толико хлеба и другог јестива, вина и ракије, да се слободно може рећи, пошто смо се зауставили на пијаци, нико није остао гладан или жедан.

Одмах се приступило осигуравању вароши и размештају трупа у кантонман. Један наш батаљон буде избачен ка селу Бериловици, на путу берковачком као предстража. При размештању трупа видело се да нико нема појма о вароши, у место да је распоред у напред готов, те да трупе не тумарају тамо-овамо. (Наставиће се)

УВЕЛА РУЖА

(За албум једној госпођици.)

Увела си ми ружо,
Пролећни мили цвете! —
Ој ружо мирисава,
Ти рано без пребола!...
Колико суза врелих,
Колико тешког вја,
Колико уздисаја,
За спомен да ти кажем? —
У маглу нада оде,
У прах се љубав расу;
Преварен стојим саде,
На прошле дане гледам:
Све беше сан и варка.

И заман руке пружам,
Да драги сан домашим,
Да грлим лепе слике,
Да љубим наде своје....
Угушиће ме јади,
Ал' заборава нема:
Не могу тебе дивну,
Не могу спомен мили
Да мрзим и да презрем,
Да будем џелат себи.

Нек живи спомен драги
Живећу ја у њему,
Живећеш ти крај мене,
Нек живи песма моја
Јер у њој мирис мили
И осмеј мени слаћаш;
У песми љубав моју
И срца гласе чућеш.
О чувању тај спомен,
К'о живот мој што чувам,
Јер себе тиме чувам.

Где како ћути славуј,
Не пева као негда
На цвећу мирисном ти.
Са плавог неба сунце
Не смеши ми се више
На пупољак ти румен...
На увеломе цвећу
Мириса већ и нема,
Лепоте твоје нема.

Сад сумор тешки паде
На дивни бокор онај,
Одакле тебе, цвете,
Узабра рука злобна.
Од њега и ја бегам,
Да пустоши не гледам...
Ал'заман: тешка рана
На срцу вечна оста,
До гроба биће доста. —
О, ти увела ружо,
Пролећни дивни цвете!...

Н. В. Ђорић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ БОГУМИЛА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА.

од

П. Ровинског.

Један од најинтересантнијих појава у историји јужних Славена без сумње је *богумилство*. Богумили, који се нису одрицали Христа нити његово учење, жешће су осуђивани и гоњени од стране тадашње хришћанске цркве но следбеници које му драго друге вере, који никако Христа ни признавали нису. Узрок томе лежао је у сувише оштром одступању богумила при тумачењу основних начела већ постојећег хришћанства; већ то, што су они себи дозвољавали слободно тумачење вере, приписивано им је у тешки грех противу хришћанске цркве, тим више, што је у то доба већ била образована извесна класа људи, којима је било поверено искључно право руковођења, тумачења и сваке иницијативе у стварима верским, на основу извесних, такође строго опредељених основних одредаба црквених отаца и васељенских сабора. Но при оном хаосу идеа и појмова, који тада услед узајамног мешања различних народа и веро-учења владаше, и најзад, при оној ревности ка вери тадашњег света у опште, а нарочито хришћана, таква тежња за свођењем вере у неки калуп није се могла остварити.

То дакле одбацивање у калуп сведеног учења хришћанске цркве и чини главни моменат у гоњену богумила од стране преставника хришћанске цркве. И по томе, све што је носило на себи печат слободног тумачења,

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

противног учењу стегнутом у калуп, смешало је се у једно, и ми судећи о том покрету по сведочанству тадашњих преставника ортодоксије, никако нисмо у стању, да из оне хаотичне смесе разних секата и учења издвојимо богумилство, да створимо себи јасан и опредељен појам о њему.

Немајући данас при руци никаквих књига, а судећи о књижевности тог предмета само по успоменама, ја бих рекао, да нам сва истраживања о богумилима не дају јасног појма о њима самима, пошто им се пришива све што се зна о манихејима, павлићанима, месалијанима, итд. То нису истраживања о богумилима, већ скуп разних учења и секата у периоди времена од без мало хиљаду година. Што се богумилске књижевности у чисто словенској области тиче, богумилима се приписују ђутуре сви апокрифи и тако зване «лажне књиге». Сем тога, и испитиваоци, стављајући себи за искључну циљ да пронађу корен овог или оног мита или учења, са свим се удаљују са природног земљишта и лутају по дубини Азије или по западном крају Јевропе.

Идентифишући богумиле са валденцима и албигојцима, нико не ће да повуче паралелу између њих и Хусита; (овде разумем крајње таборићане и адамите), ни онда, кад се таква паралела сама нуди: у XV. веку Римска црква напреже све своје силе да искорени богумиле у Босни и Хусите у Чешкој.

Ја не говорим ништа о стварној вези ових и оних но моја пажња и мимовољно скреће на ову појаву, која показује аналогију између Бошњака и Чеха, изолованих једних од других не само простором но и засебним културним утицајима.

Је сам се једном пренеразио, кад сам на југу Иркуцке губерније нашао неколико сикирица од камена и неколико врхово од стрела, исте онакве форме какве сам видео у циришкој збирци предмета из тамошњих је-

зерских грађевина. Но и у новој Холандији налазе се сикире под пуно исте форме; еле из те сличности види се јасно један исти антрополошки процес под утицајем једних истих природних услова. У истој ципишкој збирци има предмета од нефрита, који се не налази нигде у Јевропи већ само у средњој Азији и у нас у Иркуцкој губернији, где га је на реци Оноти било у маси и где је као што изгледа била читава фабрика камених оруђа од њега. Отуд следује питање: да ли је ту било стварне везе? Но, идући даље, ми застајемо на питању: да ли швајцарски обитаоци оних места око језерâ нису део оног громадног племена, које је прошло сву Јевропу и Азију до Великог океана, и чији су остатци данас наши севернорускі и сибирски становници Финскога порекла? Кад читате описе споменика, којих пуно има у забајкалском крају, и споменика у минусинском округу Јенисејске губерније, вама не пада ни на ум сличност између једних и других, и на основу тих списа научници су добили појам да они припадају разним народима. Тако сам мислио и ја; но какво изненађење, када, пошто сам добро расморио споменике забајкалске, с првим кораком у минусински округ, наиђох на исти тип без и најмање измене. Има тамо споменика и другог типа: но да ли то нису измене једног и истог? То мења и мњења о народима који тамо живе, — Сојтима, Урјанхима, Карагасима, Минусинским Татарима итд.

Вратимо се сада нашем предмету, богумилима.

У свима испитивањима о њима ми видимо само нагађања, која нам не дају могућности да створимо какав било одређен појам том типу, који је нема сумње морао имати ванредно општих црта у време свог највећег развића у Босни. Као секта ови губе готово сваки интерес, с тога што се сливају у друге секте тога времена. Но босански секташи делали су на социјалном и политичком земљишту. Ту страну — како ја мислим најважнију у

историји једног народа, испитиваоци савршено губе из вида. Односно тога ми находимо само тамна указивања на то, да су богумили проповедали браство и једнакост У том случају, како да објаснимо ступање банова, краљева, а доцније и племића у богумиле? У чешких таборићана не налазимо тога: тамо се проповеда једнакост имовна и правна, што искључује свако груписање и концентрисање власти у руке једног човека.

Нема никакве сумње да су богумили, стојећи поглавито на религиозном земљишту, морали највише делати противу црквеног господства или боље противу духовенства и с тога ми видимо да уз њих пристају сви мирјани, не губећи својих права на власт и имање, а мучно да и православно духовенство у већини случајева није нагињало на њихову страну.... Повод гоњењу богумила даје Рим; као најљући непријатељи њихови јављају се по изгледу смирени и убоги а у самој ствари ненасито грамзиви за богаством и влашћу, францишканци Њима су ишли на руку силни у то време краљеви угарски, који се као и они под маском религиозне ревности пуштаху у завојевања са необузданошћу дивљих фанатика. Тек услед утицаја с поља судба богумила у половини XV. века окреће се противу њих: Краљ Степан-Томаш-Остојић враћа се у крило православља, њему су следовали племићи, и на сабору у Коњицу одређене су мере противу богумила, у след којих се њих 40000 исели у Херцеговину; то су по свој прилици биле најзнаменитије породице по богаству и по социјалном положају.

Кад су богумили у Босни имали следбеника и међу својим бановима и племићима, међу којима је било. према свом времену, веома образованих људи, можемо ли их онда индентифисати са секташима, следбеницима попа Јеремије и разних лажних књига, у којима је препуно мистике и нема ничега што би задовољило образованог човека који није религиозни фанатик?

Да не буду босански богумили нешто налик на чешко-моравску браћу? Да ли су имали своју писменост, је ли било какве њихове књижевности — ни о том ништа под сигурно не знамо. Међу тим, зна се, да су неки банови, као Кулин, за чије се владе и почело ширење богумила по Босни, волели науке и просвету; зна се, да је тамо било и школа; а зар је у опште и могла проћи без књижевности једна образована држава? Па ипак ми из тога времена не наилазимо ни једног писаног листића сем врло мало повеља. До данас налазе се сачувани код неких мухамеданских породица разни документи и дипломе; може бити, да ће се у њих и још што наћи. Веле, да у неких има историјских књига са бојадисаним цртежима, а тако исто и књига са нацртаним цвећем и растињем и најзад медецинских књига. Још нико никада није продро у унутрашњост мухамеданских кућа; сами они до наших дана живили су врло затворено. По томе може се рачунати, да ће се још што шта открити у мухамеданским кућама; све пак што они нису сачували, уништило је ревњиво упропашћивање од стране клира, како православног тако и католичког, а на сваки начин од овог последњег нарочито од стране францишканске браће.

Еле, као што видимо, тог се извора морамо са свим одрећи; но има још један вазда приступачан извор: то су — камени споменици, којих има готово у свима земљама на Балканском полуострову. На неким местима има их само по један, по три, по пет, а где где заузимају читава гробља. Без икаквих хришћанских знакова на себи: али се оштро разликују од заједно с њима налазећих се римских гробница; њих разликује чак и прости народ, римске назива *римско-латинским* или *мађарско-гробље* а ове — *грчко* или *каурско*[1].)

1.) Под именом Грка овде разумевају народ, који ту живљаше до доласка Срба и који још не бејаше крштен, због чега му се придаје турски епитет: *неверни* — каурско.

Међу тим, њих честу мешају; а ни форма им није свакад и на сваком месту једнака. Једни су споменици на форму наших гробница или сандука, и народ их зове *сандуцима*. Они су тако колосални, да их човек лако меша са сличним природним стенама, које су се склизале у долину. Такве сам имао прилике да видим нарочито у кнежевини Србији. око горњег тока Дрине у селу Азбуковици и даље по путу који води у Бајину Башту. Други имају разнолике облике, облик: круга, вијуга, фантастичких цветова, итд. На другима, види се, трудили су се да преставе разне предмете које су виђали — сунце или пун месец, полумесец, троугао; за тим оружје — мач, сабљу, стрелу; животиње — јарца, петла, коња, мазгу; најзад — слике човечије. Но ни на једном ни помена о натпису; изгледа као да је то у начелу било забрањено: на више од 1000 споменика ни једног натписа и ни једног емблематичног хришћанског знака: то ће имати неког свог значаја.

Величина погдекојих таквих гробаља сведочи да је око њих било велико насеље. Да су ти споменици остали после Римљана, може се веровати на основу тога што у противном случају римски историци не би могли пропустити, а да на њих не обрате своју пажњу и да их не спомену; на то упућује и околност, што се на некима од тих споменика виде очевидни знаци подражавања римским споменицима. После Римљана ни један народ није се на тим местима толико бавио, за колико Србо-Хрвати, који од VII века непосредно замењују Римљане, пошто су већ истиснули Аваре, који су ту неко кратко време живели и не успели да се цивилизирају. Српско племе не само да затиче на тим местима римску госпоштину, но и живи с њом заједно, и меша се с њом.

Но, хоће ли то бити богомилски споменици? Или просто — српско-хришћански?

На то питање може се са поузданошћу само онда позитиван одговор дати, кад се буде испитала од искони област у којој су распрострти, за тим кад се имадне потпун опис њихове форме и спољних украса и најзад, ради тога је неопходно нужно ископавање.

Знајући из историје, где је богумилство најраспрострањеније било, ми можемо видети, колико се с тим слаже област, коју ти споменици захватају. Кад би имали описе свију њих, или бар свију типова на разним местима, ми би били у стању да решимо, да ли сви спадају у једну категорију. И најзад по спољним изрезотинама и по стварима какве се могу наћи у гробовима, могли би створити неки појам о њиховим приликама по чему би опет могли нагађати његов степен развића, неке навике и обичаје.

Тако на пример, на неким споменицима представљени су људи, како су се похватали за руке па праве неке покрете.[1]) Најбољи цртеж те врсте видео сам у *Раду југо-словенске академије*, уз један чланак Рачког (а можда је то било у Кукуљевићевом *Архиву* ?). Та је слика жива снимљена са српског «кола» ; положај људи који играју тако је вешто представљен, да се мора претпоставити да је вештак који их је цртао добро познавао ту игру: у првој слици „коловође»једна нога избачена је напред, а у исто време тело је назад нагнуто ; ту је представљен онај моменат, кад коло, подскочив мало напред, застане и као да се мало у натраг нагне ; руке се притом држе у вис. На мом снимку[2],) види се најпре мушка прилика

1.) Да не буде то била обредна игра, спојена са религиозним обредом, пошто се зна да је таквих игара било у Месалијана ?

2) Писац је уз чланак придао и неколико снимака са споменика, које је виђао путујући по Босни, Херцеговини и Црној Гори ; но једно с тога, што је чланак удешен тако да се и без њих комотно може читати, јер не стоји у бог зна каквој вази са њима, а друго, што је копирање тих снимака скопчано са многим материјалним тешкоћама — ми их не можемо приказати читаоцима «Отаџбине.»

Прев.

гологлава и сасвим ошишана, а до ње женска, чија је глава покривена неким платном, или је тако очешљана да изгледа да је покривена, горња хаљина у мушког краћа је но у женске. Ви ту видите моменат кад сви подскоче напред, и женска се повела за мушким, који већ успео да застане и да се, као што се види, за један тренутак окрене лицем женској. Ја сам могао снимити само две фигуре, а друге две су заклоњене једним колосалним каменом који их је притиснуо; на другој страни не види се ништа, зуб времена уништио је или ничега ни било није. Испод тога виде се два коња. Не опомињем се одакле беше епоменик, нацртан у Рачког, а мој се налази у Никшићу. Подобна сцена представљена је код О. Блау-а у његовој књизи «Reisen in Bosnien und Herzegovina» (у Берлину 1877 год). Он ју је снимио са једног од каменова из пространог гробља на тако званом мостарском блату на равници близу Мостара код Шарампова Он ништа не помиње о томе, какве су врсте изрезотине на другим каменовима; но где год је изрезина каква човечија прилика или какав други предмет заслужује да се сними. Држећи их за споменике источних Гота, писац ни чим не мотивише своје мњење; а није му ни било до тога, пошто је он природњак и специјално ботаничар, коме су историја и археологија споредне ствари.

Друге слике могу такође дати материјала за упоређивање и грађење закључака, будући представљају нека здања и делове од здања, по чему се може судити шта су имали пред очима они, који су их резали. Или представљају оружје — мач или сабљу, или стреле, С тога не треба пренебрегавати изрезотине које не представљају ништа и које служе просто за украс. Неке од ових фигура виђаіу се као шаре по хаљинама народа у Босни и Херцеговини. Може се мислити, да су фигуре на камену снимљене шаре, којима је украшавано одело,

или обратно, доцније покољење снимало је шаре са камења.

Такве везе прошлога са садашњим било је свугди. Расматрајући ове споменике, ја сам приметио ово:

У местима глувим, удаљеним од насељених предела, гди се ови споменици налазе у омањим групама, они се одликују колосалношћу и већином су без икаквих изрезотина. Такви су на Дрини (на српској страни) и путу Тузла — Сарајево, кроз Кладањ где су места савршено пуста, стрма, сада врло слабо насељена, а ни у старо време нису могла бити боље. Тамо пак, где они сачињавају читава гробља, која су се уз то налазила у таквом пределу, који је по простору могао поднети за велике насељене центре, који су постајали у старо време а који и дан дани постоје, — тамо су они мањи, но боље обрађени и готово сви покривени украсима разне врсте, а како су у исто време четвороугаоници масивне форме са пљосним или пирамидалним врхом они изгледају као надгробне плоче, сличне римским, и види се из подражавања овима, што даје повода да их неки површни посматраци рачунају у римске.

Тако на пример, цело једно таково гробље налази се у једном правцу са развалинама Диоклеје у растојању од једне врсте, и то гробље тамошњи становници сматрају за римско, а није ни чудо, будући су споменици у њему веома слични са римским. Поред тога јасно се види подражавање римским споменицима. Ступив у то гробље, ја сам за неко време и сам био у недоумљењу: да ли је то римско, или какво хришћанско-венецијанско, или српско гробље. На неким каменовима изрезани су крстови, ту је до скора било српско гробље па је на друго место премештено. Било је очевидно, да је ново српско гробље подигнуто уз неко старо. По земљи је се ваљало комаће разлупаних стубова капитала. Изгледало је као да су то све остатци каквог

здања, цркве, или надгробног павиљона. Стубови су се јасно распознавали; неколико каменова, који као да су престављали врат у капитла или страну пљоснатог стуба што стоји уза зид, лежало је по земљи. Кад сам их расмотрио из ближе видео сам, да су то читави надгробни каменови, отесани на форму делова стуба; стубићи, такође, нису били делови каквог здања, већ цели, засебни споменици.

То гробље носи на себи најјаснији печат подражавања римским споменицима; само што нема натписа, без којих се неда ни замислити римски споменик, не само надгробни но и сваки заветни или ма каки други знак. Сваки римски стубић, који служи за монуменат, има бар с једне које му било стране натпис; овде ћете наћи место остављено за натпис, но самог натписа нема.

Користећи се тим, православни Срби, узимали су доцније то надгробно камење и резали на њему крстове и друге символе Хришћанства или натписе. На гдекојем камену познаје се да је стара слика саструганa и замењена новом. У том броју налази се један камен из Диоклеје, савршено очуван, са натписом потпуно римским, из кога се види, да је споменик подигла благочестива супруга свом умрлом мужу; можда он исти значај има сада и на српском гробљу.

Најинтересантнији је по украсу на том српском гробљу један споменик, (у Подгорици) на чијој је једној страни изрезан човек, а на друге две: цвеће, рибе и разне фигуре, које су само за то да попуне празан простор. Четврта страна била је чиста, те је на њој доцније урезан српски натпис!.

Еле, ми овде видимо с једне стране мењање извесног типа споменика под упливом старих римских споменика, а с друге просто — присвајање туђег без измена или са малим изменама.

Подгоричко српско гробље и украшено је једино овим туђим споменицима; иначе, ни на једном гробу нема никаква знака; озго су само наваљене просте гробне плоче, а кад кад наметато по неколико каменова, и тако изгледају гробља по целој Доњој Зети. Овде се то може објаснити утицајем Турака: али, ви ћете то исто наћи и у Црној Гори; у таком случају ваља потражити други узрок, а тај је — оскудица у домаћим мајсторијама и скупоћа довођења мајстора са стране. Проста надгробна плоча и крст над главом стају 30—40 фор., не рачунајући што онај који подиже споменик помаже мајсторима при ломљену камена.

Упоредо с таким простим присвајањем иде и подражавање. У истој подгоричкој цркви, која је скоро оправљана, фронтон или оквир око главних, спољних двери, истесан је од камена (белог, не бог зна каквог квалатета), и све фигуре, види се, узете су са старих споменика. Уз то, мајстор је изрезао полумесец са звездама у њему; не мислим, да би хришћани допустили то, као знак турског господарства над њима; но да мајстора не буде навело на ту мисао то, што се таква фигура налази тамо на множини споменика?

Између осталог видео сам на путу од Барака Белој стени (тако се зове предео између брда̂ Сутормана и Румије) изрезан месец у облику српа, са двема звездама унутра, на стени која се састоји из квадра, и која, наслањајући се на природну стену, подржаву водовод, висок шест хвати од подножја. По казивању тамошњих становникака тај водовод је саграђен још пре доласка Турака, чему се може веровати, пошто град, који стоји доста високо изнад вароши а подигнут је много пре Турака, једино је се отут и могао снабдевати водом, без које ни на који начин није могао опстати.

Ово, у свези са резањем месеца у разним његовим фазама на старим споменицима, још боље потврђује ону

мисао, да је месец био познат Србима и да су га Турци тек доцније усвојили. Сад приступимо области, по којој су распрострти ови споменици.

Колико је мени лично познато, има их, прво, око горњег тока Дрине у кнежевини Србији; друго, у Босни — по путу Тузла — Коњиц или до границе херцеговачке. Не далеко од Сарајева, на путу којим се иде на Иванпланину, на два места по 2—3 камена између Градачца и Пазарића и иза овога; за тим, на вису Виловцу, на граници између Пазарића и Торчина, више од десетак каменова: и, мало испред села Корче — цело гробље; једне сам расматрао и нисам на њима нашао никаквих изрезотина, на другима су биле изрезане фантастичне фигуре, а оне под Корчом нисам ни испитивао, јер време бејаше врло рђаво, а дуго се бавити нисам могао; причали су ми да су близу Пазарића, просецајући друм, ископали једну гробницу и у њој нашли *целокупно* т. ј. очувано човечије тело. Одавде па све до Коњица нема споменика.

Кад се пређе хрбат, који дели долину Тузле од Спреče, па се иде један сахат и по уз реку, Растењу — наиђе се на десет каменова са различним фигурама; иза Кладња, близу села Лукова, на путу, — један камен. најзад, на брду Озреку — седам каменова.

Треће, могу упутити на споменике у Херцеговини од Коњица, па дуж Неретвине обале, пружа се јенда: готово беспрекидан ред таквих каменова; многи од њих, запљускивани Неретвом, свалили су се, други су се отиснули при грађењу путова, а трећи су, види се, распрснути барутом; под Градовцем једно мало гробљице, коме је придружено и неколико нових гробова; на једном камену изрезан је јарац са упртом у груди палицом, на другима — кругови; сем тога између њих види се у кругове наслагано камење, онако као што се виђа у Сибирији; иза Мостара, од утока реке Буне у Неретву

до манастира Житомишљића, готово под самим манастиром, разбацано је неколико каменова, између којих има такође неколико из омањих камења наслаганих кругова.

Четврто, поменућу споменике у Црној Гори, где знам да их има само на Цетињу, у Никшићу и у Подгорици, но веле да има и на Граховом пољу, по реци Морачи и још на неким местима. По причању других, таквих споменика има многих у Босни, између Сребрнице и Дрине, дакле према оном крају преко Дрине, где их има у Србији; близу Сарајева у Кисељаку има таквих споменика од доброг мермера, изредно отесаних, но без икаквих фигура. Ми смо већ поменули велико гробље на мостарском блату; таквих истих, по причању других, има на Поповом пољу, на реци Требишњици, на Габели, близу Невесиња и Гацког. Исто тако има споменика у Далмацији, северно од ушћа Неретвиног, и у приморју, јужно од ње. Ништа ми није познато, да ли их има у средњој и западној Босни, по рекама: Босни, Врбасу и Уни.

Из овога што је мени познато, види се, да се област споменикâ налази око средњег тока Дрине у Босни и Србији и око извора реке Босне, а у Херцеговини — почев од Коњица по целој Неретви и на југ од ње. Тој области припада и Никшићско гробље. У Црној Гори, на Цетињу, било је велико гробље, око тако зване Влашке цркве, мало у лево од пута што води у варош; но при грађењу поменуте цркве употребљено је за њен темељ око 150 каменова, знатан део утрошен је на друге грађевине, и до данас остало је свега десетак. Најзад, у Зети сачувало је се до данас пространо гробље, а једно је било и на Ждребанику, на горњем крају Зете под Даниловградом; ту је било и којекаквих ствари од камена (као: клупе), но све је то уништено: нешто је отишло на разне грађевине, а нешто просто разру-

шено. О акој распрострстости овог рода споменика у Црној Гори, веле, да нико ништа није још до сад говорио.

Остаје још област, у којој их мора бити а то је— предео између Таре и Лима. Но и без тога, област у којој су они распрострти довољно је велика, да привуче на њих пажњу учених испитивалаца. Ова се слаже са границама области, у којој су по историји били распрострти Богумили, што нам даје уверења да су поменути споменици богумилског порекла.

Да видимо сад, да ли је у живом народу или у успоменама и предањима народним остало каквих трагова богумилства.

Ево, шта ми је причао један енжењер, родом Далматинац, који је пет година живео у Босни и Херцеговини, бавећи се грађењем путова и мостова. Пре свега, да се упознамо са пределом.

Између Коњица и Мостара налази се чаробан предео, где је градиозност слика удружена са свима угодностима за живот. На том месту сустиче се неколико планских ланаца у један чвор те као каква гигантска барера стају на супрот Неретви, која валовито јури у западном правцу. Но она пробија себи ждрело, скрећући оштро ка југу; и с једне и с друге стране обале брегови су скоро до врха засечени, образујући колосне стене, између којих река текући показује сву силину свог плахог јурења; види се, да је она секла и десну обалу, па пролокавши је сву бацила се у лево, где врши исти посао, а на старо ждрело набацала је нанос, 10 хвати висок, и у том наносу у шљаму виде се слојеви песка, рушевине зидина и колосално комаће водом углађеног шљунка, које је Неретва у бурним својим тренутцима по ждрелу ковитлала. С леве стране почев од речице Заблонице, пукла је долина, која се простире у правцу, докле се оком може сагледати па дохватајући

готово врхове брегова који је окружују, ишчезава, гранајући се у ситне гране; она се уздиже поступно, крајеви њени са ивицама брда праве врло фине контуре; удолице по њој пуне су густог наноса; сва долина, од врха до на дно, покривена је зеленилом: око лугова и њива плодна дрвета, на узвишицама шуме, а на врховима округлих брежуљака зелене се пашњаци; доле по средини као каква светла пруга тихо се вијуга речица, а сред тог природног положаја с обе стране, беле се тамо — амо групе кућа, које су раштркане од подножја до врхова планинских. То је један од најплоднијих крајева: прекрасно наносно земљиште, изванредно топла клима у сред малог нагнућа долине на југо-запад, обилност воде пошто она лежи између планина у којима извори и потоци никад не пресушују, а на врховима до пô лета има снега. Према том овде не знају за неродне године, а бољих трешања, шљива разне врсте, јабука, крушака и другог воћа, не ћете наћи нигде у целој Босни и Херцеговини.

На десној обали Неретве такође је изредан предео: њега сваке године покрива нанос са суседних брегова, те је земља дебела и гојазна; он је доста сушан, но ипак, судећи по колосалним дрветима, види се, да подземна влага благодетно дејствује на успевање свега. Овде, при прелазу Неретве испод моста, на месту одакле почиње равница лежи село горња Заблоница, а по сахата даље, или нешто мало јаче — доња Заблоница, иза које се Неретва пружила на десну страну, а на левој је одсек, и ту се находи још село Луг. Овај одсек — у самој ствари је полуострво у једној од Неретвиних кривина и састављен је из две терасе. И овде имате пред собом густ зелен покривач, но из тог светлог зеленила избијају мали слојеви камена поједине црне стене; лугови и њиве обложени су пробратим отуд камењем, што међу тим ни чему не смете: ви ту видите

напред пашњаке и лугове, позади вртове у којима се крију станови, а по обали Неретве високи дубови, који високо стрче над стрменитом обалом.

За тим опет Неретва улази у теснине. На тај начин овај крајичак чини неку оделиту целину; око неких десетак села састављају засебни свет и живе засебним животом. Становници су — сами мухамеданци, но њихов начин живота толико се разликује од живота осталих мухамеданаца, а у исто време и хришћана, да то сваком пада у очи, и сви их сматрају за неку засебну секту. Ето та села посматрао је поменути енжењер Далматинац у току од неколико година.

Пре свега пада у очи што се ни мало не крију женскиње, не само девојке већ удате жене, не крију лица; ако никог од мушких није дома, женска чељад се не либе, да приме каквог путника, који тражи да се одмори или да што поједе: то чине како према мухамеданцу тако и према хришћанину, па ма он био из сасвим друге земље. По хришћанском обичају, овде беру кукуруз мобом, а тако исто у зимње вечери састају се на прела, на којима се људи жене и девојке понашају врло слободно једно према другом. Сем тога, кажу, да има извесно време у години, у лето или у пролеће, када се људи, жене и девојке скупљају на игре, којима је специјална циљ ашиковиње (љубавни одношај). Чим се смркне, девојке се скупљају у гомилице, похватају се у коло, певају, и тада се договарају парови који се милују. Ако ко у броју скупљених момака има заручницу, он не ашикује с њом, већ је дужан да је без поговора другоме уступи. У след таквих односа не уда се ни једна девојка, која већ није имала деце, но деца, рођена пре брака бацана су у Неретву, на што је турска власт кроз прсте гледала.

Има ли каквих других особености у животу и навравима ових становника, у начину уређења њихових

станова, у породичном животу, у песмама и веровању, има ли каквих год предања — не могах никако дознати од посматраоца неетнолога.

Један странац путник (ко баш, не знам) на основу личног посматрања или на основу туђег причања, напоменуо је да су то остаци Богумила. Ако се тај закључак оснива само на посматрању односа међу мушкарцима и женскињем, а не на посматрању целог живота, онда је он нагао и чудноват, јер ми не знамо под сигурно, да ли су такви односи код Богумила постојали; многе ствари, које о њима саопштавају католички писци, савршено су лажне Ја сам слободан да мислим да су ту слободу у полним односима унели турски чиновници. Заблоница је најлепши предео у целој Неретви; она је у сваком погледу богата и чувена са лепих девојака; с тога је она било омиљено место за теферичевање. Пролазећи овуда паша или чиновник турски, ага или бег, вазда се ту задржи у намери да своје обичне усладе промени. Правило је, да онде где има много турских чиновника, морал у жена, па и турских, знатно опада. За пример може послужити Сарајево, где је се у последње време за то нарочито постарао Грк потурица Костан-паша, за ким и данас плаче Сарајевско женскиње.

Ја сам у Тузли имао прилику да видим у католичкој цркви дванаест венчања у један мах, и све невесте, изузев две — три, биле су веома у годинама, и све су се, како ми говораху, до удаје бавиле ашиковањем, које нема никакве везе са њиховом вероисповеди или правилима њиховог морала, већ је просто појава изазвана околностима.

Тако, обраћајући пажњу на Заблоницу, која се неколиким цртама својих нарави оштро разликује од осталог народа, нисмо далеко од тога, да признамо да су те црте остаци богумилства, макар што сами становници

морају бити потомци богумила, који су баш у том крају највећма распрострањени.

Пролазећи кроз тај крај у приликама које ми не дозвољаваху да игде останем више но колко да преноћим и одморим се, ја нисам могао обављати никаква посматрања. Али и онако уз пут, приметио сам једну чудновату црту тамошњих нарави, а то је — религиозни индиферентизам. Тако у Коњицу има само католичка капела; православни Срби иду у њу на службу као у своју цркву, а тамошњем пароху *фратру* обраћају се са разним молбама и траже од њега савета к'о од свога свештеника. Католици пак који живе даље од Коњица, иду у православну цркву у манастир Челебић, а на сабор заједно се са православним скупљају.

Даље у селу Папратском у сред Турака живео је један православни хришћанин који је од аге узимао земљу под кирију; он умре, а остави после себе жену са неколико ситне деце; Турци од тада вазда јој помажу, плужећи на изменице њену земљу, и кад год није у стању да сама сврши неки пољски посао помажу јој мобом, за што им она само част дâ. У Посељу, близу доњег Грабовца, нашао сам једног Турчина, малог спахију, који ми је говорио, да му православни свагда помажу кад сам не може што да сврши. У опште, ја овде нисам приметио онаку отуђеност међу турцима и хришћанима међу католицима и православним какве сам у Босни имао прилике да видим. Ја сам склон да ту црту сматрам као неки удаљени одјек вере која је некад проповедала љубав и братство. Кад би се тамо подуже живело, могло би се открити много што шта, но сада је тај крај, од како је пао у руке Аустрији, за нас Русе много мање приступачан, но што је био за време турске владе.

Сад прелазим на Црну Гору.

У Кучима — Дрекаловићима, више Брекута, има предео, који се зове *Језера*, с тога што се ту налази

неколико брдских језера, а једно од тих језера зове *Бокулифево језеро*: оно лежи између стена, и као што мисле врло дубоко, ма да се нико не усуђује да по њему плива, шта више нико и не живи у близини његовој; ни риба нема у њему, јер је *нечисто* т. ј. у њему живи нечастива сила О њему постоји овако предање.

Ту је некада живео велики народ Бакумири. Знајући да у језеро живи неко чудовиште, које ником не да да се ту настани, Бакумири измисле начин како да га униште. На обали су лежала два колосална камена (један и дан данји стоји на истом месту и изгледа као каква велика кућа); они испод једног од та два камена наслажу велику гомилу дрва и запале је; кад се камен загреје до црвенила, они га са стране поткопају те се свали у језеро. Језеро се запени, заталаса а из таласа помоли се грдан велики човек са изгореним плећима; излетив из воде до појаса, он их прокуне И од тог тренутка они се почну између себе свађати, један другог убијати, и готово ни један човек од њих не преостане.

А ево како вели друго једно предање: На горњем крају Зете, у Пјешивцима Катунске нахије има местанце *Богомиловићи*, близу границе Белопавлића. Назив местанцета јасно напомиње богумиле, а постоји предање о пореклу суседних Белопавлића, слично предању о Бакумирима.

«Био неки Лека Дукађинов (или Дукађинац, из предела истог имена у Албанији између Скутара и Призрена) који је погинуо на Косову пољу. Син његов Бели Павле живео је неко време у Призрену, а за тим морајући бегати од Турака дође у Зету, онде где су сада Белопавлићи. Павле се намери на бана Лужанина и најми се у њ да служи. Он је био ванредно леп, бео као снег и мудар као господско дете, с чега се бану допадне те га усини и да му своју кћер за жену. Народ тамошњи — Лужани — није веровао у Бога. Лужани

су били силни а уз то безбожници, па су презирали Павла као придошлицу и човека који није њихових обичаја.

„Једном, на неки велики празник, скупи се сав народ Лужански на годишњу светковину пред манастиром Јелењаком. Некако се потреви да баш тога дана дође к њима неки светогорски владика (неки веле: покалуђерена краљица и св. Сава) и целом сабору назове Бога; но нико му се не одазва. Тада ће он запитати: «Има ли какво дете које би ме провело до Никшића, јер сам не знам пута». На то му одговори један од њих: «Има један ликогаћа» [1]), показав руком на Павла, који и оде с калуђером у Никшић. Калуђер, видећи Павла, дечка лепог, паметног и лепо одевеног, упита га: «Како ти је име, сине, од куда си и што су те прозвали ликогаћом?» Павле му одмах исприча све: ко је, чиј је син, како је ту дошао, како га сви мрзе па с тога и зову ликогаћом.

„Владика чув и дознав све благослови га, а народ — прокуне, па се онда са сузама опрости с њим. С владиком су била два ђака од којих један се показа да је род Павлов па и остане с њим. По том ђаку, који се запопио у Белопавлићима, и по његовом роду, назвато је једно село близу Слатине — Поповићи.

„Проклество непознатог странца стигне Лужане још истог дана. Од некуд се појави на свечаности зец, и народ већ изопијан полети — неко да ухвати живог, неко да убије. Један, пустив стрелу на зеца, убије човека. Народ се ускомеша и започне се освета. Сви дочепају оружје или камење и стану један другог убијати. Оно мало, што је преостало, разбегне се, бојећи се освете; само Павле са бановом породицом остаде да мирно живи. Па и тај мали остатак Лужана поступно

1) Ликогаћа — поружно име.

пропада, тако, да их данас има свега 5—6 кућа, но и оне не вреде ничему»

Ова прича прича се у неколико варијаната, не мењајући суштину ствари. Други пак, стајући на земљиште рационализма, старају се да то преставе као последице као разлабављености у наравима и непоштовања цркве. Ја саопштавам ово предање онако како га је записао један црногорски самоук, Максим Шобајић, који у примедби говори о Лужанима: „Могуће да су то били богумили, јер они у то време још нису били истребљени" [1]).

Нема никакве сумње о истоветности тих двају предања. Из њих се види да у народу још живи неко тавно сећање на богумиле, и да је се, сем тога, добио о њима појам, као о народу великом и врло силном, што се потврђује величином области, коју до данас заузимају њихови споменици, а тако и величином и ваљаношћу израде тих споменика, какве су могли оставити само људи који су располагали великим срествима и имали на дому ваљаних мајстора.

Гледајући на монументалност њихових надгробних споменика, и нехотице се човеку намеће питање: а где ли су им храмови? Да су богумили имали храмова нема никакве сумње — пошто им се у неким наређењима; управљеним противу њих, строго забрањује да зидају нове и да оправљају старе цркве — но какви су они били и када су разрушени, не зна се.

Немајући никаквих историјских докумената из којих би могли дознати што о том, немајући никаквих писмених остатака из тога времена, — нама не остаје ништа друго, до да изучавамо споменике и развалине. Међу тим мучно је се оријентисати у хаосу рушења, која су чи њена стално, са постојаном намером, да се уништи сваки

1) »Млади Црногорац или историски списи«. 1873 у Београду.

траг прошлости. Најинтересантнији је предео у том погледу Подгорица и њена околина. На три врсте од ње на север, на десној обали реке Мораче, налазе се развалине римске вароши Диоклеје која је била родно место једног од најљућих гонилаца хришћанства (у III. веку) — Диоклецијана: да су те развалине римске, потврђује се несумњиво тиме, што се ту налазе камење и новци са римским натписима; но у сред вароши виде се остаци цркве, коју су баз сумње подигли Срби — Хришћани; у исто време има једно засебно гробље, за кога се не може казати тачно: коме је припадало, тек Римљанима и православним хришћанима није; зид, што је око вароши, има 3. врсте у обиму, — а то неда ни помислити да је римска грађевина. Према тој вароши на другој обали Мораче виде се остаци здања и зидова неке вароши, која је морала бити већа од Диоклеје; њој долази од реке Цевне, кроз камени свод, један водовод, који се протеже седам врста прелазећи при том реку Рибницу, на чијој обали има остатака од неких грађевина. На Рибници, не далеко од њеног утока у Морачу, лежи данас Подгорица, варош потпунце турског типа; но то је место било насељено и у старо време: ту је се родио Стеван Немања (1114). Природно је, што је сав простор испод брда који у обиму има најмање 2. часа, био тако густо насељен и што су куће по њему биле тако да је се по крововима могло ићи; сад ту нема никаквих трагова од грађевина, сем неколико грана поменутог водовода: но овај водовод да ли је служио за непосредну употребу становвицима, или за заливање поља и вртова? Ту још има остатака од цркве и од зграда што су уз њу као' но уз манастир биле подигнуте; а даље је Златица у којој данас нема такође ничега, а где је била иста така варош која је добила назив од злата које се ту ископавало.

Када је све то постојало, и коме је припадало — опет за нас остаје загонетка, док не будемо имали тачних описа онога што се може видети по спољности, и док се не буду приредила ископавања. Ископавањем, нема сумње, могу се бавити само са великим срествима друштва или појединици, којима стоје на руци нужна средства, како материјална тако и научна, разуме се уз припомоћ црногорске владе, која се ни на који начин не би устезала да ту припомоћ пружи. Моја је задаћа— дати што тачнији опис, како овог предела, тако и других које сам испитао, а и оних које сам намеран да испитам.

Што се специјално богумилства тиче, изгледа да је Црна Гора врло важна за његово изучавање. Види се, да је се оно овде дуго одржало, да је се држало чврсто и оставило у народу успомене о себи. Зна се да је у породици Стевана Немање било богумила, на име — његова рођена сестра била је богумилка, па и он сам тек је доцније постао ортодоксан, и као сви који се одреку вере, показао се фанатичан поборник православља и непријатељ његових противника: спаљивао и уништавао јеретичке књиге, рушио јазичке храмове, међу којима је без сумње било и нејазичких, богумилских.

Можда ћу ја путујући по Црној Гори скупити каквих предања и факата, који ће ми дати могућности да створим себи истинитији појам о начину живота ове секте, о њеним социјалним односима и културној улози њеној, но што га дају непријатељски писци — полемичари и цела књижевност лажних књига.

превео с руског

Мих. Ј. Шљивић

СЕНИ ПРОШЛОСТИ

Где тихим шумом разиграни вали,
Дунава плавог, кроз долине, лете,
Истоку лепом, од куд зора пали
Јутарњег луча, оне зраке светле,
Негдашњих двора порушено стење
И сад се тамо над обалом диже,
Зелени бршљан по њему се пење
И с мрког стења у таласе стиже.
Ту никог нема! У вечноме миру
Почива прошлост некадашње дане,
Тек фруле гласи по кад кад допиру
Кад тужно јекну по сред ноћи тавне.
И тада само, у поноћно доба,
Последњи зрачак, кад прикрије тама,
Диже се сенка из мрачнога гроба
Ходећи мирно по развали сама.
Пурпурни бињиш, прекрштене руке
На хладним грудма тог витеза крије,
Гледајућ' бого у питоме луке
Он тихо сузе за прошлошћу лије:
»Ах камо, где су, они дани стари
Витешког доба пролетели часи?
Ко вихор давни прохујаше чари
Јунаштва славног умукоше гласи!«
И сузе ронећ', дрхтајућом руком,
Гусала старих тужне струне дира,
Кроз поноћ тамну овим тмулим звуком,
Прошлост се диже из вечитог мира!
И старе сенке поврвеше сада,
С гробова плоче потресат' се сташе,
Из мрачних јама, где мртвило влада
Прошлости давне, дани засијаше!

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

I.

На врху оне поносите горе
Где сури оро још по кад кад стиже,
Видиш ли оне разорене дворе
Са мрачном кулом што се небу диже?.
И она пуста остала је сада
Тек сури оро око ње облеће,
Ил' гаврач црни што загракће када
Па даље, даље, своме гнезду леће.
Ал' некад тамо, пре стотину лета
Војводе Мирка славило се име,
И ћерка мила, поносита Цвета,
У том је кршу живовала с њиме.
Хеј кол'ко је младих витезова тада
Под зидом двора долазећи тијо
Песмицом тужном, пуном горког јада,
Славила дивно њено лице мило!
Ал' залуд песма младих витезова,
С љубављу њојзи што се подизала
На лаким крилма благих лахорова,
Другом је Цвета своје срце дала!
О колико пута у прозорје рано
Врх ових мрачних, натуштених гора,
Кад плавим небом сијне сунце сјајно
Иђаше она из очевог двора.
И ходећ' тихо врх стрмих гребена
Сањивим оком, као горска вила,
Гледаше Цвета тако замишљена,
Зелена поља што се маглом свила,
Ту пастир млади гонећ' стадо бело
Весео фрулом свирнуо би мило,
Са крдом белим остављајућ' село
Зелене горе поздрављаше крило.
И тога часа између јела витих
Неког би Цвета угледала млада,
То беше Бошко витез узорити
По раном јутру што се ближи сада.
Ах како жељно низ стрмено стење
Очима лепим погледаше дева

Јунака што се уз кршеве пење
И на њу младу тихо се осмева

У једном кроку пред Цветом се створи
Поносни јунак из Подгорја равних
Долама плава златом трепти гори
Кроз сутон мрки између јела тавних.
О каквим пламом сред срдашца бујна
Витеза свога у загрљај прима
И зора чисто затрепери рујна;
Кроз гору тавну прикрада се њима,
Лагани жубор поточића бистра
Крај ногу њиних протицаше тијо
Носећи зрачак што пада њим блиста
И тихо љуби њено лице мило.
Ту славуј мали између густог грања,
Од сурог орла сакрив гњездо своје,
Заносним гласом о љубави сања,
Љубави, коју осећаху двоје.

Тако су њини протицали дани
Ко што се вали поточића крећу,
Далеко негде у заборав тавни
Широког мора уточишту лећу.
Ал' једног јутра у прозорје рано
Суморна Цвета из двора се диже,
И небо беше натуштено, тавно,
Грмљава тмула из дубике стиже.
По њеном двору тишина је била,
Тишина, што јој тешку тугу буди
Ко цела срећа да је одлетила
Беше јој тако сред боланих груди.
Јуначког Бошка ту не беше више!
Камени двори спустеше сада,
Соколи сиви у бој одлетише
А Цвета сама остале је млада.
И тужна тако по врлети хода, —
Јесење магле дизаху се горе,
Широких крила до плавога свода
Бескрајне, као непрегледно море.
О тужна вило са мрачних планина

Залуд ти поглед у даљину леће,
Узаман уста дозивљу га дивна
Соко ти скаро долетети не ће! —

Тако је многа прелетела зора
Роненећи сузе изнад сухог грања
Куцајућ' тихо у прозоре двора
Где Цвета мила о прошлости сања.
Ал' гласа јоште никаквога нема
Од Бошка што би дон'о повдрав само,
За даном данак, ноћца ноћцу спрема,
Мртав је можда остануо тамо

И већ се маша јуначкога рува
Са зида тешку топузину скида
Недарца лепа долама јој чува
А калпак косе од издајног вида.
Ноћ беше тавна, и врхове гора
Облаци густи покриваху веће
Уз тмули тутањ грома одозгора
Тамном се небу холујина креће.
Сотона црни некада се дизо
Прелећућ летом врх стрмних висина
Са треском грома облаку је стиз'о.
И кроз ту ноћцу, између густих јела,
Пео се неко уз високу гору
Што трудно хити Цветиноме двору.
Суморан поглед његовога ока,
Високој кули журио је жељно,
Ох то је она вила црноока
Којој се тако из далека крено.
Узаман она за Бошком изгледа,
Никад га више дочекати не ће
На оној страни где жељно погледа
Засићен гавран над лешином леће!
А витез, што му скиде русу главу
Уз блесак муње што просече таму
Њега је Цвета угледала млада.
И жељним оком погледаше она
Витеза, који испод куле стаде
Је л' весник ово из љутога боја

Да крепи давно малаксале наде!
«О збори, збори, врх планина ових
Носиш ли гласе, са огращја, амо
Живе ли јоште сиви соколови
Сећа л' се Бошко веренице тамо?!«
— Хај Цвето дивна, нашто речи твоје
Витеза Бошка нећеш видет више,
Од љутог мача Бошко погино је,
Његови дани са земље се скрише!
Ал' нашто мртве помињати овде
Кад живо срце јадима се дави
Кад једно сунце за горама оде
Ујутру друго на небо се јави!»
И зборећ' тако он вратима крочи
И руком алке привати се сада
Дивљачким пламом севнуше му очи
Од чег је Цвета задрктала млада.
«Не, твоме гласу не верујем више,
Витеже страшни!»
Ал' тренутка тога,
Тешка се врата силом отворише
Пред њом је витез чела смрштенога!
«Гле, ево главе познајеш ли је ли
То бледо лице вереника твога
А сад те нико од мене не дели
Деснице док је и палоша мога!»
И тога часа када њојзи крочи
Над прозор врачни наднесе се Цвета,
С високе куле у поноре скочи
И смрт је прими у наручја клета.

Ње више нема сред мрачног понора
Костију трошних јоште трази стоје,
И бршљан што се спушта одозгоре
По њима шири зеленило своје!

Драгутин Ј. Илић.

ОРГАНИЗМИ И АНОРГАНИ. [1])

I. Органска и анорганска материја.

I) 1. *Диференцијални значај органских и анорганских материја.*

Пре него што приступимо нашем правом задатку: да према напред одређеним методама и принципима изведемо начела *опште морфологије организама*, неопходно је нужно да најпре критички претресемо појам самог организма, његов одношај к анорганској природи, а тако исто и у обичајено дељење органских створова на царство животињско и биљско. Ми се морамо овога начина испитивања, којим ћемо сталну, непоколебљиву основу у свима овим важним општим појмовима добити, тим пре придржавати, ако нисмо ради да и ми, уобичајеним пренебрегавањем објашњавања општих појмова, упаднемо у ону збрку различитог појимања ствари, од које нам данашња наука наша даје тако жалосну слику.

Да би што боље познали прави унутрашњи склоп органских тела, истинске карактере организама, како животиња тако и биља, морамо најпре приступити поређењу органских тела, са телима анорганским, гледећи на сва њихова општа својства, хемијска, као и морфолошка и физичка тим више што се досад на то слабо ко обазирао, а овамо то је баш веома потребно за право монистичко схватање целокупне природе. Посматрајући синтетички како сагласности, тако и аналитички разлике ових двеју група природних тела, најлакше ћемо

1) Један одломак из Хекеловог дела: општа морфологија организама.

појмити како унутрашњу природу њихову тако и узајмицу њихову, много лакше него што би се то могло постићи голом дефиницијом појмова.

Појам *организма* основан је најпре на чисто *морфолошкој основи* и означавао је онај *„живи" створ* који је сложен из *„органа,"* т. ј. који је готово вазда састављен из различитих делова, који као неки алати служе и који сви заједнички раде да израде оно што ми под појавом живота разумемо. Али нама су данас познати многобројни «организми без органа" међу које долази пре свега оне потпуно једнолике, скроз хомогене без икаквог обличја и структуре слузне материје, као што су данашње *монере* у облику Protogenes, Protamoeba итд. Овима најближе животињице састоје се цигло из једног клубенцета плазме, на коме се једва може разликовати једна проста љуска или контрактилни меур, као што су *ризоподе* и *протопласте*, па онда мноштво организама од једне ћелије, као што су многи протисти и мно е биљке. То су просте слузне куглице, као год монера, а разликују се од ње само у томе, што се код њих једнолика беланчевина одвојила у две саставине. Једна је унутрашње беланчевинасто јадро (Nucleus), друга је мекша беланчевина споља (Protoplasma). Многе од њих имају још један трећи саставни део, то је њихова спољна навлака тако звана *мембрана* у коју се оне умотају. Па пошто на свима овим и многим другим организмима не видимо ни трага од извесних морфолошких карактера а примећава се да имају неке диферентне делове, али такове, којима управ и не приличи дати име „органа», то ће се онда појам организма моћи створити само на *физиолошкој основи*, и према томе назвати само *она природна тела организмима, која показују све оне чудноватe појаве покрета, које ми под појавом „живота" разумемо, а нарочито појаве храњења.* Аноргани на против јесу сва она природна тела, која не

показују никада функцију храњења, а тако исто ни оне друге специфичке «радљивости животне», као што су плођење, осећање, кретање итд. [2].)

Пошто је функција хранења код организама, као што су и све остале функције, непосредна посљедица њиховог материјалног састава, као што и свако физичко својство аноргана непосредно лежи у његовој самој материји, и пошто је у опште свака особина, свака снага или функција каквога тела непосредно следство његовог материјалног склопа и његових узајамних одношаја са околном материјом, то ћемо и ми наше сравњивање организама са анорганима морати започети најпре са компаративним расматрањем и изучавањем њиховог материјалног субстрата, јер цигло из разлика, које се у финијем и грубљем саставу материје између организама и аноргана показују, моћи ћемо себи растумачити сву ону разноликост, која отуда у облицима и функцијама обеју група природних тела долази.

Можда ће се многима учинити да је посве излишно овде опширније говорити и о анорганима и правити аналогију између њих и организама, за то што је задатак овога дела само општа морфологија организама. Али ми се надамо да ћемо противнике наше одма о противноме уверити. Ми мислимо да је свему нашем данашњем непознавању важности неопходних одношаја, који свуда и на сваком месту постоје између «мртвих» и «живих» природних тела, као и оном телеолошко-виталистичком гледишту, кога су се већина природњака при испитивању органских тела држали, једини узрок наше у основи погрешно суђење о природи живих тела. Као

2) Обично се у опште животне радљивости, својствене свима организмима, бројале следеће три функције: храњење, растење и плођење. Ми нисмо споменули функцију растења због тога што се она и код аноргана јавља и према томе није својствена само организмима; а функцију плођења опет због тога, што има врло много органских индивидуа, које су са свим лишене ове функције.

што се код већине биолошких испитивања тако се исто и при поређењу организама са анорганским телима готово увек гледало са једностраног аналитичког гледишта и цењене су само оне разлике, које су двојиле обе ове групе природних тела а међу тим на синтезу, која би особито гледала на оне особине у којима се слажу обе групе природних тела, и која би нам имала да представи ове групе као једну велику природну целину — на тај начин испитивања није се нико ни осврнао. Но ми се тим више морамо придржавати овога другог гледишта што нам оно у друштву са анализом доказује заједницу органске и анорганске природе, оно чудно подударање организама са анорганима и у сили, и у материји и у облику, и што је то за питање о „*исконском стварању*“ а нарочито за аутогонију, т. ј. постанак најпростије органске јединке из анорганске течности, о којој ћемо ми доцније опширније говорити, од врло велике важности.

Од свију граничних линија, помоћу којих се трудимо да по нашој систематици делимо природна тела у природне групе, ни једна није чини нам се тако чврста, тако јасна а тако непрепорна као она, коју повлачимо између живих и мртвих природних тела. Док оба органска царства, животињско и биљско, лагано једно у друго прелазе, непосредно везана многим прелазним облицима, док се свако поједино одељење и животињског или биљског царства, везано многим прелазним облицима, постепено слива у једно или више других одељења, тако да се морамо само вештачким границама служити, дотле су на против организми од аноргана у општем сватању тако потпуно једни од других раздвојени да готово ни један не ће ни у ком случају посумњати: да ли је тело које је пред њим „мртво“ или „живо“, анорганско или органско.

Ма колико да је ова представа јака и тако снажно овладала умовима људским, да би се готово могло по-

мислити, е је по све излишно трошити речи говорећи о «апсолутним» разликама између организама и анорга на, ипак морамо овом приликом наговестити: да и ово разликовање важи само до неких извесних граница. Јер, ваља имати на уму, да обе ове групе природних тела нису једна од друге раздвојене неком апсолутном провалијом, која се не би испунити могла, тако као да би оне припадале двама сасвим различитим световима, него су најпростије и прве органске јединке постале непосредно из аноргана. Ово истина неизбежна је посљедица опште примљене *Кантове и Лапласове* теорије небесних телеса а особито наше земље. Ова теорија као што знамо, тврди, да се први живот на нашој земљи некад, ко зна кад, у извесно доба први пут појавио? И ако сада овај *први постанак живота на нашој земљи*, не ћемо да сматрамо као дело «створења», т. ј. као неко «чудо» коме нам се само ваља дивити, него га подвргнемо природњачком беспристрасном испитивању, онда ћемо морати узети да су неко извесно доба анорганска природна тела прешла у органска сједињења, да је «мртва материја» оживила, да су организми из аноргана постали. Нешто треће није могло бити.

Пошто смо у нашем овом претресању дошли до тога позитивног закључка: да је прелаз из анорганских у органска, и у доиста «жива» тела фактички у неко извесно доба *морао бити*, настаје друго питање: како се извршио овај прелаз а одма за тим долази и задатак: да строго испитамо разлике ових двеју група природних тела. Начин овог испитивања у толико је више оправдан, што се до сад све и сва полагало само на оне особине, које их двоје, а међу тим на она основна својства што су обема групама заједничка, што тако чврсто везују организме за анорганe, на та се својства обично

није ни осврталo и она су била сасма заборављена. Пошто ћемо ми овим начином испитивања не само са аналитичког гледишта одбирати оно што их двоји, него и синтезом особито гледати на оно што је заједничко живим и мртвим природним телима, онда тиме не само да ћемо имати корист ону, која долази од оваког свестраног испитивања двају предмета, т. ј. што ћемо овим начином најбоље ценити карактере обеју група појединце, него овим путем најлакше долазимо до тог сигурног уверења, да жива и мртва природа у исто тако тесној и нужној вези стоји, као што стоје и сви остали делови у целокупној природи, и да васколика природа, органска и анорганска, сачињавају скупа само једну велику заједничку целину, којом увек и у свако доба управљају једни и исти прости, велики и вечити закони.

Пошто знамо да ово неизбежно сравњивање организама и аноргана може само онде користити, ако се при сравњивању строго држимо свију страна њихових телесних појава, онда се не можемо ограничити само на сматрање њихових облика, него ћемо тако исто морати узети у претрес како саму материју, која је основа облику, тако и функцију, коју иста материја производи, очевидно је да тада морамо изаћи из ускога круга морфологије па се бацити на шире поље расматрања, на општу Биологију и Абиологију. Према том плану, приступићемо најпре сравњивању органске и анорганске *материје*, јер ми морамо како облике тако и функције природних тела сматрати само као директну последицу њиховог цигло материјалног склопа и њиховог узајамничког одношаја са околном материјом. Исто тако не смемо заборавити ни на елементарну конституцију материје, на њен даљи састав сједињавањем са елементима, као и на њено агрегатно стање. Тек кад у свима овим одношајима будемо беспристрасно и савесно испитали како разлике, које их двоје тако и сагласности, које су им

заједничке, моћи ћемо као што треба појмити: да су све оне разлике и сагласности што постоје у облицима и функцијама код организама и аноргана само неизбежна последица њиних материјалних узрока, и диференцијални значај органских и аноргански материја знаћемо, као што треба, ценити.

I). 2. *Атомски састав органских и аноргански материја.*

Сви организми и сви аноргани, који су само приступни нашем научном расматрању, показују потпуно сагласно известан број првобитних општих својстава, која свакој материји без разлике подједнако припадају. Ова општа, основна својства природних тела, која су подједнако заједничка како свима живим, тако и мртвим телима, ово су: ширљивост, непробојност, дељивост, стисљивост, растегљивост, еластичност, шупљикавост, љењост, тежа итд. претпостављајући да су још из физике сва ова својства читаоцима врло добро позната, то ми није нужно да се овде у њихово потанко претресање упуштам, али ћемо једно само, што се врло често заборавља, изреком да констатујемо, да у свима односима, *у свима општим својствима материје не егзистира ни најмања разлика између органских и аноргански тела.*

Према овим општим резултатима физике, природњаци су сагласно међу собом саставили једно опште основно гледиште, о примитивној конституцији органске и аноргане материје, које је, под именом *атомска теорија*, данас опште примљено код свију физичара и хемичара. По овој теорији материја се састоји из *атома*, т. ј. из врло сићушних, дискретних, недељивих делића материје, који се међу собом *атракционом силом* или *кохезијом* привлаче. Међутим опште појаве топлоте, агрегатног стања итд. наморавају нас на предпоставку:

да су ови сићушни, недељиви делићи масе једном опште распростртом, индиферентном материјом, тако званом етер, једни од другога растављени. Таласањем овога етера постају појави топлоте и светлости. Као што се материја из атома састоји, тако се исто и етер састоји из дискретних делића, који се међу собом одбијају њиховом сопственом одбојном снагом или репулзивном силом (експанзија). *Ова атомска теорија објашњава подједнако како општа основна својства организама тако и анорганa.* Дакле основна конституција материје, њен састав из атома, један је и исти у свима познатим природним, како мртвим тако и живим телима.

Она многострука разноликост у појавима и битности разних природних тела основана је од чести на непрестаној радњи општих молекиларних сила (кохезија дискретних атома и експанзија дискретних етерских делића), од чести опет на квалитативној разлици атома. Општи резултати хемије, до којих је она у најновије доба дошла, принуђавају нас да примимо ово гледиште. Хемија у својој тежњи за разлучавањем материје дошла је напослетку до неколико неразлучивих, квалитативно различних *праматерија* или хемијских елемената, који су основа целокупне материје, а помоћу оних општих резултата физике она је онда доказала, да су квалитативне различности хемијских елемената последица квалитативне различности атома, који састављају саму материју. По томе има онолико различитих врста атома, колико хемијских елемената екзистира. Пошто се хемијски елементи међу собом једине само по извеспим односима тежине, онда мора бити и тежина различитих врста атома различита. Како је ова квалитативна диференца разних врста атома а тако и она отуда резултирајућа разлика елемената узрок свој многострукости у природним телима, то нам се овде понајпре намеће питање, да ли се у организмима находе друге врсте

атома, т. ј. други хемијски елементи. него код аноргана. Сравњујући све оне елементе, који састављају органско тело са оним што се у мртвим телима у природи находе, долазимо до овог врло важног закона, који је уједно и одговор на оно горње питање. Закон овај гласи: *Сви хемијски елементи, који сачињавају тело једног организма, находе се тако исто и у мртвој, анорганској природи. Нема ни једног јединцатог елемента, који би био, само у организму а да га и изван органскога света у тако званој «мртвој» или анорганској природи не би било.*

Овај је факт истина опште познат, али се при свем том не примењује у свој својој опширности а нарочито у том погледу: што се обично не признаје онај нужни, директни извод, који отуда проистиче, да се при квалитативној истоветности елементарних материја, које сачињавају организме и аноргане, и основне функције или силе обеју класа природних тела не могу квалитативно разликовати. *Неекзистенција неке особите животне материје по монистичком гледишту бесусловно условљава и неекстистенцију неке особите животне силе.* Хемија је својим многобројним испитивањима највише припомогла да се курталишемо пређашњег мишљења, као да неки особени, само организмима својствени, и изван ових нигде на другом месту у природи не находећих се елемената има, тако званих «животне материје", које једино састављају органска тела и које су једини узрок свима њиховим појавима животним; и пошто је ово веровање пало са свим је природно да је одма затим морала пасти и она претпоставка: да има неких особених «животних сила", које би, само стално управљајући органским процесима, били једини узрок свој разноликости у облицима и функцијама органских тела.

Од хемијских елемената, које је хемија испитујући на нашој земљи до сада нашла, које није могла више даље

разлучивати а којих данас има преко 60, нађена је од прилике само једна трећина у органским телима. Па и од ових елемената само је половина јако распрострањена и находи се у повећим количинама у органским телима. Од свију ових елемената само су њих четири најпознатији и они сачињавају тако звана органска сједињења у ужем смислу, због чега су и прозвати „органогене материје». Елементи ови јесу: угљеник, кисеоник, водоник и азот. Прво место припада *угљенику*, чије чудновате хемијске и физичке особине ми сматрамо као последњи узрок свима особеним функцијама и облицима, које одликују и чине да се разликују органска тела од анорганских. Овој групи органогених материја придружује се често и сумпор а тако исто и фосфор. Од осталих елемената, који су нађени у органским телима, најраспрострањенији су хлор, калијум и натријум, калцијум а за тим гвожђе и силицијум. Много су ређи и у врло малим количинама находе се у органским телима јод, бром, флуор, магнезијум, алуминијум манган, штронцијум, литијум и још неки други ређи елементи.

I). 3. *Сједињења елемената у органске и анорганске материје.*

Пошто је хемија својим опитима најочигледније доказала, да се сви хемијски елементи, који сачињавају органска тела находе и изван ових, у тако званој анорганској природи, и да према томе нема никаквог особитог „органског елемента" мислило се с почетка да ће се моћи нека апсолутна разлика између организама и аноргана пронаћи у самом начину ступања елемената у тако звана сложена сједињења. Неки особити тајанствени закони «Живота» управљали би сједињавањем елемената у унутрашњости организма а мистичка „животна сила" опет приморавала би елементе да ступе у такова једињења, која се изван живога тела а без при-

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

суства животне силе не би никад могла направити. Ово настрано мишљење, које је само помоћу ауторитета, као што су Берцелиус и J. Милер, могло овако силно овладати у Биологији, имало је врло великог уплива на опште суђење о органским телима и оно се на жалост на многим местима и данас још одржало тако да смо принуђени овде изриком наговестити, да је ово мишљење проста једна глупа заблуда, која је радовима новије хемије дефинитивно са свим сатрта.

Цела је истина, да су они особени облици и функције, којима се организми од аноргана разликују, неизбежна последица оних особених сједињења, која се граде и телима органским а која се уопште називају „органске" материје. Али посве је неистинито, кад се ова особена „органска једињења" доводе од нечега другог а не од оног познатог нам хемијског изборног сродства елемената, које свагда и у свима приликама саставља ова једињења сасма самостално својом силом, која се никада од атома не одваја Као што видимо и у овом погледу не екзистира савршено никаква разлика између мртвих и живих природних тела. Као год што смо потпуно убеђени да у мртвој природи она обично проста, тако звана „анорганска сједињења" постају једино сопственом силом њихових елемената а по непромењивим, сталним и вечитим законима изборнога сродства, тако смо исто са свим поуздано убеђени да и у самој унутрашњости живих тела она, обично заплетена, тако звана „органска сједињења" постају и распадају се по једним и истим законима хемијскога сродства.

Једна једита разлика, која постоји у хемијском саставу организама и аноргана, у томе је, што се код *свију* организама *поред* оних простијих хемијских једињења, која се свуда и у анорганској природи јављају (вода, угљена киселина итд.) находе још и она заплетена сједињења угљеника, нарочито извесна беланчевинаста тела, за која

се бар за сад *обично мисли* да се нигде у анорганској природи не производе. Али ова сједињења не постају никако неком особитом животном силом, него једино усљед заплетених сродствених одношаја угљеника према осталим елементима. Можда и са свима осталим елементима, али нарочито са следећа три елемента: водоник, кисеоник и азот, у стању је угљеник да прави читаве низове најзаплетенијих сједињења, која су готово јединствена и нема им никаквога аналогона међу неугљеничним једињењима. Према овоме можемо слободно закључити да су само физичке и хемијске особине угљеника, а понајвише способност његова да с другим елементима ступа у најкомпликованија сједињења, први и последњи, и управо једини узрок свима оним особеностима којима се органска сједињења од анорганских разликују.

Због тога би много удесније било да се «органска сједињења» зову «угљеничка сједињења,» као што су у новије доба с пуним правом и «органска хемија» називље «хемија угљенични сједињења.» Али при том морамо имати на уму, да се, као што је н. пр. чисти угљеник, тако исто и нека друга простија угљенична сједињења и изван организма у тако званој анорганској природи у велико распрострањени находе, као н. пр. угљена киселина, угљеноксид и још неки други угљоводоници. Но не смемо никако из вида ни ту чињеницу изгубити, да се код *свију* организама без изузетка у њиховом телу *поред* оних „органских,» т.ј. сложених угљеничних сједињења, находе тако исто и многа друга простија угљенична сједињења као и неугљенична, дакле чисто «анорганска» једињења, као н. пр. вода, угљена киселина, разне соли итд.

Пређе се мислило да се најбитнија разлика у саставу органских и анорганских сјединења поглавито у томе састоји, што у анорганској природи ступањем двају елемената у сједињења постају само тако звана „бинерна" или двојна једињења. Тако н. пр. угљеник и кисеоник

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

дају угљену киселину, или водоник и азот амонијак итд. Осим тога ова бинарна или двојна једињења у стању су да се опет једине са другим двојним једињењима правећи сложена двојна једињења, н. пр. угљена киселина и амонијак јединећи се дају амонијум карбонат. Напротив тако звана "тројна и четворна" једињења, у којима три или четири елемента непосредно јединећи се праве једно сложеније једињење (н. пр. угљеник, кисеоник, водоник и азот јединећи се дају четворно једињењо : уре.) могу постати само упливом живота и у анорганској природи никако се и не праве. Осим тога друга битна разлика између обе ове групе сједињења имала би се поглавито у томе састојати, што су тежине мешања код тројних и четворних «органских» сједињења у опште далеко веће и што су њихови бројни одношаји далеко компликованији него што је то случај код «двојних» анорганских једињења.

И ако је доиста ова релативна диференца у атомској конституцији многи органских и неорганских сједињења врло важна за тумачење њихових функционалних диференција, опет се за то и у овој разлици са свим једнострано претеривало. Пре свега морамо овде приметити прво то: да није истина е се сви организми састоје цигло из компликованих «тројних» и «четворних» угљенични сјединења (беланчевина, маст итд.), него се код истих поред ових једињења находе тако исто и она проста «двојна» једињења као вода, угљена киселина, извесне соли итд. Сваки организам без разлике у овом погледу представља нам и као један комплекс из простих (двојних) „анорганских» и «сложени (тројних и четворних) органских» једињења. Све особености и чудноватости у својствима њиховим у основи својој само су неумитна последица оне особите способности *угљеника* да се једини са свима другим елементима у за чудо разној сразмери и по броју и по тежини. Ова способност угљеника једини је узрок свима особеностима тако званих органских сједињења.

С почетка врло много се мислило, да се ова карактеристична угљенична једињења, могу образовати само искључиво у организму „ под упливом живота,» као да се и таково штогод а комбинисањем двојних једињења анорганских никада не може вештачки произвести у нашим хемијским радионицама, лабораторијама. Први је ову догму оборио знаменити Велер још год. 1828 направивши вештачким путем, из чисто неорганског тела (из цијанско-амонијачних једињења) «органско" сједињење: *карбамид.* У новије доба Хемија је у овом погледу знатно напредовала правећи многа, чисто «органска» угљенична једињења, као што су алкохоли, сирћетна киселина, мрављa киселина итд, итд. из «чисто неорганских» материја вешташтачким путем тако да су нам још остала најсложенија и најважнија беланчевинаста тела, само нам она још праве тешкоће при вештачкој синтези, тешкоће, које ће по свој прилици будућа хемија савладати, и нема сумње да ће се једнога дана у хемијској радионици вештачким путем направити и ова најзаплетенија и најважнија беланчевинаста тела. Слободно можемо казати, да врло велики део сложених угљеничних једињења, тројни и четворни атомски комплекси, не постају само искључиво у органским телима, него се тако исто и вештачким путем, без присуства икакве животне силе, у нашем лабораторијуму могу направити исто онако као што градимо и проста, двојна неорганска једињења. Овај резултат, до кога је дошла синтетичка хемија, за нас је од врло велике важности и због тога, јер се отуда непосредно изводи да и у природи, а под истим условима, којим се ми у нашим хемијским радионицама служимо, мртва материја у живу органску материју прелази, «двојна» једињења и прости елементи ступају у «тројна четворна» једињења; а то је таква могућност, која је за теорију о аутогонији, једној форми исконскога стварања, од врло велике важности.

Напослетку као врло важна разлика између органских и анорганских материја. која је пређе била врло често потрвата, спомињано је још и то: што органска материја по смрти, дакле лишена уплива животне силе, почиње прелазити у трулеж, што се «спонтано распада», док међутим овако штогод код неорганске материје никад не бива. Истина је да се већина сложених угљеничних сједињења по смрти организма распада и у трулеж прелази растављајући се постепено на простија двојна једињења. Али ово прво: не важи за сва сложена једињења а друго, ово нам ништа не показује до то: да је процес труљења органских материја према њиховом природном хемијском сродству просто процес распадања и уједно сједињавања са околним материјама као кисеоник, вода итд. Ови процеси нису се за живота због тога могли десити, што је хемијско сродство јаче било и што је још ово сродство подпомагато самим процесом храњења, који се међутим за све време живота организма вршио. Није истина да се само органска једињења на ваздуху распадају, јер то исто бива и са неорганским простим једињењима, која се такође изложена упливу ваздуха распадају, као н. пр. многе соли итд.

Кад све ове наше најопштије и најважније резултате, до којих смо дошли сравњујући органска и неорганска једињења, уједно зберемо, видимо да имамо следеће врло важне закључке: 1, сви хемијски елементи, који се у телу организама находе, ти исти находе се и изван ових у анорганској природи. Органска тела састоје се и из простих, двојних једињења ових елемената, којих и у анорганској природи има, поред оних сложених угљеничних једињења (тројна и четворна), која се у неорганској природи не производе; 2, ова сложена угљеничка једињења не граде се у телу организама под неким особитим упливом «животне силе», јер су нас најновији резултати хемије потпуно уверили да се та иста јединења могу и чисто

вештачким путем из других простих једињења и елемената направити; 3. труљење органскога тела прост је процес распадања којим закони хемијскога сродства управљају, који подједнако владају како органским тако и анорганским материјама.

I) 4. *Агрегатна стања органских и анорганских материја.*

Под агрегатним стањем једнога природног тела разумева се обично *онај извесни ступањ размакнутости и она тиме непосредно условљена релативна покретљивост њихових атома масе.* Разлике у агрегатним стањима основане су једино на неједнакој удаљености атома, која се међу тим још непрестано мења управљајући се према кохезионој сили атома и експанзивној (одбојној) снази етерских делића. Познато је да анорганска природна тела у овом погледу могу заузети три различита ступња, и та су: *стално, капљичаво-течно и гасовито агрегатно стање.*

Стално агрегатно стање находимо код свију они аноргана без разлике, који су само у стању да приме неки извесни, стални облик. У овом атрегатном стању атоми леже тако близу један другоме, да кохезија атома масе увек превлађује над експанзивном снагом етерских делића. Услед тога узајамни положај атома увек је један и исти, и само до неких извесних граница могу се један од другога удалити, а да своје агрегатно стање не изгубе. Овде су атоми у стабилној равнотежи. Према томе карактер сталних тела састоји се поглавито у томе, што је њихов волум само у уским границама променљив и што увек здржавају један и исти самостални лик.

Код *капљичаво-течног агрегатног стања* атоми толико су један од другога раздвојени да су кохезиона сила атома масе и одбојна снага етерски делића у правој равнотежи. Атоми су у овом стању у тако званој лабилној равнотежи и они мењају при најмањем потресу положај

тресу положај свој у сваком могућем правцу. По томе карактер капљичаво-течних тела састоји се поглавито у томе, што је и њихов волум такође у уским границама променљив, али она немају никакав самосталан облик. Капљичаво-течна тела примају свагда облик онога суда у ком се находе, и ако сад она не испуњују потпуно заузети суд, онда ће површина њихова бити једна хоризонтална раван. Са свим је друкчије, кад су две течности уједно смешане, које се обично не мешају, као не пр. уље и иста количина алкохола и воде, у ком ће случају површина свагда заузети кугласту форму.

Гасовито или ваздушасто (еластично-течно) *агрегатно стање* одликује се поглавито тиме, што овде због веће удаљености атома масе експанзивна сила надвлађује кохезиону снагу атома Етерски делићи имају превагу над атомима масе, а пошто се они опет узајмично одбијају, то ће материја находећи се у овом стању тежити непрестано да се шири до у бесконачност. Ова одбојна снага код гасовитих тела поглавито и условљава њихов карактер: да се само толико шире, колико им то дозвољавају стална или течна тела која их ограничавају. И као што видимо у овом случају атоми су један од другога готово до у бесконачност размакнути па је због тога и запремина гасова променљива и никада не може имати какав год самосталан облик.

Пошто знамо да је топлота један род кретања етера, онда је сасвим појамно, како могу анорганска тела под упливом разних температура да примају постепено сва ова три агрегатна стања. Ако је сад ово топлотно кретање етера тако незнатно, да оно није у стању атоме масе једне од других да размакне, онда тело остаје и даље у свом сталном агрегатном стању. Ојача ли на против ово кретање етера само толико, да је сад већ у стању да растави атоме масе али и то само до границе, која не прелази круг дејствовања узајамног привлачења

атома, онда тело постаје капљичаво-течно. На послетку ако је ово кретање етерских делића толико нарасло да сада атоме масе може преко поменуте границе размакнути и готово их до у бесконачност раштркати, онда тело прелази у гасовито агрегатно стање. Обратно овоме, можемо гасовито тело претворити у течно кад само спустимо температуру у којој је пре било, а тако исто и течно претворити у стално тело, кад само температуру још већма снизимо. Из овога видимо да агрегатно стање није својина само неких елемената, већ зависи једино од разног ступња температуре.

Кад сад сравнимо сва ова три агрегатна стања анорганских тела са агрегатним стањима, која се код организама примећују, видимо прво: да се сва горе поменута агрегатна стања находе онако исто чисто и код организама у његовим разним деловима као год и код аноргана; а осем тога и то још: да је једно од ова три агрегатна стања и то капљичаво-течно агрегатно стање опште распрострањено код свију живих организама без икаквог изузетка. Они чудновати покрети, који су обично под именом «живот» познати, могу постати и одржати се само са суделовањем овога агрегатнога стања и према томе можемо слободно капљичаво-течно агретатно стање сматрати као једно од најбитнијих и најнужнијих услова за све организме без разлике. Дупље и шупљине оне, које су тако неизбежне у промету материје за рад циркулирања течности које самом организму на његово одржање служе, или су (код виших животиња) особени судови са својим самосталним дуваровима (тако звани крвни судови) или су са свим просте без икаквих самосталних сопствених дуварова шупљине намештене између елементарних делова и унутрашњости самога организма (вакуоли код пластида). Али и осим чисто капљичаво-течног стања находимо тако исто и стално и гасовито агрегатно стање код врло многих организама.

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

У апосолутно сталне делове, који се код многих организама налазе, можемо узети да долазе прво отолити у органу за слушање, па онда многи из силицијума и калцијум карбоната састављени скелети већине бескичмених животиња, као и кристали код многих биљака. Тако исто наилазимо код неких организама и на саме гасове и то у еластично-течној форми (нерастворени), који или непосредно комуницирају са спољним светом или се находе у особеним затвореним просторима.

Но осим ова три агрегатна стања, која су подједнако заједничка како анорганима тако и организмима, ми видимо да се организми находе осим тога у још једном другом, четвртом агрегатном стању, у стању које је једино само особина једнога елемента — *угљеника*. Ово четврто агрегатно стање нити је гасовито, нити стално, нити капљичаво-течно, већ нешто у средини између сталнога и течнога тако да га морамо назвати *стално-течним* агрегатним стањем. Као што нам и само име каже ова је агрегација управ средина између сталнога и течнога агрегатног стања, и оно је доиста и произашло комбинацијом сталнога и течнога стања. Ово четврто агрегатно стање постаје тим начином кад једна течност у извесној количини продре између молекила некога сталнога тела (какво угљеничко једињење) заузимајући тако његове интермолекуларне просторе. Ови интермолекуларни простори код оних органских материја, које су у стању да приме овим начином неку извесну количину течности (имбибиција) очевидно је да морају имати са свим друга особена својства, којима се они разликују од интермолекуларних простора код других простијих органских једињења а тако исто и код многих анорганских једињења, која не могу у се да приме другу коју течност а да тиме и сама та једињења не пређу у капљичаво-течно стање. Врло је вероватно да ово својство у тесној узрочној

свези стоји са самим компликованијим групирањем атома код ових угљеничких једињења, јер баш оне органске материје које су у погледу на компликованији сложај атома најудаљеније од аноргана и јесу управ које су у стању у највећој мери да приме ово сталнотечно агрегатно стање. Ова тако комплицирана а лако распадајућа се угљеничка једињења, а по најпре беланчевинаста тела и разни деривати, и јесу баш прави узрок најкомпликованијим животним појавима, и пошто ова угљеничка сједињења, као једине активне, органогене материје морају бити у сваком организму без разлике, то због тога и налазимо ово четврто агрегатно стање код свију организама без разлике, које је тако карактеристично и од највећег значаја по механичко тумачење појава животних.

Са свим је јасно да ће *оне опште физичке особине, које органска материја при имбибицији добија, бити од особитог значаја по само тумачење животних појава*. Кад узмемо у обзир да стално-течне материје у себи сједињују неке извесне особености и сталнога и течнога стања, и кад узмемо у обзир да су оне сада ону своју пређашњу сталност облика разменили са знатном променљивошћу облика, своју пређашњу тврдоћу заменили са извесном мекоћом, кад, велим, све то узмемо у обзир онда ће нам бити сасвим јасно, за што су функције органских материја тако различне и тако компликоване од оних које виђамо код неорганских тела са простијим агрегатним стањем.

Најважнији животни појави, и управо оне функције органских тела, које обично сматрамо као најкарактеристичније радове живота, могућне су само тако, кад се и материја, од које оне произлазе, налази бар од чести у овом четвртом, стално-течном агрегатном стању. Оне тако зване «анималне» силе осећања и кретања, које из нервних и мишићних материја произлазе, као а оне тако

зване «вегетативне» силе храњења и плођења, не могу се никако ни замислити без стално-течнога агрегатног стања. Управо оно од сасма особите руке уједињавање сталности са течношћу, тврдоће са мекоћом, укочености са покретљивошћу, које се само имбибицијом постизава, условљава и чини могућним да се могу производити најсложенија молекуларна кретања, која су стална основа свима горе споменутим органским процесима. Према овоме што до сада наведосмо бојим се да се ово имбибиционо стање животних материја не ће још довољно ценити као што би требало и због тога покушаћемо да изнесемо разлоге из којих се лако може видети да нам у стално-течном агрегатном стању већине угљенички једињења као и у њиховом компликованијем групирању разно размештених атомских група ваља тражити прве основне узроке свима појавима живота. Према томе нека нам је дозвољено да се још мало задржимо на испитивању основних појава имбибиције, колико зарад поузданијег и савршенијег монистичког објашњава живота толико и због тога још што ће ово агрегатно стање органске материје, као што ћемо мало доцније видети, бити од особитог значаја по тумачење *облика* органских тела.

Видели смо да се код аноргана никада не јавља права имбибиција и због тога питање је сада, еда ли се на њима не показују какве год модификације њихових обичних агрегатних стања, модификације које би се могле у неку тешњу свезу довести са овим имбибиционим стањем. И доиста у овом погледу наилазимо с једне стране на тако звану *хумидацију* с друге стране опет на појаве *растварања*. Код хумидације видимо како течност заиста заузима поре сталнога тела, али она још није у стању да изазове право имбибицијоно стање. Ово је н. пр. случај са камењем, које је дуже времена на дну мора било. Па пошто ова хумидација ни најмање није у стању била да промени стално агрегатнс стање до-

тичнога аноргана нити његову запремину, то се тако исто ово тело не мења ни при доцнијем сушењу његовом, ни онда када је већ сасвим лишено пређашњег квантума воде. Као што видимо и најсавршенија хумидација није још у стању да изазове ону лаку покретљивост молекила нити ону карактеристичну променљивост облика стаг-нога тела, као што то може права имбибиција да учини Али с друге стране опет примећава се да се код многих организама находе такови делови у његовом телу, на којима се врло лепо може пратити онај лагахни и непримметни прелаз између најсавршеније хумидације и најниже имбибиције, шта више дешава се врло често да овај прелаз можемо на једном и истом делу организма са свим in continuo расматрати и пратити. Нарочито је у овом погледу врло интересантно сравњивање скелетних делова, који у тесној, неиспрекиданој вези стоје, ово подједнако важи како о оним унутарњим, групи савезнога ткања припадајућим скелетним деловима кичмених животиња, тако и оним спољашњим, у лушења хитинава спадајућим скелетним деловима зглавкара. Агрегатно стање једне кости ни мало се разликује од сталнога агрегатног стања савршено хумидираних минерала (н. пр. кречни камен пешчани камен итд), који су дуго на дну мора или реке лежали. Па при свем том ово без сумње «стално» агрегатно стање једне кости са свим мирно и постепено прелази у тако исто без сумње «стално-течно» агрегатно стање какве рскавице, пуздре итд. Исто су тако и они „стални» и само хумидирани хитински поклопци, н. пр. трбушни сегменти инсеката, помоћу врло финих и лагахних прелаза агрегације тесно скопчани са бесумње «стално-течним» или имбибираним стањем оних мекшијих интерсегменталних поклопаца хитинских, који у свези стоје са обичним сегментима. Из свега што смо до сад казали можемо извести овај закон: *да стално-течно*

агрегатно стање органских телесних делова са сим неприметно прелази у стално агрегатно стање.

Као што смо мало час видели да се органски делови тела, који су на најнижем степену имбибиције, не могу одвојити од неоргана, који се у нијсавршенијој хумидацији налазе, тако исто видећемо сада како нам није могуће ни да повучемо оштру границу између течних раствора анорганских сталних тела и оних органских телесних делова, који се у најсавршенијој имбибицији налазе. При растварању сталних анорганских тела видимо заиста да течност улази у поре сталнога тела, онако исто као оно и при хумидацији, али при растварању релативни квантум течности много је већи и готово посве неограничен, т. ј при растварању толико много течности уђе међу поре овога тела да се тим молекили толико једни од других удале да експанзивна сила етера овлада кохезионом силом атома масе и тиме тако пређашње стално агрегатно стање пониште а на место њега постави ново, капљичаво-течно агрегатно стање. Битна разлика између једнога раствора и најсавршеније имбибиције очевидно је у томе, што свако имбибивано органско тело има свој известан максимум имбибиције, границу преко које поре органскога тела не примају више ни мало течности док међу тим с разблажавањем једнога раствора можемо до у бесконачност терати. Стална анорганска тела немају никаквог имбибицијског максимума и због тога она све дотле примају у себе воду док са свим не пређу у течно агрегатно стање. Али с друге стране опет морамо напоменути да се и код органских телесних делова могу наћи лагахни и поступни прелази од најсавршеније имбибиције па до најнижег ступња капљичавости каквог концентрираног и посве густог, отежућег се раствора. Најразличитији ступњеви конзистенције беланчевинасте плазме код разних ћелијца дају нам већ за ово тврђење врло сигурних доказа. Међу

тим у већој мери ово се нојбоље може посматрати на тако званом „пачастом ткању" целентерата, а тако исто и код многи хидро-медуза, а нарочито код ктенофора. Тако н. пр. код неких ктенфора ова ибибицијона способност њиховог посве меканог и готово сасма воденастог ткања тако је велика да на послету пачасто ткање сасвим пређе у капљичаво-течно агрегатно стање, док међу тим то исто пачасто ткање код других опет помоћу многобројних прелаза стоји у тесној свези са много мање имбибованом међусупстанцом сталнога (често рскавичавог) савезног ткања. Осим тога врло су поучне у овом погледу и оне чудновате, код људи често находеће се паталошке колоидне материје или пачасте масе, код којих албуминоидна материја различите имбибиције показује. У неким случајевима колоидна материја ових патолошких продуката показује нам прилично конзистентну пачасту материју, која и кад се изолује задржава своју пређашњу самосталну форму и на сваки начин мора се сматрати као свако више или мање доста јако имбибирано стално тело, док међу тим у другим неким случајевима ова колоидна материја савршено је капљичаво-течна и има потпуно све карактере једнога раствора. Између ове две крајности находе се сви они могући фини прелази и то кадшто они су на једном и истом патолошком продукту тако оличени да у једном оваквом патолошком примеру све различите ступњеве стално-течнога стања имамо Код овако конзистентних, отежућих се густих течности посве је немогућно казати где управ престаје право имбибицијоно стање сталне органске материје и кад почиње прави раствор. Овако исто понашају се и многе друге органске материје нарочито тако звани трагант, разне врсте слуза, гуми итд. и оне нерастварају се непосредно у течности, него лагахно имбибирају, са свим неодређену количину течности, непоказујући при том никакву гра-

ницу у имбибицији, и растварајући се и разблажујући се до у бесконачност. И овде нисмо никако у стању да поставимо границу између имбибиције и раствора, нити можемо да разликујемо да ли је само највиши степен имбибиције наступио или је већ органска материја у прави раствор прешла. Ово неколико примера довољни су да нам докажу да не постоји никаква стална граница између раствора и имбибиције, него напротив да *стално-течно агрегатно стање органских телесних делова са свим неприметно прелази у течно агрегатно стање.*

Кад сад уједно скупимо све резултате нашег расматрања о агрегатним стањима органске материје добијамо следећи закон: стално течно или имбибицијоно агрегатно стање многих органских телесних делова, које је неопходно нужно по извођење животних појава никако се апсолутно не разликује од сталнога и течнога агрегатног стања на напротив у тесној свези стоји помоћу многобројних финих прелаза како са сталним тако и са течним агрегатним стањем.

И ако је, као што смо видели, ово имбибицоно стање по саме организме од тако велике важности, опет за то не можемо никако ову њихову особину сматрати за неку особину њима, организмима само, својствену функцију, која би ван свију осталих анорганских функција засебно стојала. Напротив њихово имбибицијоно стање слаже се како са сталним али посве хумидираним, тако и са течним агрегатним стањем анорганa поглавито у томе, што и код једних и код других течност улази између молекила материје испуњавајући оне интермолекиларне просторије. При имбибицији једнога органскога тела мера улажење течности свагда је стална и одређена за сваку материју без разлике, а тако исто и код хумидације, док је међу тим количина течности код раствора са свим неограничена. Осим тога при имбибицији као и при растварању мења се запремина и облик стал-

нога тела, међу тим код хумидације пређашња запремина и облик остају непромењени. Код имбибиције продирањем течности само се до неког извесног степена шире они интермолекиларни простори сталнога тела, до границе која је одређена кохезијом молекила, код растварања напротив ово је ширење бесконачно. Код хумидације међу тим ово ширење оних интермолекиларних простора никако и не бива; вероватно да овде течност и не долази до оних финих пора него само до оних већих, грубљих празнина између већих група молекила заузимајући место. Трудећи се да докажемо да је имбибиција прост један физичан рад органске материје, који стоји у средини између хумидације и раствора, ми смо скинули са ње и онај специфички, виталистички карактер, који јој је од многих пређашњих биолога приписиван био, и међу тим уједно констатујемо, да се ова, за покрете живота од врло велике важности функција органске материје само релативно а никако апсолутно разликује од сродних радова анорганске материје (раствор и хумидација).

Сматрајући с једне стране да је стално-течно агрегатно стање угљеничких једињења једно од најважнијих основних узрока појавима живота, морамо и ово још као врло важно додати, да и сама ова имбибицијона способност, која код аноргана не постоји, само једном извесном малом броју органских једињења припада и да су по томе многа друга једињења са свим лишена ове способности. Тако н. пр. многе масти, органске киселине, разни алкалоиди, шећер итд. појављују се у телу организама само у сталном (кристалисаном) или у течном (растопљеном или растворeном) стању а никако у имбибицијоном агрегатном стању.

Напослетку при крају овога нашега посматрања морамо још обратити нашу пажњу на један такође врло важан ексклузивни одношај, који постоји између имби-

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

бицијоне и кристализацијоне способности, на одношај, за који је још чувени Шван казао да је од врло великог значаја по органску морфологију. Обе ове функције материје потпуно искључују једна другу. *Кристализирајуће материје не могу имбибирати као што ни имбибицијоне материје не могу кристалисати све дотле док се њихова молекиларна структура не промени.* Овај је закон врло важан за ону општу разлику у унутрашњим и спољашним одношајима облика, што постоји између организама и аноргана. Пошто управ имбибицијоне, не кристализирајуће органске материје играју највећу улогу у постајању животних покрета, онда се по себи разуме за што кристалисани облици, који се у аноргановој природи јављају као најразвијенија форма материје, у органском телу немају никаквога значаја. Истина је, да се кристали код многих организама находе, али и то понајвише у облику сталожавања материје која је већ неупотребљивом постала а врло ретко као функцијонирајући састојци самога организма. н. пр. кристалисани отолити код многих животиња, кристали у сребрнастој кожи многих риба итд. На против кристалишуће материје но у раствору има доста јако распрострањене код многи организама.

Пошто смо тако доказали, да у свима елементарним радовима, у свима основним функцијама, у свима основним силама материје не постоји никаква апсолутна, него само релативна разлика између организама и аноргана, да је само онај сложенији начин сједињавања атома у од свакојаке руке заплетене молекиле, и оно отуда произлазеће више диференцирање молекиларних функција, а нарочито она с овим тесно скопчана имбибицијона способност, стално-течно агрегатно стање, једини узрок што тако организме од аноргана одликује, могли би дати одговор и на питање, да ли се и они покрети материје, који се животним појавима у ужем

смислу називају, као што су осећање и вољно кретање, храњење и промет материје, растење и плођење, могу сматрати као неизбежно дејство оних сложених узрока, и да ли су ти исти узроци онако исто верно пратиоци сложене и јако заплетене органске материје, као што су просте физичке «силе» аноргана. Пре него што одговоримо на ово питање морамо претходно расмотрити «облике» организама и аноргана сравњујући један с другима, јер су и они онолико исто нужни при остваривању оних сложених појава кретања, колико и заплетени начин састава органске материје.

(Наставиће се)

Герасимовић

ПОСЛЕДЊИ ДАН.

Под чудним знацима освану данашњи дан. Небо је суморно било
И сјајни точак свој, на бурном исходу своме,
Задржа вечитост тавна. Сву земљу, природу целу,
Мртвачки прожма мир и густа обузе тама.

Ах, судни освиће дан! У дивљем ужасу своме,
Свирепе чекаху звери и људи чекаху сунце;
А мрачно долази подне – и небом звезданим само
Трептање страшније бива; почетак тихо се љуља.

И тама завлада адска... С пуцњавом запад се пали;
Пространством људство све са плачем подиже руке,
Ал' страшни конац је ту. Окови спадоше редом,
И силни светови к средишту јурнуше. Бурно

Олуја размахну крилом. Кроз таму звиждање бруји,
И мутне пучине вâл срдито подиже пене —
У смртном јауку том молитва умире блага,
И врело срце мре и ум се у камен ствара!

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

И само један глас пространство потреса широм,
Глас вечне правде је то. Анђео смрти се ближи,
И неми његов ход очајни ударци славе:
Стрепите од гњева тог, јер Бог се у гневу стреса!

Војислав

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА.

Књига прва.

I.

У дворској капели краљевског летњег дворца служила је служба.

Дворац не беше далеко од престонице, у сред једнога парка у брду. Источна страна брега беше засађена виноградима а врх му беше обрастао силном шумом. У парку беше и јела и платана и много ређе дрво са великих висина које се могло одржати. На парку се могла познати вешта рука уметничка која га је уређивала и одржавала.

Стазе беху чисте, цвеће беше росно, тице весело цвркутаху, скоро покошена трава мирисаше, на великом језеру пловљаху лабудови, даљноземске патке и шарени фламингоси; из сред језера шикљао је силан водоскок грдан млаз воде у висину одакле је падао назад разбијен у водени прах.

Бистар планински поток, опкољен жалосним врбама испод многих мостова, шушташе низ брдо право у језеро, а истичући из њега спушташе се у долину право реци, која се кроз пропланке парка светлијаше у даљини.

На удесним местима за погледе у даљину стајаху укусно израђени гвоздени столови, столице и клупе.

Не далеко од капеле седео је угледан један човек; коса на његовој глави беше тако бела као и његов оковратник. Његове младачки сјајне плаве очи беху се за-

гледале преко долине, преко предњих висова до у највеће врхове далеког низа високих планина, које данас веома јасно одскакаху са небеског плаветнила.

Он положи књигу, коју је у руци држао, крај себе, па уживаше тишину тога лепог тренутка.

Двери од капеле беху отворене. Час брујаху тонови оргуље из ње, а час излажаше дим од тамњана, који се за час губио у чистом јутрењем зраку.

Тај човек беше лични лекар краљев. Он беше протестант, за то није био у цркви на служби.

У то изађе из веранде, која сва беше обрасла у виновој лози, једна лепа жена у пространом белом оделу. У руци држаше разапет штит од сунца, а на глави имађаше јутрењу капицу окићену плавом траком. Лако поруменело ведро лице, уоквирено бујном плавом косом очараваше младошћу и лепотом својом. Беше лепа као леп дан.

Лични лекар чувши шуштање њене хаљине, устаде брзо и поклони се.

— Добро јутро, драги тајни саветниче, рече му госпођа, иза које на неколико корачаји иђаху друге две даме. Њен глас не беше врло јасан; у њему је звучало оно нешто што потсећа на тонове виолончела, што није кадро да исказује силну радост; али је најспособније за исказивање срдачности.

— Ала је леп дан — настави госпођа — у толико жалосније за онога који га мора провести у болесничкој соби. Како је нашој грофици Бринкенштајновици?

— Величанство, прва дворска госпођа моћи ће данас провести један сахат изван своје собе! —

— Томе се од срца радујем. Ах, овде је тако лепо. Не би требало нико да је тужан или болестан.

— Прва дворска госпођа врло је срећна што ће сада када је чекају тако лепе дужности, моћи да их потпунце врши.

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

— Да говоримо тише — рече на један пут краљица, јер оргуља у капели беше умукла, свршавала се света тајна — Ах, драги тајни саветниче, ја бих вам тако радо нешто поверила.

Обе даме одступише мало даље, а краљица се шеташе с лекаром пред капелом.

— Од лекара не треба ништа крити — рече он — Величанство ми је и очако ту скоро казало да ја имам стетоскоп на који могу да чујем и кретање душе! —

— Да — рече краљица и сва се зарумени — ја сам већ и помишљала на то да вас упитам за савет у једној ствари која се тиче душе, али не иде; мораћу то сама са собом свршити. Али на лекара имам једну молбу . . .

— Заповедајте, Величанство.

— То не може бити овде. Ја мислим . . .

Са капеле зазвони. Краљ изађе из цркве у обичном грађанском оделу без икаквих одлика; за њим изађоше дворска господа и госпође. Господа беху сва у грађанском руху, махом у планинским мало модернисаним хаљинама.

Краљ, свежа мушка прилика војничког држања, поздрављаше још из далека руком и пође право својој жени на сусрет; свита остаде у присенку разговарајући се тихо. Краљ је само неколико речи проговорио с краљицом, она се насмеши, а и он се поклони осмејкујући се, узе је под руку и одоше у павиљон, а цела свита за њима, сада весело ћеретајући.

Једна млада дворска госпођа, висока растом, угасите косе и мрких очију придружи се личном лекару и снажно му стиште руку.

Она је имала просту летњу хаљину, пространи капутић, под њим набрату шмизету, а око паса широк кајиш од небојадисане коже; њена кретања беху гипка; израз на лицу час ђаволаст час опет озбиљан.

„Сме ли се знати — упита она личног лекара — која је то књига што је достојна била да је ви овако лепог јутра у пољу читате? —

— Она заслужује да се чита, али је ја несам читао! — рече лекар и пружи јој књижицу. Беше Хорације

— Ах, латински! — рече дворска госпођа, и њен глас беше звучан и дрзак — латински! То ли је ваша служба божија? —

Лекар јој протумачи у неколико речи како су стари били срећни што су били у стању да у тако маленој књизи искажу тако много ствари од трајне вредности.

Кад уђоше у салу сваки је сео где је хтео, јер при доручку не беше седења по рангу. У опште у летњиковцу, где се могло бити без униформе, беху решени многих обзира етикете.

При томе не беше никаквих слугу. Дворске госпође послуживаху саме, и готово беше завладао у неку руку фамилијаран тон у целом друштву. Лични лекар пио је увек чаја, и сада га је сам себи готовио. Она дворска госпођа с угаситим витицама понуди му се у госте, седе поред њега и стаде му сипати. Лево до њега седео је пуковник Бронен, први ађутант краљев, једини на коме се није опажало да му фали униформа.

Разговори беху врло живо изукрштани. И духови беху још у јутрењој тоалети.

— Ах, боже, та данас је недеља! — рече госпођа поред личног лекара.

Сви се насмејаше у глас. Краљица упита што се смеју.

Лични лекар извести је о важном открићу грофице Ирме Вилденортске. И краљица се осмехну.

— А ја сам мислио грофице — рече краљ палећи цигару (он је једини пушио у салону) — ја сам мислио да је за вас сваки дан недеља! —

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

— Јесте, Господару, али само овде — одговори гроФица весело треснувши својим многобројним витицама — само од како сам код Вашег Величанства где сваки дан има на столу колача, само ми је овде сваки дан недеља; али у манастиру беху само празници обележени колачима; за то овде морам да погађам кад је недеља! —

Саветник посланства Шнабелсдорф, који се ту скоро беше вратио из Шпаније и сада очекиваше на своје „опредељење» — који је седео спрам личног лекара, рече му да ће скоро изаћи у Мадриду врло занимљиво дело једног његовог пријатеља о недељи, управо о сабату; и он је сам дао неколико идеја за ту књигу.

Краљ, који беше чуо овај разговор, упита које су то идеје, и Шлабелсдорф рече, да је број седам као делитељ месеца на четворо најприроднији, и да је обичај светковања сабата старији од свију позитивних религија. Он је то саопштење умео да окити многим цитатима и узгред да помене многе своје славне пријатеље.

После допадљивог саопштења ученог саветника посланства, било је још неколико лаких шала, докле краљица не устаде. Она опет узе краља под руку, климну главом личном лекару да пође за њима и тако одоше преко веранде на једно лепо место за седење у хладу.

Милина је била погледати младога краља и краљицу, тако стасити беху, а краљица беше двојно лепа, јер у њој цветаху два живота.

Краљица седе, краљ до ње, а лични лекар, не чекајући заповест привуче себи једну столицу и седе спрам њих.

— Ја морам — рече краљица — с вама да говорим о томе, морам вам саопштити једну тугу... —

— Можда би волела на само?... — упита краљ.

— Не, и ти мораш ту бити. Ја дакле још једном питам: Зар ми се никако не може допустити да сама дојим своје дете, ако ми га Бог поклони? —

Једва приметан миг краљев поучио је лекара шта треба да одговори.

— Ову жељу, Величанство — рече овај — диктирало вам је срце. Али она се не може испунити ни због Вас ни због детета. То не допуштају дужности једне Владарке, нужно држање, присебност, репрезентација, разна узбуђења, све се то противи. Виша образованост изазива често нервозност која после прелази и на дете, па не може да је се отресе целога живота.

— Молим те, драга Матилда — помагаше и краљ — немој се више мучити са том жељом. Помисли на здравље Принчево! —

— Немој ми опет говорити све о принцу. Обећај ми да ћеш бити тако исто срећан ако буде принцеза —

— То не могу. Тако исто срећан? То не могу себи заповедити. Али да ћу бити врло срећан, само ако будете здрави и ти и дете, то обећавам! —

— Добро, онда нека се узме дојкиња. Ја јој још сад завидим за толике милоште које ће ми отети од мога детета, али кад се мора, ја ћу слушати.

— А какву тугу помињаше?

— Гризе ме савест да туђем детету отмем мајку. И ако то хиљаде раде, опет ко учини какву неправду чини је сам у своје име као да је прва на свету. Али ја се покоравам. Само од једног услова не ћу попустити. Дојкиња мојег детета мора бити добра, поштена, удата жена из поштене куће. Ја се нигде не би могла скрасити ако би каквом и онако напуштеном детету отела једино што има: Мајку. Ту се не ћу обзирати ни на какве законе и обичаје. Зар јадном неком остављеноме створу, који је бачен у непријатељски свет, да отмем и последње, једино врело љубави? А ако узмемо удату поштену жену, истина ми ћемо и њеном детету учинити неправду — мене срце боли што то морам да учиним, али дете ће

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

имати оца, можда стару мајку, сестре, имаће крова над својом сиротом главицом . . . —

— Величанство — рече лекар одушевљено — у овом тренутку моле се Богу за ваше здравље у хиљадама цркава, и милиони гласова изговарају: амин! —

— О Боже, какве дужности то налаже. Требало би бити нешто више од човека па да се тај терет поднесе. Ја под њим клецам! —

— На против, Величанство, то треба да вас уздигне. У овом тренутку, речце које изговарају милиони усана, стапају се у један облак који Вас носи. То је права човечност кад онај који чврсто и безбедно стоји има милосрђа спрам оних који су пали, који су у невољи. Природна је тајна али таква расположења матере прелазе и на чедо под срдашцем; то дете мораће постати племенит леп човек, јер је мајка још нерођено дете задахнула чистом човечанском љубављу! —

Краљ узе своју жену за руку па упита.

— А зар ти неси ништа знала за закон? Не само да је то закон нашега дома да се сви принчеви и принцезе нашега колена морају родити у престоници, са чега ћемо колико сутра у варош, него је дворски закон да само удата жена може постати дојкиња принчева.

— Боже мој — а ја сам се толико мучила. Од сад ћу и ја проучити дворске законе кад у њима има и тако лепих одредаба! —

— Величанство је — рече лекар — тај закон сада на ново створило из своје душе, јер оно је тек свети закон, који у нама самима оживи! —

— То је доиста лепо и истинито, рече краљ. Он испусти цигару, маши се у џеп, па онда рече «Извините, драги тајни саветничо, хоћете бити тако добри да заповедите да нам донесу цигара? —

Лекар оде, а краљ сада рече:

— Матилдо, молим те, је ли то све било што имаш на срцу? Од неког доба учинило ми се као да у твојој души. . . . —

— Да, ја носим нешто скривено у мојој души, али ти не могу још о томе говорити; веруј ми да је сама чиста љубав за те. Не питај ме, скоро ћеш сам видети шта је! —

Кад се лекар вратио нашао је самога краља. Краљица беше отишла.

— Беше ли оно ваше одушевљење отоич из лекарских обзира? — упита краљ намрштено.

— Не, Величанство, оно беше право из срца! —

Краљ је гледао преда се и дуго ћутао. Најзад устаде, махну руком као да хоће нешто далеко да баци, па онда рече.

— Да, дакле краљица жели дојкињу из какве поштене куће из планинских крајева. Да ли би још било времена да сами одете и да изберете дојкињу? Чини ми се ви сте родом отуда? То би било — али не, сада се ви не можете удаљавати. Пошљите дворског лекара Сикстуса нек иде од села до села, и подајте му најтачнија упуства; он може предложити и неколико њих, ви ћете изабрати најбољу, остале ћемо богато обдарити, па онда — већ то ћете ви све уредити како за добро нађете, али само изашљите дворског лекара још данас! —

— Разумем Величанство! —

II.

— Ала ви радосно изгледате! — рече дворска госпођа Ирма, која се срете са личним лекарем.

— Може бити — одговори овај — ја сам погледао у лице ономе што је Божанство, загледао сам у чисту човечију душу. Извините ме за часак — прекиде се лекар, сврати у једну оближњу зграду те каза телеграфисти да пошље депешу дворском лекару нека се одмах

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

спреми за пут на осам дана и да одмах амо дође, па онда се врати дворској госпођи те јој исприча шта се догодило.

— Хоћете ли да вам кажем шта ја мислим? — упита грофица.

— Ви знате да се на такво питање не одговара не ћу! —

— Е па онда вам морам казати. У старо доба било је много лепше. Онда су се краљевска деца рађала на каквом усамљеном месту. Тајна...

— Ви сте мајстор у свему — прекиде је лекар — право дете вашег оца. Мој добри Еберхард беше у својој младости тако исто несташан, али по кадшто је изненађивао и стидљивошћу.

— Ах причајте ми штогод о мом оцу, ја готово ништа о њему не знам!

— Па и ја толике године не сазнајем — Ви знате да је он са мном са свим прекинуо од како сам ја постао дворанин; али онда, за време наших младачких сањарија...

— Зар сте и ви некад били сањалица?

— Био сам, и ако не тако јак као ваш отац. Кад вас сада погледам, видим оличен његов тадашњи идеал. Онда — ја још бејах млад војни лекар, а он млад официр — кад год би заговорили о нашој будућности, кад год би стали зидати куле по ваздуху, он никада није идеалисао своју љубавцу или своју жену, његова је машта прескакала те средње ступње па је свагда изводила слику драгог детета, нарочито ћерке, цртајући је свежу, нежну па ипак несхватљиву. Гледајући вас сада, ја видим његов ондашњи идеал жив пред собом! —

— Дакле идеал мог оца беше једно дете? — рече Ирма замишљено, па онда погледа лекару право у очи — Па ипак је пустио да му деца одрасту међу туђинцима, и сада ја морам да молим да ми о њему причају

у место да га ја као његова кћи најбоље познајем. Али ја сада о томе не ћу да говорим. Драги тајни саветниче, ја слутим краљичину тајну, чини ми се да знам за што је она у последње време онако тиха и замишљена...

— Моје лепо дете, кад год нешто слутите, нарочито кад нагађате тајне владалачке, ја вам саветујем да ваше слутње не казујете ни узглављу на коме спавате! —

Али кад би Краљици било корисно да ви знате за њену тајну? Ви би требало да јој у томе будете вођа? —

— Вођа се може бити само ономе, који хоће да га воде. —

— Ја бих вас само молила да припазите на неке симптоме. Зар краљица није ништа казала када је јутрос службу божију овде наполу слушала? Зар није сва претрнула при извесним песмама црквеним? Зар несте опазили неку извесну наклоност...

Лекар махну руком да Ирма не говори даље, па јој онда рече.

— Дете моје, ако хоћете да живите на двору и да сте коректни, не мучите се да одгонетате загонетке које вам несу задали да их ви решите. А нарочито нека никада на вама не опазе...

— Коректно, и увек коректно! — задиркиваше Ирма, и њене лепе усне задрхташе.

— Ви сте продуктивна натура, а продуктивни људи немају места на дворовима! — додаде лекар. — Ви хоћете на место утврђених форама да метете вашу личну вољу; то не иде. Видите — настави он живље — видите оног легационског саветника Шнабелсдорфа. Он ће се истрошити брже него што мисли; он свагда има нешто ново, он кува, пече и пржи све што вреди знати за велику госпоштину; његово памћење то вам је права торба у којој само поп с брадом фали. Пазите добро, не ће проћи година дана, њега ће изгустирати, он ће

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

постати досадан; ко хоће да се допада, тај не треба да се намеће! —

Ирма се са тим саглашаваше али она опази да је лекар нарочито окренуо разговор од онога што је хтела казати, па рече враголасто.

— Је л'те молим, кад човек погрешно коракне, може да се при томе повреди?

— На сваки начин! —

— Е па видите и краљица хоће да учини један корак при чему се може тако повредити да јој болька постане неизлечива.

— Ја бих волео... —

— Ах, ви би волели. Кад год то рекнете ви имате да карате —

— Погодили сте. Ја бих волео кад би ви оставили краљици да сама своје тајне поверава. Ја сам држао да сте ви пријатељица краљичина?

— То и јесам! —

— Добро, па како сам јутрос ваш духовник, хоћу да вас још за нешто опоменем. Ви сте у опасности да постанете једна од оних дама које имају саме пријатеље а ни једну пријатељицу! —

— Зар је то опасно? —

— На сваки начин. Ви морате имати макар једну пријатељицу, иначе је у вашој организацији једна махна. Таква усамљеност даје са свим погрешан правац, води свесном или нехотичном прецењивању себе самог. Ако код толиких дама на двору не умеднете наћи себи пријатељицу, онда сте ви сами криви! —

— Али ваљда једног пријатеља смем имати, једног пријатеља као што сте ви? —

— Ја вам не желим бољега! —

Ирма иђаше поред лекара. Тако дођоше на ливаду пред дворцем.

— Знате ли да се ова ливада сваке суботе фризира новом травом? — поче опет Ирма.

— Молим за мало мање духа, и за мало више јасности! —

— Ху, ала сте званичан — шалила се Ирма — Е, па слушајте дакле. Краљица рече једном да воли мирис тазе покошене траве, и од тога доба управник парка наређује те се ова ливада сваке недеље бар један пут коси; но како тврдоглава природа не ће за тако кратко време да произведе довољно траве да би се могло косити то се преко ноћ донесе свеже накошене траве са неких ливада које су Бог зна где, па ту траву разастре овде да се суши. Е реците сада да владаре данашњи дан нико не вара! —

— Ја у томе не видим ништа смешно или неправо. Управник парка спада у оне људе који се сматрају да су за велику господу провиђење за уживања, и према томе....

— Провиђење за уживања — дивота. Ту ми реч нећете више отети. И ви још тврдите да у вас нема вица. Та ви сте пун натучен пакости! О промисли уживања!—

Ирма се зацену од смеја; она стаде још лепша смејући се.

Лекар је имао муке да је врати на паметан разговор. Чим се он озбиљи она га погледа тако враголасто и стане се смејати тако од срца, да и он мора да се смеје. Тек када јој рече да је он њу држао за озбиљнију него да само јури за једном варницом досетке, да је кадра извести један озбиљан разговор до краја, она опет постаде миран ђак, којим учитељ може по вољи да управља, и лекар је умео довести до тога да зрело размисли о свему што јој је казао.

— Милостива грофице — рече један лакај који им сада приђе — Њено Величанство Краљица очекују вас у сали за музику! —

Ирма се опрости с лекаром и он је забринуто гледао за њом. На скоро зачу се из двора звучан као метал

глас грофице Ирменгарде Вилденортске, која певаше да се разлегало чак до у долину.

— И Еберхард је некада дивно певао! — рече лични лекар и упути се такође к дворцу. На један пут он се трже. Свештеник који је јутрос у капели служио уђе такође у музичку салу.

Јутрос беше тако лепо и тихо, недогледна природа беше тако срећна сама собом; све се зелени, расте и напредује из свога корена, и само људи измишљају себи нове невоље. Да ли је могућно да је несташна грофица добро видела? Али за што би опет Краљица напуштала веру у којој се родила, веру својих предака?

Лични лекар седе у једну сеницу и стаде читати свог Хорација.

Пре ручка стигао је дворски лекар, а баш кад се седало за сто, одјурио је на дворским колима право у планине.

У вече истога дана — беше ведра звездана ноћ — вратио се цео двор у престоницу, јер сутра дан имао је да се полаже камен темељац новом здању за арсенал и то са великим војничким свечаностима.

III.

Звона јечаху гласно и одјекиваху са стрмих бреговa разлежући се преко мирног зеленог огледала великог планинског језера, у коме се огледаху шуме и стене са његових обала и ведро плаво небо над њим.

Из усамљене цркве крај горњега краја излажаху људи. Мушкарци намештаху своје шиљате шешире окићене разним перјем, па онда је сваки вадио лушу из џепа и кресао ватру да запали по један дуван; жене опет имађаху ваздан по нешто да поправе на својим хаљинама, да углачају кецељу, да на ново вежу мараме и траке. Иза последњих баба, које су свагда најдуже у цркви, изађе још један млад пар људи, жена висока

и врло крупна а муж коштуњав витак као каква јела. На њему се видео тежачки рад прошле седмице; он мету на главу шешир, који немађаше никаквог ловачког знака на себи, мало га накриви, скиде капут и обеси га преко рамена, па смешећи се — а осмех на оном препланулом лицу беше чудноват — рече.

— Видиш да је тако боље него да се гурамо кроз народ! —

Његова млада само климну главом одобравајући.

Једна гомила жена и девојака као да је на њу чекала. Постарија једна жена рече:

— Валпурго, то није требало да радиш; сада када ти сваког тренутка може доћи суђени час, нашла си да идеш тако далеко чак у цркву. И у добру може човек да се огреши! —

— Па не ће то мени шкодити — одговори млада.

— А ја сам се за тебе Богу молила — рече једно младо кочоперно девојче са свежом китом цвећа на прсима — кад је попа изговорио молитву за краљицу, да јој Бог у тешкоме часу буде на помоћи, онда сам помислила: шта се мене тиче краљица? Па онда за њу се данас моле по целој краљевини. Ја сам помислила на тебе па сам рекла «амин, ама за Валпургу«

— Ставо, ти си за цело добро мислила — одбијаше Валпурга срдачним гласом — али ја не могу примити твоју молитву. Не ваља се извртати молитву која је другом намењења.

— Тако је, рече она стара жене — право имаш, та то би било као кривоклетство! —

— Па онда није ништа ни било, стало је мене! — викну девојче напуђено.

— Мора да је лепа ствар — рече старица склопивши руке — бити тако краљица. Данас се цео свет молио Богу за њу. Та ти краљеви и краљице морали

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

би бити врло рђави људи кад ни они не би хтели бити као што треба да су, поштени! —

Старица је била сеоска бабица, за то је она могла да говори кад год хоће и што год хоће, сви су је свагда стрпљиво слушали. Она је пратила мужа и жену још донекле путем, рече им тачно где ће се налазити ових дана, па онда окрену уз брдо својој кући. И остали сељаци разиђоше се полако, свако на своју страну. Деца су ишла напред а родитељи за њима. Овде онде могло се видети читаво јато девојчића, како се уватило све за мали прст, па немогу да се наразговарају; сад се и та јата распршташе, свако девојче својима.

На друму оста само још онај млади муж са женом. Подневно сунце одсјајкивало је силно у језеру.

Имало је скоро још читав сахат до њихове куће, и несу одмакли за једно сто корачаји, а жена ће рећи.

— Хансе, чини ми се, добро би било да се несмо растали с Анамирлом.

— Па да потрчим за њом, сад ћу је ја стићи — викну муж.

— Не, ако Бога знаш — задржаваше га жена — не остављај ме саму на друму Причекај, то ће већ проћи! —

Муж одлети у прву ливаду, донесе навиљак сена те га положи на једну гомилу камења на путу, и посади своју жену на сено.

— Већ ми је мало лакше — одговори жена.

— Не говори сада, одмарај се. О Боже, да хоће од куда наћи каква кола, али нигде не мо'ш догледати живе душе. Одмори се ти само, па ћу те ја однети на рукама кући, не бој се, ниси ти мени тешка, носио сам ја веће терете! —

— Да ме носиш у по дана? — насмеје се жена, па се онда тако зацени да се морала ослонити на оно камење — хвала ти добри мој Хансе. Али није нужно могу ја још пешачити.

Она устаде брзо. Мужевљево лице сијну од радости.

— Хвала Богу. Ето га иде доктор ка' да смо поручили за њ! — рече он.

Лекар из оближње паланке возио се баш на савијутку друма; Ханс скиде шешир и замоли доктора да повезе и његову жену, на што овај драге воље пристаде, али Валпурга не да се ни осолити «Од како знам за се нисам се возила на каруцама» понављаша она непрестано.

— Па све вала једноч први пут урадити — смејао се доктор и поможе јој да се попне у кола; он је нудио и њеног мужа да седне поред кочијаша, али он никако није хтео.

— Е па онда ћемо и ми у корак! — рече доктор.

Ханс је ишао непрестано поред кола блажено погледајући на своју жену.

— Сад још две хиљаде корачаји — још једну хиљаду — још: толико и толико» говораше он успут за се али скоро гласно, и захвално погледаше час на доктора, час на његова кола, час коњића који је био тако добар да вози и његову жену бранећи га од обадова који су преко свега тога хтели да му досађују.

— Како твој муж брани коња! — рече доктор у колима Хансовој жени. Она не одговори ни речи, и доктор задовољно посматраше њенога мужа, кога је одавно знао као дрварског момка у краљевом забрану. Ханс је још држао шешир у руци, бришући по кад што рукавом од кошуље зној са својега чела. Његово лице беше преплануло али без икаквог израза, а немађаше ни бркове јер није служио у војсци. Образи му беху обрасли чекињастом брадом, а чело му беше покривено русом косом; кратке кожње панталоне досезале су му само до силних коленских зглавкова, а чарапе с латицама које је имао на листовима сигурно му је жена оплела; тешке силним клинцима потковане ципеле сигурно су

издржале много пентрање по брдима. Он је снажно корачао поред кола, најзад викну

— Хвала Богу, стигосмо! —

Кућица беше крај језера, око ње баштица. Једна старица која се беше наслонила на ограду викну

— Гле, та ти ми се чак и возаш? —

— Шта ћу, мајко — рече жена и много благодарећи опрости са доктором. Ханс помилова коња у знак своје благодарности што му је довез'о жену.

— Е, а ја сад одмах одох Анамирли — рече он још пред вратима — оставите ми што за јело! —

— Немој, најпре заједно да ручамо и ја сам гладна — викну жена па спреми свој шешир, капут и молитвеник. Она беше лепа, имађаше обло, пуно ведро лице, уоквирено јаким плетеницама плаве косе. Она је с муком одседела за столом само да с мајком и мужем заједно руча. Али муж је ипак с последњем залогајем у уст'ма морао отрчати по бабицу.

Беше већ крајње време кад Анамирла стиже. Још несу кокоши ни селе а у кући је квечало дете — плавокоса девојчица.

Ханс управо није знао шта ће да ради од радости — та он управо и није љуцки ручао, није имао каде, а од кад је то било да је он ручао. Та то је било још онда кад он још није био отац, од тога је прошло толико сахата, толико година, тако је то давно било. Он одфикари комадину хлеба па оде у авлију. Тамо цвркутаху тице тако весело, а косови као да му говоре нешто. „На, вама ћу и да дам, и ви треба да знате да сам ја добио кћер па још какву, родила се лицем на свету недељу" сву средину издроби тицама а коре завитла те у језеро. „Ето и вама рибе, ви нас храните. данас хоћу ја вас да храним". Он би волео да је могао целом свету да учини неко добро, али око њега не беше никога који би га за нешто замолио, па сада није знао

шта да ради, куда да се дене. Али чекај, ено стуба прислоњених уза трешњу, он се одмах попе на дрво па једе ли трешње, једе, а све му се чини да то не једе он, већ као да неком другом даје; он чисто не зна ни где је, ни ко је, и чини му се као да су га неке вражбине везале за ту трешњу па не ће моћи сићи више с ње. Поред куће пролазио је телеграф; његова жица беше затегнута баш уза саму трешњу. Ханс се загледа у телеграфску жицу као да је моли нека јави целом свету да он сад има ћерку. Њему беше тако мило кад виде неколико ластавица и косова где чуче на телеграфској жици па климну главом и рече: Седите ви слободно, не ћу ја вама ништа.

Тако је он седео, јео трешње и гледао — Бог те пита колико.

На један пут викну из куће стара мајка.

— Хансе, зове те жена! —

Он одмах сиђе и кад уђе у собу а његова жена прсну у смеј. Уста му беху модра а образи умрљани од трешњевог сока.

— Зар тако, је ли? — викну млада мајка — једеш трешње кришом, а мени да не остане зар ни једна на дрвету? —

— Ја ћу ти донети стубе у собу, па ћеш бити сигурна да их више не ћу ни дирнути.

Весели смеј разлегао се у кућици крај језера док је не обасјаше месец и звезде. Ноћас је сву ноћ горела свећа у соби; млада мајка заспа на скоро тихо и срећна, само се дете мало мешкољило али га брзо умирише.

Само је стара мајка бдила. Она је само ко бајаги била легла, али је брзо устала, примакла столичицу детињој колевци па села.

Сјајна звезда трептала је над кућицом, а унутра у соби блистао је на мајчином лицу осећај тако исто недостижан као и онај звездани сјај. Дете је постало

мајка, и у блаженом њиховом сну, чува их она, из које су оба та живота изникла. У мирном ваздуху као да се чују песме са вечних струна, а у соби као да је све до тавана пуно анђелских главица које се надвирују над новорођено дете па се смеше.

Стара мајка наслонила главу на руку па се загледала у сјајну звезду која је беше обасјала. Чини јој се као да није више у овому свету па чисто не дише. Светлост божанства спустила се на колебу и загрлила је стару мајку, мајку и дете.

— Мајко, ала се блистају звезде — рече млада мајка када се ноћу једном пробудила.

— Оне ће блистати и када ти склониш очи. Спавај чедо моје! — рече стара мајка.

И опет се утиша све док се није дан пробудио.

IV.

У отвореним колима возио се дворски лекар Сикстус право у планине.

Он беше човек допадљивог светског понашања; садашњега краља, док је још био престолонасљедник, пратио је на путовањима; три године провео је у Паризу и привикао се ономе лаком тону, који је после у друштву самих кавалира још боље утврдио.

— Бауме, ватре! — речи дворски лекар.

Лакај који је седео поред кочијаша окрете се одмах и пружи му запаљен фитиљ. Сикстус опет пружи њему своју отворену кутију и Баум узе једну цигару. Истина цигаре дворског лекара тако су јаке да му истерују мртвачки зној на чело, али Лакај је знао за мудро правило да никада никакво благовољење не треба одбити.

Пријатно беше возити се по онако добром насипу. Кад стигоше до прве поштанске станице вратише дворске коње а узеше поштанску запрегу. Дворски лекар

није имао ни мало да се труди да штогод наређује. Баум је то све сам знао како ваља.

— Бауме, одакле сте ви родом? — питао је дворски лекар кад се кренуше даље.

Баум се уплаши од тога питања, али он се не окрете већ се учини као да није чуо; изгледаше као да му се ваљало прибрати пре него што одговори; његово лице беше узбуђено али он је умео брзо да му поврати скроман и безазлен израз.

Лекар упита још једноч „Бауме, одакле сте ви родом?»

Са свим услужно лице Баумово окрете се к њему.

— И ја сам горштак, али отуда чак са границе. међу тим нисам се никада тамо осећао као у домовини! —

Лекар није хтео даље да га пита о његовом животу. Он је то запитао тек онако да покаже Бауму своју пажњу јер он беше од најомиљенијих слугу на двору, с тога што је својим понашањем наспрам свакога умео да искаже колико поштује свачији положај.

«Дрпите се увек телеграфске жице — беше лични лекар краљев препоручио своме младом колеги при поласку — јављајте ми се јутром и вечером како би увек знао где сте ако ми затреба да вас натраг позовем.»

Како је сада доктор Сикотус уз пут гледао телеграф, који се већ пентрао у планине као што га беше у свима доњама, он се насмеши и помисли «Па и ја сада нисам ништа друго до једна електрична варница, само што онај који ме је пустио не зна куда ћу ударити. Али управо ја сам као некакав дух из баснословних прича, који ће силне паре донети у некакву колебицу бедну, јер да ми ни једна богата сељанка не ће поћи, то је сигурно. О дојкињо, где ли ћу те наћи? » —

Дворски лекар разгледао је весело диван предео кроз који је пролазио. У његовим мислима ређаху се свакојаке слике губећи се као облачци дима са његове цигаре што се губљаху у ваздуху.

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Беше већ смркло кад се приближише некој малој планинској бањи.

Лакај је пешачио уз брдо заједно с постиљоном; дворски лекар беше му казао за што путују, та њих двоје имали су у далекој туђини много тежих мисија. С тога се сада Баум беше упустио у разговор с кочијашем о околини, о животу сељака, па са свим неопазно дође до питања да ли зна за коју младу породиљу. Таман се беше обратио како ваља. Кочијашева мајка била је сеоска бабица, на жалост имађаше једну махну — беше већ умрла.

Доктор у колима беше задовољан што је нашао сигурну полугу да покрене послове своје необичне мисије; треба се само обратити сеоским бабицама, наравно не казујући за кога тражи дојкињу, јер онда их се не ће моћи отрести. Кад су опет могли сви поседати, он призва Лакаја па му рече «Од сада па док смо год на путу не ћете ме више никако друкче звати до просто «г. доктор». Лакај не упита за што; то није његова надлежност. Па чак ни за се није тражио узрок; он је Лакај, он има да уради што му се заповеди. «Ко иде даље но што му је наређено, тај је неупотребљив» рекао је Коморник бар сто пута бароници Стајгенековици а што тај рекне, то је свето писмо.

У малој бањи беше врло весело и живо. Гости беху тек устали с вечере, разговарајући о данашњим «партијама» и о сутрашњим. Један млад официр у цивилу и један дебељко беху шалџије друштва. Смејало се, шалило се, а у дну сале поред раздешенога клавира певало се. Сви ти људи беху узбуђени, јер они беху дошли у планину да се «проведу» а многима је баш овде било дуго време, јер мало их је који су у стању да од јутра до мрака, па још и ноћу уживају у самој природи.

Дворски лекар беше срећом овде са свим непознат, а Баум који немађаше на себи своју ливреју па ни сама дугмета с круном, није се дао искушати.

Доктор Сикстус није хтео ни да распитује у овоме крају, јер овде беше пуно гушавих.

Сутра дан стигао је у једну варошицу. Ту се разговорио с физикусом, путовао је с њиме неколико дана тамо — амо, али није могао да се одлучи: ипак прибележио је некокико имена у своју записницу.

Умал' доктор на овом путовању не изгуби своје кавалирско расположење. Кад је загледао у много бедних колеба, кад је видео сву муку и невољу, сву сиромаштину у њима, изгледаше му као сан да други људи, тако исто од костију и меса безбрижно живе у својим дворовима. Овде вечна брига и непрекидан рад само колико да се одржи живот до сутра да би се и сутра могло радити.

— Ех шта, то су сентименталности — говорио је доктор сам себи. — Шта ћу му ја, на овом свету није друкчије. Људи су кâ и животиње. Срна живи у гори а не пита како је тицама, а тици опет није стало како је жаби, осем ако је тица рода па би хтела жабу да поједе. Само далеко од сентименталности, даље од усрећавања рода људског! —

Дворски лекар путовао је све даље, увек поред телеграфа, увек извештавајући два пута дневно. Он већ очајаваше за своју мисију и писао је своме шефу, да не може да нађе ни једну удату жену, али да је неудатих нашао сијасет и то врло добрих, па како се Краљица не сме варати, то он предлаже, да се најудеснија брзо привенча са својим драганом.

Близу језера чекао је на одговор, јер ту је у физикусу нашао свог школског другара.

Лице угојенога физикуса беше пуно обживака од ђачких дујелских рана, и још се блистало весељем из онога живота, који су њих двојица у друштву проживели; он је још и сада био тако исто увек жедан као и онда, и сада готов за сваку шалу и весеље, само му

понашање беше постало сељачко, и дворски лекар са задовољством помишљаше на своју судбину.

Доктор Кумпан — то беше ђачки надимак физикуса — пође на коњу да прати свога другара преко брда и дола, не зазирући ни мало од обилажења за љубав какве крчме у којој се може што добро појести и која добра кап попити, разуме се тих капи требало је онда подоста.

— Гдекоја од наших институција — рече једном дворски лекар — основана је на неморалности. Тако ти је и с овим нашим тражењем дојкиње —

Доктор Кумпан прсну у смех.

— Зар и ти Шнипле — то беше ђачко име дворског лекара — зар си и ти отишао у народне пријатеље најновијега кова? Ви, господа са вечно закопчаним рукавицама, ви немате појма о народу. Питајте нас који живимо у његовој средини. То ти је гомила угурсуза и глупака исто као и горе, сва је разлика у томе што су сељачки угурсузи и глупаци поштенији. Са вашим старањем за њих, ви би их само покварили. Срећа је што шумско дрвеће расте и без баштованцијског заливања! —

Доктор Кумпан беше пустио узде своме грубом хумору.

— Знаш ти шта ми управо тражимо? — рече он други пут. — Ми тражимо мајку футролу. Дојкиња није ништа друго до футрола у којој се чува мајка. Кад се вратиш у престоницу поднеси моје откровеније академији наука. Она ће ме с тога за цело наименовати за дописног члана! —

Три дана је живео доктор Купан од своје лоше досетке, па ипак му је било доста.

Дворски лекар почео се незгодно осећати у оваквом друштву, али како није могао мењати другарско понашање, хтео је колико сутра да бега, кад тек др. Кумпан узвикну:

— Та сам би себе тук'о, како сам могао бити тако глуп. Та нашао сам мајку природу и то ону апсолутну, као што имађаше обичај рећи наш професор Генитивус ударајући песницом о кадетру. Оди' вамо! —

И одвезоше се право језеру

V.

Беше опет недеља, и у колеби крај језера беше пуно посла. Кумови и кумице беху се искупиле и кад је први пут зазвонило у цркву, крену се из колебе читава литија. Напред је ишла стара мајка носећи дете у меком јастуку који беше покривен белим застором; за за њом поносити отац са китом цвећа на грудима, поред овога кум и госпођа кројачевица Шнековица са још неколико жена. Кад пођоше удружи се с њима и један мали белокоси пуша од 5 година.

— А куда ћеш ти то Валдле? — упита га Ханс.

Дете не одгори ништа, већ Шнековица узе га за руку и рече му «Хајде ти жйми с нама» па онда се окрете Хансу «А што тераш дете? Та то је срећно знамење кад на крштења девојчице пође и какав дечак. То се предсказује да ће девојчица брзо добити ђувегију, па ко зна?..

Ханс мораде да се смеје како се већ сада помишља на удају његове кћери.

Литија оде мирно путем. Догоди се још једно добро знамење; једна ласта пролете баш преко стара-мајке и детета: баба сада разапе велики црвени штит да заштити дете од сунца.

Валпургу не пустише још да иде у цркву; рекоше то је за њу још далеко; морала је остати код куће. Њена другарица, она девојка што је прошле недеље хтела де изврне краљичину молитву, оста с њоме. Валпурга је седела у мајкиној наслоњачи, па кроз прозор који беше начичкан лалом, рузмарином и другим цвећем

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

гледаше језеро и плаво небо прислушкујући јеку црквених звона.

— Сада моје дете пође први пут у широки свет — рече она — а ја нисам с њиме. Тако ће бити кад пођем и на онај свет, онда више никада не ћу бити код њега. А мени се све чини да је дете ту, код мене! —

— Бог с тобом што си ти баш данас тако жалостива — рече јој другарица. — Ако је то тако свакој удатој жени, ја се богме не ћу ни удавати! —

— Иди, молим те — рече Валпурга кратко; ко вели јасно је шта је она хтела рећи. — Нисам ја жалостива. Мени се све чини као да сам се ја с мојим дететом још један пут родила. Ја не знам шта ми је али ја нисам више она која сам била. Помисли само, од како знам за се нисам никада тако мирно лежала као ову недељу дана. Лепо лежим тако, не радим ништа, а здрава сам ништа ми није, па тако само мислим, спавам, пробудим се, подојим дете, а други ми носе све што ми треба... Толико сам ти размишљала, као да сам седам година била сама самцита у некаквој пустињи; чини ми се могла би и дан и ноћ причати... Шта је то? — застаде она на један пут — пројури нешто кроза ме као да се цела кућа затресла! —

— Ја нисам ништа осетила. Ух, каква си у лицу да се човек од тебе уплаши. Хајде да певамо, да видимо јеси ли ти још најбоља певачица међ нама! —

Другарица није дала мира док Валпурга није запевала, али она брзо прекиде своју песму; Стазија поче другу песму, али она се не допаде Валпурзи; данас јој се ни једна песма није допадала.

„Хајде, буди мирна — молила је најзад. — Остави те твоје песме. Ја не ћу сада ништа».

Зазвони звоно. Обе беху ућутале.

Мало после рече другарица:

— Баш је то лепо што је кум наредио своја кола да се на колима врате! —

— Ћути, ја чујем нека кола. Та то још не могу бити они? —

— Да боме да нису. Тако зврје докторова кола. Бога ми он и јесте. Ено га код липе. Још некакав господин седи с њиме.

— Не говори сада ништа више Стази — рече мајка — пусти свет нека се вози и нека иде куд му је воља! —

Она сеђаше мирно са наслоњеном главом и гледаше у обасјан свет, који јој се чинио тако нов; трава у авлији беше као позлаћена, језеро је трептило у светлости, његови таласићи запљускиваху обалу, а поветарац носио је мирис од рузмарина и лале у собу.

Пред кућом се зауставише кола, кочијаш пуцкаше бичем, зачуше се кораци и докторов глас који викну

— Хансе, ај, зар нема никога у кући? —

— Нема никога код куће осем Валпурге и мене! — одговори Стази кроз прозор, а на пољу се стадоше смејати.

Доктор Кумпан уђе у собу а за њим онај странац, који се чисто укочи и загледа; и нехотице хтеде се дубоко поклонити, али се брзо присети, па се исправи више него што је нужно било.

— А где је татица Ханс, што му се деца у недељу рађају? — упита доктор.

Домаћица устаде и рече да је њен муж однео дете са кумом на крштење, али ће скоро доћи.

— Хоћеш одмах сести — викну доктор — Ја и овај мој пријатељ што му је занат као и мој да упропашћујемо људе, дошли смо да нас частиш о крштењу твојега детета! —

— А шта би хтела господа од мојега човека? Зар ја не би смела знати? —

— Хвала Богу, Валпурга, ти знаш како је у нас адет. Муж најпре одсече себи кришку хлеба, па онда жени. Ми имамо да говоримо са твојим строгим Господарем и мужем врло важне ствари. Али не плаши се. Ту се неће умешати ни судови ни полиција. Ја ти само толико могу рећи: Твоје се дете родило у златној кошуљици. Да се ниси и ти од некуда родила баш лицем на свету недељу?

— Да богме да јесам. —

— Е, онда си дупло срећна! —

— Ја држим — поче дворски лекар — да би ми могли с њоме почети разговор. Она изгледа да је врло паметна, она ће сама желети да усрећи свога мужа и своје дете!

Валпурга се стаде осврта ти као да ће викнути: у помоћ, не дајте ме!

— Добро дакле — рече Д-р Кумпан па седе — пусти ме да причам. Дакле, Валпурга, седи с миром и слушај једну причу коју ћу ти причати.

«Био некада један краљ и једна краљица, па краљ био добар а краљица лепа, па им Бог даровао сина, који је био добар на оца а леп на мајку — а можда је била и ћерка, то је све једно, него опет боље рецимода је био син. Еле кад им се родио тај син, а они викну једнога свога дворскога васељака по имену доктора Пука и рекоше му: Пук, наш добри Пук, пакуј одмах пак путуј у планине, тамо крај језера наћи ћеш једну лепу кућицу, у кућици седи лепа и добра мајка, и она треба да буде друга мајка нашем малом принцу, који је добар на оца а леп на мајку, и та мајка нека добије што јој год срце зажели, нека усрећи свога мужа и своје дете и краља и краљицу и принца и — сада погле амо Валпурго, ово је тај дух по имену доктор Пук кога су послали краљ и краљица. Јеси ли ме разумела, Валпурго? —

Млада мајка завали главу и склопи очи. Она је мучно дисала али не рече ни речи. — У тај мах уђе Ханс у собу са дететом и са кумством. Мајка само зграби своје дете па побеже чак у авлију под трешњу, а другарица за њом.

— Какве су то ствари? — рече Ханс и стаде срдито мерити доктора и странца.

— Седи, многопоштовани Хансе, и допусти да ти причамо. Добро те сте и ви ту куме. Ви можете остати у соби. А ви остали идите слободно напоље! — и без икаквих церомонија, доктор Кумпан изгура сву чељад напоље, па онда узе мало бурмута од кума који беше гостионичар «код гемзе» главом, и рече

— Хансе, овај овде, скини капу пред њиме, ово је дворски лекар. Послао га краљ теби и поздравио те да му позајмиш твоју жену за годину дана! —

Докторов несташан говор у мало не учини да Ханс оба господина избаци напоље; он беше већ почео да засукује рукаве

Дворски лекар намигну доктору Кумпану да буде миран, па разложи како је он по заповести краљевој морао да распитује за Ханса, како људи нису знали кога ће више да хвале да ли њега или Валпургу. Ханс поче да се смеши. Сад му Сикстус саопшти вољу Краљеву.

— Хвала на доброј речи — одговори Ханс — а хвала и краљу што тако добр мисли о мени; ја добро познајем краља, два пут сам га превез'о преко језера док је још био дечак, и весео ловац. Кажите краљу да се несам надао да он мене још памти, то је лепо од њега. Али моју жену не дам. То не могу да учиним ни њој ни мени а највише то не могу да учиним нашем детету! —

Он у свом животу није толико једно за другим изговорио; сада убриса зној с чела, окрете се столу — био је страшно гладан — па кад виде лепо насечен

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

колач а он се користи приликом, зграби једно парче па викну.

— Видите, да Бог да ми овај залогај... —

— Не заклињи се — упаде му кум у реч и оте му комад из руке — не заклињи се. Ти си и онако сам свој госа. Нико те не може ни на што наморати! —

— Нико и не мисли да вас присиљава — рече дворски лекар — је ли слободно узети парче колача?

— Та како да није, узмите молим вас, и ви г. докторе; та имамо ми и вина. Ха г. докторе пре 14 дана беше рђаво на сред друма? —

Стадоше јести и пити. Са сваким залогајем даље, а Хансу лице све ведрије.

— Ја мислим, ви, г. гемзвирте, — рече дворски лекар — могли би целу ствар човеку боље протумачити но ми —

Гостионичар пружи своју бурмутицу Хансу па рече.

— То би била велика част за наше цело село, за наш цео крај, Није шала, болан Хансе, краљ, па престолонаследник, па. . —

— Оно, знате, можда ће се родити и принцеза — уметну дворски лекар.

— Ене, зар се дете није још ни родило? — упаде Ханс смејати се, али кроза смеј ипак је помишљао „да ви'ш — ту би се још имало каде размислити.” Он се још смејао, али поред све своје простоте био је довољно лукав да се добро наплати, ако се у опште реши на тако што; без хиљаде, шта без две хиљаде, ха? Ханс би у мислима сигурно дотерао и до сто хиљада форината, да му кум не узе опет реч:

— Ханс има право што не пристаје, по сто пута, има право. Он не вели ни црно ни бело, ни јес ни није, јер он зна да то треба сама његова жена да пресуди; он је добар муж, он не ће жену ни на што присилити. Тако је то, господо моја, ако смо ми сељаци, опет ми знамо како је чему ред и шта се ваља а шта не! —

— То је лепо од вас да ви ваше жене тако поштујете. То ми је баш мило! — рече дворски лекар.

Кум се само нашмрка бурмута па настави:

— Ја како, за цело — а оно већ што се тиче због памети и разлога, ту, да опрости Бог и ваш образ, жена је тек за пола човека. Ја ко велим, ако ви допустите, г. дворски лекару, да ми више ништа не говоримо, него да зовнемо жену. Не знате ви како је то добра жена! —

На Хансовом лицу било је толико среће колико и туге, толико поноса колико покорности.

— Како она пресуди, мени је право! — рече он. Беше му мило што он има таку жену, а опет га по мало страх како ће она пресудити. Непрестано је чупкао дугмад на капуту, као да хоће да се увери јесу ли добро пришивена. — Најзад га кум изгура из собе и он зовну своју жену која је још седела под трешњом.

VI

Кад је Валпурга побегла из собе, помиловала је дете па га онда даде другарици.

— На, придржи га, ја га сада не смем задојити. О јадно моје детенце хоће да ми те отму. Шта ли си ти скривило да ти то ураде? А шта ли сам ја Богу сагрешила? Та ваљда ме не могу присилити? Ко да мене на нешто примора? Па онда што долазе? И од куда баш мене нађоше? Оди, дете, моје, сад сам мирна, не бој ми се ти срце моје, ја сам код тебе, да видим ко ће нас раздвојити. Сад сам са свим мирна! —

Она мету дете на своје груди и пољуби му ручицу.

Тако је затече Ханс па рече

— Кад свршите та ваша посла, дођи у собу! —

Мајка махну руком на њ да буде миран, да јој не буни дете.

Он стаде као укопан, и није се чуло више ништа осем тица у грању трешње које рањаху своје младе

одлетаху и долетаху као ветар. Најзад одби се нахрањено дете од мајчиних груди у свој јастук. Само му се још усташца мицаху.

— Хајдемо у собу — рече Ханс тако полако како нико не би очекивао од тога коштуњавца — хајдмо Валпурга, нека не реку да ми не знамо како се ваља, па онда није ништа ружно што они траже, а хвала Богу нико нас не може присилити, а ја ко велим треба им рећи хвала што су се до нас потрудили. Ти си увек умела да говориш најбоље са туђинцима, говори сада, па што ти рекнеш и урадиш оно је мени право! —

Жена предаде дете старој мајци па пође с мужем у кућу, али све се обзирала и преко кућњег прага се спотаче.

У соби је срете дворски лекар и рече јој поверљивим гласом.

— Драга снашо, мени би остао грех на души када би вас наговарао на нешто што вам срце не ће, али опет дужност ми је опоменути вас да се добро размислите.

—Хвала вама, који ви тако лепо говорите, али немојте ми замерити. ја не могу да учиним на жао моме детету — Она погледа свога мужа па брзо додаде — а ни моме човеку. Куд ћу ја да оставим и мужа и дете? —

— Па Ханс и дете не би остали сами. Твоја мајка остаје с њима. — Уплете се кум. Дворски лекар му одмах прекиде реч.

— Немојте ви жену сметати нека она све искаже што јој је на срцу. Говорите ви само драга снашо! —

— Немам ја ништа више да кажем, не знам ништа више. А јес, и ово сам хтела рећи. Од како знам за се нисам нигде служила осем ако сам се најмила за коју надницу; у овој кућици сам се родила, ту сам одраела то ми је срећа уделила мога мужа. Ја нисам никада могла ни помислити да оставим ову кућицу. Та ја то не би

ни могла. Од како сам ја не памтим да сам друкче спавала до једино у мом кревету. Та ја би свисла од туге кад би морала да идем од куће, па још тако далеко, па тако за дуго, па од чега ће да живи моје дете, па шта ће да буде од мога мужа? За цело краљ не може захтевати да ми сви од туге пресвиснемо! —

— Пустите и мене да кажем једну — рече Д-р Кумпан погледавши свог другара — ама за дете велиш? За њ смо се ми постарали. Ти си одавно желела да стечеш твојој кући једну краву музару; ми ћемо ти је кол'ко данас набавити!

— Та тиме вас могу ја послужити — викну гостионичар „код гемзе" устаде па кроз прозор викну једнога дечка — Трчи горе те кажи моме слузи да дотера ону моју краву што се скоро отелила. Трчи брзо. Она ми управо није на продају — окрете се дворском лекару, јер Ханс је добро знао да његов кум целе годинe ништа друго и не ради већ купује и продаје стоку, а овамо се претвара као да му је та крава нешто род — јер то ми је најлепше грло у штали, али за свога краља сваки треба да да и оно што му је најдраже, ја како, а моја крава вреди брат брату 40 талира крунаша — па онда се окрете Хансу и рече намигујући — вала што ћеш добити краву, нема је у селу, чекај само! —

— Полако куме — рече дворски лекар — још нисмо тако далеко. Али ако се Хансу допадне крава ја ћу му је радо купити! —

— Мајку из куће, а на њено место краву — прошапта Валпурга гледећи укочено преда се.

— Е баш нисам мислио да ћеш ти бити таква света бона. Шта си узела толико пренемагати се? Ти да си паметна требало би да из гласа певаш и да Богу благодариш што ти је такву срећу уделио! — загрме кум.

Дворски лекар стаде овога утишавати, а његов колега рече.

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

— Што не иде с миром не иде ни силом. Ако Валпурга не ће да пође драге воље, ми ћемо пут за уши па даље. Биће их доста које ће нас једва дочекати! — и он устаде па узе капу; и дворски лекар устаде.

— Па када би се морала кренути, и колико би морала остати од куће? — упита млада жена.

Дворски лекар седе опет па рече:

— Када? то је тешко проћи али требало би да сте сваки дан спремни за полазак! —

— Дакле не би морала одмах, овога часа поћ'? А колико би морала тамо остати? —

— Од прилике годину дана! —

— Не, не! Не могу па не могу. Боже опрости што сам и за часак на то помислила! —

— Е, онда збогом, остајте здраво и са срећом — рече дворски лекар пруживши руку. Узбуђеним гласом додате „Краљевом детету не би било добро на вашим грудима ако би ви с тако силном тугом у срцу пристали да му будете дојиља. А што ви тужите то је са свим у реду. Да сте одмах пристали ви не би били ваљана жена и добра мајка, и онда ко зна да ли би вас ја и узео. Краљица тражи баш добру жену која има поштеног мужа и добру стара-мајку која би се за њено унуче старала, а не жели ником на жао да учини. Кад ви не можете с драгом душом да учините краљу ту љубав а себи вајду, онда је боље да останете код куће, да се не дате завести новцем. Не, таква се љубав не указује за паре. Боље је немојте! —

Он пође, али кум га заустави и рече:

— Молимо, само још једну реч. Послушај Валпурго и ти Хансе што ћу вам рећи. Еле ти кажеш: не могу, не ћу. Лепо, то је право и поштено. Ама упитајдер се, шта ће бити после, кад ову понуду одбијете? Данас, сутра, па и прекосутра ви ћете бити задовољни, држаћете се за руке, љубићете ваше дете и говорићете:

Хвала Богу те не попустисмо у оном искушењу; ми смо истина остали убоге сироте, али наш залог хлеба поштено зарађујемо, али барем нас нису раставили. Ама како ће бити после недељу две дана? Кад наиђу бриге и невоље, или ако вас — недај Боже, али људи смо — снађе каква несрећа у кући, па не знате шта ћете и како ћете? Немо'те после да уздишете: Хеј што не пристадосмо! Немојте после једно другом да пребацујете «А што ме ниси наговарао?» „А што ти сама ниси пристала?» Боже ме сачувај да ја хоћу вас да наговорим, али размислите добро шта чините! —

Настаде ћутање; муж погледа своју жену па обори очи к земљи, а она само покри лице рукама.

У тај мах зачу се у авлији фијук бича, а једна лепа крава стаде рикати пред кућом.

Сви се тргоше као да се у по дана јавила некава аветиња.

Кум се наже кроз прозор и стаде псовати слугу што је краву довео без телета, и ако је теле већ било продато касапину,

Слуга брзо веза краву за плот и отрча по теле. Крава се отимала и вукла за оно уже скоро да се удави уз то је стењала и јечала да је пене попадоше.

— Ето — викну Валпурга — то је живинче и ништа више, па гледајте шта ради! —

Изгледаше као да ће да пропадне цео утисак отоичашње кумове беседе због овог догађаја с кравом. Али Валпурга се брзо прибра. Она сада рече не гледајући ни у кога, као да одговара некаквом невидљивом створу.

— Човек може да учини више него живинче! — Хансе, оди вамо, дај ми твоју руку, кажи право по души: шта да радим?, —

— Ти ко велиш, ако не пристанеш? — рече Ханс несигурним гласом.

— Било да пристанем или да не пристанем! —

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Ханс није могао ни да бекне. Али да је могао говорити, видели би како би он сад паметно и разложно говорио. Овако само је гледао у свој шешир као да је у њему исписано све што му се по глави врзе. Па онда извади своју плаву мараму из џепа и стаде је увијати као да ће од ње лопту да гради.

Када Ханс ништа не рече, Валпурга настави.

— Оно управо ја и не треба да теби говорим да ти пресуђујеш, јер ја сам детиња мајка, ја сам жена, и ја... ако пођем... морам знати могу ли... и за цело могу... и ја ћу већ срце стегнути да не наудим ни моме детету, ни оном другом... и... и... ево моје руке, господине. Ја пристајем. —

Свима, који беху у соби, чисто лакну нешто. Ханс осети да му нешто игра пред очима и да га у гуши нешто стеже. Да би се помогао он попи на душак још једну чашу вина и заглаби још једно парче колача. Буди Бог с нама какав је то дан! Та да хоће ти странци да оду да се што топло руча; ово се јутро отегло ко гладна година.

Оба лекара преговараху живо са Валпургом и она им даде реч да се не ће кидати и тужити; чега се она једном прими то ће за цело извести до краја; Бог ће помоћи да се њено дете очува, а већ за краљево дете она ће се бринути „можете се на ме ослонити“ понављаше неколико пута.

Сада, када беше прегла на једну страну, у те жене показа се чудновата снага. Она зовну мајку своју с дететом па јој каза све шта је и како је. Дете мирно спаваше те га положише у колевку и однеше у сарачану. Стара мајка узе целу ствар као судбину, која се не може мењати; она толике године беше навикла да Валпурга пресуђује шта ће се и како ће се радити, а овде сада беше уз њу и воља самога краља.

„Твоје дете не ће одрасти без мајке — рече стара — ја тај посао знам боље од тебе. Ми сад имамо краву, а за остало ја ти добра стојим.”

Кум истрча напоље те уведе краву у шталу. На тај начин избегао је цењкање, пазар беше свршен, и позамашна добит осигурана. Хтео је црћи од муке што није заценио бар десет талира више. Међу тим он је ипак искамчио још два талира напојнице за момка, а од тога могао је са чистом савешћу пола стрпати у свој џеп.

Хансу, који се међу тим добро прихватио, ваљало је сада показати се као муж.

Он стаде питати за плату коју ће његова жена имати, и у мало није затражио своју отоичашњу суму, да се опет није кум умешао који му протумачи да се не ваља с краљем погађати јер то би краљу сметало да поклања, ако му Ханс не верује, ето он, гостионичар «код гемзе» нуди му пет стотина форината само за оно што буде Валпурга добила на поклон о крштењу принчевом.

Валпурга међу тим распитиваше шта треба од ствари да понесе? Дворски лекар рече јој да понесе само своје стајаће руво и ништа више.

Пред кућом беше се већ искупила гомила сељака, јер се ствар већ прочула била. Ту ти је било много смејања и шале јер се нађе подоста сељака који би «своју жену радо позајмили краљу за једну годиницу».

Унутра у соби другарица Валпургина обећаваше да ће помагати стара-мајци да очува њено дете, и да ће, како она зна и писати, сваке недеље да јој јавља шта раде мајка, муж и дете.

Другарица стаде постављати сто јер је већ било крајње време да се руча. Валпурга рече да ће она ово дана све уредити сама како ваља.

— Што сада одузимам моме детету — рече она — то ћу му стоструко накнадити целог његовог живота! —

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Тек што она помену дете, а оно се јавну из сарачане, и мајка отрча к њему.

Баш хтедоше оба лекара да пођу заједно с промуђурним кумом, док тек зачу се поштанска труба са друма на полу.

У поштанским колима седео је лакај, кога је дворски лекар био оставио код најближе телеграфске штације, и држаше у руци некакво плаво писмо.

Пред колебом заустави кола и викну скупљеним сељацима.

— Браћо и народе, пре једног сахата родио вам се престолонасљедник! —

Сви стадоше викати „Живео, живео».

Једна баба која је погурено ишла поштапљући се, загледа са оштро у лакајево лице, а очи јој све само севају.

— Какав то беше глас? — прогунђа баба за се.

И лакајево лице грчевито се намршти када је бабу угледао, али опет он се брзо прибра и викну

— С пута људи, да гледам своја посла! —

— С пута Ценца. Е баш ти она мора бити у свакој чорби мирођија! — викаху и сељаци.

Али баба се не миче, као да се укочила; одгурнуше је на страну, при чему јој испаде палица из руке. лакај се спотаче преко њенога штапа, али он ипак оде у кућу не осврнувши се.

Дворски лекар му беше похитао на сусрет, прими депешу и врати се у собу. Валпурга се такође беше вратила, и он јој рече.

— Догодило се пре но што смо се надали. Ево депеше. Данас у 10 сахата родио се престолонасљедник, и заповедају ми да се са дојкињом одмах вратим у престоницу. Сада. Валпурга, покажи да си жена на своме месту. За један сахат ваља да се кренемо! —

— Ја сам готова! — рече Валпурга одлучно, али ноге јој се тако на један пут потсекоше, да је морала одмах сести.

VII.

Оба лекара и гостионичар одоше. Другарица донесе чорбу и печење на сто. Стара мајка устаде те очита молитву. Остали одстојаше молитву па онда седоше сви за сто. Валпурга захити једну кашику из заједничкога чанка, али нико није могао ни да окуси. С тога Валпурга захити опет својом кашиком па рече

— Хансе, зини, тако, ја хоћу да те заложим, и да Бог да било са срећом, и као што ја тебе сада храним па ми је слађе но да ја сама једем тако ћу, живога ми Бога, при сваком залогају који будем у туђини окусила, жалити што не могу да га дам теби или нашем детету. Та ја полазим само за то да се после сви заједно имамо чиме поштено хранити и боље живети. Дању и ноћу мислићу само на те, на наше дете и на мајку, па ћу се онда, ако Бог да, здраво и весело вратити кући. Па онда помислите да ме је Бог, у оном страшнам часу могао узети к себи, и онда би ме за навек изгубили. Жена на пороћају свагда је једном ногом у гробу, то си ми ти, нано, толико пута казала. А ово сада ја идем само на годину дана и вратићу вам се као што сам и била. Тако, а сад је доста. Немо' Хансе, да ми отежаваш растанак, него ми помози, ти то можеш и ти ћеш то за цело учинити. Та ти си моја снага! Па онда пази на себе кад ја одем. Сваке недеље облачи твоје нове кошуље, оне су у плавом орману горе, лево Сад их не мораш чувати. А сад лепо једи, јер ја ћу само онолико кашика окусити колико и ти. Сад нам треба снаге. Сад једи — али полако — не могу да те стигнем!» Уз то се смејала, плакала и јела.

— А ти нано — поче опет Валпурга — ваљда нећеш више говорити да си нам на терету. Кад ја одем узми она два јастука из мојега кревета, да ти глава буде повисоко, то ти добро чини. Да немамо тебе, ја се сада не би могла мући. Па онда, знаш, немој ми размазити

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

мужа, а кад се ја вартим наместићемо ти једну собицу само за те, па да живиш као бубрег у лоју ! —

Остали су сви ћутали, и кад она рече «Па кажи и ти коју, Хансе,» овај одговори «Само ти говори. Ја мој глас могу чути и сутра а твој можда... ко зна».

Он је баш хтео парче печења да мете у уста, али не могаде него га спусти на тањир. Није му се више јело. Тако и другима. Стара мајка устаде и очита молитву којом се благодари «за јастије и питије».

Време је летело. Ето ти пред кућу некаквих каруца. Лакај је био сам у њима. Господа ће доћи. Баум се брзо опријатељи с Хансом. Прво сресто беше једна добра цигара. Баум му је завидео на срећи што има таку жену. То је опет Хансу ласкало. По наредби дворског лекара наместише у кола нешто постељног прибора да Валпурзи буде мекше седети, и да јој ноћас не буде хладно.

— Зар ће те се ви сву ноћ возити ? — упита Ханс.

— А, не ћемо, до поноћи ето нас у престоници Свима је поштанским штацијама телеграфисано да нас чекају коњи, знаш, ми ћемо се возити на четир коња!—

— Ама да тако бесно вожење што не науди мојој жени ?

— Не бој се, твоју ће жену сад чувати ка да је сама краљица.

— Када вас слушам где говорите — рече Ханс па се загледа у Баума, — чисто сам не знам шта ми је!—

— А што ? Зар ја тако страшно изгледам ? —

— Боже сачувај, ни у крај памети. Него опет, онај што ја мислим, то беше неваљало дериште. Немо' замерити, ја не би тебе да врећам, Боже сачувај. Али знаш наша Ценца — ено она што гледа кроз плот право амо на нас — имала је близанце, један се звао Тома а други Јангерл, к'а што у нас кажу а управо то је Волфганг, ја, па тај Јангерл оде у солдате, па онда чак у не'аке

Америке, како ли се то каже, а биће томе тринајестину четрнајест година, па му се од тога доба не зна ни трага ни гласа, па . . . али, је ли, не ћеш се љутити? —

— Ни најмање, па шта? —

— Па, знаш, тај Јангерл личио је на те ама у длаку, то јест није у длаку, јер у њега беше риђа коса, и није имао тако фино лице к'а што је твоје али 'нако кад се тек узме, као што ђаво узме сељака — и Ханс се насмеја својој досетци, а и лакај се насмеја — кад се узме у цело, беше сушти ти. Него немој ти што да се љутиш? —

— А што би се ја љутио? — рече Баум извади свој часовник, притиште га да му капак отскочи, па како баш избијаше пет на црквеној кули, он рече: Ваш сахат заостаје управо један час од оних у престоници. Је ли ти ова кућа од оца остала? —

— Није, ја сам уљез, кућа је женина, али смо дужни на њу још две стотине форината. Срећом Лајтхофбауер коме смо дужни не тражи нам паре! —

— Е, сада ће ти жена купити бољу кућу. Благо теби кад имаш тако лепо жену! —

— Та знаш за то ми и није право што морам да је пустим у свет — тужио се Ханс, — али опет, хвала Богу, у години нема више но 365 дана! —

— И толико ноћи! — насмеја се Баум. Јаднога Ханса подиђоше мрави кад је чуо ову реч.

— Ја како — и толике ноћи! — понови он као учтив човек који на свашта уме наћи одговора.

Међу тим Валпурга беше замолила и мајку и другарицу да је оставе саму код детета. Сад је у сарачани клечала крај детиње колевке љубећи његово јастуче и квасећи га својим сузама. Ту се сита наплакала. Па онда је љубила дете, па његово јорганче, па његову колевку, најзад устаде и рече «збогом, по хиљаду пута збогом". Она убриса сузе и хтеде изаћи, ал се врата отворише и њена мајка уђе у собу.

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

— Је с' чула — рече баба — када се вратиш учинићеш да будемо сви или двојином срећнији, или двојином несрећнији! — па онда узе је за леву руку и заповеди

— Положи десну руку на главу твојега детета! —

— А за што, нано? —

— Слушај кад ти ја кажем. Тако. Сада закуни се на главу твојега детета и у руку твоје мајке, да ћеш ми остати поштена и ваљана, па макар какве ти замке плели. Сећај се свагда да си кћи, жена и мајка. Заклињеш ли ми се на то срцем твојим?—

— Заклињем се, нано, тако ми Бог помогао. Али ова заклетва није била нужна! —

— Ако ће — рече јој мајка — а сад обиђи три пут натрашке око детиње колевке, не бој се, ја ћу те водити, тако, сад си однела од детета њевову тугу за тобом, а ја ћу већ дете чувати, не брини се, ама баш ни оволицно.

Па онда мајка одведе ћерку у собу, пружи јој велики хлебац и рече:

— Осеци себи још једну кришку хлеба, и нека ти буде са срећом, и где год стигнеш и станеш, окуси од својега хлеба, то убија туђинштину. Тако, сад у здрављу.

Мајка и ћерка стајаху мирно држећи се за руку.

Валпурзи беше чудновато да је Ханс на њу сасвим заборавио, па се шета с лакајем по авлији, води га у шталу, даје му трешања, пуши с њиме цигаре.

Оба лекара дођоше, морадоше звати Ханса у собу, јер жена није хтела да се с мужем опрости на пољу пред толиким људима. Дворски лекар спусти Хансу пуну кесу талира у џеп, и с тога Ханс није никако више вадио руку из џепа.

— Дај ми руку, Хансе! — рече Валпурга.

Он испусти кесу с новцима у џеп па јој пружи руку.

— Остај ми здраво, Хансе, буди ми ваљан и поштен ка' што ћу ти и ја остати... А сад, збогом остајте сви! —

Она пољуби мајку и другарицу пређе преко авлије, седе у кола, и није више дигла очију испред себе.

Крава у штали стаде рикати, али постиљон стаде дувати у своју трубу, те тако се то забашури.

Стара баба-Ценца није се макла за цело то време од баштенске ограде. По кадшто је тек махнула руком преко лица или је протрљала очи. Како сад нађе поред ње Баум, она га опет стаде укочено гледати.

— Шта би ви хтели, стара мајчице? упита је он.

— Јес боме ја сам и стара и мајчица сам! Хи, хи! — насмеја се баба, а околни сељаци показиваху лакају знацима, да у њеној глави није свагда као што треба.

— Хоћете ли штогод? — упита лакај на ново.

— Па хоћу ако ми што дате! —

Лакај извади велику кесу из џепа, која је дрхтала његовој руци Он је отвори и извади један златан новац. Али ни пошто — тиме се може издати; за то је дуго претурао по новцима, па најзад јој опет даде ону златицу, али рече

— То вам је поклон од краља! —

Он се попе не осврнувши се; кола одјурише. Сељаци опколише Ценцу да виде шта је добила, али она стисла песницу, не одговора ништа већ оде поштапљући се.

Људи који је сретаху чули су да нешто неразумљиво гунђа и видели су како непрестано пиљи у траг од колских точкова. У десној руци држала је свој штап, а у левој држала је грчевито стегнуту златицу.

VIII.

Кола су јурила друмом поред језера, и замакоше очима оних који гледају за њима, код оне гомиле ка-

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

мења, на којој још стајаше навиљак сена, где се Валпурга пре две недеље одмарала.

Једна лепа црномањаста девојка прође поред кола. погледа зачуђено Валпургу и поздрави је пошто кола већ прохујаше.

— То је ћерка оне старице којој сте нешто поклонили! викну Валпурга лакају крај кочијаша — зову је прна Естера. Она ће мајци отети оне паре, ако их не закопа! —

Баум се окрете али не погледа Валпургу већ преко кола девојку поред које су пројурили. јер то беше његова сестра, а она бака којој је уделио, беше његова мајка. Па онда опет мирно седе крај постиљона и прекрсти руке на прсима. Беше му потреба да ма чиме притисне груди јер му се чињаше да ће распрснути. Цео његов живот прође чисто поред њега, и он је морао чешће да се боље намешта на свом седишту да не спадне с кола. Сада пролажаху кола поред једног сељачког имања где је Баум, пре двадесет година по заповести своје матере украо прву гуску. На огради се више не познаваше рупа кроз коју се провукао да краде. Његов Брат Тома крао је туђу дивљач, па како Баум немађаше за тај занат ни мало дара, то беше врло срећан кад га узеше у солдате. Један пут био је на шиљбоку у унутрашњости дворца. Један стари камердинер беше донео некакво писмо од баронице Стајгенековице, која је онда била свемогућна; морао је дуго да чека на одговор, па за то се упустио у разговор с Баумом, који му се допаде; један пут зовнуо га к себи код баронице, па се часте у једној собици при земљи. «А за што ти је коса рђа?» упита стари камердинер— «Како за што? Тако је израсла». »Знам али то може да се измени и дотера како се хоће.» — «Тако, зар може?» Старац му одмах каза како се то ради. «Па онда треба да узмеш на се друго име. Раухенстајнер, ко је још

такво име чуо, то је за госпоштину врло тешко изговорити, нарочито за ону која носи фаличне зубе. Бек, или Шулц, или Хехт, или Баум, тако нешто мораш изабрати. Зар пас има некакво друго име до онога како је госи најлакше да га зовне» — «Баум, Баум ми се допада.» «Добро дакле, остаје при томе» Кад се то вече враћао кући гунђао је за се «Баум, то је кратко и лепо осем тога по том имену не ће ме нико познати.» Он се старом камердинеру морао још заклети да ће на веки остати раздвојен од своје родбине. Срећом те се данас у његовом селу сетио те заклетве; за њега истина нису заклетве имале никакве вредности, али му беше пријатно да ову заклетву одржи, и при том изгледаше сам себи Бог зна како поштен.

Благодарећи заузимању Штајгенекског камердинера записаше му у отпуст из војске овако: «Волфганг Рауханштајнер назван Баум»; доцније се звао само Волфганг Баум и никоме не падаше више ни на ум да се тај човек икада могао другаче звати. Он за тим постаде дворски слуга, пратио је принца најпре као сеиз док је престолонаследник био на универзитету, а доцније га је пратио на његовом путу по Италији. Пре тога извадио је од своје општине пасош за исељавање из државе, тако да су сви његови сељаци држали да је отишао у Америку. Сада је своју косу увек вранио.

По повратку с путовања оженио се ћерком старога камердинера, и постаде врло омиљен код господе на двору. Понашао се врло скромно, кад год се накашље држи леву шаку пред устима. Он је врло волео своје име «Баум» јер он је својој госпоштини радо штедио сваки труд: њој за љубав он би, да је могао, избацио из језика сва сугласна писмена.

— Тако је и никако другче — рече Баум у себи, и накашља се заклонивши уста левом шаком, као да га неко посматра — ја сам отишао у Америку, а то је

толико исто као да сам и умро за моје. Шта моје? Они би ме само упропастили јер би их морао теглити на врату док сам жив. Аја, нема тамо никога! — Сад је посматрао људе који пролажаху путем. Многе је познао. — Ах како је бедан живот којим ови људи живе. Целе године ни једног уживања! Само недељом их обрију и насапуне им главу поштином предиком, па онда опет у блато. Ко је једном курталисао се те беде, био би будала да се још једном у њу врати! —

Док је Баум, седећи поред кочијаша претурао цео свој дотадањи живот, Валпурга је у колима гутала своје суве само да се не виде. Беше јој као да не уме више ни да мисли ни да осећа.

Она је зачуђено гледала потоке који се слеваху с брда и донекле тецијаху поред пута, као да и они хоће да виде шта се учини с Валпургом. Кад би кола загрмела преко каквога моста испод којега бруји поток или река, а она се сва шћућури од страха и чисто дахне душом, кад кола пођу опет насипом. Она је разгледала села и поједине сељачке куће по брдима. Све их је знала по имену. Али брзо зађоше у пределе који јој беху са свим непознати.

На првој поштанској станици где су мењали коње стајаше велика гомила недељних беспосличара, који се веома зачудише кад у онако господским каруцама угледаше сељанку. Преко пута од поште, сећаше под липама једна жена која је баш дојила своје дете. Она такође зачуђено устадо, дете се окрете и обоје се загледаше у Валпургу. Она климну пријатељски главом на њих, али јој се очи опет напунише суза а и грло јој се стеже. У бесном галопу одјурише даље, постиљон свира а коњи грабе ли грабе. Валпурзи се учинило да лети.

— Је ли Валпурга, то се зове возити? — викну Баум окренувши се у кола. Валпурга се уплаши када му погледа у лице; та то је исти Тома.

— Јесте! — одговори она.

Лекар је мало говорио с њоме. Он је знао како је њеном срцу, и беше му је жао. Његова свест о своме високом положају ни мало му овде не помагаше. Ова жена не беше обична алатка; с њоме се мора људски понашати. Он је дуго размишљао о чему би могао с њоме говорити. Најзад нађе.

— А волете ли ви вашега лекара у селу? — упита он.

— Те још како! Он је смешан човек. Овамо грди и псује све од реда а овамо опет учиниће свакоме добро где год може, и што је најглавније њему је све једно био ко богат или сиромах, звали га дању или ноћу. О, красан је то човек! —

Дворски лекар смешећи се упита.

— А познајете ли његову госпу? Није хтео ни да ме престави њој! —

— Дабоме да је знам; та она је апотекарова Хедвига; и то су добри људи а она је тако фино, мило створење, тако добра кућеница. Они имају красну дечицу, чини ми се петоро или шесторо, те с тога јадница не може главе дићи од посла. Штета што вас доктор није одвео својој кући, код њега је све таколепо намештено, па тако чисто! —

Дворском лекару беше мило што се о његовом школском другу тако добро говори, али он није настављао тај разговор. Обрнувши јој мисли на другу страну оставио ју је опет самој себи.

И тако је Валпурга седела као да је сама са својим мислима и гледала је предмете поред којих је јурила као у сну. Ето њива и ливада, ето опет некаквог села, на једном прозору цвета цвеће, има и црвених лала, исто као што је код твоје куће — прође! Ено тамо опет гробље сеоско са његовим црним крстачама које су до половине запале у земљу, у селу бруји свирка и игра, играчи и играчице са запуреним образима трче на

прозоре да виде. Па онда опет поља и шуме, па опет неколико кућа пред којима седе људи па ћеретају а постиљон свира своју песму. Једно дете упутило се право по сред друма, мајка му врисне, скочи за њим, зграби и бежи с њиме испред кола која јуре даље. Валпурга се осврће те гледа, она зна да сад људи кажу: хвала Богу те кола не прегазише дете. Они јуре све даље. Тамо крај пута један дечко чува краву која пасе. На трепњама нигде једног зрна виде; у равници брже сазревају. Па како су им велике њиве, таласа се жито на њима као море. У њиховим брдима нема таких њива тако ве-е-ли-ких! Ала мора да су срећни људи у тој плодној равници где није сама шума, ливада и вода... Тамо на оној угареној њиви извалио се један плуг па лежи побочке, и њему је данас недеља. Смрче се, почеше свеће светлуцати. Свуда ту има људи, они су лепо код своје кућице, а тебе ето носе некуда све даље, све даље. На следећој станици нико не сиђе из кола, брзо променише коње, испрегнути коњи уморно одгегаше до штале, други постиљон седе до Баума, узе дизгине, и одјурише опет даље. Валпурга ништа више не види само као кроза сан чује како се мењају коњи и како Баум каже постиљону да не свира у своју трубу, јер госпоштина спава. «Ја не спавам» рече дворски лекар — „Ни ја не спавам, свирај ти слободно поштару рече Валпурга па онда брзо додаде. «Опростите што се и ја нехотице стрпах у госпоштину». Постиљон свира, звезде на небу трепте, и опет се пролази кроз разна села, прозори се брзо отварају, људи немају каде ни да виде какво је то чудо што тако мимо њих јури, коњи грабе са сваким кораком тако сложно као сељаци кад удесе сложно млатити сламу, а свет изгледа тако чудновато у светлости колских фењера као каква прича, а сад — гле — у даљини види се некаква грдна велика и широка светлост и над њоме ухватила се као нека магла.

— У престоници је осветљење! — викну Баум у кола, коњи стадоше још живље грабити, постиљон још веселије свираше. Беху већ у престоници.

Улице беху још тако пуне веселога света да су каруца могла продирати само полако.

— То је сигурно принчева дојкиња — зачу се са свију страна, и раздрагана гомила стаде поздрављати Валпургу са „живела, живела!» Она сирота није знала шта да ради, само замота лице марамом. Најзад стигоше у прво двориште краљевскога дворца.

IX.

Као пијана посрташе Валпурга кад сиђе с кола. Она виде некаква грдна врата, огромне прозоре, широке стубе, некакве дивље људе и животиње од камена, и све то тако чудно обасјано гасним пламеновима да је негде врло видно, а негде тајанствен мрак. Она се сети свију прича из детињства о очараним људима, духовима и дворцима, сети се како су једном планински дуси ноћу однели једну мајку право у подземни свет да тамо дојиљ некакво новорођено дете.

Из ових сањарија трже је једна позната песма. Из дворске стражаре, пред којом беше упарађен дугачак низ пушака прислоњен уза сошке, и пред којом шеташе један војник, чула се песма из њенога краја, са оним веселим завршетцима, који се зову «јодлери».

— Командант дворца послао је војницима вина! — рече један дворски момак који помагаше испрегнути коње, окренувши се Бауму — данас мал' те се не ће цела варош опити! —

Валпурга умало не рече да би војницима требало казати да се не деру тако јако, јер горе лежи млада породиља којој треба мира и тишине. Она није имала појма о пространствима краљевских двораца. Али је то одмах видела.

— Ходи — рече јој дворски лекар — ходи да те одведем главној дворској госпођи. Не бој се ништа, свако ће те срдачно примити! —

— Само да понесем моје јастуке — рече Валпурга.

— Нека, све ће то Баум донети за нама! —

Валпурга пође с лекарем преко басамака сјајно осветљених и цвећем окићених, и чисто је беше стид што долази тако празних шака, без најмањег завежљаја у руци, као да је убога просјакиња. Нисам ја баш тако сирота — рече она скоро на глас.

Уђоше у некакав велики ходник. Све беше осветљено, свуда пуно цвећа. Пуно некаких униформисаних људи тумара по ходнику али им се не чују кораци јер је под свуда застрт ћилимима. Најзад стадоше пред некаква врата. Лекар рече слузи који је био на стражи код врата.

— Јавите Њеном Превасходству да је дошао дворски лекар Сикстус и да је довео дојкињу! —

«Дојкињу» зачу Валпурга први пут, и њу су «довели» Изгледаше сама себи опет као очарана али још више као продана; али она опет стеже срце. Учини јој се да опет као некада седи у своме маленом чуну на узбурканоме језеру; олуја силно душе против њеног чуна и не да му мићи, али она чврсто држи оба весла својим снажним рукама, и она сече кроз бесне таласе како она хоће. Она и сада стисну обе песнице као да мора јаче веслати.

Слуга се врати и отвори широм врата.

Сикстус и Валпурга уђоше у једну врло сјајну собу. Крај стола у једној наслоњачи седела је велика мршава госпа сва у црном атлазу. Она се мало придиже са своје столице, па опет седе.

За прву дворску госпођу беше данас велики дан, јер није шала бити прва дворска госпођа када се роди престолонаследник. На великом државном акту који је

о томе догађају састављен, овековечен је и њен потпис.

Прва дворска госпођа која је строга и према себи самој, беше данас са собом задовољна. У сред узбуђености целога двора и целе вароши, она једна није изгубила главу, она је дала тон целоме двору а нарочито краљу, који се необично слаб и збуњен показао.

Сада се одмарала после тешкога посла. Једно јој је само било криво, али она се брзо одлучила; она је свагда знала шта хоће, јер је она најбоље знала шта треба

Та то беше управо нечувено да дојкиња још не беше на своме месту. Многе се Сеху понудиле па чак и из сиромашнијег племства. Прва дворска госпођа налажаше да је то претерана деликатност — јер тако је ваљда слободно назвати владарске погрешке — што краљица баш хоће просту сељанку за дојкињу. Чуварка доброга тона беше се већ одлучила да силом своје власти одреди дојкињу коју она хоће — кад стиже депеша дворског лекара да је нашао идеал сељанке. Њена срдба на краљичин поступак окрете се сад противу оваке дојкиње која ће сигурно да поремети гдекоји поредак. Међу тим, а на што је утврђен ред и дресура? Само логичне наредбе па ће све ићи.

Кад јој јавише да је дошла сељанка, једна племенита мисао улепша лице прве дворкиње; шта је сирота жена крива што је и краљица почела по новој моди да фантазира о народу, који ће се тим ласкањем само покварити и унесрећити.

Дворски лекар престави Валпургу и стаде је тако хвалити да је она морала да обори очи к земљи. За тим настави причати на француском језику колико је муке стало док се задобила ове најлепша и најпошленија сељанка из читаве планинске покрајине. Дворска госпођа, такође француски похвали лекара за његов тако успешан труд, и говораше о снажном изгледу Валпур-

гином са великим познавањем. Најзад упита такође француски.

— А има ли здраве зубе? —

Дворски лекар окрене се Валпурзи.

— Милостива госпођа мисли да се ти и не умеш насмејати! —

Валпурга се осмехну, и прва дворска госпођа рече да јој је и „Denture“ без замерке. За тим она зазвони и лакају који уђе, рече

—Јавите г. тајном саветнику Гунтеру да је стигла дојкиња Његовог Краљевског Височанства, и да га ја овде очекујем! —

Лакај оде. Дворска госпођа удари два пут у звонце; једна велика постарија госпа, са по једним завијутком косе као столарске струготине на свакој јабучици, уђе и поклони се тако дубоко да је Валпурга мислила сад ће сести на земљу.

— Ходите ближе, драга Крамерова — рече прва дворска госпођа. — Ово је дојкиња Његовог Краљевског Височанства, која је поверена вашем нарочитом старању. Одведите је у вашу собу, и подајте јој да вечера. Шта она сме јести г. дворски лекару? —

— Доброг буљона, ништа више! —

— Пођи с овом госпођицом — заповедаше дворска госпођа Валпурзи гледајући је врло милостиво — и кажи ој свагда све што зажелиш. Збогом, дете моје! —

Госпођица са столарским струготинама пружи јој руку и рече „Хајдете са мном, драга моја“.

Валпурга климну главом захвално. Међер и овде има људи који знају немачки говорити и који јој пружају руку, и који јој говоре лепе речи као „дете моје“ „драга моја“. Док су говорили француски чинило јој се да јој нешто о глави раде, јер о томе не беше сумње да о њој говоре. Она дакле оде са г-ђицом Крамеровом у оближњу собу.

— Е, сада од свега срца добро сте ми дошли — рече госпођица и њено лице које није било ни мало лепо, постаде на један пут пријатно — дајте ми обе руке. Ми ћемо ако Бог да бити добре пријатељице а и треба јер ћемо од сада и дан и ноћ бити заједно. Мене зову Кастеланком!—

— А ја се зовем Валпурга! —

— То је лепо име, ја се надам да ћете га и задржати? —

— Моје име? Ко би ми могао одузети моје име? Тако су крстили и тако ме зову од како знам за се! —

— Немојте се љутити, добра Валпурго — мољаше Кастеланка искрено—будите мирни, и што год вам се не допадне а ви ми реците искрено, ја ћу одмах поправити. Ви треба да сте задовољни и срећни. А сад седите у ову наслоњачу, или још боље на ово канабе, па се одморите. Будите као код своје куће! —

— Добро је мени и овде — рече Валпурга и седе у велику наслоњачу. Склопљене руке држаше на коленима. Гђица Крамер посла одмах у кујну да донесу буљона и мало белог хлеба за престолонасљедникову дојкињу. Кад се окренула виде да гошћа горко плаче.

— За име Божије шта вам је? Та ваљда се не бојите? Да немате што на срцу? За што плачете? —

— Пусти ме да плачем, то ми добро чини. Гутала сам колико сам могла, па сад пусти ме да се исплачем. Та ваљда се сме плакати кад је човеку нешто жао? Нисам ја знала шта радим кад сам пристала. Живога ми Бога, ја то нисам овако замишљала! —

— Ама шта се догодило? Ко вам је што на жао учинио? Тако вам Бога престаните плакати, јер ћу ја страдати што сам трпела да плачете. Та само ми реците шта желите ја ћу све учинити! —

— Не желим ја ништа друго већ да ме пустиш да плачем. Ах детенце моје, куку Хансе, јао нано! Али

сад се нема куде. Ја ћу бити мирна. Доста. Сад сам већ ту! —

Донесоше супу. Госпођица Крамерова донесе јој кашику супе до уста па рече „окусите драга моја, одмах ће вам бити лакше».

— Ја не ћу говеђе супе. Ја нисам болесна хвала Богу, да ми доктори наређују шта ћу јести. Ако има кога у кући ко би умео да ми направи запрашку, то би најволела, а ако нема идем ја часком у кухињу па ћу сама себи чорбу зготовити.

Госпођица Крамерова беше у очајању. Срећом у тај мах неко закуца на врата, и уђоше лични лекар са дворским лекарем. Тајни саветник пружи дојкињи руку и рече

— Добро си нам дошла Валпурго из Гштадлхите на језеру! Ти си добар лов уловила, што си у ову кућу дошла. Не бој се ништа од ових дворских керефека, ти буди 'нако ка' да си код своје куће. Мо'ш ми слободно веровати да у целом свету кувају водом, а људи су 'водека баш ка' и они у твоме селу, исто тако добри, исто тако неваљали, толико исто поштени и толико исто непоштени, само што 'воде знају непоштење да прикрију ето то ти је сва разлика! —

Лекар је говорио дијалектом онога краја из кога беше Валпурга; њено лице сијну од радости.

— Лепа ти хвала. То ћу ја добро упамтити! — рече она весело.

Госпођица Крамерова изнесе сад велико источно питање о запрашци или буљону. Лични лекар се насмеја и отсече.

— Запрашку, да шта ви мислите? Та то је најбоља чорба на свету. Знаш шта Валпурга? Једи ти, душо моја све 'нако ка' што си код куће навикла, само се чувај много киселих и претилих јела, а друго мо'ш све! — па се онда окрете своме колеги — дојкиња треба да се храни

онако како је навикла, тек постепено можемо је навикавати на другу храну. А сад ходи 'вамо Валпурга да да се у очи погледамо. Имам нешто да ти кажем. За четврт часа бићеш пред краљицом. Не плаши се, неће ти бити ништа, она хоће само да те види. Сада гледај да не утераш у лаж твоје очи, јер оне кажу да вире из врло паметне главе. Говорићеш с краљицом мирно. Ако те срце боли за дететом и за твојима, а ја знам како ти је, стегни срце пред краљицом, јер знаш, она је сирота веома жалостива срца. Разумеш? —

— Бог с вама, где би ја краљицу, растужила, ја ћу њу да развеселим! —

— И то није нужно. Буди са свим мирна и присебна, реци јој полако неколико речи, па гледај што скорије да на лепо изађеш из краљичине собе, јер краљица сада треба много да спава! —

— Не бринте се, удесићу ја то све по вашој вољи. Хоћете ли и ви са мном? —

— Не ћу, али ти ћеш ме наћи тамо. Сада се прихвати мало, јер ето носе твоју запржену чорбу; нека ти буде на здравље само не мораш баш све што је у чанку појести, поједи пола за сада. Него чорба је врела, оди часком са мном, ако се не бојиш са мном бити на само? —

— Не бојим; све ми се ваш глас чини тако познат! —

— Може ласно бити, и ја сам родом из твојега краја и бивао сам у кући код твојих родитеља. Ако, се добро сећам твоја је мајка служила код Фрајхофбауера? —

— Дабоме!

— Е сад је знам, то је ваљана жена. Немо' заборавити да кажеш краљици како ће твоја мајка чувати твоје дете исто ка' и ти сама што би га чувала. Томе ће се краљица обрадовати. Ја сам и твог оца познавао. То тек беше човек на своме месту, па весељак да му пара нема!

Валпурга беше срећна да чак и ту знају за њене родитеље, а беше јој право да су и други чути могли ко је она и чија је. Она пође за личним лекарем, који се са њеним оцем знао, тако радо ка' да јој је он отац у другу собу. На скоро изађе лични лекар, узе свога колегу па одоше. После се врати и Валпурга у собу са спуштеним очима. Кад их је подигла беше врло срећна да је била на само са Крамеровом.

Њене мисли мора бити беху код куће, јер онда викну радосно

— Боже мој, како сам могла заборавити! —

И она извади кришку хлеба из џепа, коју јој је мајка дала на пут, и прво што је у дворцу окусила, беше хлебац који је њена мајка умесила.

Она јој је рекла да ће једући тај хлеб у туђини заборавити на своју тугу, и тако и беше одиста, са сваким залогајем постајаше веселија.

Сад слободно нека дође деведесет и девет краљица, нити ће се уплашити ни расплакати. Она још покупи по крилу мрвице од хлеба ка' да је света навора. Па онда окуси мало и чорбе.

— А могу ли се ја где год умити и очешљати? — упита за тим.

— За цело, г. дворски лекар баш је тако и наредио! —

— Е већ за таке ствари не треба ми баш ничија наредба! — рече Валпурга срдито.

Госпођица Крамерова шћаше да Валпургу фризира некаква собарица.

— Док сам ја жива не ће ме за цело туђа рука очешљати — рече она, и после неколико тренутака беше готова и весела.

— Тако. Сад могу ићи краљици. Како је зовете? —

— Величанство, или премилостива госпођо! —

— А у цркви, кад оно беше молитва за њу, рекоше: мајка отаџбине. То је много лепше, и да ја могу тако да се зовем, нико ми не би другаче каз'о. Сад хајдемо! —

— Ваља причекати док вас зовну.

— Па добро. Само нешто би вас молила, да ме тикате! —

— С драге воље, само ако одобри прва дворска госпођа?—

— Ху, зар и за то ваља искати одобрења. Али сад смо доста торокали. Само још једно. Која је ово жена што јој слика виси о дувару? —

— То је краљица! —

— Зар? О, ала је лепа! Али само много, много је млада! —

— Па дабоме. Сад јој је тек осамнајест година!—

Валпурга је дуго гледала краљичину слику па се онда окрете, клече пред наслоњачу и очита једно «оче-наш»

Она се још молила Богу, кад ал' на врагима закуца; један лакај уђе и рече

— Дојкињу Његовог Краљевског Височанства зову к Њеноме Величанству!

Валпурга устаде и пође за слугом. Госпођица Крамерова пратила их је.

X.

Прођоше преко некакве дугачке узане сјајне осветљене авлије; напред иђаше један слуга с фењером у коме беху две упаљене свеће, па се онда попеше уз некакве мрачне басамаке у краљевску ложу дворске цркве. Ту беше пуно меких столица за двор, и Валпурга се наже с балкона те загледа у грдну не осветљену просторију, само једно кандилце беше упаљено пред сликом богородичином.

— Ти си свуда па и овде ! — рече Валпурга скоро на глас, здравећи богородицу и њено чедо, као неку стару познаницу. Као кроз маглу засија се у њеној души мисао о вечном божанству материнског позива, како га вековима славе у песми и у слици, молитвом и жртвом. Она климну још једном главом на икону, па онда пође даље. Сад су прошли кроза престону дворану, кроз огромну салу за играње, и Валпурги се чинило као да иде по стаклету. За тим настаде мање собе у којима би се могло живети. Нигде никаквих врата, вуда две дупле тешке завесе. Најзад стадоше силазити низ некакве стубе од белога мрамора, које беху застрте богатим ћилимима а ограђене златним решеткама. Кад сиђоше, пуно лакаја и стража. Пролажаху кроза собе које беху пуне некаквих људи у најживљем разговору. У трећој соби сретоше личног лекара. Он узе Валпургу за руку одведе је пред једног човека у сјајној униформи са многим крстовима и звездама на прсима и рече.

— Ово је Његово Величанство Краљ ! —

— Познајем ја Господара — рече Валпурга — видела сем га кад га је мој отац са Хансом возио преко нашег језера ! —

— Е, па то смо ми онда стари познаници — рече Краљ — и гледаћемо да останемо добри пријатељи. Сад иди Краљици и пази да је не раздражиш ! —

Он је отпусти махнувши руком а лични лекар и прва дворска госпођа која се такође ту обрете, одведоше је даље кроз неколико соба које беху тако застрте да се ничији корак није могао чути.

Пази да је не раздражиш — не раздражиш ? Око те речи Валпурга је много лупала главу. А што би се она с Краљицом свађала те да је раздражи ? — јер она није знала ни за какво друго дражење до кад се људи свађају. Ово гурање тамо амо уз басамаке и низ басамаке, кроз толике ходнике и собе, толика господа и

госпође што беху сви упиљили у њу, најзад опомена Краљева — она никако није могла да појми шта је то раздражено, и ако сама беше у том тренутку раздражена.

Најзад отворише једну зелену собу која изгледаше као да је издубљена у једноставном драгом камену. Са плафона висила је лампа са зеленим стакленим звоном, те обасјаваше целу собу некаквом чаролијском светлошћу. У дну собе беше кревет са свиленим небом над њим и са блиставом круном на врху.

У том кревету лежаше Краљица.

Валпурга чисто није дисала. Учинило јој се као да око оног благог женског лица трепти светитељски сјај.

— Је си ли ти то? — упита нежан глас.

— Ја сам, госпођо Краљице, помози вам Бог. Будите само мирни и срећни. Хвала Богу кад је само све на миру прошло! —

С овим речима приђе Валпурга Краљичиној постељи и не даде се задржати ни од личног лекара ни од прве дворске госпође. Она пружи Краљици руку, и две руке, једна тврда као кора каквога храста а друга нежна као лист од крина, обухватише се.

— Хвала ти што си дошла! — А је си ли радо дошла? —

— Дошла јесам радо, али нисам радо пошла! —

— За цело и ти волиш твоје дете и твојега мужа од свега срца? —

— Па и ја сам жена моме мужу и мајка моме детету! —

— Али твоја мајка за цело ће добро чувати твоје дете! —

— Ја како! — рече Валпурга.

Изгледаше као да краљица не разумеде да та реч значи: на то се разуме по себи. За то упита:

— Разумеш ли ти све што ја с тобом говорим? —

— Како не би разумела, та то је немачки — одговори Валпурга — али сад Краљице Величанство не треба више да говорите — ми ћемо, ако Бог да, имати каде да се сити наразговарамо, а ја ћу вама и детету чинити све што вам срце зажели. Ја сам стегла срца и прегорела своју кућу, сада ми ваља поштено отаљати оно за што сам се подухватила. Будите без бриге ја ћу бити добра и поштена дада вашем детету. Тако, па сад лаку ноћ.

Спавајте мирно, отерајте од себе сваке мисли. А ја идем да узмем наше дете! —

— Оно спава. О вечна милости Божија, оно је мој дах па опет засебно дише поред мене... —

Валпурга осети да је неко чупка за сукњу, па за то убрза:

— Лаку ноћ, драга госпођо Краљице. Баталите сада све непотребне мисли Сада није томе време. Боже здравље имаћемо каде за све. Лаку ноћ! —

— Немој да идеш, остани још мало код мене — мољаше Краљица.

— Извините Величанство... али... — упаде лични лекар у реч.

— Ах, оставите ми је још који тренутак — мољаше Краљица чисто дечијим тоном — Верујте то ми не шкоди кад с њоме говорим, на против. Кад ми је приступила, кад сам чула њен глас учини ми се као да ме је сва алпијска природа задахнула својом росном свежином. Изгледа ми као да лежим на високој планини па гледам у далеки лепи свет! —

— Баш то је узбуђење врло штетно, Величанство! —

— Е па добро, ја ћу бити мирна. Али оставите ми је само још један тренутак. Молим за мало више светлости да је боље видим! — Са једне лампе на столу подигоше штит, и обе се мајке погледаше.

— Ала си лепа! — викну Краљица.

— Махните се тога — рече Валпурга — нама двема хвала Богу не лети више памет за тим будалаштинама, које девојкама заврћу мозак. Ми смо обе хвала Богу удате жене и мајке! —

Штит се опет спусти на лампу, а Краљица ухвати Валпургу за руку па јој тихо рече

—Сагни се, хоћу да те пољубим, морам те пољубити!—

Валпурга се саже а краљица је пољуби.

— Тако, па сад иди, и остани ми увек тако добра! — рече краљица.

Једна суза из Валпургиних очију кану краљици на образ, и она додаде

— Немој плакати, та ти си мајка као и ја! —

Валпурга није могла ни једне речи изговорити, већ се окрете и пође. Краљица викну за њом

— А како ти је име? —

— Валпурга! — одговори лични лекар

— Умеш ли лепо певати? — упита још краљица.

— Тако веле људи! — рече Валпурга.

— Онда често да певаш моме детету, нашем детету, хао што си сама рекла. Лаку ноћ! —

Лични лекар остаде код краљице. Неко време седео је ћутећи. Требало је утишати раздрагано срце краљичино, и он одмах нађе просто а удесно средство.

— Величанство — рече он — овај је дан за ме двоструко срећан. У исти час, кад се Ваше Величанство ослободило, моја кћи Корнелија која је удата за универзитетског професора Корна, срећно је родила девојчицу! —

— Ја честитам томе детету што има таквога деду. Ја желим да и наш син у вама нађе себи деду!

— Најлепше честитање — рече лекар — које се може замислити, то је дати човеку лепу дужност. Хвала. Али сад не смемо више говорити, Величанство. Лаку ноћ!—

И лични лекар оде. Све се утиша.

Валпурга се није више враћала у горње собе, него је одведоше на другу страну у једну врло добро намештену собу. Она беше срећна што и ту нађе госпођицу Крамерову.

— Краљица ме пољубила! — викну Валпурга кад је угледа — Ах, то је прави анђео ја не би никад рекла да има живих таких људи. —

Мало после, пошто је краљица заспала, две жене донеше у Валпургину собу позлаћену колевку.

Краљица се у сну трзла када су дете од ње узели; она је то и у најдубљем сну осетила.

Валпурга хукну три пута детету у лице, па га онда узе у наручја. Дете отвори очи, погледа је, па опет заспа.

У дворцу беше све мирно.

Валпурга заспа поред детета Само је бдила госпођица Крамерова и у предсобљима и овде и тамо беху будни лекари и слуге.

(Наставиће се)

РУСКО-ТУРСКИ РАТ
по
НЕИЗДАНИМ ДОКУМЕНТИМА

V. Прелазак преко Балкана.

Главна моћ турског отпора паде давши у руке руској армији четрдесет хиљада најбољих турских солдата са најгласовитијим њиховим вођом. Мал да не толико погибе у вријеме опсаде, тако обилне са смртоносним бојевима. А свега дакле кошташе турску осамдесет хиљада људи та тромесечна заустава Руса после преласка преко Дунава.

Сада је требало одма ријешити, шта да ради побједоносна армија. Зима већ давно бијаше наступила и уз то са свим студена. У таким околностима чињаше се као не могућно продужење рата, а особито чињаше се немогућно прелазак балканских пролазака.

У опште се мишљаше да се војена дјејства морају прекратити до прољећа. Тако бар бијаше мњење стручњака (des hommes compétents), почимљући од маршала Молткеа, чије смо мњење о томе пре саопштили. Али страшне патње и дивна устојчивост руских солдата и њихово неограничено поверење у свога главног вођу, утера у лаж пророштво и таког искусног стратегисте.

Ко се нахођаше на мјесту војничког дјејства, не представљаше си баш таке потребе о прекраћењу рата. У ствари много бијаше узрока за енергично продужење борбе. Велики књаз особито не колебаше се ни мало да пристане уз то мњење и да сврх свега захтјева прелазак преко Балкана.

Против одлагања борбе до прољећа могаше се противу ставити много узрока. Осим дугог губитка времена бијаше баш немогућно да презими руска армија у Бугарској. Грдни нереди што се открише у интенданству, задаваше велики страх, како да се у будуће храни армија. Већ у јесен администрација не бијаше кадра да задовољи потребе војске. А повећање броја људи за храну, ушљед турских заробљ: ника, учини да постане стање ствари још горе.

У главном стану имадоше право бојати се, да храњење армије провијантом, који већ та ја бијаше потрошен у бугарској, не постане још трудније, када пође по Дунаву мраз (лед) и када се скине мост.

Али бијаше још важнији узрок ради кога је требало ићи к Адријанопољу (Једрене). Била би велика погрјешка не користити се забуном, у којој по невољи нахођаше се Турска после пада Плевне. Не мораше се дати време турској армији да се освијести, да се охрабри и да тврдо заузме проласке у Балкану. До тога доба сераскеријат бијаше обратио сва своја старања да поможе Осману паши; Порта бијаше сасредоточила у Плевни сва своја средства одсбране. Мораде се на сваки начин да забрани Турској скупљање сила, које би сметале преласку преко Балкана. Требаше управ радити то, чему се непријатељ најмање надаше.

Цар, у очи свог повратка у Петроград, сазва војени савјет у коме учествоваху осим Главнокомандујућег, ђенерали: Тотлебен, Обручев, Непокоичицки и Левицки. Одма с почетка Велики књаз запита да пошљедњи даде своје мњење. Обручев, коме Император даде првоме да говори, спочетка представи опасности, које могаше учинити руској армији корпус Мухамеда Али, распоређен не далеко од моста од Систова: пре свега требаше удалити армију од квадрилатера (тврђава) и повући је више к западу, ђе све пространство међу Ломом и Софијом бијаше ослобођено од непријатеља. Мост од Систова ваљало је пренети к Палапки, према жељезници

која долази до Крајова. Руска армија, обрнута на Софију, Ак-Паланку, Врачу и Берковац, могла би лако да даде руку помоћи Србима, којима напокон бијаше допуштено (или: «заповјеђено,» као што стоји у оригиналу) да иђу у поход.*)

Главнокомандујући одговори на то следеће: 1. Од Крајова до Паланке само су гола стења и блата (des marais) без правог пута, а међу тим Зимница одстоји само на три дана хода од жељезнице Букурешта-Ђурђево. 2. Од Паланке до Враче само је нацртан план од пута, али сами пут још није учињен; о томе се није сумњати после реконгносцировке пуковника Струкова. Ђенерао Обручев преби Великог књаза говорећи, да ништа не смета да се пут учини.

Ту се умијеша ђенерао Непокоичицки говорећи: ми смо употребили више мјесеци на грађење пута од Зимнице до моста од Систова, а сада се опет предлаже грађење пута најмање од деведесет километара. Сувише, како ћете ви да пренесете мост од Систова к Паланки уз Дунав, када по њему иду санте леда.

Ђенерао Обручев не настојаше на своме мњењу и за тим поче да говори Тотлебен. Он прочита дугу промеморију, излагајући цјели план, од којега ево главних тачака: да се сасредоточе све руске силе против Мухамеда-Али, да се та турска армија побије или принуди к повлачењу у квадрилатер (међу тврђаве). За тим, да се опсаде тврђаве и да се тек у Мају предузме прелазак преко Балкана.

«Тако би се управ испуниле жеље Турске,» одговори на то предлагање Главнокомандујући, «тамо, ђе су они најстрашнији, а на име, за бедемима њихових страшних тврђава, ми би ишли *de gaieté du coeur faire leur jeu*! Радећи тако, ми би жртвовали и људе и новце без икакве користи, а до пролећа турци ће имати доста времена да утврде Балканске проласке.»

Велики књаз, пошто поби мњење Тотлебена, изложи своје.** План, што он предложи, заиста бијаше веома сијеон, али тај се план не мање смјесно испуни у свему. Тај изванредни (зимни) поход, уштед кога се у неколико недјеља дође до савршеног уништења турске моћи, то стрмоглавно марширање на Цариград, брзина која страшаше и привођаше у очајање саме побједиоце, бијаше сасвим у цјелном плану донесен на војени савјет.

*) Ето све фразе: donner la main aux Serbes, qui avaient enfin reçu l'odre de se mettre en marche.

**) Plusieurs officiers généreux de la suite de l'empereur étaient si mécontents de l'issue de ce conseil de guerre, qui'ls en racontaient hautement tous les details, en critiquant sans réserve la décision adoptée.

Мислимо да је интересантно да се спомену главна распоређења, што се тичу преласка преко Балкана, јер по нашему мњењу ниједан други део (епизода) рата не даје више доказа, како је храбра и на што је способна Руска армија. Представите себи стазе и лазе једва с трудом доступне најсмелијим ловцима, представите си праве планине снијега тако дебелог да једном, у вријеме пробијања пута, један козак на коњу са својим копљем упаде у смет и отуда ни он, ни коњ ни копље не могаше се вијети. Ето препона, које имадоше да преодоле руски солдати уз мраз и студен од 30 гради, без кожуха и мал да не без обуће, и сврх свега тога бијући се на сваком кораку против непријатеља и носећи топове на својима леђима. Све те патње и храброст руских солдата објашњавају се свим простим рјечима: *Прелазак преко Балкана*

Дуга је листа мртвијех солдата, који су се жртвовали у вријеме тога тешкога похода. На сваки начин, да су се Руси на што му драго рјешили, таке жртве биле су неизбјежне. Да се послуша ђенерао Тотлебен, руска армија не би мање пострадала у вријеме опсада од тадашње студени у Бугарској, нолик на сибирску; а колико би се мање имало успјеха? Не бијаше смртоносније службе од чувања (стражарења) Шипке. Мал де не сваку ноћ нахођаху вишу чест солдата на стражи засутих снијегом. 24 дивизија, која се кратковремено нахођаше на тој позицији, али у најжешће вријеме зиме, тако пострада од студени да при крају децембра ни једна регимента не имађаше више од 300 способних војника

Уз тако јадно стање руске армије на Шипки и у Орханији бијаше управ дужност, да се пробије прелазак Балкана и да се преведу трупе у блажији климат од Румелије.

Ето, на скоро нацртаног плана Главнокомандујућег: Од армије која после успјеха Плевне остане без дјела, требало је да се одвоји 9. корпус и 3-ћа гвардијске дивизија и да се пошаљу Ђенералу Гурку. Он са тим поткрепљењем могаше не само забранити војсци Шекир-паше, којом тада командоваше Мухамед-Али, да постане језгром нове турске армије, него и обићи Арап-конак и принудити Турке да оставе ту страшну позицију, кључ од Румелије.

Армија Великог кнеза Нашљедника мораде се ојачати 2-ом пјешачком дивизијом, која већ бијаше упућена к Јантри, и 30-ом,*) која бијаше послана у Трново и која припадаше к 4-м корпусу.

Корпуси 11-и и 14-и нахођаху се на расположењу лијевог крила.

*) Cette dernière division fut bientôt remplacée par 24-e, qu'on fut obligé de retirer de Chipka,

Велики Кнез Никола остаља у Плевни, под својом личном командом, гренадирски корпус, 16-у дивизију, 3-ћу јегерску бригаду и 1-у коњаничку дивизију, које трупе бијаху назначене да служе као резерва. Та армија мораћа је да пређе Балкан или за Радецким или за Гурком, баш за тим од њих двају ђенерала, који први успије да преодоли Балкан код Шипке или код Орханије; она им мораше доћи у помоћ, кад би који од њих сусрео на свом путу какве препоне које се не могу одољети.

Марширање на Софију бијаше остављено за Србе, који мора доше туда да продру кроз Ниш, Пирот и Митровицу.

Тај план усвоји војени савјет. Овде треба да додам, да у главном стану са свим не бијаша покренуто договарање о миру, као што се бијаше просуо глас одма после узећа Плевне. Русија не доби ни од куда ни једне ријечи у томе погледу, а њој тада заиста не нађаше на руку да прва покреће то питање.

Без потанког причања о преласку Балкана, ми ћемо нацртати само главне линије. Читалац ће отуда видјети на који су начин Руси изненада дошли мал да не до бедема Цариграда и за што се прелиминер о чињењу примирија продужаваше тако дуго и не гледећи на покренуто од стране Турске договорење о миру још при свршетку децембра.

Стање Руске армије около половине децембра бијаше сљедеће (овде би требало казати: са савезницима. Превод.) Српска армија, која дјејствоваше на крајњем десном крилу, бијаше завојштила Ниш и иђаше на Софију, свеђ старајући се да се са својим лијевим крилом сједини с руским десним крилом. То се достиже код Белградчика и Никола планине, ђе Харковски улани са маријупољскима хусарима, који заједно сачињаваше једну бригаду четврте коњаничке дивизије, сјединиште се са Србима и снабдеше (Србе) коњицима, којих до тога доба армија српске кнежевине бијаше сасвим лишена.

Ђенерао Гурко заузимаше Орканију са гвардијом и 9. (деветим) корпусом. Једна бригада 3-ће пјешачке дивизије нахођаше се у Тетевењу против Златице (расположење на другој страни Балкана) и једна друга бригада стајаше код Трајанова кланца.

Кланце, Шипкински и Хаскиојски, чуваше 8 корпус и 4-та јегерска бригада са бугарским народним ополчењем.

Велики кнез Насљедник са корпусом 11-м, 12-м и 13-м и са дивизијама 2-ом и 27-ом заузимаше линију међу Рушчуком и Еленом. 30-та дивизија служаше му резервом у Трнову (управ 24. див.. превод.)

Главна резерва стајаше у Плевни под заповјешћу Главнокомандујућега.

Ђенералу Гурку бијаше заповјеђено да почиње кретање унапред. Само послије његова преласка преко Балкана и завојевања Софије и заузећа сигурне позиције код Златице, друге су трупе морале да се крену преко Трајанова кланца. Шипкински кланац требало је преодољети најпосле.

Гурко јави да ће он 27 децембра почети своје кретање, којим да обиђе позиције Арап-конака, да се нада бити на другој страни 28 децембра и да намјерава напасти с леђа на турске позиције, чим дође у Софиску долину.

Главнокомандујући, надајући се на та обећања, заповједи пјешачкој бригади, што бијаше расположена код Трајанова кланца, да 1 јануара почна своје кретање преко тога кланца, те да може бити на другој страни 5 јануара, те да на мах заузме Златицу и Карлово.

Армија ђенерала Радецкога, која бијаше ојачана дивизијом Скобељева и 3 ом јегерском бригадом и осим тога 30-ом дивизијом на мјесто 24-е, која бијаше љуто пострадала од студени, мораде се раздјелити на две колоне, под командом Скобељева, састојећа се из 1-е коњаничке дивизије и 16-е пјешачке, једне јегерске бригаде и Бугара, креташе се на Еметлију и Шеново: лијева колона под командом Мирскога, састојећа се из 9-те и 30 дивизије, морала је да прође кроз кланце од Јањине и Хаскиоја. Мирски мораде се кренути 2 га а Скобељев 5-га Јануара.

Усљед силне студени и зла времене, бјесњећег у Балкану, не бијаше могуће испунити све те планове у одређено вријеме. Ђенерао Гурко сиђе с Балкана тек 31 децембра. Побједив Турке код Ташкесена принуди их да оставе Арап-конак.

Главнокомандујући, добивши ту вјест, одма се крене са резервом на Ловчу и Сељви да заузме Габрово, те да отуда подупре прелазак код Шипке.

Бригада, находећа се код Трајанових врата, је пријеђе тај кланац 7 јануара са неописаним тешкоћама, уз студен од 25 гради и јуриши на једну тврђавицу на вршини кланца. То бијаше први пут да кроз тај кланац прође армија Балкан.

Колона Мирскога није мање претрпила од циче и студени и она мораде да си пробије пут кроз сметове, који су у некима мјестима до 5 метара високи били. Двије хиљаде Бугара добровољно се понуде да чисте пут; они се ту неколико дана трудише са највећом ревношћу 8-га јануара колона је могла сићи у долину Тунџе са 8 брдских топова, и одма поче битку са Турцима, који заузи-

маше Шипку са стране од Казанлика. Тај напад не бијаше разуман, јер мораде се учинити заједно са нападом ђенерала Скобељева, који не бијаше још стигао низ планине; те тако прво сусретање бијаше без успјеха. Мирски, на неко вријеме за тим, чув силну пуцњаву топова, што бијаше сигнал о доласку Скобељева, обнови напад, који тада пође за руком. Весел-паша се предаде са свом својом армијом од 35 хиљада војника.

Главни штаб, дошавши 7-га јануара у Ловчу, одма посла гласнике к Радецком да дозна штогод о преласку код Шипке. Идеја таког смјеоног предузећа с почетка не забављаше Радецкога, он није мањи противник ломљена вратова, него ли је неустрашиви и храбри заштитник заузетих позиција. Усљед тога он се дуго колебаше на рачун испуњења дане му заповједи, али, једном рјешивши се да продре кроз кланац, употреби на то дјело сву своју енергију и све своје војничко знање.

Још се сећамо тијех тешких, пуних огорчења — дана, које проведосмо у Ловчи, очекујући сваки час и увјек узалуд какве год вијести са Шипке.

Моменат бијаше тако критичан, предузеће тако безрасудно смјело да не само узнемири главни штаб него и сав главни стан и ко се у њему нахођаше.

Прва вијест стиже јутром 9-га јануара и само је гласила овако: Мирски је успјео да пријеђе преко Балкана, нападаше на Шипку пуних 12 сати, но тај напад кошта га двије хиљаде људи и, немогући се држати даље на другој страни, чека помоћи да почне одступање.

О колони Скобељева ништа се није знало. Весел-паша мишљаше да је избјегнуо већ сваку опасност, када виђе да Мирски бијаше принуђен да прекрати бој. Али Скобељев са својим доласком изненади турског вођу као из ведра неба гром. Мирски га тада окружи с једне стране, Скобељев с друге, а осим тога Радецки с фронта тако, да Весел-паша бијаше принуђен да положи оружије.

У само вече отрча у главни стан начелник телеграфа пуковник Цингискан (потомак гласовитог татарског завојевача), носећи телеграм од Радецкога, која гласи овако: »Поздрављам Ваше царско Височанство: Сва армија Весел-паше предаде се послије упорног боја са Скобељевом Мирским и са мном«.

Ми нећемо описивати ентузијазам у главном стану, који бијаше проузрокован тим извјешћем. Велики књаз, јављајући ту радосну вјест, повика »ура«, на које хиљаде гласове одјекујући му са усклицима, пјесмама и поздрављењем мјешаху се са народном

химноми »*Боже царја храни*« што већ свираше музика. Главни штаб нигда пре не помишљаше у најсмјелијима својим маштанијама о заробљењу шипкинског (турског) гарнизона. Тај успјех фундаментално мијењаше план рата по преласку Балкана. Мјесто утврђења у Казанлику и шиљана помоћи к Гурку, као што се пре мишљаше, на мах се учини могућно овладање адријанопољском жељезницом и раздвајање турске армије на два дијела, од којих дио, сасредатачени у Филипопољу, могао је да буде одбачен у родопске планине и са свим одцијепљен од саопштаја са Цариградом.

Примједба. Ја нисам војник, али мени се чини, да се није боље ствари могло учинити после узећа Плевне него ли прећи Балкан. Ма ко да је био за тај прелазак паметно је радио. Да је интенданство находило се у жалосном стању, као што се и у овом чланку прича, то најбоље сведоче пошљедњи процеси херојима краћа у интендантству. А колико је још такијех хероја, којима се. . . . . и за које сам Бог знаде! Ваш, кад је рат није нико ником брат. Говоре да су различите ревизујуће комисије нашле да је више од половине сијена, нахођега се у Одеским магазинима, било сасвим трулo и неваљало за храну јадних коња, да су се находиле страшне злоупотребе по свима врстама хране за војску. Говоре да уређење путова и поште није било боље него ли је било уређење интеданства. А пошта није заиста била уређена. Ја знам за један случај, евога: једна добра госпођа сакупи доста новаца и за те новце купи доста материја за разнолике потребите ствари за кукавне рањенике. Кад је она то све купила, позове к себи много ђевојчица — из гимназије да то шију и приготове. На сто рањеника било је зготовљено руво и послано спаковано по пошти у Букурешт по адресу, ако се не варам, на име самога г. Черкаскога. И шта се догоди? Кад су та добра госпођа и ђевојчице мислиле да је њихова радња достигла цјели и да су својим трудом олакшали каквог биједног рањеника, по свршетку рата доби се преко поште све назад, јер није нашло г. Черкаскога и његових субагената?! Кад г. Черкаскога нису могли да нађу, онда ко је могао шта да прими? И тако сва радња пропала је узалуд. Може бити да су се послали новци било би боље, ја мислим не би се вратили назад.

У вријеме рата само тај се није користио ко није хтјео. Ево доказа што чисто свједочи да је тако. Ја знам једног господина, чивутина, који је пре рата био тако биједан, и тако опао неумјејући живјети, да су га синови — ђаци — хранили својим кондицајама; у вријеме рата пође на Дунав, као и сва његова браћа чивути, и кроз осам или девет мјесеци врати се с Дунава богат човјек од

сто хиљада рубаља. Мени се чини да су чивути навукли на себе подозрење и ненавист руског народа највише у вријеме рата, те ушљед тога тако немилостиво их и гњаве сада, и то баш тамо, ђе су се понајвише чивути и користили за вријеме рата. Али како му драго то било, господин о коме ја причам, врати се богат и одмах послије повратка купи двије куће, отвори у граду први »Hotel« и сазове једном најизврсније, или лепше да се каже најбогатије и најглавније на гозбу (и сви су пошли; само је неко послао један дар, на ком је нацртана била мртва глава руског солдата, каква шала бијаше сматрана свима тијема »*изврснима гостима*« за дрзост). Тај господин сада опет нема ништа, опет је биједан, како дошло тако и прошло. Кад су се таки људи могли да обогате у вријеме рата, онда је очевидно, да су се новци бацали без обзира и без икаква знања и само ђенчина могао је их не сабирати.

Чудновата ми се ствар чини, што се у овом чланку писац жали на храњење солдата у Бугарској. У Бугара тада бијаше доста хране, доста овнова и волова, доста сваке друге марве. Све код Бугара, како ми причаше, бијаше прилично јевтино. Мени се чини да су Руси хтјели, могли су у Бугара свега набавити за војску. Бугари би радо продавали својима ослободитељима своје ствари, тим више што Руси плаћаше за све добре новце и још све у злату.

Што се тиче вођа о којима се у овом чланку прича, могу рећи да су тада најпопуларнији били Скобељев Гурко и Тотлебен Сваки сељак знао је за Скобељева, као што је знао за Черњајева за вријеме српског рата. Обручева знале су само новине, које су говориле да је он са својим плановима много помогао, како на Кавказу тако и на Дунаву. Авлијар и пораженје Муктара паша њему се приписује, и ако је ту, као што сам чуо од официра Лазарев највише помогао. Левицкога, као пољака, Руси нису вољели.

Прелазак преко Балкана у сред љуте зиме баш је витешко дјело. Сва Русија је пратила са најбољим жељама своје синове преко Балкана, свако извјешће о успјеху радоваше сву Русију Велика бијаше радост кад се доби вјест 1 јануара да је Гурко прешао преко Балкана и заузео Софију, а још је већа била кад се чу да је заробљена — шипкинска армија, тако весеље бијаше по свој Русији као у главноме стану. Ту бијаше опогеј славе Скобељева.

VI. Прелиминер Сан-Стефанског мира.

Али највише поможе општој радости то, што, на неколико сати пре извјешћа о капитулацији армије Весел-пашине, главнокомандујући бијаше добио други још важнији телеграм. Серашћер, Реуф паша извјешћаваше да Султан жели да се учини примирје и питаше, коме се треба обратити за почимање договора.

Истина, вијести о побједама увијек се примаше у главном стану са великим ентузијазмом, али вијест о непријатељском сазнавању да је побијеђен и о његовој прошњи за примирје проузрокова у свој војци неко сасвим друкчије и живље задовољство. Бијаше се почело осјећати сустање од рата, те идеја о брзом враћању на родбину бијаше милија и официрима и солдатима неголи задобивање нових побједоносних лаврових вијенаца.

Велики књаз одма брзо јави цару извјешћавајући га; да је Мухамед Али паша, главни командант Румелиске армије, опуномоћен да пита о чињењу примирја. У исто вријеме мољаше да му се пошаљу све потанке инструкције и пуновлашће за договарање о примирју и о миру.

Треба казати да телеграм Реуфа паше бијаше метнуо Великог књаза Николу у неко затрудњење. Главнокомандујући руске армије бијаше усмено опуновлашћен о учињењу примирија. Сам он бијаше израдио тачне увјете за то као и за мир. На прекраћење ратног дјејства није се морало саглашавати пре неголи турски пуновласници потпишу прелиминерне увјете мира. Али да пуновлашће постане стварно, морао се је представити писмени пуномоћни доказ, шта главнокомандујући није имао да покаже . . . .*..,

Овај пошљедњи не помањка да одговори Реуфу паши још 9 јануара да је главом он тај, који је позван да се договара о примирију и да на њ не ће пристати пре потписа прелиминара о миру. Али, у ствари, он би се био нашао у великој забуни да одма дођоше турски изасланици и да на тај начин бијаше приморан да покаже своја пунавлашћа.

* Сљедеће врсте саопштавам само на француском језику: »On savait bien qu' avant que l'empereur ne quittât Plewna, le grand—duc avait remis un projet de pouvoirs avec une note relative aux conditions de paix, en le priant de lui garder le secret (!) vis—a—vis du prince Gortschakoff. Le tsar, avait promis (!?). de renvoyer ces papiers dûment régularisés; mais, si nos souvenirs ne nous trompent pas, cette promesse n'avait pas été remplie (!) par suite, on peut le croire, de la mauvaise volonté du Chancelier, qui ne tenait pas à voir la conduite des negociations confiée au commandant en chef (!). Невјеројатно. И. Ш.

Напокон 11 јануара јавише из Петрограда Великом књазу да му је још 1 јануара послан куријер са свима неопходима документима. У исто вријеме цар му напоминаше да не напушта војничка кретања у време договарања и да са војнима успјесима на предује.

Ми ћемо виђети да је главнокомандујући све могуће чинио да што пре прекрати војничка дјејства. Од њега пак не зависаше што примирје не бијаше закључено одма после доласка турских изасланика.

Ми овдје тичемо пошљедни ратни период, који је означен са потпуним уништењем пошљедних турских трупа, а тако исто и закључење примирја и улазак инглеске флоте у мраморско море. Са преласка преко Балкана успјеси руске армије постадоше тако грозни тако чврсти да ју (армију) у кратко вријеме доведоше мал да не до цариградских врата. Са свим тим, у то доба о коме говоримо, главни интересе не састављају војничка дјејства; сва пажња бијаше обраћена на дипломатичка договарања.

Ушљед тога мислимо овдје су мало ријечи резумирати маширање руских трупа и потанко истрагати погодбе, које изобиловаше у томе периоду којих били смо чисто очевидци, боравећи у руском главном стану. Ми ћемо се највише зауставити на развајњењу за што су се договарања продужавала тако да су помагали завојевателима да овладају свом Румелијом до обала егејског и црног мора, када Турска бијаше тражила примирије 9 јануара, у исти дан кад су Руси овладали балканским кланцима. Доказујући на кога падаше одговорност за те догађаје, у исто ћемо време, по аутентичним документима, моћи опредјелити узроке, по којима руска армија не посједну Галипоље и не уђе у Цариград, кад Инглези доједрише до књажевских отока. Видиће се како за мало не фали, да улазак инглеске флоте у мраморско море не распали рата међу Русима и Инглеском и на каквој танкој длаци у нека доба висаше европски мир.

Овдје треба најтачније означити датуме! У ствари више крат случајна закашњења неких телеграма приношаху за опстанак мира већи него ли дуга договарања. Ми ћемо дакле са најсавршенијом вјерношћу указати на датуме (!) и посланих и добивених телеграма *). А за то само треба да завиримо у »паметну књижицу« у коју смо сваки дан уписивали факта, који су вјерно забиљежена

*) Датуми су особито замршени — и писац не испуњава обећања И. Ш.

била, као што нам то потврђиваху људи около главнокомандујућега, с којима смо били у добрима одношајима.

Касније ми смо исто могли провјерити и допунити та извјешћа по „*справкама*“, које смо црпили из официјалних турских извора у време нашега пребивања у Цариграду.

Враћамо се к причању војничких догађаја. Одмах послије боја од Тешкесена армија Гурковљева раздјели се на два дјела, од којих један се гоњаше за Шакир-пашом, дочим се други упути на Софију, заузе тај град без икаква отпора и сједини се са Србима. 9 јануара све трупе Гурковљеве, изузимајући Измаиловску регименту и стријелце (јегере), упутише се к Филипопољу. Читалац се опомиње да истог дана бијише битка на Шипци, ушљед које армија Радецкога слободно могаше ићи на сусрет Гурковљевој армији. Као што већ казасмо капитулација Весел-пашина измијени ратни план. Сулејман-паша са својих 130 табора, које он успједе сакупити, изгубив потпору од свог колеге, не бијаше више страшан за Гурка, коме тада није била нужна помоћ Радецкога.

Главнокомандујући могао је намах послати трупе на жељезничку пругу Јамболи-Тирново да загради одступање Сулејману-паши, коме Гурко живо слијеваше. Турци бијаху код Филипопоља, у битци која се је три дана продужавала и у вријеме које, бригада ђенерала Карцова, после чудесног преодолења Трајанових врата, дође у помоћ Гурковој армији. Тај успјех допусти ђенералу Скобељеву да заузме Тирново [1]) и да пресјече одступање Сулејману паши. Сулејман у ствари чекаше из Тирнова неопходне материјале за повратак с војском у Адријанопоље. Али управ кад се спремаху да му их пошљу дође ђенерао Струков, који осујети тај пројект заузевши штацију од Тирнова. Једино спасење остајаше тада за Сулејмана да продре кроз руски корпус, којим командоваше Гурко. И тако он (Сулејман), одрекавши се од битке 15, напокон се рјеши на пут, чујући о догађајима у Тирнову. Познато је каквој се несрећи подврже тај безнадежни покушај. Један део побјеђене армије (Сулејманове) дође у Хаскијој, коју Скобељев сву исијече. Оставши у животу послије тог турског пораженa морадоше се сакрити у родопске планине. Неки од њих после дугог околишења да избјегну непријатеља, врате се у Цариград преко Кавале и Дедеагача. Пошљедња турска армија била је уништена и ништа више не сметаше марширању Руса на Једрене. Неколико турских трупа, опсјенирајућих против Срба, бијаху принуђене да одступе Кистендилу

1) Та варошица Тирново находи се у Румелији и нека се не мјеша с Трновом, древном престоницом Бугарском, И. Ш.

Ту их достиже књажевска армија и друга (2-га) гвардијска бригада (руска) те расија по путу к Врањи и Трновцу.

$^{8}/_{20}$ Јануара пуковник Струков уђе у Једрене са једним одјелом (отрјад) кавалерије. Паника (страх) бијаше тако велика да се турски заповједници одказаше од сваког отпора, водећи само бригу о томе, да си сами спасу живот. Утврђења около Једрена бијаху тако грозна, да су Турци, да су хтели трпити опсаду, могли заустави непријатеља не мање времена него код Плевне (!). Мухамед Али би наименован командантом трупа, назначених на обрану града. Језгра тога гарнизона имађаше бити састављена из двадесет трију батаљона Османа паше [1]), који долажаху из Шумле преко Котла и Јамболи са ускореним марширањем. Али то страшно доба превртљивих догађаје окашњење неколико сати постаде погибијом једног царства. Армија Османа паше пролазаше Јамболи 4-га, а 5-га у сутон авангарда ђенерала Радецког већ заузимаше то мјесто. Мухамед-Али налазио се је у Једрену (кад дође Струков) и, незнајући за састав руских трупа, приближење којих му извјестише, не превишаше шест ескадрона (кавалерије), побјеже бе обзира из града само су два жандарма.) Сусренувши код Кизилагача долазећу армију из Шумле, сврати ју с пута и упути преко Коракилисе и Визе на линију од Чаталдце, посљедну обранбену линију пред Цариградом, ђе не успједоше сакупити више од 12 хиљада војника. (А како би са 12 хиљада војника могли заштићавати Једрене толико времена колико Плевну све да успједе Осман-пашина армија доћи у Једрене пре Струкова! ? Опаска преводиоца).

У то доба све руске трупе бијаху упућене к Једрену, а на име: 8-и корпус преко Ески-Загоре, Ени-Загоре, Јамболи и Кизилагача; 4-и (за којим сљедоваше Гренадирски корпус) преко Ески-Загоре, Харманли и Мустафа-паше; Гвардија и 9-и корпус преко Филипопоља и Харманли.

Да се даде појам о том марширању, ми ћемо споменути само један факт: Преображенска и Симеоновска регимента пођоше из Софије 9 јануара, 26 јануара оне поздравише Главнокомандујућега при његовом уласку у Једрене: Дакле у 16 дана, уз најхрђавије вријеме, преко блата и снијега, прећоше од прилике пространство од 350 километарâ. А од тијех 16 дана ходили су само 10 дана, јер бијаху у биткама 6 дана. Код Филипопоља тукли су се 72 сâта,

1) Тај Осман паша није храбри бранилац Плевне, Гази Осман-паша.

1) Гувернатур Једрне, Ејуб-Паша, по нехатству кога и бијаше запуштен град, први даде знак за бјежање, лагумавши пре магазине с прахом.

после кога сукоба дадоше им пуна три дана на отпочивање. Истина, од 5,000 људи, који пођоше из Софије, дође у Једрене једва 2500 и у најжалоснијем стању, без одјеће и без обуће. Све остале трупе заустављале су се у путу, највише ради обуће. У сукобима с турцима изгубљено је мало људи. Осим тога изоставши пјешаци могли су достигнути своје регименте у вријеме десетодневног отпочинка, даног гвардији по доласку у Једрене.

У вријеме отпочивања инфантерије и гвардије, чест кавалерије под командом Струкова, продужаваше свој пут на Лилибургас и Чорлу, те да отуда сљеди по жељезничкој прузи са стране Чаталџе.

3-ћа пјешачка дивизија, са помоћу 5-ог корпуса Скобелева II-г, у исто време маршираше на Демотику и једна његова регимента по жељезници достиже Дедеагача. Још прије једна кавалеријска бригада бијаше прошла Демотику и, раздјеливши се, једна чест иђаше на Родосто а друга на Галиполь.

31 јануара, у дан потписивања у Једрену прелиминера мира и уговора примирја, крајње тачке, заузете руском кавалеријом, бијаху ове: Струков се налазаше у Силиври, једна гвардијска бригада кавалерије у Родосто, друга бригада на један или два етапа од Булаир-ских линија; Гранадири-коњаници у Мустафа-Паши.

Сада прелазимо на дипломатске погодбе, које приредоше к заустављању руске армије и склапању примирја.

При почетку тијех погодаба, још 9 Јануара, Турцима бијаше одговорено, да је лично Главнокомандујући тај, који има пуномоћије да се погађа, да осим тога он не ће потписати (погодбе) о примирју пре него турски изасланици приме прелиминер мира, напокон да ће руска војска продужавати свој поход дотле док не буде потписано примирије.

Телеграфни договори међу Ловчом и Цариградом вођаху се преко Тријеста

Као што смо казали, једна депеша из Петрограда, одсбјавајућа одговор главнокомандујућега Реуфу паши, у исто вријеме побуђаваше Великог књаза да протеже договарања на дуље и да сврх свега не брза са саспитавном увјета о миру.

Ову послједњу препоруку пису очекивали у главном стану, те и бијаше правим сирпризом. Г. Нелидов, који занимаше дипломатску дужност у главном штабу, сматраше ту препоруку као жељу књаза Горачакова да сакрије од Инглеза руска требовања до открића парламента.

Реуф-паша, добив депешу Великог књаза, упита да му се по телеграфу саопште увјети мира. Али главнокомандујући, сагласно

заповједи Императора, одговори, да ће он саоштити те увјете само томе, ко му буде послан са потпуном влашћу да их прими. У исто вријеме он се обрати по телеграфу у Петроград, не представља ли се згодна прилика ушљед нових успјеха, одржаних над Турцима, да им се отешчају увјети и повећа пилула.

Међу тим главни стан бијаше пренесен у Казанлик. $^{4}/_{13}$ јануара главнокомандујући доби нов телеграм од Реуф паше, којим извјешћаваше да су Сервер-паша и Намик-паша наименовани пуномоћницима и да истог дана полазе из Цариграда у главни руски стан.

У исто доба султан Абдул-Хамид обраћа се Цару са следећим брзојавом: «Премного ожалошћени тим, што несрећне околности доведоше до прискорбног рата два царства, призвана да увјек живе у добром споразумљењу и хармонији, и веома желећи да како је могуће пре престане бескорисно проливање крви, што једнако противи се, како је сваком познато, и човјекољубивим осјећајима Вашега Царског Величанства, ја, на основу већ започетих договарања међу мојом владом и Његовим царским Височанством Великим књазом Николом, именовах Сервера пашу, мог министра спољњих послâ, и Намика пашу, високог државног сановника, пуномоћним министрима, овлашћујући их да заједне с Њ. Ц. В. Великим књазом установе основе мира и увјете примирија, Ти пуновласници поћи ће прекосутра у уторак, 15 јануара, у Казанлик. Надам се да ће Ваше Величанство, у очекивању свршетка погодабâ, изволити да даде неопходну заповјед да се одма прекрате нападаји на свему пространству војничког позоришта.»

Руски Цар одговори да и он жели мира и установљења добрих одношаја с Портом, али да он не може зауставити похода пре него Турска потпише увјете мира.

У исто вријеме бијаше поновљена заповјед главнокомандујућем да продужује рат са свом могућом силом.

Те тако у колико у Цариграду жељаху скорог прекрађења нападаја, у толико у Петрограду настојаху да не престане ни на један час војничко дјејство.

Је ли у тима околностима Турску побуђивало само чисто човјекољубиво осјећање? О томе ваљâ посумњати. Опоменимо се да руске трупе тек бијаху прошле Балкан, када Султан посла гореспоменути брзојав; да се Сулејман-паша стараше да са 130 табора (састојећи сваки табор најмање из 500 људи) заштити Филипопољ и да напокон Осман-паша пробаше да се с војском поврати преко Балкана у Једрене, ће Мухамед-Али бијаше опуновлашћен да уреди

енергични отпор. За Турску дакле бијаше питање живота да заустави поход руске војске, а уз то на сваки начин избјегавајући да си напред свеже руке.

Ти исти разлози, истичући из узајамног положаја војујућих и недопушташе Русима да престану с нападајима пре неголи њихов прелиминер мира не буде одобрен и примљен Портом. Пут, по коме да иде Русија, бијаше сасвим означен, а на име; она је морала користити се паником (страхом) проузрокованом од преласка преко Балкана; у самој клици задушити све покушаје реорганизације (преустроства) турских сила; поставити, једном рјечију, непријатеља у неопходност да без разговорâ (purement et simplement) прими тешке увјете мира што велики књаз Никола држаше у резерви.

Види се да и главнокомандујући, све да и не имађаше тачних инструкција из Петрограда схваћаше задаћу коју му налагаше положај.

Али, ако се може објаснити са чисто војничким узроцима одказ о прекраћењу нападаја (похода), није тако (лако објаснити) инструкције са заповјешћу главнокомандујућем, да растеже погодбе на дуље, и да почека са саопштавањем турскима пуномоћницима прелиминера мира. Те заповједи, очевидно је, продиктоване су биле само из политичких разлога. Као што ћемо одма виђети, оне су биле више крат повтораване, а то свједочи да су у Петрограду томе давали велики значај.

Из једне депеше књаза Горчакова, добивене у Казанлику, 16 Јануара, провирује какве побуде њиме у том руководише. У тој депеши, која по рачуњању канцларову, морала је бити примљена баш у вријеме доласка турских изасланика, приглашавао се је Велики књаз, да, у случају несаопштења пуномоћницима увјетâ мира, почека са тим саопштавањем и боље да, ради добитка времена, иште од изасланика, какви би били увјети, које предлаже Порта за достигнуће преостановљена нападаја.

(Свршиће се.)

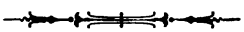

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Шест приповедака Др. Лазе К. Лазаревића

За ове две последње године обогатила се је наша приповедачка књижевност са неколико изврсних приповедака једног новог приповедача—Лазе К. Лазаревића. Те приповетке — нарочито кад узмемо на ум како смо оскудни ваљаним продуктима у овом жанру књижевном — имају, како ми мислимо, толико значаја, да је за чудо како да њихову појаву све до данас нико са неколико речи не поздрави и не приказа читалачком свету, сем са две три речи уредник «Отаџбине». Читалачка публика била је према њима праведнија и предусретљивија; она не само да их је у сласт читала но сваки који их је једном прочитао другима је хвалио и препоручивао, те су се и без јавне препоруке, а за кратко време, популарисале и нашле читалаца у свима читалачким круговима. Ова околност — популарност каквог књижевног производа, нарочито кад ју је он стекао у брзо после своје појаве — не баш увек, али врло често, знак је ваљаности Ми мислимо, да се према Лазаревићевим приповеткама не би требало дуже овако равнодушно и ћутке понашати, колико ради извесне њихове популарности и властите ваљаности, толико и ради самог приповедача лично; с тога хоћемо да их са неколико речи поздравимо и пропратимо, да речемо о њима оно, што треба рећи с једне стране читалачкој публици, а с друге самом приповедачу.

Лаза је до сад написао свега пет приповедака и једну новелу. Прва му је приповетка била «*Школска икона*»[1]), а за њом, доста у брзо редом и ове: «*У добри час хајдуци*», «*На бунару*». «*Вертер*», «*Први пут с оцем на јутрењи*» и *Све ће то народ позлатити.*»[2]).

1) Изашла у «Slovincu»а прештампана у «Србадији» за 1881 год. вр. 1 и 2

2,) Претпоследња изашла у «Србадији» за год. 1881. бр 7.; остале у «Отаџбини» од 1881,

Свакоме, који зна шта је причоветка и каква она треба да буде, биће довољно и ових пет шест приповедака, па да види, да има пред собом, не каквог дилетанта, већ правог уметника приповедача, чији је приповедачки таленат далеко умакао од оних Милићевића, Глишића, Шапчанина итд. Што се нас тиче, ми мислимо да се не ћемо затрчати, ако речемо, да је Лаза већ овим првим својим приповеткама стао више свију српских приповедача, и да ће он, ако врхунац његовог рада буде стајао бар у приближној равномери са почетком, бити приповедач онога реда, кога су: Тургењев, Хајзе, Сувестр итд., разуме се у колико му наш друштвени живот буде нудио нужног материјала.

* * *

Кад посматрамо и оцењујемо једног приповедача, прво питање с којим треба да смо на чисто, то је: какав је његов поглед на приповетку, како слика живот, било савремени било историјски, — којој школи припада. Као што је познато, данас постоје у главном три школе: *прво романтична*, чиј је најсјајнији преставник и глава Виктор Иго; *друго реалистичка у ширем смислу*, која нема једнога принципса нити своју «*l'art poetique*» са строго обележеним канонима, као прва: која слика живот истински, реалистички, али нити га посматра кроз увеличавајуће романтичарско стакло, т. ј. не износи с једне стране све саме добродетељи и анђеле, а с друге све саме пороке и демоне, нити опет пада у погрешку Золине школе, да свом реализму дâ оног маха, који би био на уштрб поезије; која се не утапа у бомбастичност и расплинутост романтичарског стила, нити се губи у непотребним и излишним ситницама, као Зола и натуралисте, већ је узела «златну средину», мирећи реализам са поезијом, и пажљиво одређујући границе њихова простирања. Овој школи припада данас највећа група приповедача, који се често знатно разликују по форми и цељи, али су сви слични по једној главној, општој црти: по томе, како посматрају живот. тако у ову групу можемо ставити: Балзака, Сувестра; Шамфлери-а Доде-а, Дикенса, Гогоља, Тургењева, Хајзе, па и Шпилхагена итд. итд., а разуме се, да су они веома растурени у области која стоји међу романтизмом и натурализмом, стојећи сваки мање или више удаљен од романтизма или натурализма. *Трећа* је школа она које је отац и најбољи преставник Зола, то је *реалистичка у ужем смислу, ултра-реалистичка, натуралистичка*. Друга школа, реалистичка у ширем смислу, за данас у нас најбоље стоји: она је од

прошле деценије готово са свим потиснула романтизам, а натурализма још никако и нема. Најбољи је нен преставник у нас до данас Лаза Лазаревић; уједно он је од најчистијих њених преставника у опште, јер је готово подједнако удаљен како од романтизма тако и од натурализма.

Грађу за своје приповетке, узимао је Лаза из живота српског народа у Србији; ако би из ближе хтели нагађати терен по коме се креће свет његових приповедака, морали би узети да је он на северо-западном крају Србије, Шумадија-Мачва. А познаје ли он тај живот? Како га је насликао?

До душе, ми би радије одговорили на ово питање, кад би пред нама био какав Балзак, Хајзе, Тургењев или Доде и т, д. који су написали по читаву хрпу романа или приповедака; али се ипак не ћемо устезати; да такав одговор дамо о једном новајлији који је тек почео да пише, који је написао свега шест приповедака. И по том малом броју приповедака по оних неколико црта и типова из народног живота, које приповедач у њима износи, ми видимо, да он довољно познаје тај живот. Но што је најглавније. он га познаје са оне стране, са које је уметнику приповедачу и нужно да га познаје: он познаје ону невидљиву страну живота, која се не може оком видети нити пером етнографа описати, онај унутарњи живот, живот срца и мисли, — ако је тако могуће рећи — живот кога потпунце могу схватити само оне моке, на утисцима пријемљиве душе песничке. Ово је непходно за једнога приповедача, а Лаза у том погледу надмаша све српске приповедаче, па и Љубишу, који је, колико се нама чини, у својим приповеткама изнео више спољну страну живота: језик, обичаје, навике, поједине опште националне племенске особине итд., но што изнео душевни живот, душу, срце, мисли и погледе на свет људи онога краја нашег народа, из кога је он црпео грађу за своје приповетке. Ова црта Лазина ослања се на једну сјајну особину његову, особину без које се модерни приповедач не да ни замислити, то је психолошка способност. Колико је она у њега јака, може се видети у »*Први пут с оцем на јутрењи*« где је лепо насликао тип једног картароша, а нарочито у »*Вертеру*« *и* »*На бунару*», у којима ставља себи за задаћу решавање појединих психолошких проблема. У ове две последње приповетке; где се, као што рекосмо, решавају извесни психолошки проблеми. приповедач је постао лекар, али лекар оних болести, којима је изложен наш дух — лекар страсти; а моралне поуке тих приповедака, то су рецепти за лечење душиних болести. У првој. »*Вертеру*«, даје приповедач ре-

цепат противу оне вертерске, сантиментално — болесне љубави, каквој су често изложени људи меланхолично-сентиметалног расположења, чиј строј живаца и осећање нису у нормалном, здравом стању; у другој у »*На бунару*« даје он рецепат противу ћудљиве обести — горопади. Но, лечећи болести душине, решавајући психолошке проблеме, лекар ни у колико не искључује уметника. На против, они један другог допуњују или боље, сливају се један у другог. Болест може лечити само онај који је добро познаје, а ко боље може познавати душине болести — страсти, но уметник? Тек кад је уметник био кадар да загледа у душу, да ухвати сваки њен покрет, да испита болест од које она болује, долази лекар и даје рецепат, који мелемно, благотворно дејствује, О овим двема приповеткама мало ниже говорићемо оптирније

Што се стила причања Лазиног тиче, можемо рећи, да изузев Ђуру Јакшића, ниједан српски приповедач није причао с толико топлине, с толико лепоте, с колико он. Његов приповедачки стил не изостаје иза Јакшићевог. Истина у њега нема онако бујних, бомбастих пасажа, пуних дивље лирике, где реч само сипа а реченица реченицу потискује, каквим се пасажима Јакшићеве приповетке готово увек одликују; али се за то у његовом стилу на прекрасан начин спаја елегантна простота и природност са пријатном и слатком грацијом. Кад читамо »*Школску икону*« или «*На бунару*" или из «*Вертера*» оне пасаже где се говори о Јанку ми добијамо тако пријатан, тако сладак утисак, као да нас запљускује мирис, што га поветарац сноси са свежих цветних ливада. Простота и елегантност, неусиљеност и грациозност — то су главне особине Лазиног стила. Сем њих истиче се прилично приметно и хумор, који је такође некако фин и грациозан, изузев у „Све ће то народ позлатити« где је мало јаче, јастичније природе.

Да наведемо које лепше место Лазиног стила.

Лаза описује (у *Вертеру*) сањалицу Јанка у моменту кад је угледао своју другарицу из детињства, предмет своје некадашње детинске, љубави — Марију, према којој се од једном поврати стара љубав, али у много већем размеру . . . . „Угледа је малу, толишну, није јој било ни пет — шест година, Око главе замотала бео шалић, те јој лице из њега вири као из каквог оквира. То беше она, због које је он тако често као студент у великој вароши, у сумрак турао руку на очи и предавао се мислима пуним чежње, којој тако исто нема краја ни конца као онај меланхоличној арији која му из веркла допире у одломцима кроз отворен прозор, искидана, лупом кола и метежом велике вароши. То беше она, којој је он

некада »поклони« парчепце земље ограђено иверчицама, „које су они обоје звали »ливадом«, и у њему убодену гранчицу, ~~шта су~~ што су они звали »грмом«. То је она пред којом се он негда хвалио, како је с тиквама Иве Вукићевића препливао Саву — а то баш није било — и како је на бесном ујаковом коњу прескочио плот — а то је још мане било. Пред њом се он једном разметаше како ће ђад порасте већи отићи у војску и сећи Турке као ону татулу у врту. Она се сумњиво насмеја: „А шта ћеш радити ако те удари пушка или сабља?« »Ништа?« »Али ћеш болети?« Па ако!« »Па ћеш плакати!« »Зар ја?« Он извади своју бритвицу забоде велику страну себи у бутину, и корачаше поред ње са издигнутом главом. Кад она угледа крв по његовим беличастим панталонама, вришну и обезвани се, а он у екстази продужи своје ходање крај ње, док најзад и сам не клону и не паде поред ње. Од тог доба она му је безусловно све веровала, и са свим му се предала, тако да ју је један пут без ичијег питања одвео чак у комендију. Тада му је већ било тринајест година, а њојзи осам година. Како ли је она тада са поуздањем ставила под његову заштиту, и гурала се кроз гомилу дечурлије пред уласком! Али кад се она са свим поносно намести поред њега на клупу, и обоје се предадоше овом највишем уживању, тада његов отац запурен утрча унутра, и у сред преставе одведе их обоје кући, држећи њу за руку а њега за ухо; читаву недељу дана после тога она га нападала њеном ручицом за то ухо питајући »боли ли те«, и гле чуда сад му се учини да га оно још тиштити!

»После се сети онога безначајног цмакања, и чисто се сада стиђаше речи, којима ју је уверавао да је воли и да ће је узети и њених којима се обећаваше да ће »поћи за њега“ и свога »дневника« у коме је стајало: тога и тога дана »послала ме нана да купим леба после: „отерали кочијша Николу здраво сам плакао« а на таком једном листу: »ја се договорио с Марјом да се узмемо«. После му дође на ум растанак и опроштај који је за њега био лак, јер је ишао у свет где ће се моћи слободно купати и пушити, а после ко га је ипак плакао, а и сад би плакао кад се сети како је она грцала и јецала, како је се крила за дрво, и како му је дала на пут парче пандишпања, али да га не поједе, »него да га чува«— ено га још у његовој ботаничкој кутији с осталим детињским знаменитостима: једним зрном ћилибара, једним табаном од пушке, првом његовом бритвом и т. д.»

Леп му је и почетак »*Школске иконе*«..., »Наше село имало је цркву, а црква је имала попа. Поп је опет имао цркву, село и

попадију. То јест: поп је служио цркву, управљао селом и живио с попадијом! Имали смо и школу, али она је била потчињена значаја, као што је ћата у судници. Она је служила цркви и селу— дакле попу. Послије ћу вам већ о њој причати. — Цијело је село било попов спахилук. Заповиједао је кмету а кмет селу. Није имао пандура, али нико није могао ни помислити да не послуша попа а он опет са своје стране није ни сањао, да његова ријеч на јалово прође, или да он узме власт која му не приличи."

У описима Лаза је вазда кратак, али ипак његови су описи примерци истинитог, природног престављања појединих појава, ситуација или предмета, и увек су не само истинити, но и лепи и живосни. Лазини описи или слике нису баш праве фотографије у натуралистичком смислу већ цртежи уметника коме је циљ лепота и ефекат. У њима нема никад много детаља, он се често задовољава са неколико само карактерних црта, које дају карактер појаву, ситуацији или предмету који он описује. Ово је она тачка од које се реалисте у ширем смислу веома удаљују од натуралиста Док би какав натуралиста пренео на хартију и најмање ситнице, дотле реалиста у ширем смислу дира само оне црте од којих зависи ефекат, што је и природније, јер кад ми на пр. посматрамо какав леп предео или какву слику или што друго, престава која се образује у нашој души није потпуна фотографија онога што смо видели, но производ оних црта које се најбоље виде, које се највише истичу, које нас тако рећи, фрапирају. Оваке су од прилике Лазине слике и описи.

Навадемо 2—3 примера Лазиног описивања.

Лаза преставља спевесељено срце једног оца, једног благог, доброг свештеника сеоског, који се раставља на неко време са својом мезимицом и јединицом ћерком Маријом, девојчицом од 10 година тамљући је у „Београд на науке", па устаје ноћу и са срцем пуним туге и љубави посматра је, како мирно и безбрижно спава... «Кад сан који не може растерати никаква брига детињег доба савлада немирну душу Марину; кад црне трепавице падоше на запурене обрашчиће а груди се почеше равномерно дизати, исправи се поп у постељи. Собу је осветљавало кандило, које је горело пред иконом. Да је у тај пар Иконија провирила би помислила да гледа светитељске слике. Наднијело се увело старчево лице на пун живота лик дјететов, а с бијеле браде цури кап по кап и чисто се запуши на нежним обрашчићима, И таман се поп наже да је пољуби а дијете у сну махну руком, окрете се на другу страну и настави спавање. Дубоко поп уздахну и завали се у постељу.....

У »*Вертеру*« овако описује очи Јанкове Лоте.... »Само очи! Оне црне полаотворене очи, што увек изгледа да су сањиве небеским сном чежње! Само их погледаш а пред тобом изничу као из земље шаркије, јатаганк бесни коњици што носе у друге крајеве лепе девојке на крилу јунаковом, мандолинате, ханџари, дуели, и и сва она чуда што се причају у јужњачким приповеткама Ако си момак и газија чисто ти је криво, што је прошло ритерско доба те ниси пристао ни да пашеш мач, ни да се калуђериш, За таке се очи ишло на муке, за њих се лила крв, губила част и отаџбина!..«

»*У добри час хајдуци*« овако описује летњу припеку.... „Био је један од оних летњих дана, кад си готов да тражиш, па да се свађаш с оним, што је зимус говорио како му је увек милије и најтоплије лето, него и најблажија зима Пече звезда мозак да проври. Са жита трепери нешто провидно и диже се у зрак. Дрва опустила лишће и изгледају као болесник у врућици, кад иште чашу воде. Стока издише на ливади под каквом осамљеном јабуком. Тицу нигде једне за лека, управо ми изгледа природа клонула, обезнанила се, исплазила језик па дакће.— У глави, у мозгу некака пустош— Сахара! Криво ти је и што мораш да дишеш. Мислио сам да не ћу жив стићи у село».

У „Први пут с оцем на јутрење« описује карташко бојно поље и несретнога Митра, који је у једној страховитој битци, за једну ноћ само, изгубио све што је целог века текао.... „Сто на сред собе, Око њега разбацане столице; две или три прегурене. По поду лежи тисућа карата, разгажене и неразгажене цигаре, једна разбијена кавена шоља, и испод једне карте вири дукат; застор на столу свучен с једне стране скоро до половине. По њему разбацане карте, испреваљене шоље, пуно трина и пепела од дувана... На једној столици за столом, леђима окренут вратима седи мој отац. Обе руке до лаката наслонио на сто, а на руке легао челом па се не миче....“—

Овако описује послепоноћно расположење кафанских гостију кад држање попусти и олабави.... „У меани застаде (Јанко) цело друштво, које се више и не сећаше на аферу и беше још са свим добре воље. Јоца Мијић завртио главу, пева песму „Лепа наша домовино!“ на глас „онамо онамо“ и тужи се што му нико не уме да му секундује. Стева практикант замаче прст у вино те њиме пише своје име по столу. Професор Недић преводи некаку беседу некакога члача енглеског парламента. Адвокат Нестор тужи се како му се „одбила карта“.

Ми можда и претерасмо са цитирањем Лазиних описа. Он су доиста тако лепи, да човек не зна који да узме а који да остави. Поред тога нашу галантност у цитирању извиниће и то што је описивање један од најбољих знакова, по ком можемо одредити којој школи приповедач припада.

(свршиће се)

БИБЛИОГРАФИЈА

*) **Дела Ђуре Јакшића.** Песме лирске. У Београду. У краљевско-српској држ. штампарији 1882. 16-на, стр. IV., 181., 1 л.

*) **Клерић Љубомир,** Садашњи резултати у кинематици. Као прилог уз моју теоријску механику. Написао — —, професор механике у Великој Школи. Са 13 дворезних слика у тексту. У Београду. Штампа и издање краљевско-српске државне штампарије 1882. 8. на, 1, л., стр. III, 47.

*) **Карић В.,** Земљопис за ниже разреде средњих Школа. По најновијим изворима написао Професор — —. Део II. Физични земљопис. Друго поправљено издање. Београд 1882. Штампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац). 8-на, 1 л., стр. IV., 70., 1. л.

*) — —, Део III. Политични земљопис. Друга књига: Азија, Африка Америка и Аустралија. 8-на, 2. л., стр. 98.

*) **Кобна заклетва.** Роман из енглеског живота. По немачком преводу с енглеског. (Прештампано из »Видов-дана«). Друго издање. У Новом Саду Штампарија А. Фукса 1882. 16-на, стр. 258.

*) **Лазарице** или догађаји за времена кнеза Лазара, из српства Јоксима Новића Оточанина. Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новом Саду, 1882. У Новом Саду, штампарија А. Фукса 1882. 16-на, стр. 64.

*) **Мостић Ј. П.** Синева Солбакен. Норвешка прича од Бјернстјерна Бјерисона. Превео — —. У Београду. Штампарија српске напредне странке 1882. 16-на, стр. 123.

На по се штампано из подлиска »Видела«.

*) **Никетић М. Пет.,** Познавање домовине и света или отачаственица, Удесио — — . (Друго непромењено издање.) Београд 1882. Штампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац). 16-на, стр. 63.

*) — — —, Јестественица за основну наставу. (По Ушинском.) Удесио — — —. (Треће непромењено издање.) Београд Шмампарија задруге штампарских раденика (Обилићев венац). 16-на, стр. VII., 131., 2 л.,

*) — — —, Историја света за основну наставу. Удесио — — —. Треће промењено издање, Издање Штампарије задруге штампарских раденика. У Београду, парна штампарија задруге штампарских раденика 1882. 8-на, стр V., 158., 2. л.,—

*) **Новаковић Стојан,** Српска граматика за ниже гимназије и реалке у краљевини Србији. Трећи део. Наука о облицима. Саставио — —. Друго поправљено издање. У Београду, Штампа кр.-српске државне штампарије 1882 8-на, стр. 103.

ЂУРО ДАНИЧИЋ

Новембар месец 1882 у црно је завио српску и хрватску књигу. *Ђура Даничића* нема више!

Губитак без накнаде, рана без пребола је то за науку и књижевност двоименог народа нашег. Уздаси од Београда, Цетиња, Загреба и Новога Сада измешали су се у заједничкој жалости. Два су нам имена, али је једно срце!

Ко је био Ђуро Даничић?

Научник, који је умом својим сијао и преко граница отаџбине своје српске и хрватске, те је смрћу његовом отаџбина изгубила своју дику и понос?.. Није само то. Него је сваки зрачак тога сјајног научног сунца грејао и најдаљи кутић отаџбине своје, сваки је часак неуморног рада Даничићева био не само науци на част него и роду на корист — својом науком и својим радом Даничић је био не само научник него и просветитељ народа свог.

И кад нам једном историја потпуно оцени утицај књиге и просвете на срећу и судбину народа нашег, у реду просветних радника најлепше ће сијати имена Св. Саве, Доситија, В. Караџића и Даничића.

Ђ. Даничић се родио у Новом Саду 4 априла 1825. Отац му је био тамо свештеник, а име му је било Јован. Мајци му је било име Ана и она је после ране смрти мужевље подигла и одгајила пет синова. Даничић је био међу браћом четврти по рођењу; а најстарији му је брат био Милош Поповић, многогодишњи уредник *Српских новина* и *Видова дана*.

У Новом саду се Даничић школовао до шестог гимназ. разреда, а шести разред и философски течај свршио је у Пожуну — све с одличним успехом. 1844 г. почео је слушати правне науке у пештанском свеучилишту, а 1845 г. оде у Беч, да те науке продужи. Тамо се упозна с В. Караџићем и Фр. Миклошићем. Први му — како сам вели — „откри благо српскога језика; а други му даде видјело, да може то благо видјети и разумјети.“ Они му окретоше дар на филологију, којој и онако највише нагињаше. 1846 г. остави

права, те се даде са свим на филологију. Али још 1845 г., на неколико месеца по доласку своме у Беч, у 20-ој својој години, писа у *Подунавци* — књиж. листу, који излажаше у Београду и који уређиваше брат његов Милош — о „Припреми за називословни речник Друштва Српске Словесности.“ Године 1847 изађе прво његово знатније дело *Рат за српски језик*, које у главном прекиде борбу између Вука и његових противника. Српско Учено Друштво — онда Друштво Српске Словесности, иначе противно Вукову правцу, — избра га ради тога дела за свога члана. Али још бејаше силна странка, која бејаше противна Вуку, а помагаше је и државна власт. *Рат за српски језик* не смеде се штампати у Бечу „из виших политичких обзира“, него се штампа у Будиму; и тада Ђуро, због цензуре, промени своје породично презиме Поповић — по казивању пријатеља његова професора Јована Бошковића — презименом Даничић, т. ј. син Вукових *Даница*, које задржа и до послетка.

Од тада, па све до последњег свог часа, Даничић не преста радити за напредак књижевног језика српског и српске књиге. Најзнатнија његова дела: *Српска синтакса*, *Облици*, *Рјечник из књижевних старина*, *Историја срп. облика*, *Основе срп. језика*, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* — од којих би свако за се доста било, да обесмрти једнога самртника — довољно су позната. Али ће се овде покушати, да се хронологијским редом поброје и остали његови радови, у колико је то за сад могућно. Тако:

Поменуто писмо у *Подунавци* 1845 год.; **Рат за српски језик,** у Будиму 1847; Писмо у *Подунавци* 1847 г. о Бранковим песмама; полемичне брошире: *В. Лазићу I* и *В. Лазићу II* и још којешта 1848 Беч: *Стара пјесма на ново вријеме*, Карловци 1848 г.; *Мала српска граматика*, Беч 1850; расправа *о српским акцентима* у Микл. Slavische Bibliothek, I 1851; *Нови буквар* владике Платона, Беч 1854; *Српски акценти* Гласник Срп. Уч. Друштва VIII, 1856. *Рукопис Кипријанов* и *рукопис Александров*, *Разлике између језика српског и хрватског* у IX Гласнику Срп Уч. Друштва 1857 г.; *Пролог на кожи*, Гласник X 1858; **Српска синтакса** I део, Београд 1858. *Три српске хрисовуље*, — *За црквену историју српску, из рукописа XVII века*, — *Шта је писао Високи Стеван*, — *Тајна буквица*, — *Рукопис архиепископа Никодима*, — *Српски акценти*, Гласник XI 1859; *Српска деминуција и аугментација*, Гласник XII 1860; *Живот Св. Саве* од Доментијана (прерада Теодосијева) 1860, Београд; *Похвала кнезу Лазару*, XIV—XV века, — *Хрисовуљ краља Стефана потоњега цара, Трескавцу*, Гласник XIII 1861; од 1862 до 1864 изашле су у *Видов-дану* неколике његове лекције, као: *Поче-*

так српске књижевности (1862), *Службе Србима свецима* (1863), *Милош Светић поета* (1864), — *Рецензија о Писменици* Јована Илића, а пре тога овда онда у *Српским новинама* извештај о појединим књижевним појавима; *Вуков пријевод Новога завјета*, Београд 1862 год.; **Облици српскога језика,** Београд 1863 год.; **Рјечник из књижевних старина српских** у три књиге, Београд 1863—1864; *Никољско јеванђеље*, Београд 1864; полемични списи. *Србин Србенди* (безимено) Београд 1864 и *О Светићеву „Огледалу"* Београд 1865; *Живот св. Симеуна и св. Саве од Доменгијана* Београд 1865; *Животи краљева и архијепископа српских* 1866; *Св. Ђурађ Кратовац* и *Типик св Саве ораховички* у Književniku 1866; *ћ и ђ у историји словенског језика*, — *Записи из неколико рукописа* у *Radu*, југосл. азад. знаности 1867; реценсије о књизи Халтиној. De mutatione contiguarum consonantium in linguis slavicis и о Будманијевој grammatica della lingua serbo-croata — — Rad 1868; *Акценти у глагола* Rad VI 1869; *Књига Константина философа о правопису*, — *Рукопис Владислава граматика*, — Бугарски рукопис од год. 1277 — у Starinama *I.* 1869; реферат о Гиљфердингову издању старих српских пословица Rad XII, — реферат о студији К. Новострујева *Слово светог Иполита* и т. д. и о *Словенско-руским рукописима* В. М. Ундољског Rad XIII — 1870; *Индијске приче прозване Стефанит и Ихнилат*, — *Мука блаженога Гроздија*, Starine II 1870; *Акценти у адјектива* Rad XIV, — реферати о *Законику Стефана Душана* издање Ст. Новаковића и о *Српско-руском словару*, Лавровскога, Rad XV, о *граматици Ђурђа Крижанића* Rad XVI. 1871; *Хвалов рукопис*, Starine 1871; *Пословице*, Загреб 1871; *Прилог за историју акцентуације хрватске или српске* Rad XX, 1872; *Три старе приче*, — *Пророштво Десиоту Стефана Лазаревића*, — *Апокалипса из Хвалова рукописа*, — *Тондал*, — *Два апокрифна јеванђеља*, — *Посланици св. Саве игуману студеничком Саиридону*, — *Посланица патријарха јерусалимског Теофила деспоту Стефану* Starine IV 1872; [illegible] *sing. masc.* на **о** и на **е**, — *Прилог за историју компаратива* у хрв. или срп. језику Rad XXVI — 1874; *Диоба словенских језика*, Београд 1874: **историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека** Београд 1874. **Основе српскога или хрватскога језика** Београд 1876; *Коријени с ријечима од њих постанијем у хрватском или српском језику*, Загреб 1877; велики историски **Рјечник хрватскога или српскога језика** Загреб 1880 — 82 године дио I свезак 1—4. — У Загребу је, у друштву с В. Јагићем и И. А. Казначићем издао *Пјесме Мавра Ветранића Чавчића* књ. II 1872; а

суделовањем његовим у друштву с В. Јагићем изађоше *Пјесме Николе Димитровића и Николе Њељешковића* 1873 (Stari pisci hrvatski V.) — 1854 г. превео је А. Н. Муравијева *Писма о служби божјој* (III изд. Београд 1867); а 1858 А. Мајкова *Историју српског народа*. Године 1864 штампан је у Бечу његов превод *Псалтира*; а до 1868 г. доврши сав *Стари Завјет*, те од те године имамо цело *Свето Писмо* (Стари Завет од Даничића и Нови Завет од В. Караџића).

1852 год. дође Даничић у Србију, али се после године дана врати у Беч на позив кнеза Михаила, да учи српском језику кнегињу Јулију. Кнез Михаило је и пре тога потпомагао Даничића и потпора његова — вели Ј. Бошковић — беше пресудна за Даничићев живот и рад. А ни кнегиња Јулија не заборављаше својега великога учитеља. Даничић је њој посветио своје *Животе краљева и архиепископа српских* и *Рјечник из књижевних старина српских*, где у посвети вели: — „Твоја милост чини те ево излази на свијет један од онијех послова, за које ме је милост свијетлога мужа Твојега хтјела спремити.“

1856 год. дође опет у Београд и постане библиотекар нар. библиотеке (указ 16 маја 1856). 1857 г. би изабран и за секретара „Друштва Србске Словесности,“ на коме је месту био до 1861 г. те су под његовим уређивањем изашле књ. VIII — XIII. *Гласника* друштвеног. Тим је књигама — вели Ј. Бошковић — синуо орган друштвени. Али је и народну библиотеку обасјао долазак његов. Од ослобођења Србије, од пропасти сачувани споменици старе срп. књижевности прикупљаху се у престоници српској, понајвише у нар. библиотеци и у библиотеци Друштва Србске Словесности. Али до Даничића не беше у Србији човека који би томе душевном благу српске прошлости био оно што беше неумрли П. Ј. Шафарик фрушкогорским рукописима. Даничић би за стару срп. књижевност оно, што В. Караџић за усмену (традиционалну) срп. књижевност: као што је Вук у својим збо[illegible]ма нар. пѣсама, прича, пословица, изнео оно што је најзнатније, најлепше и најбоље (оно што су други купили, укупно узето, само је бројно надмашније) — тако је Даничић, уз Шафарика, изнео оно што је у старој срп. књижевности било најбоље и најзнатније, а што се до наших дана очувало; а тај свој рад крунисао је речником за разумевање тих књижевних старина. Због овога је речника Даничић, који је био „силно осетљив у питањима личнога поноса и части,“ оставио Друштво Срб. Словесности и секретарство у њему. 19 окт. 1861 за то, што се у седници друштвеној тога дана друштво не могаше никако одлучити хоће ли та

речник његов примити и хоће ли му дати тражени смеран хонорар од два дуката на штампан табак.

1859 год. поста Даничић у београдском лицеју — потоњој великој школи — професор *слов, филологије,* естетике и историје опште књижевности. Његово бављење у престоници Србије, његов рад у ученом срп. друштву и друштвеном органу, његов лични утицај и његове сјајне лекције из слов. филологије, његова *Синтакса* и *Облици* (1858—1863) — све то спремаше одсудну победу Вукову правцу, народном језику у књижевности и фонетичном правопису; и старина Вук, који би се у то време по кадкад наминуо у Београд, веселио се у души гледајући крај труду своме и славу своју у слави и снази свога ученика, и ако не дочека да 1868 г. види потпуну победу, победу истине и над званичном укоченошћу.

1859 г. Даничић је с Милов. Јанковићем, по наредби кнеза Милоша, прегледао кривични законик српски — онда састављени — и са стране језика, па је по том прегледу законик и пред В. Караџићем прочитан.

До 1863 предавао је Даничић слов. филологију свима лицејским слушаоцима, а од 1863 у преустројеној великој школи, само слушаоцима философског факултета.

1865 год., увређен тиме, што министар просвете постави једнога слугу — надзорника над ђацима Вел. Школе, даде оставку. Министар просвете не хтеде опозвати своје наредбе, и ако влада бејаше рада, да ствар поправи и да Даничића задржи. Ствар се сврши тиме, што Даничић би постављен за секретара поштанског одељења у министарству унутрашњих дела. Али како је њему било у том новом звању, не треба ни говорити.

1866 год. позове га оснивач јужно-словенске академије, владика Штросмајер, у Загреб. Врло радо он остави секретарство у министарству унутрашњих дела и оде на повив. Код првога избора буде изабран за правога члана Академије и одмах за привременога, а у првој главној скупштини за правога секретара академиског 1867 г. У тој служби био је у Загребу све до 1873 г. Што је некада био *Гласнику* Срп. Уч. Друштва, то је сада био *Rad*-u хрв. академије. Озбиљан знанствен правац *Rad*-а академиског не малена је заслуга Даничићева — веле сами хрватски родољуби. Али је ово време његова борављења у Загребу уродило још драгоценијим плодом, уродило идејом, која ће му сва дела надживети. Отишавши међу рођену браћу другога имена и проживевши међу њима он је стекао тврдо уверење: да је борба између Срба и Хрвата о имену потпуно узалудна, бескорисна и штетна; да се то питање о имену

не може решити за практични рад, за живот, у ком треба да се оснује боља будућност, никаквим расправама; да су они што се зову Срби и Хрвати данас фактички један народ, а два имена да су им једна невоља коју је „сама историја нашега народа собом донијела, те припада међу толике друге невоље народне, које нам ваља јуначки подносити докле их не укинемо“; да се оваке невоље могу укинути само „великим, историјским дјелима“; — а така дела могу се чинити само љубављу и сложним радом и „ако сваки из свијех сила прионемо, да што даље дотјерамо у послу на који се дамо.“ — С тим је уверењем велики покојник и у гроб легао, и ако му је због њега у живот доста горчине кануло.

1873 год. на позив министра Ст. Новаковића дође опет у Београд у велику школу. Сад је предавао само словенску филологију. Младачком снагом и одушевљењем у 50-ој години почео је опет предавати (и који су тада његове лекције слушали, сећаће их се док су живи) и предавао је све до 1877. Тада пак замоли јужнословенска академија владу српску, да му допусти оставити предавања и доћи у Загреб, да уређује велики речник старога и новога српског или хрватског језика, који је академија намерна издати. Грађа за тај речник прикупљана је неколико година — још од 1867 — о трошку академије, а под управом Даничићевом, док је још он њен секретар био. Сада је требало ту грађу израдити; а међу Србима и Хрватима бољега, или правије рећи другога, за то није било од Даничића; јер једноме једином још, који би тај посао могао достојно радити, нису то прилике допуштале, те је и онда, као што је и сад, далеко био од своје домовине. Даничић оде у Загреб (част влади српској за то!) и, пошто је најпре пуштен у свет један оглед, стане на брзо излазити и сам велики историски „Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,“ од кога је до смрти Даничићеве изашло четири свеске, или део I (слова A, B, C, и половина од Č) у 960 стр. или 60 табака, највеће осмине и ситнога текста.

Али су се већ и дани овога великога живота примицали крају. Неуморни рад, праћен немилом судбином свију великих радника, истрошио му је био снагу. А ни последње године живота његова не бејаху кадре да му живот засладе. Пред полазак у Београд 1873 умре му у Загребу мајка, коју је правом синовљом љубављу љубио и која се од неторице синова најрадије код њега бавила. На брзо по доласку у Београд оболи му најстарији брат, Милош, и допадне тешке оскудице. Даничић је брата потпомагао, док је год могао. Кад се 1876 г., због рата, смањи плата свима чиновницима, Даничић у невољи прода најпре своје одличје, драгоцени прстен, (с уговором.

да га може опет откупити), па онда и своју библиотеку. У то време су изашли и његови радови за II део српске граматике: *Основе* (Беогр. 1876) и *Korieni (Zagr.* 1877). Критика је обележила етимологисање као слабу страну његову. То је Даничића заболело. Први пут је то било у животу његову, да је озбиљна критика у његовим радовима што и покудила. На критику проф. Брикнера у Јагићеву Архиву напише Даничић једак одговор, у коме је онај бол јасно исказан. Пре тога је српско учено друштво одбило било његове *Korijene*, што није имало новаца да их откупи и изда. У исто време му се замерало, што је отишао у Загреб да уређује велики речник и бацала се на њега кривица што то дело не излази у Београду. На то је још 1878 најбоље одговорио његов први и најбољи ученик Ст. Новаковић: «Ако који од Срба у племенитом суревновању према Хрватима зажали, што ово велико дело неће угледати света у Београду, нема шта жалити ни на Даничића ни на Хрвате, него на прилике, које су радњу његову од Београда одвајале и које нису допуштале, да он јединим средиштем своје радње начини «Српско учено друштво» у Београду. Дао би Бог, да нам оне буду наука за у будуће.»

По уверавању лекара одавно се била залегла у грудима Даничићевим лута болетица, коју он у одушевљеном раду није ни осећао. Само тако одушевљење за рад могло је учинити, да се он на крају живота свога лати посла, за који је потребан готово један век човечји — израђивања великог речника. Ваља одати највећу пошту — говорили су учени пријатељи његови — научнику, који у данашње време, у коме се тако брзо и тако мало живи, предузимље дело, које ће можда тек будући век непомућеном радошћу моћи уживати и употребљавати. И он је ипак радио речник тако, као да за њега и нема смрти: радио га је брижљиво, тачно, марљиво — онако као што је своје младачке студије радио; а поједине речи у речнику израђене су не као речи, него као чланци и монографије. И умро је можда у нади, да ће дело до краја извести. Пре две године пропутовао је кроз Србију с пријатељем својим проф. Матковићем из Загреба, и одушевљен и опорављен путом вратио се опет на посао. Мало за тим мало се поболео и поболевао је све до летос. Летос дође опет у Београд, да пропутује по Србији. И пропутовао је месец дана, али већ као боник. Његови ученици, пријатељи и поштоваоци, видећи га онако болна, молили су га да остане ову зиму у Београду, да се одмори од посла и опорави. — Само бих тако могао остати, кад бих ослијепио, одговорио је једноме свом сроднику; а том истом сроднику рекао је

једном у доброј вољи (мислећи о своме речнику :) само да ми је још да пријеђем слово Д, па бих онда био на коњу. --

4 новембра ове године у $11^{3}/_{4}$ сах. ноћи угаси се у Загребу живот пун плодна рада, пун славе, пун борбе и патње. Премину Ђуро Даничић! И тужно узвикнуше обе половине двоименог народа: изгубисмо „ону велику копчу и сретну свезу", која нас свезиваше и мираше.

Последњом жељом својом оставио је покојник своју прескромну имовину југо-словенској Академији, инвалидском фонду српском и сиромашним ђацима велике школе у Београду. Свој велики речник оставио је у аманет Академији, а своје остале описе Српском Ученоме Друштву.

Што је Доситије као начело прокламовао, што је Вук великим умом својим осветлио и за што се до смрти борио, то је Даничић извојевао, подигао, — сазидао на чврстом научном темељу. Није намера — нити би се то могло сад овде—оценити вредност и значај рада Даничићева. О томе је већ доста писано, доста се и зна, — а права оцена припада историји. Намера је овим редовима била изнети кратку слику живота покојникова, у колико се то за сад могло учинити.

До пре сто година беше нам народ у једним крајевима робље, раја — у другим незнан, презрен, потлачен. Језиком тога народа говораше се још само у сеоским колибама, а снага тога језика вецбаше се још само уз струне јаворових гусала, у песми јуначкој. За један век се много изменило. Од земаља рајиних постадоше слободне државе, од раје слободни Срби; од незнаних и презрених крајева постадоше крепке, образоване области. Историском процесу, духу времена и животној снази народној прискочише у помоћ врли синови народни: борци за слободу, политички и духовни вођи. Слава им свима! Али не треба заборавити, да докле се „силни од силнијех" устезаху признати потпуну независност српским областима, док још не бејаше обновљење краљевине српске — да дотле језик наш народни беше већ независан; он краљеваше и једначаше се с књижевним језицима великих и силних народа. Слава Доситију, Вуку и Даничићу!!

Својим великанима подижу народи споменике од мрамора и метала. И народ српски и хрватски подићи ће јамачно кадгод такав споменик своме великану. Али су Срби и Хрвати кадри подићи Даничићу спомен много достојнији и приличнији њему, много скупо-

ценији, споменик које време неће моћи никад порушити, који ће души Даничићевој најмилији бити, споменик коме је он сам за живота темељ ударио — споменик од љубави између Срба и Хрвата.

На овоме месту хтели смо још да покушамо описати величанствену тугу, којом су Краљ и Народ Српски примили од браће Хрвата смртне остатке свога великог покојника, и тужне свечаности којима су их спустили у гроб да почивају вечни санак у недрима отачанствене земље.

Али ко ће описати и испричати оно (што се без гледања и слушања ни појмити не може? Ко ће описати једну народну манифестацију, у којој су учествовали сви слојеви народа од Краљевскога дома до најмање колибице? Ко да исприча осећање оне десетине хиљада људи што су пратили мртвога Даничића до гроба, и оних стотина хиљада људи који су се у исти мах по свима црквама у Србији молили Богу за његову душу?

То се не може описати.

Краљ је заповедио — и за то нека му је од срца хвала — да се Даничић сарани о државном трошку. Народ је разумео свога Господара. Он је Даничићево тело окупао сузама својима, и сранио га у срце своје.

На спроводу научника и књижевника није било, нити је могло бити, војничке помпе, преко гроба нису грмели плотуни пушака и топова, није потресала узвишена туга Бетховног мртвачког марша. па ипак ни један славан војвода није сарањен таквим величанством пијетета, ни на чији гроб није кануло толико искрених суза, као на овај гроб.

С тога ми нећемо ни покушавати да казујемо оно што се само могло осетити. Али хоћемо само да забележимо два три момента.

У саборној цркви, на високом катафалку, који беше застрт црном чохом, беше читава пирамида најлепших и најдрагоценијих венаца, са натписима који казиваху тугу и захвалност читавог једног народа. Под тим цвећем, из кога је мирисала захвална душа Срба и Хрвата, лежао је мртав Ђуро Даничић. Око његовог катафалка стајаху у дубокој ћутини Даничићеви ђаци, који су данас преставници српске књиге и науке. Око њих величанствен круг преставника српске цркве у свечаним одеждама. Мало даље, под престолом, стоји узвишена Глава Српске државе са саветницима круне и са преставницима хрватскога народа. Спрам њих ожалошћена породица. Па онда чак до олтара, чак до у најудаљенији кутић препрате, чак под

сводове саборне цркве беше се слегла маса народа. Међу тим то не беше ни десети део оних маса које су око цркве чекале.

И стадоше певати оне узвишене песме којима наша црква испраћа мртваце, оне песме у којима се не зна чему човек више да се диви да ли истинитости људског осећања, или философској дубини њиховој. Каква штета што те песме не одтпеваше бар Даничићу на српском језику, те да задршће срце и онима, који не знају црквенословенског језика.

После црквеног опела говорио је један од виших представника наше цркве, архимандрит Нестор, кратку беседу, у којој је не само речито, већ и са пуно такта захвалио великом покојнику за његову искрену љубав спрам православне вере, за његове велике услуге које је учинио српској цркви. Једина дисонанција, коју су непријатељи покојникови умели да увуку у одношај између њега и православне цркве, уклоњена је на најдостојнији и најсвечанији начин прекрасним акордом, који је зазвучао у саборној цркви над цветним гробом Даничићевим.

За тим је читао своју велику беседу професор Велике Школе, Јован Бошковић. Ми смо желили да и ту беседу у целости донесемо на овоме месту. На жалост и ако смо били поставили нарочитога стенографа да је прибележи беседник је читао тако тихим гласом да се није могло готово ништа прибележити. Од целе беседе чуо се добро само завршетак, и он је доиста леп, за то ћемо га овде записати.

„Поздрављамо те бесмртни! Твоје ће име народ српски и хрватски захвално спомињући преносити с колена на колено, да славно живи докле је народа и његовог језика. Поздрављамо те живи! Јер су твоја дела алем-камен, коме ништа не може нахудити; и време ако га буде трло, само ће га углачати. Свануло је већ; али кад огране сунце српске будућности, тад ће се разасјати величанствена просветна зграда целокупнога народа, од тога алема. Слава Даничићу“.

И под сводовима саборне цркве захорило се „Слава Даничићу“.

За тим се кренула непрегледна маса народа, која је спроводила Даничићево тело од цркве до гроба.

Пред највећом и најлепшом кућом српске престонице, пред српском великом школом, било се зајазило толико народа, да је требало више од по сахата док се пред њом начинило место за спомен који се ту имао учинити. Ту је у име српског ученога друштва говорио један од најречитијих српских беседника, писац „Кнежевине Србије“, Милан Ђ. Милићевић. Нама је жао што нашим

читаоцима можемо да изнесемо само голе речи његове, што не можемо да им предамо и сузе које су се на њима блистале и топло осећање које је звучало у свакој тој речи.

А ево што је казао Милан Ђ. Милићевић:

Тужни зборе!

Овде, пред овим храмом наука у коме се толико година лила научна светлост с усана непрежаљеног покојника, и у ком ће се од сада кроз векове захвално помињати име Даничића, ми молимо жалосни спровод, да се устави, да бар једну реч проговоримо о ономе коме смо толико дужни, и кога никад више не ћемо овде видети.

Али како да започнемо тужно нарицање?

Онај, који је речју својом дрешио језике наше; онај, који је пером својим чистио беседе наше, ето, нем, хладан, лежи пред нама!

Који језик ту може говорити? Која уста ту смеју беседити?

Овде је пре место плачу и ридању, него говору и беседи.

Пред нама је, тужни зборе, земљана сенка једног необичног родољуба, једнога дубокога научника, одличног књижевника, животворног наставника, и, поврх свега тога, једнога ванредно ретког посленика по пољу дужности спрећу отаџбине, спрећу народа свога!

Још од своје младости, Даничић је животом и радом својим показивао како силно, како необично љуби свој народ.

Дражи младићских година, милине живота породичкога, чаробни сјај злата, варак високих чинова — не имаху у себи никакве примаме за младића који се дан ноћ учитаваше у творевине народнога духа; који у облицима народне беседе проучаваше богаство, и творачку моћ народнога ђенија, и који се трођаше да блага та обелодани свету, те да крепост народа свога покаже у производима духа његовога!

Рад тај бејаше веома тежак; успех, нарочито у оно доба, веома сумњив.

Сви ми љубимо свој народ. Неприродно би било мислити да чедо не љуби родитеља свога. Али ми народ љубимо сваки својом љубављу; љубимо га онако како који умемо; љубимо га онолико колико који можемо.

Нека је свагда искрена, нека је свагда срдачна, љубав та може ипак да буде једнострана, да буде недовољна.

Само умовима необично светлим, даровима ванредно широким дано је да, одвајајући главно од споредноога, разликујући опште од

местимичнога и трајно од прелазнога, у својега народа љубе баш оно, што чини вечиту душу народу, да љубе оно без чега народ и није народ!

Даничић бејаше тај светли ум; он бејаше тај широки родољуб.

Гледајући тако светлим очима на душу народа, а љубећи га тако жарко, Даничић је прионуо радити, смерно али непретржно, да душа народа српскога и хрватскога засија својим правим, својим дивотним сјајем.

И, на славу своју, на срећу народну, урадио је у томе више него ико до сада.

Такав родољуб бејаше непрежаљени Даничић!

Тај велики родољуб бејаше у исто време *велики научник.*

Рођен с необичним умом, обогаћен потпуним школским образовањем, Даничић се сав одаде науци о језику и, за мало времена, стаде напоредо с првацима у тој врсти људскога знања.

Његово ватрено родољубље увећавало је његову ревност у тегобном научном раду, а наука му је била једина судиља у свим одлукама његовим. С тога ни у једном његовом спису, ни у једном његовом ставу, не ће читалац наћи да се научник повија по родољубу; него напротив свуда родољуб само подупире научника у труду, а научник осветљава родољуба у суду!

Такав научник бејаше непрежаљени Даничић!

Велики научник бејаше не мањи *књижевник.*

Кад би, проучавањем појава и чињеница, пронашао извесне научне законе, и кад би зажелео ставити их у књиге, да светле онима који иду за њим, онда се научник претварао у *књижевника.*

И у том послу Даничићу нема равна. Читалац не може довољно да се надиви оној логичности, оној једрини и одређености свакога става Даничићевог. У њега нема нигде ништа недоказано; нема ништа преказано. У њега је свуда угод онолико речи колико његова мисао тражи.

Чак спољни облик Даничићевих списа (хартије, слова, распоред речи) одвојит је од списа других књижевника.

И некад су протицале десетине година докле невичне очи тек спазе те сићушне али значајне разлике.

Такав књижевник беше непрежаљени Даничић!

Тај фини, тај беспрекорни књижевник бејаше на катедри *животворни наставник.*

У професорској служби, као и у сваком другом послу свом, Даничић бејаше светли углед. На часове је долазио тако тачно да су се слободно по њему могли сахати догонити! Одело његово бејаше свакад уљудно; држање свакад угледно; настава јасна; лекција примерена, а реч — огањ живи који не пали, не сагорева, него осветљује и греје!

Крепост његовога духа, сјај његовога ума привлачаху к њему и оне који не беху његови ученици,

Такав наставник бејаше непрежаљени Даничић!

И кад све те врлине поређамо; кад свакој одамо достојно поштовање; онда се тек устављамо пред *Даничићем на стражи дужности.*

Сви смо ми срећни кад можемо рећи да смо испунили по коју дужност спрећу отаџбине, спрећу народа свога. Војник, од кога се не тражи ништа мање него крв, кад куцне велики час, иставља прси своје ударцима непријатељским, да послужи отаџбину своју. — Згођен он падне на пречац. Њега кади песма, и кити слава. Поштеђен — враћа се у мир на одморак, где прима награде и одликовања. И други јавни радини, ко преко после, добијају одмену у служби, добијају одмор после труда.

Даничић, војник знања против незнања, не имаде смене ни одмора свега века свога! Даничићева битка траја равних 35 година!

За толико време, Даничић не сазнаде ни за срећу породичкога живота, ни за милину пријатељске доколице, ни за одмену у раду, нити за одмор у труду. Он је лагано венуо на стражи своје дужности; он је сваки дан, мало по мало, умирао кроз пуних 35 година!

Кад му пријатељ један, видећи то, рече:

— Престани! Одмори се! Он одговори:

— Жетве је много; жетелаца мало: мора се журити.

— Тако ћеш сатрти себе пре времена!

— Ако! Само нек се изврши дужност!

— Одмори се бар за неко време!

— Ако ослепим, послушаћу те; а докле год видим, ово ми је дужност, као војнику стража!....

Такав посленик бејаше непрежаљени Даничић!

Инак, поред све немарности према самом себи, у Даничићеву срцу бејаше и једна чисто лична жеља, коју он изјављиваше врло ретко, и пред ретким пријатељима својим. Та је жеља:

Да кости остави у Србији..

4. Септембра, 1880, Даничић, с двојицом својих пријатеља, путоваше из Куршумлије преко Јанкове Клисуре у Крушевац. Уз пут он бацаше често очи на величанствени Копаоник, па ће у један мах више шанути него проговорити једном од пријатеља:

— *Право има Панчић што жели да се сахрани на Копаонику! А мени би сваки брешчић био Копаоник, само кад би ми Бог дао да оставим кости у Србији!*

Ђуро, брате слатки! Хвала по хиљаду пута светломе Краљу, твоја се смерна жеља ето испуни!

Твоје ће кости почивати у недрима мајке Србије, а твоје име, твој спомен, и твоја дела, *као историјско наследство свега народа српскога и хрватскога*, предају се уму и срцу потоњих нараштаја српских и хрватских, да се делима твојим осветљавају, да се духом твојим задахњују, да се именом твојим диче и поносе!

Даничићу, пријатељу непрежаљени! Ти умре да текар од сада живиш!

Лака ти била српска земља, коју си толико прославио!

Ваљало је погледати у лице оног искупљеног народа када је беседник из дна душе јаукнуо:

— Ђуро, брате слатки! — па да се појми да је беседник изговарао оно, што је у тај мах осећало хиљадама срца.

Пуна три сахата требало је док се мртво тело Даничићево пронело кроз огромне таласе људскога мора до гроба.

Ту се још опростила омладина народна са нашим великим учитељем. У њено име говорио, је одлични питомац наше велике школе, Љуба Стојановић, и над самим гробом казао је ово:

Велики учитељу,

Посао коме си *ти* импулс дао, и који си само *ти* радити могао, одазвао те је са катедре школске, те не бесмо срећни да слушамо учене лекције твоје. Тугу нашу разблажавали смо књигама твојим, и надом да ћемо из Речника твога читати лекције, кад смо тако худе среће да их са катедре слушати не могосмо.

Али тебе издаде снага пре него што доврши ремек дело своје, којим би се и најнапреднији народи поносили, пре него што доспе да скујеш себи круну сјајнију и лепшу од царске. Српски или хрватски језик узвео си на врх степеница, но не дочека да га посадиш на престо на коме мало њих седе.

Али огромни рад твој, неумрли Даничићу, не ће остати без последовалаца. Ђаци твоји, а учитељи наши, прихватили су га и прихваћају га, па прихватићемо га и ми, а „што слабост сила својих осећамо у овоме послу, то нас не може одвратити од њега.“ Ми ћемо се угледати на твоју беспримерну вредноћу и издржљивост, изванредну марљивост, и оно ватрено одушевљење и љубав с којом си се посла лаћао, а узвишена сенка твоја вазда ће лебдети пред очима нашим, да нам као сјајна звезда показује пут којим ваља да идемо. И тако ће се на темељу језика народног, који је Доситије прокламовао, Вук га у књижевност увео, а *ти* му законе изнашао, подићи колосална зграда свију грана наука, која ће славити имена ваша, а светлошћу својом обасјати цео народ наш.

Све што се занима књигом српском или хрватском оплакује смрт твоју, и из дубине душе кличе: мир нека је костима Даничићевим, слава имену његовом!

* * *

Један од првих српских државника приступио је, пошто спустисмо Даничића у гроб, једноме своме познанику па му рече утирући сузе

— Што ти плачеш, то разумем, ти си књижевник, био си и лични пријатељ Ђурин, али што плачем ја, који у моме животу нисам никад заплакао, који нисам ни научник ни књижевник? —

— Погледај око себе — рече овај — па ћеш видети за што си се и ти заплакао. Како би могле твоје очи остати суве, када данас плаче цео српски и хрватски народ! —

НА ИЗМАКУ ГОДИНЕ

Ал' сам дуго дете био,
Дуго ћут'о, дуго спав'о,
Све што цвало око мене
Љубио сам, обожав'о.
С пријатељи стари, знани
Једним дахом гор'о, дис'о,
Сијаше ми као бози,
И песме им нежне пис'о;
Свуд храмови, свуд кумири,
А ја им се клањах мали, —
А где сада ишчезнуше
Те светиње, идеали!
Око мене пуста поља,
А по њима врани пали,

1881.

Стазе, стопе, мила места
Хладни снези завејали.
Па на хладном стојећ' леду
Даљином ми поглед блуди —
Погружено срце тражи
Нова света, бољих људи.
Пробудих се тако позно,
И душа би још да снива —
Ил' је она тако мазна,
Ил' то тако сваком бива?
Сви сањајте, што вам живот
Још ружичним зраком руди,
А ја ће се Богу молит'
Да вас дуго не пробуди.

М. Л. Ш.

ПРЕКО ГРАНИЦЕ

Успомене из другог српско-турског рата 1877-1878

(Наставак)

VI.

После првих победа.

20-ог Децембра у вече, десио сам се у канцеларији шефа штаба, када је пуковник Марко Катанић, вративши се из Књажевца, куда је ишао да прегледа своје интендантске заводе, рапортирао о свему шта је нашао.

Кад је свршио, ја га упитах да ли је узгред загледао у нашу пољску болницу у Књажевцу.

— Баш добро кад ме потсети — одговори ми главни интенданат — сви болесници и рањеници од Ак-Паланке и од пиротских битака евакуишу се преко Књажевца, а у Књажевцу нема скоро нигде ни чега ни да се прихвате и нахране рањеници, а камо ли да се онде правилно лече! —

— Та ми смо још пре поласка из Београда наредили све што је нужно за санитетску службу не само у Књажевцу за време концентрације обојих корпуса, него и за етапне болнице на свима линијама за евакуацију из Књажевца? —

— Наредили смо све до најмање ситнице! — рекох ја

— Па имаш ли ти каквих год извештаја? —

— По рапортима које ја добијам служба ради тачно као сахат. Али изгледа по речима г. пуковника као да се још једном доказало да у нас никада није недостак у добрим наредбама, већ у људима који ће наредбе извршити Ја молим г. ђенерале, за допуштење, да се овога часа кренем у инспекцију свију санитетских завода до Пирота. —

— Куда ћеш ноћас по овој поледици — рече ђенерал — довољно је ако се сутра кренеш. Ноћас уреди све најхитније послове у твом одељењу, одреди ко ће те заступати док се не вратиш, а ја ћу међу тим урадити што треба да се свака твоја заповест коју будеш успут издавао, тачно и брзо изврши. Са сваке станице јављаћеш ми шта си нашао, и шта си урадио. —

— Разумем, г. ђенерале! —

Ја се опростих и одјурих у моју канцеларију.

Сутра дан, 21-ог Децембра, у зору, када су први сунчани зраци покушавали да пробију густу маглу која покриваше снежна поља, ја сам већ био далеко од Алексинца. Са собом поведох само г. Милутиновића да ми

успут прегледа стање пољских апотека. За нашим тарницама јашио је мој сеиз Јован, водећи у поводу моје јахаће коње. Знао сам да ће на моме путу бити много места где се не може ни мећи на колима, нарочито зими.

Беше веома хладно али чим се диже магла настаде најлепше зимње јутро. Коњи су тако грабили да и не осетисмо кад пре стигосмо пред улазак у величанствену бованску клисуру. Развалине средњевековног замка, које стоје с десне стране од уласка у клисуру, и које сада такође беху покривене снегом, из кога је само овде онде вирило нешто мало зимзелена, чисто сагореваху од јутрењег сунца, од кога се сваки прамен снега прелива као дијаманат. Иза њих настајаше мрачна клисура са својим горостасним стењем са својим живописним лепотама, за које се не би могло казати када су романтичније, да ли лети када је све обрасло свежим зеленилом или зими када је све голо, вада клисура изгледа као какав разорен свет. Кад год сам прошао кроз ту клисуру, ја сам у њој свагда нашао нових лепота. Али данас нисам имао каде да јој се дивим, јер тек што уђосмо у клисуру сретосмо три народна војника где иду, ногу пред ногу. Видевши њихова изнурена лица, ја заустави кола.

— Помози Бог браћо! —

— Бог ти помогао, господине! —

— Из које сте војске? —

— Из рудничке бригаде! —

— Па куда сте се упутили, ако Бог да? —

— Ето, вала, упутише нас у крагујевачку болницу!—

— Какав Крагујевац Бог с вама? Што би се ви тако слаби мучили чак до Крагујевца код толиких болница успут? —

— Оно јес мучно, господине, ма знаш тако нам записаше старешине! — рече један и маши се руком за шајкачу, где је био заденуо некакву артију. И она

друга двојица извадише своје објаве. Погледам кад имам шта видети. Сва тројица Милан Веселиновић, Глиша Илијић и Милосав Павловић, упућују се као болесни у пољску болницу шумад. кора на *Јаловик-Извору*. Исправе написане плајвазом и потписане руком капетана Др. Ђермана. Испод његовог потписа другом руком а без ичијег потписа додано „Упућује се у крагујевачку болницу».

— Ама, браћо, водека пише да се ви упућујете у Јаловик-Извор у болницу. Од куда се ви сад обретосте пет конака даље чак у бованској клисури? —

— Знаш, господине, испрва јес доктор записао тако, ама ми после казасмо другом једном господину да смо ја и Милосав из Житковца а брат Глиша из Криве реке, сва тројица из рудничке нахије, па он ка' рече, да је право да одемо у Крагујевац, *да смо ближе својим кућама*, те тако и записа! —

Трудио сам се да дознам који је то био, тај „други господин», али никако не могах сазнати ни његовог имена ни његовог чина. Погледам, људи доиста слаби, изнурени. Написах на њиховој објави наредбу да се зауставе у ражањској болници и да се по оздрављењу врате у команду, па одох даље, размишљајући о томе догађају.

Они су обишли не само болницу у Јаловик-Извору, него и ову у Мириловској кули, и ону на Пандиралу, и Књажевачку и Бањску... Ја сам знао још из првог рата силну чежњу наших народних војника, нарочито кад су болесни или рањени, да се дочепају болнице која им је најближе кући, и нисам се ни мало чудио овој тројици, што су се онако слаби, по страховитој зими кренули на пут од *десет пешачких конака*, само да буду ближе кући, али што несам могао да појмим, то је да их на толиком путовању нико није зауставио да их упита куда ће? Рецимо да су лекари у поменутим болницама имали пуне руке посла, те да нису могли стајати на друму да

хватају болеснике, али како ни један од толиких начелника станице, којима су ова тројица морала јављати бар за хлебац, не потражи бар да види њихову објаву? Хајде узмимо да су ова три војника имала толико новаца да купују себи храну те да се не морају јављати ни једној станици, али зар није дужност етапних старешина да воде тачног рачуна о свакој личности која прође поред њихове станице било к војсци, било из војске?...

Из ових размишљања трже ме једна сасвим необична појава. Што смо даље улазили у клисуру све више и све чешће пролажасмо поред некаквих гомила дасака разбацаних поред друма... Мене нешто штрецну: ама да то нису даске које смо чак из пожаревачког округа морали набављати за наше болничке бараке у Књажевцу?...

И нисам се преварио.

Мало даље стигосмо цео транспорт дасака. Упитах за вођу транспорта, и као такав престави ми се Петар Бачован из Пожаревца.

— Ама оне даске — упитах ја — што леже разбацане с обе стране друма ка'нда су понесене за исту потребу за коју их и ви вучете? Ко се усудио да разбацује државни мал по друмовима, па још сада када се у Књажевцу не може купити ни једна даска па да се златом измери? —

— Богме господине, онај који сутра наиђе овим путем мал' да не ће наћи по путу и ове даске што ми вучемо! — рече вођа транспорта.

— Шта велиш? —

— Право вели — упаде у реч један од сељака који је водио волове једних кола — ако ово овако потраје бе ћу бацити и мој товар, па да су ове даске од чаонога дрвета! —

— Ко си ти? —

— Ја сам Гаја Симић из Батовца, округа пожаревачког! —

— Па која вам је невоља? —

— Да ти кажем кад нас питаш. Кренули нас од наших кућа чак из пожаревачке нахије, па нам нису дали ни да понесемо ни хаљина ни обуће ни трошка. Веле «Батали, чо'че, не ћете ви даље но до Свилајнца». Тамо ће, каже, дочекати нас смена, којој ћемо предати даске, па ћемо се, каже, вратити кућама. Кад ми у Свилајнац, а начелник станице не да ока отворити, кака смена, вели, терајте ви те даске даље, не знам ја ни за какву смену. Шта ћемо кукавци, влас заповеда, хајде даље. Надасмо се смени код начелника станице у Медвеђи. Кад тамо, а оно не само да нема смене, већ нам не дадоше ни хране, ни за нас, ни за стоку. Мислимо од сваке руке, мора да је зорли потреба за ове даске, другаче не би потрзали народ по 'ваком времену да се потуца са стоком; хајде даље. Срећом у Ћуприји десио се некакав душеван човек начелник станице те нам прими требовање, нахрани нас и стоку, али, вели, нема браћо смене, већ претрпите се још мало. Да'ко буде на којој другој станици. Кад ми у Параћин ништа, ми у Јовановац, ништа, нигде не ће ни требовање да нам приме. У Делиграду нам тек дадоше хлеба, и то не свима, а за стоку ником ни мукајет. Ево господине, данас је десети дан како се потуцамо са ово мало жалосне стоке, како се мрзнемо и цркавамо од глади. Стока нам се рашчепила на овој поледици, а ми... камо срећа да смо сви поскапали да се више не мучимо... —

Беше ме стид наше етапне службе да би у земљу пропао пред оним јадницима. Ја им обећах да ћу се за њих постарати на свакој станици до Књажевца и даћу одмах из Бање телеграфисати коме треба да се казне они који су криви што су се они тако намучили, покушах да им протумачим како су начелници станице не-

уки људи, јер што је боље то је отишло с војском, а ови нису имали каде да науче своју нову службу и т. д. па кретох даље, а ја знам како ми је било кад помислих, како ће се војска снабдевати храном, муницијом и другим потребама код оваке станичне службе у позадности...

Чим стигосмо у бованску механу ја одмах потражих начелника станице, али се веома изненадих кад ми сељаци, који се грејаху око некакве циновске округле плехане фуруне у сред механе, одговорише да у Бовану — нема станице. Лети, па би за један рањенички транспорт било немогућно да за један дан из Бање алексиначке стигне у Ражањ, а зими то беше прост апсурд за све транспорте. Потражих кмета, и кад га нађох упитим је ли примио пре месец дана наредбу да спреми све што треба за етапну болницу.

— Јесмо ја, примили смо заповест — рече кмет.

— Па где сте спремили за болницу? —

— Ево у механи 'воде! — и одведоше ме у једну механску собу у којој не нађох апсолутно ништа више до 19 пари голих ногара и неколико искривљених проштаца извађених из нечијег плота. Прошци су били спремни у место дасака да се положе на ногаре. Ја сам одмах написао наредбу шта све има кмет да набави, а у Алексинац сам писао да је овде апсолутно нужна станица, један лекарски помоћник и т. д.

На путу од Бована до Бање ал. срео сам два рањеника где иду пешке, Симу Милорадовића из другог гружанског батаљона, који беше правилно упућен али само са врло мало научном дијагнозом на исправи («рањен у ногу»), и Живана Јовановића из Лађевца окр. рудничког, коме је некакав начелник станице дао пола хлеба и рекао „Чекај док ти спремим каруце"... У осталом та грубост спрам једног редова сигурно није била реткост, кад је први начелник станице у Бањи ал. мо-

гао да одговори шефу болнице Д-р. Попсу кад је овај тражио кола и сламе за болеснике — «сиктер бре»

Пред уласком у Бању сретох један транспорт рањеника (беше их 21) добро спремљен на саоницама. Болничар Алекса Ташић, који је водио транспорт изађе ми сам на рапорт. Ја сам одмах телеграфисао из Бање у Делиград да се спреми све што треба за дочек овог транспорта, јер то је испрва била главна махна не само станица већ и болница, да једна другој нису јављале полазак каквога транспорта.

Не могу да и овде не запишем неколико речи које сам чуо од рањеника тога транспорта, који сретох пред Бањом.

— Добро нам је господине, у Бањској болници лепо су нас гледали, и тек за то што је јутрос стигло много тежих рањеника оправили су нас за болницу у Ражњу! —

— Јесу ли вам пред полазак дали што јести ? —

— Јесу, добро су нас нахранили, добро су нам прострли у сонице, и добро су нас покрили, тек једно нас је страх... —

— Од чега ? —

— Знаш, господине, ови началници станица тако мало дају сена стоци, да коморџије морају да узимљу ово сена испод нас да изхране стоку, па знаш, господине џомбе су путем, све смрзнуто к'и камен, а преломљена кост, труцка се, знаш како је. —

Ако је болничар Алекса урадио што сам му заповедио. за цело нису више ови рањеници страховали од тога.

У варошици затекох на пијаци пред среском кућом, у којој беше смештен један део болнице, преко две стотине волова где леже не снегу и ђубрету, и ако у Бањи има штала за пет стотина коња... Не беше никога да заповеди, да држи ред...

У болници — али шта сам нашао у њој и шта се према томе истога дана урадило, то је опширно описано на другом месту *) Овде ћу поменути само да сам у њој нашао 80 постеља а 191 рањеника и болесника...

У вече првог дана овога мога пута, пошто сам експедирао све депеше и наредбе, ја сам скоро до по ноћи писао рапорт шефу штаба. Ако се добро сећам између осталога поменуо сам и овај ред мисли, које ми се силом наметаху:

Према напретцима наше војске ми немамо возова. У свима околним селима нема ни једног сељака који код куће преноћи. Ако нема својих волова он тера волове оних који су у војсци. Ако не ће, дотерују га везана, па ипак — коморе нема и нема. Ако рат потраје дуже, «наша народна вуча» издаће нас тако да се може несрећа догодити. Томе би се једино могло помоћи ако би се за линије Дубравица — Пожаревац — Алексинац и Смедерево — Алексинац набавиле четири друмске локомотиве (једна кошта 2000. дук.).

Ваљало би само на неколико места, код Вел. Поповића за брдо над тим селом и код Ражња за партију до Јовановца имати спремних запрега, које би терете преносиле преко брда те их предале другој локомотиви. Тако исто између Багрдана и Јагодине.

Срећом те је наша војска после наших првих победа ушла у богату стару Србију где се имала чиме хранити, иначе би све победе биле излишне. Војска би се морала вратити због глади и онда би тек увидели надложни да је требало раније мислити колико се може војска ослонити на «народну вучу», а колико ваља имати својих сопствених војних возова.

Сутрадан, 22 Децембра, пошли смо даље.

Поледица као стакло.

*) Види моју »Историју срп. војнога санитета. Књига трећа. Страна 188 и даље.

Четврт сахата над Бањом, баш спрам развалина Сокола стоје двоја поштанска кола пуна натучена пакета и писама, али испрегнута. Коњи не могу ни да макну даље.

Мало даље сретосмо десеторе саонице пуне — шта мислите чега? — *турских* граната!... Несмо имали довољно запреге за најнужније транспорте по оним врлетима и по оној поледици, па ипак шаљемо у Србију неупотребљиве турске гранате. Буди Бог с нама!

У Читлуку уверих се да је заповест о спремању етапне болнице такође благовремено стигла јер беху испразнили школу и још једну кућу за ту циљ, али осем нешто мало навучених дрва за огрев — не беше више никакве спреме... Написао сам кмету, који на три позива није хтео доћи, једно љубазно писмо, које је као што сам доцније извештен, учинило на њ потребан утисак, па сам онда наставио путовање.

Најпре срєтох четири војника из добровољачкога кора (Тасу Микића, Ђорђа Ђорђевића, Стојана Ковачевића и Јована Јовановића) који без икакве ране или болести, а што је главно *без икакве исправе* иду куда им је воља..

За тим наиђосмо на једну такву низбрдицу на којој ваљда ни лети није ласно спуштати кола која немају папуче или другу какву справу за кочење, а сада на овој поледици беше просто грозно. Затекосмо баш на томе месту неколико кола «народне вуче» натоварене некаквим чудноватим дугачким а узаним буриħима. Рекоше нам да је у њима ракија за војску. И ја сам се чудио како се људи помажу. Просто са сваких кола скидоше по један точак па се на три точка и на голом крају задње осовине спуштаху низ ону стрмину од 75 степени.

Кад се спустисмо опет у парче равнице покушасмо да мало касамо по оном стаклету од леда, али наскоро морадосмо опет зауставити кола. Сретосмо једног народ-

ног војника кога беше жалост погледати Једва иде поштапљујући се пушком, у лицу модро-црвен, усне скоро црне, дише тако као да га стотину ножева пробадају при сваком уздаху.

Ја сиђох с кола.

— Шта је, земљаче, да ниси рањен ? —

Он само одби главом па ми пружи исправу. На њој је стајало ово: Стеван Деспотовић из Црнога Кала, редов I-ог лепеничког батаљона крагујевачке бригаде, болује од запаљења плућа, упућује се у болницу у Јаловик-Извору....

Господе, овај човек иде са запаљењем плућа по овој ђичи пешке преко ових смрзнутих врлети ево већ пети дан...

— За што брате, да од Бога нађеш не оста ни у једној болници? Куда ћеш такав за Бога ?...

Он само изусти

— Кући! — и оде даље.

— Ама стани човече, да ти нађемо каква кола или саонице — вичемо ми за њим. Аја, он само одбија руком а граби чисто новом снагом да одмакне од нас.... Страх га послаћемо га у какву болницу, па ће у јабани кости оставити... Он хоће кући, кући, па макар се пред својим вратницама мртав стропоштао...

Око три сахата по подне били смо већ близу Књажевца, и ту сретосмо повелики транспорт рањеника, истина доста добро опремљен, са болничарима, али опет у 3 сахата после подне децембарског дана полазити из Књажевца?... Та њих ће ухватити мрак у књажевачкој клисури где је с једне стране провалија у коју је страшно погледати а камо ли оклизнути. Баријера од греда која је пре постојала поред насипа да се по мраку не би нико отиснуо у провалију, сва је развађена... Војска се морала успут грејати, а у оном голом стењу та је баријера морала бити једино гориво.

Хтедох да вратим транспорт у Књажевац да преноћи, па сутра по дану може стићи до Читлучке механе ако не и до болнице у Бањи. Али ми вођа транспорта рече да се немају куда враћати. У Књажевачким развалинама све је препуњено... Шта сам знао друго до наредити вођи транспорта да ни пошто данас не иде даље од Филипове механе у клисури, па сутра да порани даље. —

И тако уђох у варош, управо у разголићени костур некадашње лепе вароши Књажевца. Спуштајући се низ ону улицу поред цркве, ја се и нехотице сетих како је ту изгледало пре неколико година кад је Господар први пут долазио у Књажевац, сетих се оних лепих белих кућа окићених заставама и зеленилом, оног веселог и богато обученог народа који беше напунио све улице и пространу црквену порту заглушујући својим веселим усклицима и саму јеку звона са цркве и праску прангија у порти... А сада? Десно оскрнављена и попаљена црква и пустош у порти а лево из дугачког низа развалина и голих зидова штрче црни оџаци... Овде онде склепано мало стреје уза какву голу зидину, и ту сада живи некадашњи газда од те куће. За то подизање мало крова над главом држава даје по једну секиру на десет кућа, а да се не би умирало од глади свака „душа" добија по двадесет пара дневно, То је за хлеб, за месо, за со, за опанке, за све... А со је јевтина, ока по три и по гроша!

Ја заборавих да сам прво хтео у Књажевцу да казним шефа болнице што је онако доцкан испратио један транспорт рањеника. Када сам му видео болницу и кад га затекох где, полумртав од астме, перорезом деље из једне цепанице удлаге за једну прострељану гољен, дође ми да га загрлим па да заједно плачемо... Сиромах Др. Ђукић! Он је за неколико недеља лекарске службе

под *таким* околностима платио својим животом. Он је умрьо крај својих рањеника.

Није овде место да описујем стање у ком сам нашао трећу пољ. болницу тимочкога кора, нити да казујем за што још не беху готове бараке које смо подизали за болницу. То је све на основу званичних докумената описано опширно на другом месту (в. историја срп. вој. санитета, књига III, стр. 140—148). Али не можемо а да не поменемо неке појединости које су карактеристичне за целокупну радњу „надлежних" у позадности активне војске.

За време када се организовала болница у Књажевцу био је начелник станице неко по имену Иван Ђурић. Он није хтео, на толике молбе шефа болнице у оној жалосној кућици која је изабрана за болницу, ни да направи патос, ни врата, ни фуруну, није хтео набавити ни ногаре ни даске, ни судове за кување, ништа. Кредит за храну болесника, који је отворен још при мобилизацији, исплаћен је шефу болнаце тек 22-ог Децембра, а дотле је лекар из свога џепа куповао храну за болеснике и то од механџија, а официри су се хранили о своме трошку. Међу овима нађох и оваке дијагнозе: хронична гонореја, болови у стомаку и красте!

Завојног прибора не беше никакаог, за то Др. Ђукић није могао ни да обнови завоје оним рањеницама које није имао где задржавати у својој болници и које је експодирао даље. За то су и стизали многи рањеници у Бању ал. са тако окорелим завојима који су већ засецали у набрекле мекане делове.

— Ама, колега, што нисте првога дана искали завојног прибора? —

— Јесам непрестано требовао, али ево какве сам одговоре добијао! — и он ми показа једну депешу управника глав. санитетскога депоа у Београду која је овако гласила.

«Тражене предмете послаћу ако добијем кола. Др. Мишковичев«

Ако добије кола !...

Ја сам одмах из болнице телеграфисао министру војном да се завојни прибори *морају одмах* послати у Књажевац па макар то било на *каруцама београдским*, а у исти мах послао сам депеше најближим пододборима «Црвенога крста» да помогну док не стигну прибори из Београда.

— За што бар не изабрасте какву пространију кућу за болницу, док не буду бараке готове ? —

Д-р. Ђукић слеже раменима и показа руком на садашњег начелника станице газда Гавру Аничића, а овај рече.

— Па нема, господине. Сами видите. да су овде саме развалине ! —

— Молим вас, хајдемо заједно да видимо да ли баш нема ни једне боље куће за болницу ! —

И ја узех начелника станице за руку па пођосмо улицама и за тили часак нађосмо да су далеко удесније ове куће: Љубе Пирићанца, г. казначеја, Илије Божиновића, Симе Живковића, Петра Миловановића, Јанаћка Профировића и Илије Живковића, дакле осам кућа.

Начелник станице бранио се тиме да је у једној интендантура и војна пошта, у другој «бригада» (т. ј. штаб бригадни, и ако је овај давно био на граници), у трећој управник магацина.

— Баш и кад се та надлештва не би могла привремено сместити по механама, остаје још пет кућа које сте могли употребити за болницу ! —

— Ама, господине, не могу ја истерати људе из њихових кућа ? —

— То није ни нужно, али сте могли захтевати да власт нађе тим фамилијама бесплатне станове за месец два дана у Бањи алексиначкој, па би људи драге воље

своје куће у Књажевцу за толико уступили својој рањеној и болесној браћи ?... —

Али ја опет загазих у сувишне детаљне.

Ту ноћ пошто сам свршио посла у болници, разаслао депеше и писма, вечерах у некаквој механи па одох у канцеларију окружног начелника где сам преноћио. Тада беше начелник у Књажевцу млад и енергичан чиновник, г. Коста Павловић. Од његовог јадања поменућу само ово:

„За хватање бегунаца немам нигде никога. Немам од куда узимати страже. Нарочито на Пандиралу нико ништа не ради, него само гура даље. Сламе нема. Сламњаче се пуне сеном. Дасака немам ни за мртвачке сандуке. За болницу смо једва направили један мртвачки сандук па у њему се однесе мртвац до гроба, па се онда сандук враћа да се нађе за другога. Хоћеш Богу веровати, умре човек у приватној кући па не може да се сарани. Нема ко да га изнесе, а у кући нема ни десет пара. Стока коморџијска сва пропада без потковица, ја немам овде ни једнога клинца ни једне потковице. Тражим од г. министра војног, а он, при свем том што у београдским гвожђарницама и поткивачницама има хиљадама потковица, наређује ми да дадем начелнику станице две стотине дуката «за поткивачнице» и одобрава ми да реквирирам по — Књажевцу...

Ја не знам како та господа у Београду замишљају себи данашњи Књажевац. Мени би данас двеста потковица више вредило него двеста дуката у новцу. Има три месеца како је министар војни опоменут да овди соли нема. Нико не обрће главе, сада је со $3^1|_2$ гроша на оку. Жито се вуче из Влашке, одавде га шаљемо у Бању да се меље — преко оних ледених врлети! — па онда брашно вучемо отуда овамо, а одавде шаљемо за војском. Јуче сам послао један такав транспорт брашна који није могао даље од Тресибабе. Стока се израњави-

ла, рашчепила. Послах још 12 јармова волова, па и они попадаше а не могоше извући уз Тресибабу. Од синоћ нема у Књажевцу ни драма брашна, ни трунке сена.... Дошло ми је да бегам у свет".

Тек што г. Павловић то изговори уђе пандур

— Једна жена, г. начелник, моли да изађе преда те! —

— Кад је овако доцкан дошла мора да јој је голема невоља. Пуштај! —

Уђе једна стара жена бледог смежураног лица, у исцепаним и кљавим хаљинама. Приђе руци начелнику, па онда оступи неколико корачаји, склопи руке и оста ка' укопана.

— Које добро, стрина? рече начелник потписујући неке депеше.

— Није добро господине. Бог па ти. Тако ти жива твоја дечица помози мени јадници! —

— Помоћи ћу ако само могу. Говори шта је? —

— Три су ми сина у војсци. Остаде ми само један дечко од 15 година, па и њега ми ономад отераше с колима и воловима да превлачи војсци запру. Шта ћу, кукавица, имам пуну кућу чељади, удружих се са комшиницом те спрегосмо свака по једно јуне, колико да одвучемо жито у воденицу, и да довлачимо по мало дрва у кућу, колико да се захранимо и деца да се не смрзну. Па сада кметови узеше нам и ту јунад... Веле треба за вучу... —

Начелник ме само погледа, па онда написа некакву заповест те је предаде старици, а кад она изађе из собе, он ми рече

— Зар ово није да се бега у свет?

Кад сам довршио мој рапорт шефу штаба, ја легох на патос у канцеларији где су ми нешто прострли били, да се мало одморим јер сутра су тек настајале муке.

Ваљало је преко Тресибабе. Ми поранисмо колико се могло боље и ја оставим г. Милутиновића сама у колима па појашем мога коња. Кад пођосмо чинило ми се као да имам крила.

При свем том било је близу подне док изађох на врх Тресибабе. Ја не смем да описујем муку коју су мучили коморџије које сам видео на оним леденим серпентинама уза Тресибабу. Људи су морали секирама засецати лед по низбрдици пре но што почну спуштати своју стоку и своја кола. Уз то магла беше тако густа да се није могло видети од једне телеграфске мотке до друге... Колика је људима била невоља судите по овоме. На сред друма лежи грдан турски топ без лафета... Понели људи по заповести, али кад су видели да ће ради тога старинског парчета бронзе, које нема више вредности осем на оку, а они бацише на сред друма па одоше... Они су знали да ће их казнити, ако хоће и нек убију, али тај се терет са оваком запрегом и по онакој поледици не преноси преко Тресибабе.

Ја се само прекрстих кад угледах оно чудовиште на друму. Доцније се нисам крстио, јер сам те старе турске топове налазио посејане по друму чак до Пирота...

Онај који је наређивао да се те старе турске крнтије сада вуку, за цело није имао ни појма како иде с транспортима хране и рањеника.

Кад на врх Тресибабе помислих на рањенике, па кад видех да на место некадашње механе «по плану» стоји згариште и мало даље некаква жалосна кўпа од дасака из које се пуши, и кад ми рекоше да је тај наслон дасака једина механа између Пандирала и Књажевца, ја се згрозих. Апсолутно је немогуће да рањенички транспорт по оваком времену стигне за дан из Пандирала у Књажевац. А где може ванoћити на Тресибаби?... Сетих се да су на томе месту биле некакве коли-

бе још из логоровања, и пођох да их тражим по оној магли. Некакав човек искочи из магле и рече ми да је он Ђока Главошић „началник станице на Тресибаби». Каква горка иронија беше у тој његовој титули.. Он ме одведе до земуница колеба. Беше их 16, али на многима већ развађен кров.

— Ко је то кварио Бог му судио? —

— Коморџије, господине, кад заноће, руше колибе те се греју. а и сељаци који год наиђу с празним колима, натоваре их грађом из крова ових колеба те продају у Књажевцу..

— И ви то гледате, па ништа? Какав сте ви начелник станице? —

— А шта ћу им ја господине овако празних шака? Молим и кумим, све забадава. Нека ми даду оружану стражу у помоћ па да видимо хоће ли ми се промаћи један бегунац или хоће ли ми покварити једну колебу! —

Ја одмах написах начелнику окружном да пошље стражу, енжењеру мог оделења г. Винтеру, који је градио болничке бараке у Књажевцу да одмах оправи покварене колебе, а моме заступнику у Алексинац да пошље једног лекарског помоћника на Тресибабу да организује етапну болницу у колебама. Главошић одмах нађе човека да те заповести однесе у Књажевац.

(Наставиће се).

Владан Ђорђевић.

СВАДБЕНА ПЕСМА

О, не питај, која је,
И не питај, дивна л' је:
Љуба ми је, то је све,
Једна реч ти каже све...

Када презрех ради ње,
Све на свету лепоте,
Одрекох се санова
Што кријаше врела груд,
А млађан и маштав ум
У облаке злаћане
Хоризоном живота
Китно, шарно низаше.
Кад одбацих друге све,

Ради једне, ради ње:
Није, није заман то;
Она ми је све то сад,
Она ми је цео свет.

Свет је лепши кад је жив,
Море лепше кад узври;
Сам је оркан леп и драг,
Кад разлади жарки дан.
Небо лепше мени сја,
Кад га звезде оките,
Поље с' лепше мирује
Кад га кити шарни цвет.
Тек у борби лав је лав.
А у песми веселој
И на крили љубави
Живот бива животом.

Ој поиграј, певај сад,
Ја сам цар и господар,
Од санова шарених,
Од градова ваздушних,
Од анђела љубавних.
Све ме лепо слуша сад
Све је моје. — Цар сам ја!

И срећнији нек ма ко
С хиљадама топова,
Великаша, лопова,
Улизица, јадника,
С хиљадама тавница. —
Што имадем, то сам ја,
То је љубав, то је рај,
То је срце, живот мој:
И то све поклањам њој,
Љуби мојој премилој.

Ко је човек као ја,
Који тражи то што ја,
Ко имаде, то што ја,
Ком је драг и мио свет
Па ма блажен, ма и клет,
Ко се нада срећи још
Смерној, мирној, овакој,
Не великој, опакој:
Нека диже чашу сад,
Нека гони сваки јад,
Нек ускликне са мном сад:
Срећно свима, дао бог,
Свак да нађе друга свог.

Н. В. Ђорић.

НА ПРЕСТОЛУ

РОМАН БЕРТОЛДА АУЕРБАХА

(Наставак)

XI.

У селу крај језера или управо у оно неколико кућа што беху око механе „код гемзе" било је велико узбуђење пошто онако брзо и онако чудновато нестаде Валпурге. Све ти је јурило у механу, јер механџија уме најбоље од свију да прича како је то било, и кроз његова

казивања провиривало је: видите шта ја могу да учиним само кад хоћу, а ви ми не верујете, не знате да ја имам моје људе и уза самога краља.

Кум је хтео одмах по одласку Валпургином да води свога кумашина у своју механу; та Ханс је данас више вредио но читава банда да свира у механи. Али Ханс није хтео да пође с кумом. Рече доћи ће доцније. Сада му се не иде од куће.

Тумарао је по целој кући па онда стаде да гледа краву како једе. «Баш ти је добро тако једном живинчету. Други се стара шта ту има јести, а где год имају јасла и у њима сена, ту је код куће».

За тим оде у собу па климну главом на бабу. Дете је спавало у колевци, он га само тек овлаш погледа. Седе за сто, наслони се на лактове, па покри лице шакама.

— А гле сат још ради -- рече он на један пут гледајући часовник па дувару и његову шеталицу која се непрестано клатила. — То је још она навила! —

Изађе на поље па седе на клупу под трешњом. Тице весело црвркутаху а из шуме се зачу кукавица. — Тако је, и ти тако радиш, и теби мора други да очува твоје младе! —

Ханс поче да се смеје за свој рачун. Дуго је гледао у страну; ама зар истина његова жена отишла? Не може бити, ето је ту, она седи поред њега. Како би то било да се растави двоје што се саставило за навек?

Он погледа до себе разрогаченим очима; аја, нема је.

С оне стране плота стајаше још пола села, мало и велико па га гледају.

Шпинервастл, његов другар, који је годинама с њиме секао дрва у шуми викну му

— Море Хансе, твоја је лепша пала у мед! —

Ханс је зловољно благодарио. На један пут стадоше се сви грохотом смејати. Нико не знађаше ко је први ту реч изустио, али та реч беше: дојкињак. Она је ишла од уста до уста, а Ценцин Тома, један коштуњав и продрзљив момак са разголићеним и препланулим прсима рече

— Валпурга је дојкиња престолонасљедникова, а Ханс је дојкињак!

Другар отвори врата баштенска и сви што беху на поље јурнуше унутра, шетаху по башти, прођоше целу кућу и шталу, загледаху кроз прозор, мирисаху лале на прозору, седоше на исечена дрва што беху сложена под стрејом. Кућа беше на један пут прешла у својину целога села. Кад у некакву кућу уђе велика радост или велика жалост, онда су сва врата отворена, онда се од собе начини улица.

— Ама шта траже код мене толики људи? — упита Ханс другара који седе крај њега на клупу.

— Ништа не траже. Тек тако дошли колико да виде па да могу после другима причати да су својим очима гледали. Али сваки се баш радује твојој срећи! —

— Мојој срећи? Има и чему — рече Ханс гласом у коме не беше много среће — Ви'ш, Вастле, мени се не да па не да. Ето таман ја помислих, хвала Богу, сад ће ми све бити равно до мора, а оно ваља ми опет запети уз брдо. Наравно ти ниси жењен, ти не знаш како је то —

— Е то је баш лепо од тебе што толико волиш своју жену. —

— Моју жену? Што је волим велиш?

— Знам ја како је теби

Ханс одрицаше машући главом.

— Та шта си се окуњио — викну Вастл — колико њих има који би једва дочекали да им неко скине жену с врата за годину дана? —

— За годину дана? —

— Некоме би за дуже још милије било — мишљаше Вастл. — А твоја ће се жена вратити, па ће од твоје кућице начинити дворац, па ћеш ти постати краљ нумера два! —

Ханс удари у смех, али силом, не беше му врло смешљиво у души. На против беше му да бега у шуму, па да више не излази из ње, да не види никога да не чује ништа, па макар се све тумбе окренуло. А што да му оде жена? Зар су се они за то узели, и пред олтаром једно другом заклели да ће заједно делити и добро и зло целога живота?

Али Ханс није могао да бега; пола села стоји око њега, свак му честита срећу, па чак и Лајтхофбауер газда највећег имања у целој околини, чак и он заустави кола пред Хансовом тарабом, сиђе, дође Хансу, пружи му руку, честита и рече

— Ако хтеднеш купити ову моју ливаду што је до твоје баште, ја ћу ти продати, мени је и онако с неруке! —

А сеоски столар, који је одавно жели да иде у свет додаде брзо.

— Паметније је жи'ми да ти купиш од мене и кућу и њиве и све, а теби ћу баш јевтино све дати!

Ни саме тице па грању не цвркућу тако брзо ка' ови људи овде. Ханс удари у смех и то од срца. Та то је дивота! Цео свет хоће да му уступи куће, њиве и ливаде.

— Е међер си имала право! Валпурго, баш си право имала! — рече Ханс на глас. Људи стадоше час њега гледати, а час међу собом се згледати, не могући да појме шта то би Хансу на један пут.

Он се протегну неколико пута као да се иза сна пробудио па рече

— Хвала вам добри људи и комшије. Ако вам се могнем одужити у радости или жалости, ље не ће валити. Али за, сада не ћу да мењам ни једнога клинца у кући док ми се жена не врати! —

— Тако је, тако говори паметан и поштен човек! — рече Лајтхофбауер, а већ за кога газда Лајтхоф рекне да је паметан и поштен друге му хвале не треба.

— Хоћете да вам покажем моју краву? — рече Ханс и позва богатога газду, јер тај му сада беше једини раван.

Газда Лајтхоф захвали на позиву, нема каде, мора даље, али ако Хансу затреба помоћи да на добро место уложи своје паре, он ће му већ помоћи.

Своје паре? А где су му? Ханса чисто удари нож у срце, и он се ухвати за главу. Ако буде кесу изгубио! А где је сад? Он завуче руку у џеп. А гле, ту је кеса с талирима. И сад, кад је држао руку на новцима, сад је отпочео врло милостиво да разговара с онима који беху заостали, за свакога је имао по коју лепу реч, за људе, за жене па чак и за децу.

Најзад се људи разиђоше, а Ханс не знајући шта ће, попе се опет на трешњу; она ја верна, она се не миче никуда, она даје трешања докле их год има.

Једући тако трешње загледа се опет у телеграфску жицу. Та је жица разапета чак до краљевог дворца, па ја би лепо могао да се разговарам са мојом женом. Он се саже и додирну руком жицу, али се одмах трже као опарен. То није слободно.

— Хансе, где си? — викну на један пут некакав глас.

— Ево ме! —

— Хајде са мном! — зачу се опет. То беше попин глас.

Ханс брзо беше доле и сада му се учини највећа пошта. Г. парох га зове, и он му приступи са шеширом у руци.

— Срећно ти било — рече попа — хајде са мном у механу. Механџија је ново буре отворио! —

Ханс погледа ни за се да се није што променио кад га г. попа зове у механу да с њиме пије?

Он је нову част достојанствено примио и пође са попом отпоздрављајући пријатељски људе које су сретали и који сви скидаху капе пред њима.

У великој соби «код гемзе» све је живо с њиме и о њему говорило: он беше тако срећан да је и нехотице одрешио кесу у џепу; хтео је прву пару да извади па да даде попу да очита коју молитву за Валпургино здравље. Али опет крунаш — талир, много је за једну молитву. За то он рече:

— Г. попо, очитајте ви у цркви коју молитву за моју жену и за моје дете, ја ћу већ платити! —

Смрче се. Гости се полако разиђоше, а Ханс седи ка' да се не може маћи с места. Најзад остаде на само с механџијом.

— Е куме — поче механџија — до сад си многе слушао, почуј сада и мене. Ја ти понајвише добра желим, а нисам ни ја баш глуп. Знаш ти, Хансе, шта теби треба, а још више твојој жени? —

— Шта? —

— Ова механа овде. Ту треба да се укметиш ти и твоја жена. Ја сам доста механисао. Кад се врати твоја жена, а ти лепо кажи лаку ноћ колебо крај језера, па дођите вамо да вас види Бог и вас и вашу децу и вашу унучад. За сада нека стоји, али тек не упуштај се ни у шта друго. Ти знаш 'вала Богу да сам ти ја не само кум већ и најбољи пријатељ, то си данас видео, и да ја не тражим од тебе да зарадим ни једну крајцару; на против! —

О како су људи добри кад је неко у добру.

Ханс је још дуго седео и гледао у своју чашу. Хтео је да се сети ко је он управо, па онда пође у

мислима за својом женом; где ли је она саде и како ли јој је? Та само кад би се саде могло заспати па да да се човек не пробуди читаву годину дана; али 'вако седети па чекати... Ханс погледа на часовник, који баш избијаше десет.

Колико ћеш ти још пута избијати десет док се нас двоје опет састанемо? рече он часовнику.

Као пијан посртао је Ханс кроза село. Људи сеђаху пред кућама и сваки му честита. За цело чак у планини свуда се сад о њему говори. Дође му да би се ваљало поделити на хиљаду комада те да сваком благодари.

Сад је стао код своје баштице па се загледао у ограду. Колико има како је он, немајући на целом свету нигде ни кога, ни куће ни кућишта, био онако срећан кад се окућио, а сад? Унутра у кући седи стара мајка и љуљајући његово дете успављује га овом песмом.

«Да се нешто све воде претворе у вино, да се нешто сви брегови претворе у драго камење, па да је све то моје, опет би ми ти драже било чедо моје».

Дуго је стајао Ханс изгубљен у разне сањарије, па кад најзад махну руком преко влажног лица, учини му се да ће га неко однети у кућу и положити на кревет. При том звекнуше новци у његовом џепу, то га трже из сањарија. Он пође друмом којим је данас Валпурга отпутовала, дође до оне гомиле камења где се она пре две недеље одмарала, седе на сено, које је још било на камењу, па се загледа преко широког језера, по коме се блистала широка бразда месечеве светлости; све је мирно као и онда, само што онда беше дан, а сада је ноћ. Где ли је сада моја жена? То је гласно викнуо, скочио и пошао даље; он хоће да путује сву ноћ да стигне своју жену; ала ће се радовати кад се сутра рано пробуди па види да је и он дошао, чак у дворац! Он силно корача, али о њега се обесиле разне мисли. «А како ће

бити када те одмах отерају? Па онда шта ће рећи људи у селу, а шта ли ће мајка сама с дететом? —

Али опет за то Ханс корача даље. На један пут сав претрну од страха; у њега су толике паре; истина цела је околина сигурна, бар се одавно није ништа чуло, али опет, ако наиђу лопови, па га опљачкају, убију, баце у језеро?.... Од тога страха одма окрете па све трчећи пође кући

На један пут изађе некаква страшна прилика преда њ, он се само маши за свој нож; ако их не буде више у заседи, с овим ће он већ лако изаћи на крај.

Прилика се примиче све ближе, поздрави га; глас је женски. Да није Валпурга? Аја то не може бити.

Прилика стаде. Ханс право њој.

— Ах, ти си Естеро? Шта ћеш тако доцкан на друму? —

— А шта ћеш ти Хансе? — одговори црна Естера, Ценцина ћерка и гласно се насмеја. Ја сам мислила да је некакав пијанац када чух да сам са собом говориш. Али наравно, сада и јеси сам самцит! —

— Па зар ћеш ти сама у ово доба да идеш у планину? —

— Ја шта ћу ако нико не ће да пође са мном? — рече црна Естера и слатко се насмеја. Неко време обоје заћуташе. Ханс је јасно чуо како му срце лупа, сигурно од трчања...

— Ја морам кући — рече он најзад — лаку ноћ! —

Црна Естера мету му руке на раме па рече «Хансе, ја никада не просим и да је дан не би ни сада, па макар морала скапати од глади, али овако, ти си добра срца а и може ти се, поклони ми или позајми ми мало пара, ја ћу ти вратити". Она је таким гласом говорила да је Ханс сав дрхтао! њена рука беше на њему, он већ хтеде да се маши у џеп за онај талир који беше од попа уштедио, али на један мах одгурну њену руку са

свога рамена па рече «Други пут ћу ти за цело дати» Па онда отрча кући. За собом је чуо раскалашно смејање, које се разлегало као да свака стена одговара. Њему се коса накострешти па час га обузима ватра а час му опет зима. То је за цело била каква вила, која се само прерушила у црну Естеру, а што причају за виле, то је цела истина, његов је газда једну видео својим очима, и у самртном часу то је признао; кад је лепа месечина оне тако лутају, умотају се у своје дугачке косе као да имају хаљине на себи. а оно није, па онда у такву ноћ када је мајка отишла од свога детета, онда их се највише ваља чувати...

Од како за се зна није се Хансу учинио пут крај језера тако дугачак, макар да он свога века никад није тако трчао као сад.

Најзад стиже својој кући и гле, она хвала Богу стоји па своме месту. Па ипак је Ханс подуго држао руку прислоњену уз дувар од своје куће као да хоће да се увери.

Он уђе у кућу. У соби беше још светлости. Стара мајка седи на столичици и држи унуче на крилу, једном руком покрила уплакане очи а другом казује Хансу да полако иде.

Ханс није видео у каквом је стању његова пуница, он је само на себе мислио, и кад седе за сто учини се сам себи тако стран и уморан као да је дошао из богзна како далеког путовања. Он је морао непрестано да се потсећа да је код куће, па опет то не беше право код куће! Стара мајка спусти дете у колевку па наслони подбрадак на своју стиснуту песницу. Њој је тај дан у четири зида са свим другаче прошао но Хансу напољу. Пошто одведоше Валпургу, кад оде и Ханс, остаде другарица њене ћерке код ње. Разговор о томе како ће сад бити Валцурзи беше брзо свршен, јер ни једна ни друга не знађаше ништа о томе. Када се смрче онда

другарица каза да мора кући, али ће сутра рано опет доћи. Баба климну главом. Њој беше право да остане сама, онда ће лакше да мисли о своме детету. Најпре је очитала молитву за њено срећно путовање, али то јој је било тако лако, да је говорећи молитву мислила са свим на друго нешто. Најпре је помислила сад Валпурга чита исту молитву, са сваком речи оне су даље једна од друге, али у души су опет заједно. Беше јој мило што је Валпурга тако напредна у свему, може се човек слободно на њу поуздати. Истина тешко ће јој бити онако самој у страном свету, али најзад и то су људи. У мал је не обузе страх да ли ће Валпурга издржати? Истина она је тако честита и паметна, али да ли ће таква бити и у искушењу? „Ти ме не ћеш ојадити тебе ми не може нико проневалити! — рече баба гласно и престаде се молити. — У један мах осети се страшно усамљена, напуштена. Она још ни једну ноћ није заноћила без Валпурге; погледа у звезде, о да хоће скоро сванути. Ханс је барем могао остати код куће; али опет велика је то част кад га је сам г. попа одвео у механу, као што јој је причала Валпургина другарица која је то видела. Он ће сад за цело послати стара-мајци једну литру старог вина да прихвати душу, па макар и чокањ да пошље, добра је воља ту. Језик јој се беше прилепио за непце, она силно зажели да окуси који гутљај вина и дуго изгледаше да ли још нема механџијине слушкиње где носи боцу под кецељом, али забадава! Сада јој се нешто сажали на себе саму, па стаде горко плакати. Хеј, да је њен муж јоште жив! Удовица сирота, она мора само да живи за другога, а како је њој, то нико не пита. Она је плакала, али у сред плача устаде; мђер си ти баш грешна душа; зар ти није доста што имаш храну, стан и одело, и што ти нико ни једну реч на криво не каже? Благодари господу што си још у снази да можеш за другога по нешто да урадиш.

Сузе јој олакшаше; истина потекле су рад беспослице, али тек олакшале су тугу. Као да се стиди свог унучета, и ако оно још ништа не види и не чује, окрете се од њега, убриса своје смежурано лице од суза па му певаше веселе песме. Па онда је опет дуго чекала док је Ханс дошао.

— Где си до сада био по Богу? —

— Ни ја сам не знам. —

— Да л' је, Боже, Валпурга већ стигла? —

— Може бити, са четири коња брзо се вози! —

— Чујеш како риче сирота крава у штали? Касапин је пред мрак отерао теле, а она сирота није навикла на самоћу. Просто је страшно како тужи. Огиднидер мало до штале, да ако је мало умириш! —

Чим Ханс уђе у шталу, крава се утиша. Тек што он пође, она опет стане рикати. Он се опет поврати, милује је руком, говори јој нешто, а она мирна ка јагње. Али чим он из штале, она се дере. Кад му се досадило тако трчкарати ив собе у шталу, он положи још сена у јасле, па седе и сам поред краве на један навиљак. Најзад леже крава па заспа а и Ханса поред ње савлада сан. Био је уморан ко никада дотле. Није шала, шта је чуда наш Ханс у тај дан преживео, то ваљда није нико други претурио преко главе!

XII.

Кад се Валпурга сутра дан у дворцу пробудила, мислила је да је код своје куће, па је све око себе зачуђено разгледала као да још сања. Тек постепено сетила се свега шта је било. Она зажмури још једном те очита јутрењу молитву, па онда слободно погледа. Та и овде сија оно исто сунце које обасјава и њену колебу крај језера.

Онда устаде са свежим самопоуздањем.

Дуго је стајала на прозору и гледала на двор.

Од варошког живота овде се није ништа видело. Дворска пијаца, окићена китњастим наранциним дрвљем беше далеко од варошке вреве. Само два шиљбока на дворској капији одаху са својим пушкама горе—доле.

Валпургине мисли одлетеше кући. Учини јој се као да својим очима гледа шта сад раде у колеби крај језера. Она чисто чује како мајка ситни дрва да наложи ватру, како са кухињске полице дохвата онај жижак који она добро зна. Млека имамо у кући, та ми сад имамо нашу краву. Ала ће се мајка радовати што ће опет сама да музе. Сад она ложи ватру а мисли на ме, а тице у грању наше трешње цвркућу: Наша је газдарица отишла, али смо добили краву.

Валпурга се смеши па мисли даље: Мој Ханс за цело спава. Да га човек не пробуди он би спавао до подне «Устај, Хансе, изгоре те сунце!» виче сад мајка, и он устаје, умива се на бунару, па сад доручкује, а дете је добило доброг свежег млека.

Ах та да сам барем краву људски загледала! Сад иде Ханс у механу да купи сена за краву. Само ако га не превари, јер механџија је прави обешењак. Сиромах мој муж, њему је сад теже без мене но нашем детету. Али хвала Богу има он толико посла. Сад је добро време за риболов, сад он не ће у шуму. Ено га где скаче у чамац да све трешти; весла буђнуше у језеро, и он вози у језеро да лови рибу...

Валпурга је хтела и даље да замишља како ће бити у подне па довече, наједан пут чисто јој памет стаде, она то осети у глави — та тако отићи од куће или умрети, то је једно исто; од куда ти знаш шта ће бити на један сахат пошто си умрла? Као да је некакву аветињу угледала, она се брже боље окрете госпођици Крамеровој па рече,

— Хајде да штогод разговарамо! — За то није нужно било Крамерову молити. Она стаде причати Валпурзи како

се у целом двору само о томе говори да је њу краљица синоћ пољубила, и да ће то сутра стајати у свима новинама.

— Иди бедо! — рече Валпурга, а Крамерова јој протумачи како она може таке изразе употребљавати кад с њоме говори, али ни по што кад с другима разговара; треба увек скромно казати своју мисао а не тек тако избацити по један звук као каква тица. Валпурга је зинула од чуда и слушала је даље као да Крамерова још говори, па онда рече «Готово тако исто рекао ми је и покојни отац једном, али ја то онда нисам разумела. Сад разумем, и ево шта сам хтела казати: Варошани мора да су много боспослени људи кад око тога дижу толику хуку-буку». У себи је опет завршила са «Иди бедо».

Мали принц беше се пробудио, Валпурга узе га у наручја и успављиваше га гласно певајући

»Wir beide sein verbunden
Und fest geknüpfet ein,
Glückselig sein die Stúnden
Wann wir beisamen sein«.

Кад је дете на њеним грудима заспало, и она га положила опет у колевку, осврте се и виде на прагу краља и његовог личног лекара.

— Та ти славно певаш! — рече краљ.

— Иди б... — заусти Валпурга, па брзо настави. — Та певам тек онако колико за кућу треба ако и није бозна како лепо! — Уз то је гледала у Крамерову тумачећи сама себе.

Краљ и његов лекар радосно гледаху дете.

— Дан са свим другачије изгледа кад човек први пут погледа у очи своме дету? — рече краљ и Валпурга брже боље допуни његове речи.

—За цело; тада човеку цео свет другчије изгледа. Сад је господин краљ велику истину казао! —

На то јој нико ништа не одговори, само се краљ осмехнуо. Он оде са својим лекарем, а Крамерова стаде Валпурзи да чита прву заповест дворскога живота.

— Ти не смеш никада Његовом Величанству Краљу или Њеном Величанству Краљици казати ни једну реч, док те што не упитају! —

— То је паметно. Тако се бар не може ништа глупо изрећи. Е баш је то паметно уређено — викну Валпурга зачуђеној Крамеровој — то ћу ја добро упамтити! —

За доручком у дворском павиљону могло се сазнати да је госпођица Крамерова а можда и Валпурга истину казала. У групама које се искупљају на веранди под наранџама, шушкаху пријатељи поверљиво — пошто се сваки најпре уверио да се злим језицима могу попустити дизгини — како се Краљичина сентименталност показала у њеном понашању спрам дојкиње. Та слатка пренемагања, то је већ насљедно у * * * ском дому. Прва дворска госпођа на ново се — говораху — разболела што је Краљица поступила тако противно свакој етикети.

— Краљица сама одузима важност својим знацима благовољења! — рече једна постарија дворска госпођа која је имала на глави бар три литре туђе косе.

— Ништа није отужније него непрекидна разњеженост! — рече друга врло дебела и врло богомољна госпођа, али је одмах похитала да то пањкање замота плаштом хришћанске љубави и рече — та Краљица је управо још дете; она је тако добра! —

Смирена дворска госпођа беше с тиме осигурана на обе страна; била је и уза зле језике, и уз љубавна срца.

— Ви изгледате као да сте мало спавали? — рече једна старија госпа једној млађој која беше бледа.

осушила. Она диже главу, махну цртање, па осуши пажљиво ону сузу; ружу је ваљало из нова моловати.

У очи дана када је било принчево крштење, диктирала је Валпурга грофици Ирми ово своје прво писмо

„Сутра је недеља па хоћу и ја да сам с вама. У мислима се и онако од вас не раздвајам. Чини ми се има већ седам година како сам од куће. Овде је дан страшно дугачак. а у двору има више људи, но што би у три пута могло стати у нашу цркву. Ту вам има сијасет ожењених слугу, који опет имају своје слуге, и то су све сами велики лепи људи, и госпођица Крамерова каже да госпоштина воли да види око себе све саме лепе људе. Неки су од тих слугу врло угледни, кад говоре штимавају се као наш г. попа, и те људе зову «лакаји» па кад краљ прође поред једнога од њих а он се тек склопи као бритва или перорез. Чудо што овде људи умеју да се смање кад хоће. Ах, па како ме добро хране! Кад би само могла да и вама пошљем од ових ђаконија. Много се радујем што ћемо се после четрнаест дана преселити у летњи дворац где ћемо остати до јесени. Како је моме детету, шта ти радиш, Хансе, како је теби, нано, а ти шта радиш, Стави? Ноћу све сањам да сам код куће. Али не могу много да спавам, мој је принц прави патролција, по сву ноћ виче, а тјелесни доктор казао ми је да ја њега не смем пустити да се дере као што сам радила са мојом ћерком. Али што јес јес, гласину има добру, и сутра ћемо га крстити. Кумова има тушту, краљичин брат, његова жена и још много принчева и принцеза. И ја сам добила два пара нових хаљина са два зелена шешира подшивена златом и два сребрна ланчића за моје прслуке, и све то могу да понесем кући кад се вратим. Али кад ће то себе бити! Ако свака недеља устраје оволико као ова прва, онда ће ми бити таман седам стотина година кад се вратим кући. Сада сам

опет весела. Испрва ми се чинило да све чујем како муче крава у нашој штали.

Она, што вам моје речи пише зове се грофица Вилденортека, она је отуда из преко Гамсбихела, и она је моја најбоља пријатељица. Она зна покојног оца, а ти. нано, знаш њену вамилију.

Чујеш, Хансе, теби имам нешто да кажем. Причувајдер се ти мало од оног нашег кума механџије. Оно је велики обешењак, све ће ти паре измамити. Па онда знаш свуда има и добрих и рђавих људи и тамо код нас ка и овде. Па онда краљев доктор каже да не ваља да дајеш зелене траве нашој крави, јер онда не ће млеко детету ништа ваљати, већ да је храниш све самим сеном.

Ја сад учим писати а и онако овде много којешта учим.

Па онда да ми пишите шта рекоше наши сељаци кад ја оно онако брзо пристадох и одох. А вала мени је баш све једно шта они говоре. Ја знам да ја ово чиним за добро мојега детета, мојега мужа и моје мајке.

Па знаш, драга нано, узми какву слушкињу у кућу, ми хвала Богу имамо од куда платити.

Јес чуо. Хансе, чувај паре од оног механџије. Подај новце на интабулацију док не стигнемо да купимо коју њиву. Па онда немој заборавити да је у среду дан у који је отац умро, да му учиниш спомен у цркви. Ми овде имамо пркву у кући, ја сваки дан у ходнику чујем оргуљу. Сутра ће бити велика свечаност са којом ја остајем

Ваша верна

Валпурга Андерматеновица.

Ево вам шаљем једну капицу за моје дете. То да јој мећете на главу сваке недеље. Поздрављам вас све по хиљаду пута

Ваша

Валпурга.

XVI.

— О, ала је то лепо! Па зар све ово моје? Та зар сам ово ја? Јеси л' ти то Валпурга из колебе крај језера? Којешта, то си ти само себи увртела у главу!

Са таким и још несташнијим усклицима стајаше Валпурга пред грдно великим огледалом, и била је у таквом одушевљењу, да ју је госпођица Крамерова морала држати, јер би иначе скочила у огледало да загрли сама своју слику.

То беху донели нове хаљине од дворскога кројача. Не може се рећи шта беше лепше да ли јелек, или сукња, или кошуља са широким рукавима — али не, зелени шешир с уским ободом, закићен китом цвећа, са оним златним гајтаном о коме су висиле две тешке златне кићанке, он је био најлепши; па то још није ништа ал' како јој тај шешир стоји! Та није као што је, већ просто као саливено! Па још како је лак, исто к'и да нема ништа на глави. Тако, мало га ваља на криво наместити, тако — триста му мука! Баш си лепа! Право кажу људи. Она се подбочи обема рукама, па се стаде окретати и играти по соби као да је побеснила, за тим на један пут стаде пред огледало па се чисто изгуби гледајући своју сопствену слику у огледалу.

Ех, оно огледало! Валпурга у свом животу није никада себе видела од главе до пете. Шта се може видети на сељачком огледалцету? Једва лице, највише још парче врата.

Она се маши себи за врат на коме је сада био ђердан од седам низа мерџана скопчан спреда дивном пафтом. Па онда, како је та госпођица Крамерова прави ђаво. Какве ти она угурсузлуке не зна. Дошла лепо па догурала још једно велико огледало на точковима позади Валпурге тако, да се она сада може видети са свију страна. Ва има оца и сина каква ти ђаволства не ће

људи измислити. Међер ти ми тамо на селу баш ништа не знамо ни о свету ни о нама самима.

— Дакле тако изгледа Валпурга, тако она иде када се људи за њом осврћу? Па да видиш није баш ружна. Ти ми се допадаш! Дакле то је Хансовица? Он може слободно бити задовољан, а и заслужио те је својим поштењем!

Тако се Валпурга разговараше сама са собом; чудновата вртоглавица беше је захватила.

Први који ју је тако видео беше лакај Баум.

Он је свагда ишао у ципелама без потпетница тако да га нико не чује кад иде.

— Ах, како си лепа! — викну он на један пут и чисто се укочи од чуда.

— Шта се њега тиче јесам ли ја лепа или нисам. Он је ожењен човек, а ја сам удата жена! — рече Валпурга и чисто јој се њен сопствен глас учини туђ.

— Господин дворски маршал — рече Баум тако промењеним службеним гласом као да није ништа ни чуо ни видео, — заповедају да чим Његово Краљевско Височанство заспи, одмах дођете у капелу где ће се проба држати! —

— Ја сам моје хаљине већ пробала! — рече Валпурга.

Лакај протумачи да то не ће бити проба хаљина већ проба параде која ће сутра бити приликом принчевог крштења, и на проби ће бити сви који ће сутра учествовати, осем нијвише госпоштине.

Валпурга оде с Баумом.

У престоној дворани беху искупљена сва дворска господа и госпође, изгледало је као у чивутској аври, сви су у један мах говорили. Кад Валпурга уђе неки су шаптали. Неки рекоше француски а неки просто немачки да је она дивно парче планинске сељанке. Валпурга се опет са свим слободно осмејкивала на све стране

За тим дворски маршал који је држао у руци некакав штап са златном јабуком, стаде на последњи басамак од престола који беше покривен хермелинским плаштом. Он куцну три пут штапом о тле па га онда подиже у висину. Сви који су били у дворани имађаху по једну наштампану цедуљу; и Валпурга доби једну. Дворски маршал прочита још једном ред којим ће ићи литија и припрети да сваки чува место које му је одређено. Литија се крену кроз галерију слика, кроз дворану предака те у дворску капелу; пред њоме беше читава чаробна башта од странског дрвећа и врло мирисавог цвећа. И сама црква изнутра беше окићена дрвећем и цвећем, а горе под сводом црквеним беше пуно анђела са раширеним крилима.

Прва дворска госпођа изгледаше још строжија но оно прво вече. Она сад беше сама службеност. Сада није имала каде боловати.

Она је учила Валпургу која је поред ње ишла да врло пажљиво држи принца, па кад га пред олтаром буде предавала куму, да не извлачи својих руку док се не увери да је кум дете доиста добро прихватио.

— Па то се разуме по себи, ваљда ја нисам толико глупа! — рече Валпурга.

— Ја не тражим никаквог одговора! — Прва дворска госпођа беше срдита на Валпургу; она би управо хтела да се срди на краљицу што тако мази ову јадну слушкињу, али опет лакше се осветити Валпурзи него «Височајшој».

Све су групе торокале као да су на игранци; кад што се чуло баш врло несташно церекање.

Дворски маршал стаде пред олтар, поче прозивати па најзад упита је ли све у реду. Смејући се одговорише му с неколико страна «јесте».

Валпурга сада први пут дању погледа у богородичну слику, коју је видела ноћу осветљену само кандиоцем кад је дошла у двор, па јој скоро гласно рече: «И ти мораш да гледаш како се проба држи». Сад јој тек беше јасно што јој је Крамерова казала да за велику госпоштину мора да се све унапред спреми и сажваће. Али зар се то сме чинити и са једним светим обредом? Мора бити да сме, јер иначе ваљда не би. Па гле и дворски свештеник ту, само није у одеждама, већ онако у мантији, ћаска нешто са дворским маршалом као да су на сокаку, и шмрче бурмут из своје златне бурмутице.

Дакле то им је њихова проба — помишљаше Валпурга, кад јој прва дворска госпођа рече да сад може ићи, јер сада зна где јој је место. Још јој је заповедила да сутра навуче беле памучне рукавице; она ће јој послати неколико пари.

Валпурга се вратила кроз престону дворану, па онда кроз галерију слика; она се није осврталa већ све право преда се; прошла је кроз неколико соба, на један пут се обрете у једној великој мрачној соби. Једна врата беху отворена али се није знало куда она воде. Она се уплашено окрете да иде натраг. Беше се загубила. Свуда беше така тишина као да је ван света. Погледа кроз прозор, некаква улица, коју она није никад видела; она јури даље као бесна, по зидовима види некакве чудне људе и животиње, на један пут виде где јој јури на сусрет — далеко му лепа кућа — прави сотона, црн као катран, па се кези на њу његовим белим зубма.

— Боже саваоте — дрекну Валпурга и склопи руке — опрости ми моје грехе, никада се више нећу погордити, бићу увек добра и поштена!

— Што се дереш? Ко си ти? — упита ђаво.

— Ја сам Валпурга с језера, имам код куће децу и мужа и мајку, ја нисам хтела али они су ме одвели од куће да будем принчева дојкиња! —

— Тако? Ти си дојкиња? Ти ми се здраво допадаш! —

— Ама ја не ћу да се допаднем никоме, ја имам свога мужа, ја не ћу ни од кога ништа! —

Црни сотона удари у смеј.

— А шта ћеш ти овде у собама мојега господара?—

— Ко је твој господар? Ја не ћу ништа од њега. Ја верујем у јединога Бога оца васедржитеља творца небу и земљи... —

— Будало једна! Та мој је господар краљичин брат, ја сам синоћ с њиме дошао, ја сам његов коморник! —

Валпурга није могла да појми како може нечастиви, баш он главом, да буде слуга код краљичиног брата. Срећом изађе из једне собе сам Херцег и с њиме Краљ.

Херцег упита инглески свога слугу шта се то догодило, а овај опет инглески исприча како га је та сељанка држала да је сами ђаво. Краљ и Херцег прснуше у смеј.

— А од куда ти овде? — упита краљ.

— Загубила сам се враћајући се из цркве — одговори Валпурга, — али молим, дете ће ми плакати, одведите ме њему одмах! —

Краљ махну једном лакају да је одведе у њене собе, и кад је пошла добро је чула како је принчев ујак и главни кум рекао

— Ала је то славна планинска крава-музара! —

Кад је стигла у своју собу па се опет огледала у великом огледалу она рече својој слици:

— Јес' чула ти? Ти ниси ништа друго до крава која уме да брбља и која се облачи. Тако ти и треба, на, што си тражила, то си и нашла. —

XVII.

Ноћ је била наопака. Принц је испаштао страх који је његова дојкиња претрпела од арапина његовог ујке. Лични је лекар сваки час долазио, и бденисао је сву

ноћ у оближњој соби. Он заповеди Крамеровој да од сад Валпурга никада из собе не макне без њеног знања и одобрења.

Валпурзи беше тај апс баш по вољи; она није хтела више да чује за цео свет; дужност и љубав спрам детета које јој беше поверено испуњаваше јој сву душу, и седећи на канабету с њим зарицала се да не ће више ни на што друго мислити. Она је гледала своје нове хаљине које беху поређане на великом столу и махаше главом; све те крпе не само да није више волела него јој беху мрске, оне су је навеле на зло, али казна ју је брзо стигла.

Валпурга је ту ноћ врло мало па и то испрекидано спавала, и чим је мало ухвати сан, а она се види читава са страг, а црнац јури за њом. Тек пред зору заспала је мало боље и она и дете, те се толико одморила да је свечаност могла да се изврши у одређено време.

Кад је Баум донео лепа узглавља и златни покривач на коме све нека дивља чудовишта беху извезена, он рече Валпурзи онако узгред

— Држи се добро, да се опет не разболиш, јер иначе исплатиће ти онога стика твоју заслугу, па ће те отерати одакле си и дошла. Ја ти добро мислим за то ти и кажем! —

Он је то тако тихо казао, а у лицу тако се ни мало није променио, да Крамерова није могла ништа опазити.

Валпурга се мало заблену у њега.

— Дакле отераће ме ако се разболим? — замисли се она. — Па наравно, ја сам крава, а чим се крава разболи одмах је уклачају из штале! —

Па онда узе принца, стаде да се смеје и да се шали.

-- Ја и ти и Милерова крава! — рече она па узе певати некакву дечију песму.

На један пут ето ти и прве дворске госпође.

— Је ли, ви имате разне врацбине што трпате детету под узглавље да буде срећно! —

— Ја како, од тога је добра гранчица чкаља и парче коњске копите изгубљено испод потковице, е да сам код куће ја бих све то нашла, али овде свега тога нема!

Валпурга је врло поносито изручила целу своју ризницу народног бајања, али се зачуди када се лице прве дворске гођпође не само не разведри већ се отеже као да је двојином дуже и стаде још строжије.

— Госпођице Крамерова — рече она — ви сте ми одговорни за сваку празноверу и глупост коју би ова сељанка предузела с дететом! —

Валпурга не доби никакву заповест, и она која беше уврстила у главу да је прва личност на двору, осети први пут како је то кад некога не бермају као да га и нема, као да је у место њега само ваздух.

— Али за инат не ћу да се љутим. Не ћу ти учинити ту љубав да се разболим па да ме ти отераш, аја, то ти не ћеш ласно доживети! — викну Валпурга за првом дворском госпођом пошто она оде, кревељећи се за њом

Али сада насташе заиста лепи тренутци. Најпре дођоше две девојке да обуку принца. Валпурга се дала да и њу обуку. Беше јој на један пут ћефина да је служе.

По целој вароши звонила су звона којима се одазиваху звона са дворске куле. Ето ти и Баума, који је сада дивно изгледао у његовој гала-униформи, са сребрним акселбандима, са црвеним златом извесеним прслуком, кратким панталонама од беличасте кадифе, белим чарапама и ципелама окићеним прећицама. Изгледао је као да је искочио из некакве чаробне кутије. Он се само смешио кад је видео како га Валпурга разрогаченим очима гледа. Он је знао шта тај поглед значи. Али нека он може чекати. «Не треба никада пре вре-

мена жњети» рекао је главни коморник баронице Штајгенековице, а тај зна шта говори.

Баум је дошао да јави да ће сада доћи један краљев коморник и два пажа. Они на скоро уђоше.

За тим се зачуше команде и тешки кораци као да у побочној дворани машира некаква војска, и доиста, један слуга отвори врата на која уђе једно одељење кирасирскога пука, коме ће принц да буде шеф чим га крсте.

Кренуше се. Напред Краљев Коморник, па Валпурга с принцем и гђица Крамерова а за њима пажи. Срећа беше те је Баум ишао све уз Валпургу, јер она стаде да звера ка' да ће викати у помоћ. Баум одмах то разумеде па јој пришапну «држи се добро, Валпурга!» Она само захвално климну главом, али једне речи није могла изустити. Пролазили су кроз две врсте кирасира који су са исуканим сабљама и у сјајним оклопима изгледали као два челична зида. Валпурга и нехотице помисли где је она била пре недељу дана а где је сада! Чисто јој изађе пред очи њено језеро обасјано сунцем Ах када би Ханс могао да види ово! Та Франц кројача Шнека син, и он је међу оклопницима, можда је и он међу оним укоченим војницима, јер и ако су непомични опет су то живи људи ено како им очи севају! Она погледа али не познаде Шнекова сина и ако је он заиста био у том оклопничком зиду.

Литија се упути у тако звану средњу велику галерију, где се имао сакупити највећи део свите.

Валпурги заповедише да с принцем седне на последњи басамак од престола.

Она седе па стаде гледати читаво море богаства и сјаја, лепо везене хаљине, наките госпођа на којима трептијаху дијаманти као зором росне капљице на ливади.

— Добро јутро Валпурга! Седи, седи! — рече јој некакав диван глас. То беше грофица Ирма, која јој

приђе. Али тек што почеше разговарати, а палица маршалова удари три пут о тле.

Из побочних соба појавише се хелебардири са шареним перјаницама на глави.

Сад уђе Краљ. Шлем је држао у левој руци којом се беше подбочио. Лице му се светлило од радосне збиље. Поред Краља ишла је херцегиња са дијамантском круном на глави, у дугачкој свиленој хаљини; скуте су за њом два пажа носила. Иза њих беше велика сјајна свита.

Ирма беше брзо отрчала својој групи. Звона загрмеше, цела се литија крену. При уласку у дворску капелу, узе херцегиња дете од дојкиње и однесе га пред олтар, где је много свештеника сјајно обучених чекало, и где је горело небројено свећа.

Валпурга је ишла као покрадена за њима — чинило јој се као да су јој не само скинули хаљине с тела, већ као да су јој и тело свукли с душе. И дете као да је осећало шта му урадише јер стаде да плаче. Али његов плач брзо надвикаше, јер у тај мах грмнуше оргуље, певачки корови, настаде прави урнебес. Није било потребно ни наређивати да се клекне пред олтаром. Валпурга и нехотице паде на колена.

То беше песма, грмљавина, пропаст света! Све је свршено! Моловани анђели на кубетима певају, стубови црквени певају, сад ће да настане вечност.

На један пут све се утиша.

Наденуше детету име, али није једно већ осам, за љубав тога детета испразнише повелико парче календара.

Шта је после било, Валпурга ништа не зна.

Тек када се опет нашла с Крамеровом у својој соби, она упита

— Па добро, како је управо име моме принцу? —

— То још нико не зна. Од оних имена што је добио у цркви задржаће три док не ступи на престо, а онда

ће од та три изабрати једно име, и са тим именом ће владати, ковати новце и т. д! —

— Чујеш ти — рече Валпурга детету — хоћу нешто да ти кажем, али добро да запамтиш. Први дукат који ти скујеш са твојим именом и твојим ликом да пошљеш мени, хоћеш? Хоће — гледај, госпођице, како ми на то пружа своју ручицу! — викну она радосно јер се дете одиста маши за њену руку — О ти срце моје, нека дворска госпођа говори колико год хоће да је то празновера, ако сам ја крава, али ти си се опет родио у златној кошуљици, а таква деца разуму немушти језик, истина само на Божић у само пола ноћи, али ти си преко тога још и принц, ти за цело знаш још и више! —

Валпургу одазваше у Краљичину собу. Ту беше опет лепо и тихо као у каквом вилистану.

Од целог светског урнебеса овде се не чује ништа. Краљица рече:

— Тамо на столу онај замотуљак у коме има стотину златица то је теби поклон од кумова. Јеси ли задовољна? —

— О, госпођо краљице, кад би уста овога човека што му је слика на златицама проговорила, па кад би цела стотина говорила, опет не би могла исказати колико сам задовољна. Та то је и сувише, за то се може купити пола нашега села...

— Буди само мирна, ходи овамо ево ти и од мене један мали спомен. Овај мали прстен нека те увек на ме потсећа, и тиме ће твоја рука која детету добра чини бите у неколико као и моја рука! —

— О, госпођо краљице! Благо вама кад можете да усрећавате људе кад год хоћете. Бог само својим угодницима даје ту власт и моћ да толика добра чине. Хвала вама и по хиљаду пута хвала ономе који вам је сва та блага дао! —

— Валпурга, то што си ми ти рекла милије ми је но све што ми је мало час казао архијепископ и остали. То ти не ћу забовавити!

— Ја не знам шта сам казала — али то све долази од тебе. Чим је човек крај тебе, а он ни сам не зна шта се од њега учини. Мени је одмах као да сам унутра у олтару у „свјатаја свјатих». О ала си ти небесна прилика, божанско људско створење! Ја ћу то рећи твоме детету, па ако ме и не могне разумети оно ће осетити, и оно ће још сада добити најлепша осећања за своју мајку. Ја те у напред молим опрости ако би те игда у мислима и најмање увредила, ако би ишта и најмање скривила... — Даље није могла да говори.

Краљица климну главом да ћути па јој пружи руку. Заиста у тај мах беху у соби сами анђели.

Валпурга оде. Она је свакоме од дворске господе слободно гледала у лице, па опет није била дрска; просто за њу не беше никога више на свету.

А кад је опет била код детета она му рече

— На, исисај ми душу моју! Све нека буде твоје. Ако ти не постанеш човек да ти се радују и Бог и људи, онда не заслужујеш онакву мајку! —

Госпођа Крамерова гледаше је зачуђено. Али овој не беше до тога да сада тумачи шта у њој бива; она је седела мирно као да још чује оргуљу и анђелске песме испод црквених кубета, и ако у соби беше све мирно.

— Није због тебе што сам ја тако срећна — рече најзад погледавши у новце — овако мора бити човеку кад дође у небо а господ Бог му рекне: Е, јес' дошао, драго ми је. Ах што немам крила да полетим право у небо. Овако не знам шта да радим сама са собом? —

Она откопча све на себи; беше јој тесно на овоме свету.

— Хвала Богу, те се овај дан сврши — рече Валпурга кад у вече истога дана леже да се одмори. — мучан је то дан био, али опет тако леп, тако леп како га ја никада више доживети не ћу! —

XVIII.

(Ирма пише својој пријатељици Еми).

.... Како ми се допада у великом свету? Драга Еми, велики је свет врло мален. Али ја разумем за што се зове велики свет. Што је читаво небеско царство са свим засебно. Ту се сваки дан рађају два сунца, два Величанства. Један њихов поглед, једна милостива реч гради лепо време, а кад Величанства не ће некога да погледају него га иньоришу, одмах је облачно, ружно време.

Краљица живи у некаквом ексклузивном свету осећања, и желела би да сваког уздигне на висину свог расположења; у њој као да се на ново родио Жан Пол, у њеним је осећањима свагда или зора или сутоњ, никада подне. Она је спрам мене врло милостива, али ми обе осећамо да у свакој има по нешто што се не може сложити.

Ја не знам за што ја сад непрестано помишљам на једну реченицу мојега оца. Када с неким добро живиш, пријатељски, срдачно, замисли увек какав би он био када би се завадили, када би постали непријатељи.

Та престава гони ме као некаква аветиња ни сама не знам за што. Мене за цело гони некакав демон.

Сви ме овде држе да сам врло безазлена за то што се усуђујем да сама мислим. А цела је ствар у томе што се ја нисам родила с наочарима и са мидером предања. Људи облаче и своју душу по најновијој моди. Најбоље ми се допада прва дворска госпођа, она ти је сушти закон који хода са нешто мало пажљиво натапканога Poudre de riz. Даме јој се смеју, а ја налазим да ваља жалити оне који морају да прибегавају космети-

цима. Ах Еми ти не знаш колико има отужних људи којима је дуго време чим немају никог да оговарају. Мало има људи који знају бити весели онако како ваља. Али ја сам хтела да ти причам о грофици Бринкенштајновици.

Штета грдна што ти не могу саопштити од речи до речи лекцију коју ми је она очитала о етикецији. Беше у њој по гдешто врло лепо. Ево нешто. Она вели: О етикецији као год и о религији не сме се препирати. Са резоновањем настаје и у једној и у другој права јерес; човек би требао да је срећан што има готове законе, те не мора да их сам гради

Бринкенштајновица даје поуке и à propos, исто као и покојни беспосличар Сократ. У парку летњега дворца има једна истакнута стена са које је диван изглед. На целој ивици те стене има гвоздена ограда «Видите, драга грофице — рече ми првосвештеница етикеге, која ме је канда заволела — само за то што знамо да ту има ова гвоздена ограда, само за то ми овде можемо спокојно седети, иначе би нам се завртео мозак. То су вам исто и строги дворски закони. Уклоните само ограду; па ћете сваки дан имати да жалите по једно несрећно стропоштавање".

Краљ се радо разговара с Бринкенштајновицом, он воли одмереност али он воли и слободну веселост. Краљица је врло озбиљна, вечна црквена песма; али уз те песме не може се поиграти, а ми често и радо играмо. Бринкенштајновица мора бити да ме је много хвалила Краљу, јер он често говори са мном и то начином који јасно показује, да се нас двоје потпуно разумемо.

1-ог Јуна. ноћу

Штета, драга Еми, што на оном шкрабању горе нема никаквог датума. Сад не знам када сам то писала «Давно је то било» каже она лепа шотска песма.

Хајд путуј тамо, где ми испрати
Једину љубав, друга Стевана:

Мргуд. Мој тужни Мирко, јадни Стеване!

Појава X.

(Доброслав с' војском која весело кличе долази)

Доброслав. Мирко, Мргуде,
Да није било ваше помоћи
Бог знаде би ли победили још
Краљ ће за ово брзо дознати
Победни гласи наших
Пред двором ће се разлегати сад.
Јунаци напред слава краљу том
Над нашом земљом што сад краљује!

Војска, Да живи краљ.

(Уз звук труба одлази)

ОРГАНИЗМИ И АНОРГАНИ

(Наставак)

II. Органски и аноргански облици.

Индивидуалност органске и анорганске јединке.

Видели смо да између организма и анорганa непостоји никаква апсолутна разлика у основном атомском саставу материје нити у њеним основним силама, а сада идемо да видимо како не екзистира никаква апсолутна, принципијелна разлика између обе ове групе природних тела ни у облику, како по унутрашњој грађи, тако ни по спољашњем лику. Све и најочитије разлике, што постоје у свима овим односима између живих и мртвих природних тела, увек су цигло само релативне природе, јер су редовног поступачког карактера, а осим тога и онај компликованији начин сложаја и ибибицијона способност органских угљеничких јединења неодложно вуче

за собом сложеније функције и компликованији облик. И на најнижем ступњу тако богато диференцираногa органскога света наилазимо често на тако просте облике, који по својој простоти и у саставу и у облику ни најмање нису далеко од анорганана изостали

Сравњујући органске облике са анорганскима примећујемо пре свега да нам се облици обе групе природних тела јављају обично као једна стално обележена од свију страна затворена просторна јединица, као самостална *индивидуа*. Овде морамо одма напоменути да ово није константно и за анорганска тела, јер нам се у врло много случајева мртва материја јавља без икакве индивидуалне форме. Ово особито важи за већину гасова или, тако зване еластичне течности. То би се исто могло узети да је случај и код капљичаво-течних тела ако не ћемо да ону једну капљицу, која, налазећи се у таквој течности с којом се никако не меша, кохезијом својих молекула задржава једну извесну форму, да узмемо за самосталну индивидуу. Па чак и многи стални аноргани. појављују се често у неиндивидуалисаној форми, као «аморфна» неправилна тела и т. д.

Праве и савршене анорганске индивидуе можемо узети да су само *кристали*, који су још изодавна од других природњака, а нарочито од Швана у овом погледу испитивани и са органским индивидуама сравњивани. Међу тим ваља нам обратити пажњу и на оне прелазне облике, што постоје између савршено *аморфних* и чисто *кристалисаних* тела а познати су под именом *кристалојидни облици*. Код чисто аморфних аноргана атоми или молекили са свим су просто агрерирани и наслагали су се једни за друге без икаквог одређеног закона, док међу тим код кристалиода видимо да је оно наслагање и свезивање молекила. било по неком извесном закону, али то наслагање није још, као што је код сваког правог кристала, достигло онај стрпањ савршености

да може образовати симетрични или регуларни *призмоидни облик*, т. ј. такав облик, који би био ограничен правим линијама, равним пљоснима и сталним, непромењивим угловима и рогљевима.

При сравњивању кристала, као највећма развијених анорганских идивидуа, са органским идивидуама мислило се увек да су кристали скроз хомогени, сасма једнолики и из молекила једне и исте врсте састављени, а међу тим органске индивидуе по унутрашњости својој биле су хетерогене, из неједнаких делова састављене осим тога опет сложене из таквих молекила, који не само да су различни, него су често и из грубљих делова састављени. Према овом саставу органскога тела из диферентних делова, из органа, или из идивидуа различитога реда основаћемо у четвртој књизи органске морфологије засебну науку о структури органскога тела или тако звану *тектологију*.

И ако на први поглед изгледа да је ова разлика од врло великога значаја, опет за то имамо да наведемо против њене опште важности. Прво кристали у самој ствари нису у њиховој унутрашњости онако једнолики или хомогени, као што се обично мисли, јер и ако је хемијска природа њихових молекила, њихов састав из атома, једнолика, опет за то не може ово важити и за начин њиховог сједињења и наслагања. Шта више овај је начин наслагања, сходно разним основима кристала, у разним правцима доиста и различан. И управ ова унутрашња неједнакост, ова различна кохезија молекила у различитим правцима и јесте баш од одсечног уплива при постајању спољашње форме кристала. Осим тога она ја узрок и оној листастој грађи у унутрашњости кристала, његовом саставу из више различитих слојева с разним степенима кохезије, тако званим листастим пролазима, који се у свима могућим правцима укрштају и пресецају. На послетку она је узрок и оном различитом

отпору, који кростали у различитим правцима показују при продирању светлости, топлоте, електрицитета ит.д. На кратко сасма је јасно, да се кристал не може никако сматрати као неко савршено хомогено. скроз једнолико тело, као што је п. пр. аморфни анорган, него и он има, као год и организми, неку унутрашњу грађу, унутрашњу структуру. Онај део кристолаграфије коме би био предмет унутрашња структура кристала, могао би се слободно звати: *анатомија кристала*, или још боље *Тектологија кристала*.

Као што смо видели да «унутрашња грађа». да састав из неједнаких делова, није цигло само својина органских тела, него се тако исто ова „унутрашња грађа" находи и код самих аноргана, тако исто сада морамо приметити да има и савршено *хомогених организама*, т. ј. такових, који се бар према овим нашим данашњим спомоћним средствима, морају сматрати као скроз хомогена и беструктурна органска тела. Амо долазе ове још одавна познате, тако зване «амебе», и то они најпростији облици амеба, који су без јадра и контрактилнога меура а састоје се цигло само из једнога беструктурнога контрактилнога беланчевинастог клупченцета. У колико ове посве хомогене амебе, које се ране диозмозом а плоде најпростијим начином — дељењем, престављају једну самосталну «фелу», ми их именујемо «Protamoeba», за разлику од они други амеба, које се састоје из једнога јадра и контрактилнога меура. Даље долазе амо и оне чудноватe «Protogenes», које такође престављају само једно савршено хомогено, живо беланчевинасто клупче (цитода), али се од других разликује својом знатном величином и анастомозом свакојаких телесних израштаја умршених на најразличитији начин Код свију ових доиста доста чудноватих а врло важних организама цело тело састоји се цигло из савршено хомогене живе беланчевинасте куглице (цитода), која је, очевидно само

својом атомском конституцијом као лако распадљива и имбибицијона беланчевинаста материја, у стању да врши готово све тако зване «животне функције». Тако н. пр. ова примитивна прастворења чине врло приметна *кретања* помоћу врло променљивих и несталних израштаја безобличја, који стрше са површине а резултат су међусобног мењања положаја молекила у сталној течној беланчевинастој материји. *Дражљивост* изражавају ове животињице у виду рефлекса упливом извесних реакција, променом кретања, н. пр. увлачењем псевдоподија, при додиру са каквим страним телом н. пр. иглом која је оквашена сирћетном киселином и т. д. *Храњење* извршују ове животињице или тиме, што оне она у околној води растворена проста сједињења као угљену киселину, амонијак и т. д. непосредно комбинују у сложена угљеничка сједињења, у беланчевинасту материју протоплазме; или се хране механичким примањем сталних материја, из којих оне онда у својој унутрашњости растављањем одвајају употребљиве материје асимилирајући их. Напослетку *плођење* бива најпростијим начином — дељењем. Па при свем том ови организми немају никаквих «органа»! Они су онолико исто потпуно хомогени као и сваки други кристал а с морфолошког гледишта у толико још несавршенији, што су њихови саставни молекили у свима правцима врло лако покретљиви, и цела индивидуа не може никако да задржи једну самосталну форму, него се на против непрестано мења.

Да би ове најпростије и најнесавршеније организме, код којих не можемо ни помоћу микроскопа, нити хемијским реагенцијама да докажемо ни најмањи степен диференцирања хомогеног, протоплазменог тела, од осталих, из неједнаких делова сложених организама, могли разликовати онако као што треба, ми их једном за свагда означујемо именом «Монере» или «најпростији». И доиста ми морамо особиту пажњу обратити на ове врло

интересантне, до сада само занемарене организме, и велику важност дати најпростијим особинама форме ових организама при потпуном извршивању својих битних животних функција, кад нам је до тога да *живот објаснимо*, да га изведемо из тако зване лажне *«мртве материје»* и тиме ону претерану провалију између организама и аноргана изравнамо. Пошто код ових хомогених, живих природних тела нема ни трага од диферентних делова облика, од тако званих „органа», него су напротив сви молекили живе беланчевине, овог беструктурног угљеничког једињења, у подједнакој мери способни да без разлике све животне функције извршују, онда се из тога са свим природно мора извести закључак: да се појам о организму може извести само динамички или физиолошки из животних покрета а никако статистички или морфолошки из сложености тела из «органа» *.

У осталом ма како на први мах да изгледа парадоксно и чудновато ово извршивање најразличитијих животних функција од стране монера, од стране једне просте једнолике, без обличја, и без структуре, беланчечевинасте куглице, опет за то цео овај факт губи све од ове своје чудноватости кад се само сетимо да се тако исто индивидуализиране хомогене плазмене куглице, у облику једне *цитоде* и друге само са једним јадром снабдевене плазмене куглице, у облику једне *ћелије* находе у телу свију осталих организама такође као више или мање самосталне животне јединке. Сматрајући са овог гледишта монере нису ништа друго до само поједине, усамљено живеће цитоде. Оне задржавају овај свој карактер целог свог живота, док међу тим код других, као младих миксомицета, ризопода и осталих про-

* О овима, у многом погледу врло интересантним животињицама, тако званим: *протисти*, писао је доцније проф. *Хекел* опширније у радовима: »Батибијус и Монере»; »Царство протиста« и т. д. Ко се више интересира о овом предмету нека прочита моје преводе о овоме у Срп. Новинама од год. 1879 бр. 74, 77, 78, 79 и 80 и у бр. 243, 244, 246, 250, 251, 252, 253, 254 и 255.

тиста, овај је карактер провизоран. Он траје само у прво време а после се већ ови организми свакојако метаморфозирају. Сад кад би хтели да узмемо да је главни карактер једнога организма: састав тела из неједнаких делова, онда би много већа била провалија између ових најпростијих, живих плазмених куглица и организама који су састављени из индивидуа различитога реда, него што би била између оних првих с једне стране и кристала с друге стране. У овом погледу монере стоје заиста на граници између мртвих и живих природних тела. *Монере живе али без органа живота.* Сви животни појави, храњење и плођење, кретање и осећање, овде се јављају као непосредни излив оне органске материје без обличја, оног беланчевинастог јединења из кога је монера састављена.

Према томе ми не можемо ни састав тела из неједнаких делова (органа итд.) а још мање састав једне индивидуе из више других једноликих индивадуа нижега реда, узети за стални, општи карактер организама. А и у будуће још ћемо мање моћи ово чинити, што ће нам на сваки начин новија савршенија изучавања аноргана показати, да код њих бива по кад што састављање једне индивидуе из више других индивидуа нижега реда. Ми мислимо овде на она сложена, од чести кристална а од чести кристалојидна тела, која је особито у стању кристалисана вода да произведе. Очевидно је, да су ови посве многостручни и често сасма сложени ликови, који се у зиму на нашим прозорима граде у виду онога тако званог леденог цвећа, ледених дрвета итд., и чијим је називом већ сâм народ онако инстинктивно хтео означити њихову морфолошку сличност са организмима, то тако рећи, „виши, савршенији» аноргани, код којих је комплицирана целина такође произишла из уједињавања потчињених делова по нарочитим, одређеним законима. Ови разни ликови, ови ледени цве-

тићи, дрва итд. постали су по неком извесном закону; то су агрегати многобројних појединих кристала, агрегати из више индивидуа нижега реда, које се заједнички ујединише да направе једно велико цело. Известан број централних кристалних индивидуа сачињава осовину, око које су се после све остале периферичке индивидуе наслагале повинујући се при томе одређеним односима привлачења и одбијања ове средоредне осовине. На овим по све компликованим леденим дрвима итд. види се врло лепо како свака она 1 иглица, свака споредна гранчица главне осовине постаје новим средиштем око кога се прикупљају нови редови других још нижих индивидуа. Осим тога и иначе наилазимо врло често на друге још простије и сложеније кристалне агрегате (као што су на пр. крист. друзе итд), који се никако не могу узети да су једна проста гомила кристала стрпана без икаквога закона, него као извесна образовања по сталним односима привлачења и одбијања, по којима свагда једна сложена целина повлачи за собом и сложени начин поређања појединих делова. Пошто се сви чудновати и у неколико загонетни производи из ближе испитају, надати се је да ћемо и код ових «кристалних стабала» наћи извесне законе који ће нам показати начин ступања индивидуа различитога реда у једну вишу заједничку целину. Изнаћи све ове законе за аноргане значи испунити онај исти задатак који и тектологија за организме има.

2. *Основни облици органских и анорганских индивидуа.*

У почетку овога дела споменулисмо на једном месту да се обично узима као да друга битна разлика између организама и аноргана лежи у самој различности спољашњега лика. Код анорганских потпуно развијених индивидуа, код кристла «облик је њихов свагда при-

ступан правом екзактном математичком изучавању, и стереометричким мерењем њихова облика задаћа с морфолошке стране подпуно је разрешена. Анорганске индивидуе готово су увек ограничене равним пљоснама, правим линијама и одређеним мерљивим угловима. Органске индивидуе напротив ретко кад да имају такву форму, која би била приступна стеорометричким испитивањима. Њихово тело готово свагда је ограничено савијеним пљоснама, кривим линијама и немерљивим сферичким угловима».

И ова разлика, на коју се до сада врло много полагало, није никако тако апсолутна, тако општа, као што се обично мисли. И у овом односу као и у осталима, долазе свагда они прелазни облици што свезују једне облике са другима. Тако н. пр. имамо прво ово да напоменемо: да се налазе и савршено чисти аноргански кристали, који нису ограничени равним пљоснама, које би се секле у правим ивицама. У овом погледу најбољи нам пример дају дијамант-кристали са њиховим савијеним пљоснама, који нам у толико чудноватији долазе, што овде угљеник налазећи се у најчистијем хемијском стању производи сферичке кристалне плосни онај исти угљеник, који стојећи на првом месту међу органогеним материјама, игра најважнију улогу у прављењу органских једињења. Ово се исто може казати и о води, која је такође не мање важна и нужна при извађању и постајању органских облика. Оне до крајњости многоструке кристалне форме снега и леда, за тим они по све компликовани «виши и савршенији» кристални облици, о којима је мало час говора било и који су сложени из кристалних индивидуа нижега рода, најочигледније нам показују од свакојаке руке компликовање, стереометричком испитивању по све неприступне криве линије и пљосне.

Као што се с једне стране врло често дешава, да се и чисте и савршено моделисане анорганске индивидуе, као год органске јављају само са разно савијеним граничећим се пљоснама и тупим ивичним линијама, које се секу у немерљивим рогљевима, тако исто опет с друге стране бива врло често, да и органске индивидуе, као оно већина анорганских кристала, имају савршено разне граничеће се пљосни, које се секу у правим линијама и мерљивим сталним угловима. Ми не мислимо овде на оне кристале разних органских угљеничних сједињења (н. пр. шећер, органске киселине, масти итд.) пошто се они и не могу узети да су праве органске, т. ј. физиолошке индивидуе, јединке живота, него напротив на оне до сада по све занемарене, међу тим врло интересантне организме из стабла ризопода, на организме, који особито у класи радиоларија развијају изванредно велико богаство облика, који се по свој својој грађи потпуно могу сравнити са најчистијим и најправилнијим кристалним формама (тетраедер, октаедер итд). Пошто ћемо ми ову врло важну појаву у четвртој књизи опширно претресати, то ћемо овде само, констатовати, де се неки *стереометрички облици*, који су основа разним кристалним системима, појављују и у облику самосталних организама. Радиоларије у овом погледу дају нам најбољих и најочевиднијих доказа.

Разуме се да је број оваквих организама у опште врло мали, и тога ради мора се нарочито наговестити, да је увек само *један део тела*, који прима просту кристалну форму. Поред овог кристалног скелета, који се обично састоји из киселине силицијума, долази увек још и аморфна саркода, жива протоплазма, која је тек у стању да производи покрете живота. Осим тога она је управ и главни покретач постанку кристалног скелета.

Већина организама лишена је кристалне форме због тога, што се цело њихово тело или бар већи део тела састоји

искључиво само из имбибицијоне материје, а ми смо још пре, сећате се, на једном месту доказали да се кристализација и имбибиција узајамно искључују. *Према томе ми морамо за цело у оној по живот тако нужној имбибицијоној способности органске материје да тражимо најближи узрок за што се већина организама увек јавља у некристалисаној форми.*

Осим имбибицијоне способности органских материја која чини илузорним сва наша стереометричка расматрања: премеравање и срачуњавање органских облика онако као што то кристалографија са анорганима ради, долази још и она неограничена моћ *промена организама*, која је свима организмима својствена у том погледу што су у стању под утицајем спољних услова да приме неке особине, које дотле нису имали. Индивудуе органских «фела» нису, као индивидуе анорганских фела у оноликој мери међу собом једнолике, или бар у битним деловима једна другој налик Шта више овде се моћ промене или прилагођивања сматра као једно од првих и најглавнијих основних својстава. Због тога, што су све органске индивидуе међу собом неједнаке, и што би се један општи стереометрички основни облик могао поставити само за неки извесни број индивидуа, које би живовале само у неком извесном кратком добу, то би онда и најтачније стереометричко измеравање и срачуњавање органских облика њихових сложених кривих пљосни, линија и т. д., и кад би било могућно, било сасвим од споредног значаја. На против опште расматрање стереометричких основих облика, који би основа органским формама били, сасвим је могућно, и као што ћемо у доцнијем једном одељку овога дела показати. и у извесним границама извршљиво. У једном погледу ова проморфологија одговарала би потпуно кристалографији, била би еквивалентна „кристалографији организама». Кад још узмемо у обзир да је и код чисто анорганских кристала врло ретко у природи реализиран савршено стеоромет-

рички основни облик, него је свагда мање више само једна идеална апстракција, онда из тога већ видимо да горње наше поређење тиме само још више у основи добија. Несавршеност код реалних кристалних индивидуа цигло је последица прилагођавања њихова облика на околину, која је била од уплива при њиховом постајању. Истим начином, само у још много нећем размеру, дејствује прилагођивање и при постајању организама, и оно је узрок што је овди она индивидуална разноликост много знатнија, која на послетку, због тога што се кроз много генерација непрестано наслеђује и што се уз то још непрестаним мењањем, наслеђивањем и усавршавањем толико нагомила да то довољно повода даде постанку са свим нових облика.

III. Органске и анорганске силе.

1. Животни појави организама и физичке снаге анорганa.

Досадашњим нашим претресањем мислимо да је довољно јасно доказано, како ни у елементарној конституцији и хемијском саставу материје нити у облику, у ком се сама материја индивидуалише, нема никакве тако битне и апсолутне разлике међу организмима и анорганима, као што се обично до сада мислило. Разлике, које доиста постоје, са свим лако се тумаче самим оним компликованим начином, по ком атоми елемената у органским телима ступају у сложене атомске групе, а особито из оне чудноватe способности угљеника да се на врло различити начин једини са више других различитих врста атома. Управ, сама ова замршена атомска конституција угљеничких једињења и њихова врло лака распадљивост, при том она необична наклоност и способност атома да непрестанце мењају свој међусобни положај и групирање, и јесте једини узрок свима оним особеним својствима органске материје а особито оном

стално-течном агрегатном стању или имбибицији. Али сад настаје питање, да ли се и сви они чудновати покрети материје, које ми једним именом «живот» зовемо, могу објаснити само из ове сложене конституције органске материје и из имбибицијоне способности њихових облика. У току овога трудићемо се да докажемо да је заиста тако, и да су сви појави живота без разлике онако исто неизбежна, нужна последица моделисане органске материје, као год што и свака физичка особина свакога кристала без разлике зависи цигло само од његова облика и материјалног склопа.

Ми смо већ на једном месту показали за што се отресамо *телеолошког и виталистичког* гледишта на организме а осим тога изнели смо и разлоге из којих се *механичка и каузална метода* мора сматрати као *једина права, истинита научењачка метода*. Слажући се овако потпуно са свима правим основним гледиштима целе данашње новије физиологије, било би можда сувишно да опширније говоримо о овом првом и најважнијем биолошком закону. Но ми смо осим тога у неколико још и приморани да се примимо овога начина тумачења појава живота због многих настраних и опште распростртих погрешних мишлења, која и данас све једнако владају како у органској морфологији тако и у спекулативној философији. Све ове виталистичке заблуде ретко се где могу наћи у тако очигледној и отвореној противности према свој осталој природној науци, као што је случај са назорима Л. Агасица, који све појаве живота гледа као непосредне изливе самога творца, и ретко да се игде могу још наћи такве несугласности са сваким разумним и хармочним сматрањем природе, као што је то са по све нејасним и побрканим теоријама Рајхерта који све појаве живота сматра као дело неког «систематског основног карактера» органског стварања. Кад су «животна сила», «животни принцип», и т. д. са свим

изгубили своју пређашњу важност онда су се дуалистичке заблуде новије органске морфологије почеле служити другим новим, телеолошким изразима, као што су: основни план организма, унутрашња идеја, целисходна организација, последња циљ организма и т. д. и т. д. Сви ови дуалистичко-телеолошки изрази исто су онако за одбацивање, као и оно пређашње мишљење, да је свака органска индивидуа од творца створена и њиме обдарена неком чудноватом «животном силом» ради испуњавања неких њених индивидуалних циљи живота. Први и неизбежни услов сваком изучавању живе природе мора бити оно монистичко основно правило нужне везе између узрока и дејства, и тек тада помоћу овога каузалног закона доћи ћемо до резултата; да су без разлике сви појави живота, почевши од оних најпростијих појава храњења једне амебе па све горе до најкомпликованијих психичких појава код човека, исто тако непосредна и нужна посљедица компликованог састава и облика органске материје, као што и физичке особине сваког боговетног кристала зависе од хемијске природе његове материје и његовога призмојидног облика. У овом погледу једино опште поређење тако званих «појава живота или виталних функција» организама са потпуно једнако важећим физичким и хемијским «силама» аноргана, а нарочито кристала, било би особито поучљиво и интересантно.

2. *Растење органских и анорганских индивидуа.*

„Живот“, као што смо већ на једном месту казали није ништа друго, до колективно обележавање свију оних сложених појава кретања материје, која су својствена само органским створовима а међу тим код аноргана тога никад нема. Но сада се порађа питање: да ли се доиста од *свију* животних појава може што год сличнога и код аноргана наћи. И доиста кад у овом погледу сравнимо молекиларне појаве кретања код орга-

низама са неким молекиларним кретањима код аноргана нарочито код кристала, излази нам одма на првом месту појава *растења* која подједнако важи како за једну тако и за другу групу природних тела.

Сами појави *растења* код органских и анорганских индивидуа поређени су још одавна и то са доста добрим резултатом. И доиста ово је поређење најзгоднија тачка са које можемо поћи при овом нашем задатку. Појава растења код свију природних тела огледа се поглавито у томе, што се индивидуа почиње у простору ширити а у маси повећавати сопственом својом способношћу да прима с поља сићушне делиће и да их употреби на своју корист. Код *кристалних* индивидуа своде се како њихово растење тако и њихов први постанак на онај општи елементарни закон привлачења и одбијања молекила једне хомогене материје. Да може међутим овај закон потпуно дејствовати неопходно је нужно течно агрегатно стање (или у виду раствора или као топионица).

Ајде сада прво да проучимо постанак једног кристала. Једно извесно једињење, рецимо кухињска со или какав хемијски елеменат н. пр. сумпор, налази се у течном агрегатном стању, у коме је, као што знамо, кохезија молекила у равности са експанзивном снагом етерских атома. Да сад ово тело може прећи у стално агрегатно стање, то ће рећи да може кристалисати, нужно је или да раствор буде пресићен или да се истопљена маса олади. Овим начином образоваће се једна или више средсредних тачака, око којих ће кохезија оближњих молекила имати превагу над експанзивном снагом етерских атома и тако на послетку постати једноставно тело. Облик овог првог сићушног сталног тела, које ће сада дејствовати као кристално јадро на околну течност, већ је унапред законом одређен, он је већ основни облик кристалног система, по ком свагда извесна материја под

извесним околностима (топлота, електрицитет и т. д.) кристалише. Дакле још при првом постанку кристала, у самом моменту прелажења материје из течнога у стално стање, околни молекили ступали су један другом по неком извесном закону, који лежи цигло у простим односима привлачења и одбијања молекила оне материје што кристалише. Ови закони нама су исто онако непознатни и загонетни, као што нам је загонетан и тајанствен сâм закон првог постанка живе материје из мртве.

»Спонтани« постанак најпростијег организма, као што су монере, из мртве или анорганске течности, јесте један особени облик *Generatio aequivoca*, који је познат под именом *аутогонија* и о којој ћемо мало доцније опширније говорити. За сада ћемо само толико приметити, да нам је овај процес по његовој самој унутрашњости у ствари не мање, *али такође и не више* загонетан и тајанствен, него што је спонтано постајање једнога анорганског кристала из анорганске течности. Ми не знамо за што једна иста анорганска течност, под упливом *готово* једних истих уплива, даје кристале, који се по величини, броју и облику знатно један од другога разликују. Али ми и опет за то не сумњамо, да су извесни стварни одношаји дате и околне материје, извесни нама непознати услови у односима привлачења и одбијања исте материје, најглавнији узроци, који управљају и одређују при постанку кристала његовом индивидуалном формом. *Управо тако се исто* понаша у овом погледу и прво постајање најпростијег хомогеног организма, аутогонија једне монере у некој тачности, која у себи садржи, растворне све елементе њене материје у другим једињењима (угљена киселина, амонијак) и у којој се сви за аутогонију нужни услови находе. Ми не знамо за што овде само известан број атома угљеника, кисеоника, водоника и азота ступа у извесној количини правећи једну пластичну материју, једно беланчевинасто

тело, чији се онда молекили сједињавају под упливом *готово* једних истих (али у самој ствари неједнаких) околности правећи монере, примитивне хомогене организме, којих се способности за даљи развитак тако јако разликују једни од других да једна пруга даје почело биљском а друга животињском реду развића. Али при свем том ми не треба и не смемо никако посумњати, да су извесни стварни односи дате и околне материје, извесни нама досад непознати услови, главни и једини узроци модификацијама у сразмери привлачења материје, који узроци без сумње свагда управљају и условљавају извесни квалитет постојећег праорганизма или монере.

Очевидно је да су једни исти закони привлачења масе и хемијског изборнога сродства, који условљавају као аутогонију разних монера т.ј. спонтано постојање хомогених беструктурих праорганизама у анорганским течностима, тако и особено постајање кристала из једног мешовитог раствора, овди као год и тамо сљедује постанак сталнога тела из једне течности по нужности сопствене силе која лежи у самој материји без мешања икакве друге стране, целисходно дејствујуће силе. Оваква иста сагласност огледа се даље још и у *растењу* спонтано поставших облика. Растење оснива се поглавито на томе, што ново поставше тело дејствује као атракциони центрум, као привлачна средсредна тачка и што привлична снага, коју упражњавају молекили сталнога тела на најближу околину, превлађује над кохезијом оних молекила, који се још растворени у течности находе. За то, што су ови мелекили доста прилично размакнути један од другога и што нису у стању да се чврсто међу собом у једном положају држе, они морају сљедовати јачој привлачној сили сталнога тела, те тако на послетку и они отпочну мало по мало да прелазе у стално агренатно стање.

Али нам међу тим овде ваља приметити, да је истина у самој основи појава растења код кристала и праорганизма једна иста, и да су како код једних тако и код других само прости атракцијони одношаји материјалних молекила, који ново поставшем, сталном средсредном телу додају нове материје из околне течности: али да су међу тим с друге стране опет различности у агрегатним стањима главни узрок различитом растењу органских и анорганских индивидуа, које нам потпуно осветљавају све оне диференце што се рађају, у току даљег растења, између ових двеју индивидуа.

Ова врло важна разлика између кристала и монера најбоље се огледа у томе, што при првом оснивању кристала (кристално једро) и органска материја одма прелази непосредно из течнога у савршено стално агрегатно стање, док међу тим при првом постанку монера органска материја не прелази одма непосредно из течнога у стално, него у стално-течно агрегатно стање. Кад при кристалисању, као што се то често догађа, и вода (тако звана кристална вода) из околнога раствора у стално тело пређе, онда она није с тим телом хемијски везана и не шкоди ни мало сталном агрегатном стању. Међу тим кад аутогонијом из једне течности једна монера постане па при томе за собом и воду повуче, онда она не прелази у стално агрегатно стање, као што бива са хемијски везаном кристалном водом, него она остаје и даље у течном стању, и својим чудним сједињавањем са органском материјом, која би иначе у стало агрегатно стање прешла, условљава оно особено имбибицијоно стање беструктурних праживотиња по томе и ону вечиту покретљивост унутрашњих састојака, које је међу тим (имбибиц. стање) један од првих услова свима осталим покретима развића самога организма.

Ако сад на страну оставимо ову разлику у агрегатним стањима код органских и анорганских индивидуа, наћи

ћемо опет с друге стране у самим покретима растења, који се јављају при постајању кристала и најпростијих органских индивидуа, монера, највећу сагласност и подударање. Нарочито нам ваља споменути један врло важан и значајан карактер растења т. ј. да у свима случајевима растења оно усвајање материја из околне течности, што служе растењу индивидуе, бива увек по неком извисном *избору*. Како год растећи кристал, тако исто и монера привлачи, као свака друга цитода и ћелијца, из околних течности, које им на рану служе, само оне материје, које су преко потребне њиховом сопственом индивидуалном растењу, и ако се сад више различитих хранећивих материја у овим тачностима находи, онда монера или кристал прави увек неки извесни избор. Ова појава огледа се при кристалисању најбоље у томе, што кад испарава један раствор у коме се находи више различитих растворених соли, које су свакојако међу собом измешане, свака од ових соли појединце кристалише, тако да једнако привлачи увек оно што је њему равно. Тако и при растењу свију организама овај се феномен огледа најбоље у асимилацији, т. ј. у томе што ће н.пр. у некој баруштини у којој се находе разне алге и многи протисти сложени само из једне ћелије, свака од њих за себе узимати само оне соли, ону количину органских елемената или материја, које ће непосредно служити образовању органске материје, која је њима равна, очевидно је да ова важна појава, која условљава једноликост материје како код монера тако и код кристала, у тесној свези стоји са самим законима привлачења и одбијања материје. Једни исти закони хемијскога изборнога сродства и физичког привлачења масе дејствују подједнако на растење и организама и аноргана.

Кад се сад од ових беструктурних монера обратимо вишим, савршенијим организмима, којих је тело склоп један од различитих ћелија, наћи ћемо и овде оне исте

законе привлачења и одбијања у потпуној снази и они су само на први мах више скривени и не могу се тако лако опазити једино из тога узрока, што бескрајње заплетени састав виших органских индивидуа из врло различитих делова, води за собом увек и бескрајње заплетене услове растења и избора материје. Тако н. пример код виших организама свака појединa ћелија, сваки поједини орган извлачи из оне опште хранећиве течности, из крви, само оне састојке, које она безусловно потребује за њено индивидуално повећање, одбацујући све друге на страну. Али и сами овај компликовани органски процес растења није без аналогије међу анорганским телима. Амо спада онај познати експеримeнат, који је још *Reil* год 1796 у свом класичком чланку о »житотној сили« употребио да докаже: да »асмилација", храњење и растење животиња, није ништа друго до проста једна »животињска кристализација«, т. ј привлачења животних материја по законима хемијског изборног сродства«. Јер кад бацимо у раствор од шалитре, и глауберове соли један комадић од шалитре, онда ће из горњега раствора почети кристалисати само шалитра а глауберова со остаје и даље у раствору. Кад међу тим учинимо обратно па бацимо у горњи раствор кристал од глауберове соли, онда ће кристалисати само глауберова со а шалитра остаће и даље у растворeном стању.

Ова врло важна појава, која нам доказује једнакост простих основних узрока при растењу организама и анорганa, изводи нас непосредно другом једном врло важном закону растења, који је такође основан на различитим односима привлачења масе. Овај закон, који непосредно следује из већ гореспеменутога експеримента, гласи да једно већ постојеће стално тело у једној тачности има јачу привлачну снагу на у околној течности растворене молекиле него што се ови сами између себе могу привлачити. Ако се дакле у једној течности находи већ

какво стално тело, онда ће оно дејствовати као средиштна тачка привлачења и у стању је само ону материју која је њој равна да преведе из течнога у стално агрегатно стање, и то под таквим условима, без којих овај прелаз из течнога у стално стање а без присуства сталнога тела, не би никад мого бити. И овај закон важи подједнако како за организме тако и за анорганe и ми ћемо се на њ нарочито онда морати позивати кад буде говора о аутогонији монера, који је процес без сумње толико аналог оном процесу примитивног образовања кристала из једне тачности, да се доиста неда никаква граница повући.

Кад сад после ових извођења још један пут сравњујући прегледамо све оне битне појаве које условљавају растење природних тела, доћи ћемо до резултата: да растење свуда, у органској као у анорганској природи, почива на једним истим простим и великим законима, а то најпре на законима привлачења масе и хемијског изборног сродства. Свака појава растења једне живе индивидуе као год и једног кристала оснива се на томе, што већ једно постојеће стално тело привлачи себи равну материју и тако је приморава да пређе из течнога у стално или стално-тачно агрегатно стање јединећи се међу тим одма с њиме. Разилике које се доцније виђају при растењу органских јединака и анорганских кристала могу се све свести на то, што су организми увек у стално-течном аргегатном стању, које је опет условљено сложеним једињењима, које је у стању да прави угљеник, као најважнији од свију органогених елемената, са другим различитим елементима. Ми немамо куда и морамо признати, да су све разлике, које постоје у растењу између најпростијих органских индивидуа и анорганских кристала, постојале једино отуда; што су организми увек у *стално-течном* агрегатном стању а ови други опет вазда у *сталном* стању, у осталом узроци

растењу једни су исти и тамо и амо. Стално агрегатно стање анорганских јединака, а особито кристала, допушта само растење *апозицијом споља*, док међу тим стално-течно агрегатно стање органских јединака дозвољава само растење изнутра интусусцепцијом, т. ј. нови делићи материје, које организам усваја, продиру унутра у сâм организам, пошто је он у стално-течном агрегатном стању. У осталом и ова важна разлика у растењу није ништа друго до само неминовни резултат неједнаког стања код организама и аноргана. Без сумње у овом погледу још је врло великог значаја и она чвршћа и сталнија веза између кристалних молекила према оној много слабијој и врло лабавој вези молекила код једне монере. Код кристала молекили сталне материје и она с њима скопчана кристална вода леже тако близу, да не могу никако мењати свој међусобни положај, удаљеност њихову, а да тиме не униште и саму еквистенцију анорганске индивидуе. Због тога се они нови, стални молекили, које кристал из затвора привлачи претварајући их у стално-агрегатно стање, морају по извесним законима слагати споља у наоколо на површину кристала. Међу тим код најпростијих организама бива сасма друкчије. Овде је одстојање молекила много веће и они на против морају мењати свој међусобни положај и одстојања, ако се хоће да очува еквистенција органској индивидуи. Но ово је опет могућно само помоћу стално-течнога агрегатног стања, у ком су молекили течности са молекилима сталне материје на онај чудновати начин везани, испуњавају све интермолекуларне просторије, што све уједно и чини суштину имбибиције. Према томе она привлачна снага, којом дејствује стално-течни праорганизам на течност у којој је постао, неће остати само на томе, да оне у течности растворене делове органских материја изједна претвара из капљичаво-течнога у стално-течно агрегатно стање па онда да их споља (апозицијом) слаже на спољну површину,

него ће на против и даље тежити да ове делиће органске материје све ближе центруму привлачи, да их увуче у саму унутрашњост органске индивидуе. И пошто стално-течно агрегатно стање органске материје није у стању да се одупре јачем привлачном упливу центрума у одговарајућој узајмици улазећих молекила, то ће фактички и следовати улазак нових молекила у саму унутрашњост и најпростијег организма на пример једне монере, а то ће рећи: *организам расте интусусцепцијом.*

Примитивна и најважнија разлика у спонтаном постајању и даљем растењу организама и анорганa лежи дакле у томе: што анорганска индивидуа, што кристали, усљед њиховог сталног агрегатног стања могу постојати и расти само аповицијом споља, док међу тим органска индивидуа помоћу њенога стално-течнога агрегатног стања може постојати и даље расти само интусусцепцијом изнутра. Кад сада пођемо са овог основног и по све значајног факта, и кад уз то још узмемо у обзир и оне неизбежне узајамне одношаје, у којима се свако природно тело налази, онда ће се заиста из разлика, које постоје између сталних кристала и стално-течних организама, моћи врло лако створити јасан поглед, на монистичко, чисто механичко тумачење обичних животних појава. Јер из саме разлике у агрегатном стању непосредно сљедује, да се они молекиларни покрети, који се производе у унутрашњости стално-течнога организма и који у главноме сачињавају суштину „живота" не могу у исто доба производити и у сталном „мртвом" кристалу. Кад сада поједине појаве живота са овога гледишта сматрамо, лако ћемо увидети да се исти могу производити само у стално-течном агрегатном стању органских тела а никако и у сталном агрегатном стању анорганских кристала.

3. *Самоодржање органских и анорганских индивидуа.*

Као што је снага растења тако је исто и сила самоодржања једна од оних општих функција, које су свима природним телима заједничке. Свака органска, као год и свака анорганска јединка све се дотле одржава, док траје и оно узајмичко дејство њене сопствене материје са оном из окола.

Дело самоодржања истина је заједничко свима природним телима, *ал'* се опет за то радња ова друкчије показује код органских а друкче опет код анорганских индивидуа. Код организма појави самоодржања изазивају се оним заплетеним појавима кретања, који се огледају код храњења или промета градива. Ове су функције једна од најважнијих основа, како за сами опстанак тако и за све појаве живота. Јер све друге функције, као на прилику вољна кретања, осећање, плођење и т. д., основане су на молекиларним кретањима, која су међу тим једино условљена узимањем хране и прометом градива. Сви ови покрети опет у основи својој нису ништа друго до продукт дејствовања оних покретачких снага, што се при прављењу свакојаких хемијских једињења ослобађају, дакле отуда што се *везане снаге* претварају у *живе силе* *). Да органска јединка и даље може живети нужно је да попуни ону истрошену снагу, која је употребљена била при прелазу везане снаге у живу силу, што се доиста потпуно и извршује самим *храњењем организма*. Међу тим процес храњења као год и само растење организма оснива се поглавито на томе, што нови асимиловани молекили улазећи у унутрашњост тела заузимљу места оних пређашњих молекила, који су потрошени у општем раду организма. Но ово примање нових мате-

*) Види опширније о односима ових сили у предавању проф. Хелмхолца: Узајмица снаге у природи у преводу од А. Радовановића. Млада Србадија год. 1872. бр. 4, 6, 7, 8, 9, 10 и 11.

рија и њихова асимилација, што све скупа и чини саму суштину храњења, може опет да буде само помоћу стално-течнога агрегатног стања. Из овога се сасвим јасно види, за што се и анорганске јединке не хране. Но оне и не потребују никако ову функцију. Свако природно живо тело може се само тако одржати, ако се постојано, и ако врло лако распадају. Она се обично находе у једном извесном медиуму (ваздух вода, унутрашњост каквог организма) у коме се кад тад морају распадати. Образовање једињења, помоћу кога се живе силе ослобађају, стоји у тесној вези са распадањем находеће се материје. Снаге, које су се при овом распадању ослободиле и тако у живе силе прешле, изазивљу овим својим покретима најнужније појаве живота. Опасности које би при овом процесу могле наступити, отклањају од себе органске индивидуе самом појавом храњења, која противно дејствује процесу распадања. Дакле да би органске индивидуе своју екзистенцију продужиле, то ће рећи да би могле „живети", нужно је да се увек налазе у постојаном промету градива, да се непрестано распадају и хране, што је опет могућно само помоћу имбибиције. Кад нестане ове узајмице онда и смрт наступа. Код анорганских индивидуа на против овај процес распадања не сме се никако догодити, јер би тиме одма и њихна екзистенција престала. Пошто анорганске индивидуе не могу имбибирати, то им ни процес храњења није потребан. Кад би се почеле распадати, онда је ту и њихова смрт. У колико се дакле кристали не могу распадати а да тиме не изгубе свој индивидуални облик, па дакле и индивидуални карактер, у толико им није ни нуждан процес распадања да би се могли одржати. Као што смо видели, и у овоме постоји једна значајна разлика између органских и анорганских јединака, која је такође продукат различитога агрегатног стања. Стално агрегатно стање кристала, које у исто доба искључује она унутарња

кретања, која су међу тим преко потребна за живот стално-течног организма, вуче за собом уједно и способност самоодржања тако да промет градива ни најмање није нуждан за конзервацију само индивидуе.

Као год што су храњење и промет градива само једино организмима својствени и то услед њиховог стално-течног агрегатног стања, док су међу тим аноргани ових функција потпуно лишени, тако исто код њих се не могу јављати ни она компликована молекиларна кретања органске материје која ми обично означавамо именима: осећање, кретање, плођење и т. д. И пошто ова кретања не могу никако бити без процеса храњења, то нам онда није нужно доказивати, за што се ова кретања и код аноргана не појављују, тим пре, што су многе од ових функција, и то оне више и компликованије (н. пр. душевни појави) својствене само извесном броју организама, поглавито вишим и савршенијим животињама. Још ћемо овде само једну од ових функција споменути и то функцију плођења, која такође свима аноргани недостаје а међу тим је у тесној вези са функцијом храњења.

Плођење органских индивидуа спада такође у опште и основне функције организма, као год храњење и растење, с којом она и стоји у врло тесној вези. Не упуштајући се у детаљна расматрања компликованијих облика плођења, прегледаћемо само ону најпростију форму плођења, каква се код најпростијих и на најнижем ступњу налазећих се организама, који немају још никакви сексуалних органа појављује, и то у облику дељења и плођења пупољцима. Најпростије од свију организама, хомогене, монере, (Protogenes, Protamoeba и т. д.), којих цело тело није ништа друго до једна проста немоделисана, контрактилна плазмена куглица, плоде се саме собом (моногонијом), *дељењем*, најпростијим начином плођења. Кад оваква једна слузна куглица, рецимо нека Protamoeba, Protogenes, примањем стране беланчевинасте

материје нарасте до извесне величине, онда се она на једноме месту свуд у наоколо прежмакне па се напослетку ту преполови. Она иста врста плођења виђа се и код организама виших и виђенијих, а од чести и са доста компликованим диференцирањем органа. Многи организми опет плоде се тако званим пупољцима. Овај начин плођења огледа се поглавито у томе, што се из површине органске индивидуе на једном месту почне развијати израстао у облику пупољка, који све већи и већи бива, док се на послетку сасвим одвоји од родитеља и засебно почне живити. На послетку код многих нижих организама, пошто индивидуа растењем достигне неку извесну величину, виђа се да се у самој унутрашњости јединке одваја по једна гомила ћелија од оних из окола па се онда свака одвојено по најлак развија у нову јединку. После овога облика плођења виђа се још један начин бесполнога плођења — моноспорогонија — који већ у стално плођење прелази. Ова последња врста плођења води нас полноме плођењу, води нас једној врсти плођења, која се понајтеже да растумачити.

Ако сад потражимо суштину свим најпростијим начинима плођења, наћи ћемо да је један исти основни узрок најближи свима овим процесима плођења, т. ј. да *плођење није ништа друго до растење организма преко своје индивидуалне мере.* Чим један организам почне имбибицијом примати више хране, него што му је потребно за његову индивидуалну форму, онда ће се почети распадати на једну или више других индивидуа било којим драго начином плођења бесполнога. И ову појаву можемо себи потпуно механички растумачити. Све докле год индивидуа једне монере расти не плодећи се у исти мах, све ће једнако остати онај исти стари центрум индивидуалнога тела једина средишна тачка привлачења, око које ће се скупљати асимиловане материје. Али чим ово нагомилавање, скупљање стране материје достигне

неку извесну меру, која је међу тим кохезијом молекила беланчевинастог тела одређена, одма ће онај једини стари атракцијони центрум почети губити владу над осталом целином и напослетку тело ће се распасти или у две привлачне средсредне тачке, које ће се међусобно одбијати и свака засебица тежити да привлачи изоловане молекиле, или ће поред оног пређашњег простог кохезионог друштва постати више нових друштава, тако да ће се цело тело морати доцније раздвојити у више разних индивидуалних делова. Сад ће свака ова нова јединка примањем хране постепено расти и самостално се развијати до неке извесне границе, док исту на послетку не прекорачи и услед тога и изнова се подели у више нових индивидуа, које ће опет отпочети ову исту игру животних појава. Као што видимо, ове нове јединке нису ништа друго до делови родитељског организма, који ће се доцније даљим растењем постепено развити у савршену јединку. Из овога можемо веома јасно појмити оне по све важне основне узроке, које производе индивидуални облик, можемо врло лако растумачити себи важне законе *наслеђа и прилагођивања*. Остављајући да доцније пространије и детаљније објаснимо ове функције, споменућемо сада само то: да се функција наслеђа поглавито оснива на оној тесној материјалној вези, која постоји између родитеља и ново поставшег организма. Пошто су, као што горе рекосмо, нови организми само делови родитељског организма, онда није ни мало чудновато за што и поједине честице новог организма имају оне исте особине, које и њихов родитељ. Осим тога сасвим је природно што су им онда и физиолошке особине једнаке. Ово је основа појави наслеђа, по којој је сваки нови организам налик родитељском организму. Али овој апсолутној једнакости на супрот дејствује друга једна сила, која је од великог уплива на нови организам, који је, као што знамо, један део родитељског ор-

ганизма и тек даљим растењем може се самостално до неке извесне мере развијати. Но пошто на ово самостално храњење нове органске јединке, која се састоји у простом привлачењу хранећивих материја из окола, утичу многи околни услови за екзистенцију који од свакојаке руке дејствују на млади организам, тежећи да га промене те да не буде потпуно једнак своме родитељу, то ће се доиста услед тога и развити на овој новој јединци многе мале промене, којима ће се она одликовати од својих родитеља. На овој индивидуалној промени оснива се *моћ прилагођивања* на околне услове, која у наточ дејствује наслеђу, и узајмица наслеђа и прилагођивања производи по *Дарвину* све могуће многоструке облике у органском свету.

Овде се сада не можемо упуштати у детаљна расматрањана ово значајне узајмице између ових фактора што производе многострукост облика у органскоме свету, на узајамицу наслеђа и прилагођивања органских индивидуа, него ћемо на против скренути нашу пажњу на другу једну сличну узајмицу двеју сила, што производе облике у анорганскоме свету, на узајамицу која је такође кадра и код анорганских индивидуа, код кристала, да производи многострукост у анорганским облицима. Наравно да овде не може бити говора о плођењу и наслеђу код анорганских индивидуа. Немање имбибицијоне способности брише свако молекиларно кретање у унутрашњости анорганскога тела, које је, као што знамо, од преке потребе, како за плођење тако и за храњење. Али при растењу и постанку анорганске јединке, при кристализацији, примећава се функција једна, коју би врло згодно могли назвати: *прилагођивање* а која је међу тим кадра да баци особиту светлост на прилагођивања организама, који истом тек постају.

---

4. *Прилагођивање органских и анорганских индивидуа.*

Прилагођивање долази у ред оних функција природних тела што производе, граде, облик или форму, што су главни узрок свима бескрајне многоструким и разноврсним индивидуалним карактерима, којима се индивидуе једне исте феле једна од друге разликују.

Обично се узима да се све анорганске јединке једне и исте феле имајући при томе и истоветни хемијски састав, морају потпуно подударати у облицима а разликују се само по њиховој апсолутној величини. Кристали једне анорганске феле не показују на себи никакве индивидуалне разлике, које би усљед промене долазиле, као што је то н. пр. случај код органских индивидуа, па због тога анорганска фела и остаје дуго времена савршено непроменљива, константна, док су напротив органске феле за то исто време кадре да произведу велику поворку са свим различитих облика. И због тога још, што анорган немају функција плођења, не могу онда имати ни оне моћи насљедственог пренашања оних карактера, што су задобити могли прилагођивајући се на спољни свет.

Али и ово, горе изведено, старо уобичајено тврђење потребује доста великог ограничења. *Индивидуалне различице* налазе се такође и код самих *анорганских индивидуа.* Оне су и овде, као и тамо последица онога прилагођивања на спољне увете, под утицајем којих је анорганска јединка постајала и кристалисала. Свака кристална јединка мора у моменту постајања, као и свако органска јединка, подлећи свима условима спољашњега света, и прилагодити им се. Кад упоређујући испитујете како постаје лик код кристала, а како опет код најпростије органске јединке, наћи ћете, да две разне и са свим противне силе граде кристалну као год и органску јединку. Једна од ових сила није ништа

друго до сума свију специфичких физичких и хемијских својстава, којима сама материја влада. Код организма који није самоникао него је произведен од других њему равних индивидуа а помоћу полнога плођења, ова се сила јавља као неизбежно дејство *наслеђа* којим се све битне особине родитеља на његове потомке преносе. Код кристала напротив сматрамо ми ову појаву ка непосредни излив његовог *материјалног склопа*, т. ј. специфички одређенога начина, по коме се, као по неком закону, известан број атома сједињује у извесне опет молекиле. Простом атракцијом ових молекила прави се сада карактеристична форма кристала. Строжије поређење показаће нам да ни у овом погледу не постоје бог зна какве грдне разлике између организама и аноргана. Јер и сам и процес наслеђа у самој етвари основан је на материјалном континуитету између родитеља и њиме произведеног организма; и основну појаву наслеђа, наслеђио пренашање биолошких функција, не можемо друкчије ни објаснити до једино само пренашањем специфично конституирајуће материје. Наслеђе код организама дејствује потпуно еквивалетно атомској конституцији аноргана. Овди као и тамо само је једино материја прави узрок свима општим функцијама (животним појавима организама, физичким и хемијским силама аноргана), које непосредно и са апсолутном нужношћу сљедују као год causa efficiens.

Но овој самосталној унутрашњој сили, која лежи у самој материји постајуће јединке, стоји на супрот друга једна сила, која је међу тим узрок свима оним многобројним и разноврсним индивидуалним особеностима, којима се међусобно индивидуе једне исте феле разликују. Ову силу споља можемо врло згодно назвати и код аноргана: *прилагођивање*, као што смо јој то дали и за цео органски свет. Свака кристална јединка постајући мора подлећи свима условима спољаш-

њега света и прилагодити им се. По томе је лик сваког кристала, као и лик сваког посебног организма, резултат борбе два супротна фактора, *унутрашње снаге*, коју хемијски састав даје самој материји, и *спољашње* снаге, која зависи од утицаја материје *из окола* Општа екзистенција и делатност ових сила условљена је тиме, што ни једно једито природно тело не може постати нити даље екзистирати а да је са свим изоловано у простору, на против сва природна тела постају и екзистирају у узајмици са другим природним телима, која их непосредно од свију страна опкољавају. Овде се *општа узајмица васцеле материје* јавља као један од највећих и најважнијих природних закона, који непосредно у свези стоје са општим каузалним законом. Ова унутрашња сила или *отпор изнутра* никада не може довршити неко индивидуално образовање, јер јој на сметњи стоји друга једна сила, која као снага *споља* израђује сву разноликост у облицима, прилагођујући органска тела на околне услове. Па пошто је сума ових снага споља свуда и у свако доба различита из различитих компонената сложена, онда и дејства њихова на једну и исту материју у сваком појединце индивидуалном случају морају бити различита. И управ ова узајмица сваке јединке са целим спољашњим светом и свима одношајима околнога света и јесте баш оно што се има као *прилагођивање* или *акомодисање* сматрати.

Покушамо ли да ове важне и основне односе целог телесног света, који су подједнако важни како за анорганску тако и за органску природу, скупимо у један општи закон, онда ће се исти од прилике моћи овако исказати: сваки из атома сложени делић материје дејствује на сваки други делић материје, или привлачећи или одбијајући. Ова дејствовања у првој линији изазваће кретања атома, који ће се по извесним законима и у неком извесном бројном односу сјединити у одре-

ђене групе атома или молекила. Ови молекили дејствоствоваће сада једни на другога, или привлачећи или одбијајући, производећи тиме у другој линији покрете молекила, који ће прелазећи из течнога у стално-течно, или стално агрегатно стање јединити по извесним законима и у извесном правцу у сталне индивидуалне облике (као аморфна зрнца, кристалоидна тела, кристали, монере, ћелије, организми од више ћелија итд). При постанку сваког индивидуалисаног природног тела раде две различите силе са свим супротно једна другој. Једна је *унутрашња сила* непосредно дејство екзистирајуће материје саме јединке (сума покретачких снага свију молекила што сачињавају јединку) а друга је: *спољашна снага*, која зависи од утицја материје из *окола*, од материје, која је изван јединке. То је сума *покретачких сила* свију молекила, који екзистирају изван индивидуе а на исту дејствује споља (привлачећи или одбијајући) мењајући ју. Унутрашња сила или *отпор изнутра* најбоље се показује код анорганских индивидуа или код агрегације или у кристализацији (несавршених кристалоида или савршених кристала) а код органских индивидуа опет или у агрегацији (код аутогоније спонтано поставших монера) или у наслеђу. Спољашна снага у опште се најбоље очитује у прилагођивању, и то при постанку анорганских индивидуа производећи разне величине и од свакојаке руке особености у спољашњем лику, којима ће се кристалне јединке једне феле међу собом разликовати, а при постанку органских индивидуа опет у томе, што производи без разлике све индивидуалне карактере и бескрајњу разноликост у облицима прилагођивајући и навикавајући органска тела на разне околне услове, којом се организми једне феле међу собом разликују и која је по Дарвиновој науци о *дивергенцији* један од најглавнијих узрока постајању различитих фела, родова, фамилија, класа итд. Ова прилагођивања органских и ан-

органских индивидуа само се у толико једна од других разликују, у колико су овде од уплива различита агрегатна стања и неједнака атомска конституција. Код организама стално-течно агрегатно стање угљеничких једињења, које је узрок непрестаном кретању молекила у унутарњости органскога тела и замењивању потрошених делова материје примањем хране из окола, главни је узрок оном таком званом *прилагођивању изнутра*. На против стално агрегатно стање анорганских индивидуа са свим на супрот дејствује овом прилагођивању изнутра. Овде може само бити говора о прилагођивању оних нових споља наслаганих слојева и због тога ћемо ми овај начин прилагођивања за разлику од онога из нутра назвати: *прилагођивање споља*.

Ово прилагођивање анорганских индивидуа, кристала, од великог је значаја по сравњивање аноргана са организмима, и пошто су до скора ови односи од биолога слабо цењени, то ћемо ми овде обратити особиту пажњу на овај важни предмет.

Спољни услови, којима се кристали, при њиховом постанку морају прилагодити врло су разнолики. Амо н. пр. спада прво апсолутни ступањ температуре, за тим промена температуре при којој кристализација бива па онда још и други раствори, који су смешани с раствором из кога кристал постаје итд. итд до данас још нам је врло мало позната законитост ових услова за прилагођивање. Најфиније разлике у топлоти, мирноћи, у мешавини страних раствора са главном течности, у облику суда у ком кристализација бива, кадре су да изазову велике разлике у величини и облику кристала. Али ретко да смо кад год у стању да докажемо закони одношај између неприметних узрока и овако очевидних промена. И сами ови закони као и они владајући каузални односаји при постајању кристала, врло су нам мало познати. Међу тим по самој њиховој унутрашњој суштини

они су нам тако исто загонетни, као и сами они каузални закони, који при постанку организама чине да се могу онако разни индивидуални облици развити из једнога сасма простог заједничког почела.

Али осим ових горе споменутих факата, за која смо видели да могу проузроковати велике промене на кристалу при његовом постајању, има их и таквих још, који су од великог утицаја на сами избор у кристалној системи. И најмања промена у спољним условима често је довољна па да кристал у једном случају овако у другом опет са свим другчије кристалише. Амо н. пр. долазе они чести *полиморфизми кристала.* Наравно да су нам ретко кад тачно познати прави узроци: за што једно и исто хемијско тело једном овај кристални систем бира, а другда опет са свим други кристални систем.

Као да у овом погледу највећу улогу игра степен температуре, на коме кристализација бива, као и то још да ли тело из концентрисанога раствора кристалише или из растопљеног агрегатног стања помоћу лаганог хлађења директ прелази у стално агрегатно стање. Тако н. пр. код калцијум карбоната само је температура од утицаја; хоће ли кристалисати хексагонално или ромбички. Кад се растопљени сумпор постепено охлади онда ће кристалисати у клиноромбичим пирамидама а међу тим из капљичаво течног стања при испаравању кристалише у ромбичким октаедрима.

Али још је чудноватије, да је само један додир са неким страним хетеорогеним кристалом довољан па да растворено тело остави свој пређашњи кристални систем а прими кристалну форму овога страног тела. Калијумова шалитра припада ромбичком кристалном систему, али она се појављује и у ромбоедриским са калкшпатом изоморфним кристалима хексагоналнога система, ако је какав минерал из ове системе служио као подлога.

5. *Корелација делова*
код органских и анорганских индивидуа.

За научно поређење организма са анорганима још је од врло великог значаја и она тако звана «корелација делова", која се обично сматрала као да припада само органском телу, док се међу тим она на исти начин јавља и код анорганске јединке. Као год што стоје у организму поједини делови међу собом као и према целини у извесним, самим обликом организма одређеним односима, тако је и код кристала. И овде стоје поједини делови међу собом и према целини у извесним, константним односима, који се међу тим управљају по различности кохезије у извесним правцима. Ова доказана и неизбежна узајмица појединих делова међу собом као и према целини исто је онако код организама као и код аноргана тесно скопчана физичким функцијама и хемијским саставом саме материје.

Симетрија кристала може се сматрати као да је један од први израза корелације делова код анорганских индивидуа. По овоме закону све кристалне форме, које се доводе од једнога кристалног система и које се према томе јављају као индивидуалне варијације кристалног основног облика, излазе више или мање симетрички модификоване. Сви једнородни делови код једнога кристала трпе, при промени само једног њиховог дела, одговарајуће измене. Кад би н. пр. једна ивица или рогаљ каквог октаедра била затупљена једном извесном равни онда би тако исто и остале одговарајуће ивице и рогљеви били затупљени по једном равни. Кристалографија нам најбоље показује колико се различитих кристалних форама на овај начин могу произвести а све из једног и истог кристалног облика модификацијом одговарајућих рогљева, ивица и пљосни. Не можемо се овде далеко упуштати у расматрање ових

различиости до најмањих ситница, али тим пре морамо овде нарочито споменути овај општи закон симетрије, који нам на видик излази а који нам при том доказује, како су кореспондирајући делови једнога кристала исто онако тесно скопчани једни с другима, као год што је и код кореспондирајућих делова у органском телу. Овде нам пре свега ваља споменути *антимере* или хомотипске делове (а такође и метамере или хомодинамичке делове), који у организму у истоветној узајамици стоје као год и одговарајући симетрички делови код једнога кристала.

Једина и битна разлика, која постоји између корелације делова код организама и аноргана, та је: што корелација код организма кроз цео њихов живот непрестано дејствује, јер се и материја код организама вечито налази у непрестаном унутрашњем кретању и измени, што међу тим код аноргана не бива. Корелација код кристала дејствује само у оном времену, када они постају, а после је са свим без икаквог уплива. Savalle је правио у овом погледу један експеримент, који је особито поучљив. Он је показао, кад се једном октаедру, који истом постаје сасече једна ивица и тиме произведе вештачка пљосан, да ће се иста таква пљосан начинити и на одговарајућој противу положеној ивици, док се међу тим остале ивице потпуно развију.

Сви ови случајеви симетрије код кристала најевидентније нам показују, како је унутрашња структура и спољашњи лик кристала у непосредној, тесној вези, и да је цео кристал потпуна једна органска целина, као што је и сваки други организам. Сви поједини делови што састављају тело стоје и код кристала исто онако у тесној вези међу собом а и према целој индивидуи, као год што је то и код организма. У оба ова случаја како код анорганске индивидуе, код кристала, који истом постоје, тако и код најпростије органске јединке,

не можемо повредити ни један део или бар дејством спољних увета (прилагођивање) модификовати, а да тиме не упливишемо и на друге делове, које нисмо дирали и тако сву целину индивидуе променимо. Као што се види постоји једна унутрашња нужна веза, узајмица делова како код организама тако и код аноргана, код кристала.

6. *О постанку ћелија и кристала.*

Сравњујући организме и аноргане узели смо за тип једне најсавршеније анорганске јединке, кристале, а за тип најпростијих и најсавршенијих организама једну обичну монеру (Protamoeba, Protogenes). Код монера нисмо нашли никаквог трага од диференцирања делова, него смо напротив свагда нашли, да се њихово тело састоји из савршено хомогене беланчевинасте масе без икаквог обличја. И ова овако савршено хомогена плазмена куглица потпуно нам представља једну самосталну органску јединку, која је такође снабдевена и са оним двема најважнијим функцијама, са храњењем и плођењем.

Овакви беструктурни примитивни организми, као што их видимо да живе потпуно изоловано у облику монера јављају се често и као више или мање самостални елементарни делови у телесној грађи других нижих организама (протисти и т. д.), заузимајући овде место једне ћелије, која тек код виших и савршенијих организама често сачињава једини саставни елементарни део (индивидуа првога реда). Појам једне органске ћелије (Celula cytos) обухвата само оне елементарне делове, који се из два битна састојка састоје и никада не фале, а то су стално-течна беланчевинаста *плазма* или протоплазма и *нуклеус или јадро*, које је од свију страна у наоколо протоплазмом опкољено. Врло су често, али не увек, ова с јадром у среди снабдевена плазмена тела обавијена споља по једном *мембраном* (Membrana cellulae), и према томе кад су ћелије без ове спољне навлаке онда

се зову *голе ћелије* или *праћелије* (gymnocyta) а *ћелије са мембраном* (Lepocyta) јесу оне које су с поља обмотане по једном мембраном. Овим правим ћелијама са јадром унутра, које се сада обично сматрају као једини елементарни делови организама, стоје на супрот они далеко простији и несавршенији елементарни делови, оне мало час спомињане *хомогене плазмене куглице без јадра*, које ћемо ми за разлику од правих ћелија назвати *цитоде*. Амо спадају н. пр. све монере (протогенес, протамеба) и безброј протиста из стабла ризопода и протопласта и т. д. Обично се ови најпростији организми узимљу као «организми од једне ћелије», међу тим оне стоје још ниже и испод организама од једне ћелије пошто је њихово тело протаплазмено потпуно хомогено и још није диференцирало у плазму и јадро. Као год и ћелије, тако исто и цитоде могу бити *голе* (gymnocytoda) или снабдевене са једном *мембраном* (Lepocytoda), дакле *працитоде и цитоде са мембраном*. Цитоде и ћелије скупа зваћемо у будуће једним именом: *пластиде*.

Пошто су цитоде, које нам као потпуно хомогена плазмена тела представљају најпростије самосталне елементарне организме, до скора посве биле занемарене и искључиво само ћелије сматране као најпростији самостални елементарни организми, то се услед тога није као што треба ценио ни онај прелаз, који нам цитоде представљају (као најпростије органске индивидуе) почевши од најнижих организама са једном ћелијом па до најсавршенијих анорганских индивидуа, до кристала. Но данас је са свим сигурно, да су нам ови прелазни облици, ове цитоде од највећега значаја по монистичку Биологију а нарочито с тога, што нам они јако потпомажу да испунимо ону провалију између ћелија и кристала, која је негда у великом јеку била.

Опште поређење *ћелија са кристалима*, као и покушај, да се и постајање ћелија као год и постанак

кристала, сведе на проста молекиларна кретања материје, наилази на много веће тешкоће већ и због тога, што су код ћелија најмање два различита елементарна облика сједињена у једну индивидуалну целину, што на против код хомогених цитода није случај а код кристала опет никако и не бива. У толико је важније и интересантније међу тим да се спомене, како су још одавна многи покушавали да чине овакова сравњивања, која су и до данас још потпуно важност своју очували. *Теодор Шван* у својим чувеним „микроскопским истраживањима«, којима је год. 1839 основао нову науку о ткањима, покушавао је такође да монистички докаже како се ћелије морају сматрати као прави елементарни организми, који агрегацијом састављају тела виших организама. При томе он је стављао ћелије, као праве органске јединке у једну паралелу са кристалима, као најсавршенијим анорганским јединкама. У својој расправи «теорија о ћелији" покушао је Шван да изведе ово поређење кристала с органским ћелијама и чудноватом својом оштрином дошо је до врло јаког, и ако не са свим потпуног доказа за своју теорију, да постојање елементарних делова у једноме органскоме телу ништа друго није до кристалисање имбибицијоне материје, да организам није ништа друго до прост један агрегат оваквих имбибцијоних кристала.»

Далеко би нас одвело ако би се и даље у пуштали у расматрања ове паралеле између постајања кристала и ћелија, коју је доиста Шван врло дивно извео, али која није за нас од тако огромног значаја због тога, што данас мембрана пластида (како ћелија са мембраном тако и цитода са мембраном) нема више оног великог морфолошког и физиолошког значаја, који јој је Шван приписиво, јер не само да врло често фали, него је на против код пластида младих никако нема. Чиним вас само пажљивим, како он са свим просто и јасно

тумачи ону битну разлику у растењу ћелија и кристала једино имбибицијом, способношћу органске материје. Због сталнога агрегатнога стања кристал је у стању да расте само апозицијом споља и делови, који су већ једном постали остају код кристала за целог њиховог трајања са свим непромењени. Са свим је друкчије код органских индивидуа, код ћелија. Она помоћу стално-течног имбибицијоног стања прима интусусцепцијом изнутра све једнако нове делове и тако је у стању да овом радњом непрестано мења у својој унутрашњости већ постојеће делове. Али не само растење ћелија него и само њихово постајање, њихово диференцирање у јадро, простоплазму и мембрану може се по Швану извести из једних молекилерних кретања (привлачења и одбијања молекила у извесним правцима), као год што смо чинили при тумачењу постојања кристала. Теорија постајања органских ћелија механички тумачена не наилази ни мало на веће тешкоће, него што наилази механичка теорија постајања анорганских кристала. Ми се у толико више овом покушају дивимо, што су у оно доба биле познате само више и савршеније форме ћелија, што су тада три или четири састојка важила као интегрирајући саставни делићи ћелије и што се онда о неразвијеним пластидама, о оголићеним ћелијама и цитодама са мембраном а без јадра ама баш ништа није знало. Тек кад смо мало боље познали ове форме ћелија, које нам (особито хомогене гимноцитоде) као неки прелаз представљају од ћелија сложених из хетерогених делова ка хомогеним кристалима, добило је и оно горње сравњивање са „кристалима имбицијоне материје» још већу важност и сигурност. Ми не сумњамо заједно са Шваном, да је само разлика у компликованијем атомском саставу угљеничких сједињења, а нарочито њихово стално-течно агрегатно стање и имбибицијона способност једини узрок, који причињава да се органске јединке првога реда јављају у

облику пластида (цитода и ћелија) а међу тим двојно сложена и не имбибицијона анорганска материја даје њеним јединкама форму кристала. Тиме се управ и доказује механичко почело појава животних. Јер, као год што све физичке и хемијске особине и функције свакога кристала зависе цигло од његовога материјалног склопа, тако исто и сви појави живота једне пластиде (па тако и сваког другог организма) нису ништа друго до чисто физичко-хемијски процеси, који непосредно зависе од материјалне структуре самога организма.

IV. Јединство органске и анорганске природе.

У нашим досадањим одношајима ми смо покушали да оценимо и измеримо све оно у чему се слажу и у чему се опет не слажу ове две велике групе природних тела, организми и аноргани, сравњујући при томе њихову материју, облике њихове и напослетку и њихове функције. Општи резултат, до кога смо дошли, гласио би од прилике ево овако: „Сва нама данас на земљи позната природна тела, жива као и мртва потпуно се слажу у свима битним основним својствима материје, као у саставу материје из атома масе, па онда у томе, што су њихови облици и функције њихове непосредно и нужно дејство саме материје. Све разлике које постоје у обема групама природних тела с погледом на облике и функције њихове, јесу управ непосредна и неизбежна посљедица материјалних разлика, које опет отуда долазе, што се на врло различите начине сједињују међу собом они елементи, који улазе у њихов састав. Сви они чудновати појави кретања, које ми зовемо «живот» и који су главни узрок свима особеностима код органских облика, нису изливи неке чудновате ван природне и изван организма находеће се силе (животна сила, план створења и т. д.) него су просто само посредна и непосредна дејствија

ства беланчевинастих тела и других сложених угљеничких једињења».

Свестраније испитивање и по томе тачније поређење огранских и анорганских индивидуа с погледом на њихов материјални склоп као и на отуда непосредно проистичуће облике и функције њихове, изнеће још доста других јачих и бољих доказа за потврђење горе споменутих закључака, него што је то нама било могуће да учинимо на овако скученом простору. Ми се овде морамо с тиме задовољити, што ћемо само оно што је по најважније од осталога да одвојимо и добро промотримо, остављујући оно остало будућим савршенијим синтентичким испитивањима. Нама је главна циљ била та, да досадашњем по све једностраном и уобичајеном аналистичком *разликовању* природних тела ставимо једном на супрот синтетичко *сравњивање* организама са неорганима а тиме да побијемо ништавост старе распрострањене догме: да је «живот» нешто ванредно и тајанствено, да је потпуно независан од мртве природе и да се апсолутно од ње разликује. Да ово тврђење ни под којим условима није истинито, то ће рећи да само релативне разлике двоје жива природна тела од «мртвих», мислимо да је довољно доказано како у погледу на материјални склоп тако и у погледу оних отуда непосредно проистичућих индивидуалисаних облика и функционалних радова. Ајде сад, лакшег прегледа ради, да скупимо у неколико речи сва најважнија закључења до којих смо дошли поредећи организме с анорганима.

I. Хемијске пра-материје или неразлучиви хемијски елементи, који сачињавају и жива и мртва природна тела, једни су исти и за жива и за мртва природна тела. Нема ни једног елемента, који би само организмима припадао. Али има међу тим један елеменат, угљеник, који се у мртвој природи јавља као кристална јединка (као дијаманат, графит) а при том га има у сваком организ-

му без разлике, тако да је он, својом наклоношћу да ступа у најзаплетенија једињења са другим елементима, главни узрок бескрајној многострукости «органске материје", која опет изазива ону превелику различност у органским облицима и животним појавима. Једна од најважнијих особина угљеничких једињења јесте и та још, што се она свагда находе у стално-течном агрегатном стању, које се стање на против код аноргана никада не находи. Ова имбибицијона способност органске материје, за тим њен заплетени атомски састав па онда њена лака распадљивост и у опште по све велика непостојаност органских једињења, јесу главни узроци свима оним особеним појавима кретања, која ми сматрамо као карактеристичке појаве живота.

II. Као год што се организми тако се исто и аноргани често појављују у облику појединих самосталних тела или тако званих индивидуа. Најнесавршеније органске јединке, монере више се слажу са најсавршенијим анорганским индивидуама, са кристалима у хомогеној особини њихова тела него ли са оним вишим из више других индивидуа различитога реда сложеним огранизмима. Ово састављање једне више индивидуе из неједнаких делова истина је многима, ал' не опет свима организмима својствено, и за то се ово не може узети за неку апсолутну разлику од кристала, јер се и они често више њих сједињују правећи индивидуе вишега реда, као н. пр. кристална стабла. Као год што организми тако исто и кристали имају своју унутрашњу грађу (структуру), а осим тога показују такође и извесне односе појединих делова међу собом и према целини. Спољашња форма и тамо и овамо резултат је и израз унутрашње структуре, и тамо и овамо она је подједнако условљена двема различитим силама што облике граде, а те су: унутрашња сила или отпор изнутра и спољашња сила или прилагођивање. Како органске тако исто и анорганске јединке

имају махом једну извесну стереометричку основну форму, која је код кристала већином призмоидна. Али овај призмојидни облик кристала није искључиво карактеристичан само за анорганске јединке, за кристале, јер се ова форма појављује често и код многих нижих организама (радиоларије) као што се опет обратно дешава да многе анорганске јединке никако и немају овога облика. Као што смо видели, ми не нађосмо ни у индививидуалном образовању ни у формалном склопу индивидуа, нити у спољашњем лику нити у унутрашњој грађи, а исто тако ни у стереометричком основном облику као ни у његовој многострукој спољашњој модификацији, једном речи ни у ком односу никакву апсолутну разлику између организма и аноргана — разлику, која би се на све случајеве могла применити.

III. Функције, радљивости или силе природних тела нису ништа друго до покрети њихових материјалних делића, т. ј. атома и молекила, који су опет сложени из атома. Према томе снаге природних тела јесу непосредна посљедица њиховог материјалног хемијског склопа. За то само што су ове силе код организма много сложеније и заплетеније, више разнолике него што су код аноргана, за то их само зовемо: «појава живота». Све простије елементарне функције једне материје, као год и оне сложене, подједнако су својствене и организмима и анорганима; по неке опет од ових сложенијих појављују се само код организама. Једна од најпростијих и и најважнијих функција, која се код свију живих и мртвих природних тела находи, јесте функција растења. Разлике што се виђају у растењу код органских и анорганских индивидуа једино су само посљедица заплетеног хемијског састава и имбибицијоне способности угљеничких сједињења. Из ове разлике у растењу резултирају онда с потпуном нужношћу и они остали специфички животни појави: храњење и плођење, којима се доцније код

виших организама придружују још и друге неке компликоване функције, као што су кретања с једнога места на друго, па онда осећање и т. д. Једном речи, ми видимо прво: да органске и анорганске јединке подједнако израђују неку извесну суму рада; и друго: да они сложени радови, који су, као тако звани «животни» појави у ужем смислу, само организмима својствени, долазе једино од оног заплетеног хемијског састава угљеничких сједињења и оних физичких особина, који су непосредно везане за компликовање органских сједињења.

Сва до данас позната истраживања заједнички нас тврдо уверавају, да су разлике између организма и анорганa само релативне природе, управ основане на оном заплетеном хемијском саставу угљеничких једињења, као и то: да материја и тамо и овамо подједнако подлежи једним истим законима природне нужности. Ово наше убеђење од коликог је значаја како по опште монистичко мишљење о целој природи тако нарочито за прави одговор на једно од најтежих основних биолошких питања, т. ј. питање о постанку првих организама. Покушавајући у идућем одломку да одговоримо на ово питање, ми ћемо се држати свагда овог нашег убеђења о јединству органске и анорганске природе.

Беч
Септембра 1880 год.

Герасимовић.

О ТРАГИЧНОЈ КРИВИЦИ

од

Дра Волдемара Мазинга.

Кад два силна народа бију одсудан бој, онда се врло јасно види, да само оружје може бити неутрално, али срце не може. Што је озбиљнији раздор, то силније при-

морава људска корист човека, да бар својим осећајима у борби учествуји, и већ онда се каже, да је онај непристрастан, који нешто брани без обзира на своју сопствену корист или штету. Ако није у питању лична корист онда важи морална корист. Непристрастан човек жели пропаст оној странци у боју, која је *крива*, што се раздор изродио, а правој ствари жели, да победи.

И позорница износи нам веселе и безопасне бојеве у шаљивој игри, а озбиљне и силовите у трагедији; ти нас бојеви примораваји, да пристанемо уз једну или другу страну и онај бој, који води јунак у трагедији са својом судбином, скоро исто тако силно буди у нама симпатичне осећаје као и најкрвавији рат. Како је трагедија вештачко дело, и према њему не сме се узимати у обзир лична корист, то би требало мислити, да и овде гледалац симпатише са оном страном, која има право. Али баш на против! Трагичан песник препоручује гледаоцу, да симпатише баш са *кривцем*, јер тригична кривица јест кривица *јунака* у трагедији т. ј. оне личности, која својим естестичним врлинама надмаша све остале личности у комаду и тиме приморава гледаоца, да му држи страну. Ако дакле није обзир моралне врсте оно, због чега непристрастан човек у трагичној борби пристаје ма уз коју старну, него је то естестичан утисак, какве одличне и привлачне личности, онда се не сме појам о трагичној и појам о моралној кривице одмах узети као једно исто.

У каквом одношају стоји трагична кривица према моралној? Да ли она није ништа друго већ морална кривица ближе опредељена бићем трагедије, и да ли она само има с њоме заједничко име «кривица» и на њу је донекле само налик, ради чега се тако зове.

Ово је једно не само од најважнијих, већ и од најтежих питања у естестици. Тешкоћа му лежи поглавито у томе што се овде судара естестика (наука о ле-

поме) са етиком (наука о моралу), јер воља и рад људских карактера, што свуда у животу изазивају да о њима људи свој суд изрекну, уједно је градиво трагедије, која као вештачко дело допушта, да у њој само по естестици изрекнемо суд. Због тога се побркају та два начина пресуђивања, и у то искушење падају врло многи критичари и естетичари и то они, који су највећег уплива. Онда није чудо, што је врло мало људи у великој публици позоришној који знају разликовати праву трагедију од комада, што моралише и иде на то, да човека дирне.

По схватању, које је постало правилом мора бити крив трагичан јунак јер кад би био поражен какав невин човек, то би истина било *жалосно* али не би било трагично, т.ј. јер би мучно и несносно било, кад би гледали, где подлеже са свим невин човек а ликује неправда, а овамо трагедија као вештачко дело треба да смири и одушеви гледаоца. Ма да је јунаков карактер у целини леп и племенит, то он ипак мора имати своју ахилову моралну пету, да би показао своју слабу страну с које ваља да га нападне судбина, која га обара. А та је судбина морални ред у свету, који казни упропашћује свакога кривца што себе сувише уздиже, или што и сувише тежи за нечим па ма му тежња и праведна била или што је једностран у вршењу које дужности. Оно, што човека смири и узвиси у трагедији, лежи у томе што се јунак патњом и кајањем морално оправда и уједно у томе, што се поврати хармонија у моралноме свету коју је јунак својом кривицом пореметио.

По томе начелу био би задатак трагедији, да нам изнесе пред очи у једном јасном случају, како морална правда врши свој посао. А ако овлаш прегледамо оне трагедије за које се највише признаје, да човека са естетичне стране задовољавају, врло ћемо ретко открити одношај између јунакове кривице и судбине, који би

допуштао да се на њега примени реч »правда« у моралном смислу.

Камо н. пр. у Ромеа и Јулије оне кривице, због које је би њихова пропаст била морална нужда? *Јервинус* тражи у неразборитој страсти којом, се љубе; *Улрици* у томе, што су погрешили против светог права породичне везе, кад су се узели против воље својих завађених родитеља; *Х. Хотнер* у томе, што не смеју да јавно исповеде своју љубав па тиме да измире своје завађене породице. А сви ти преступи јесу, у означенима приликама, неизбежне посљедице озбиљне и дубоке љубави, коју је право природе освештало, и ма да су физичан узрок, што то двоје заљубљених умиру, ипак у њима правичан човек не ће гледати злочине, што заслужују смрт. Ко хоће да пошто' по то као моралиста гледа трагедију љубави, томе не ће тешко бити, да у њезиних јунака спази моралне мане, јер Ромео и Јулија јесу људи, а нису анђели, — али кад се лако пресуђује, онда не долази лепота и величина сасвим одане љубави, до своје важности! Кад тумачима Шекспира, у пркос томе моралноме мудровању, не испада за руком, да кривицу, која би морално оправдала пропаст Ромеа и Јулије, јасно и разумљиво представе, то још пре не ће у очи пасти обичноме гледаоцу, који ужива и коме је управо намењена трагедија, да постоји та кривица и каква је, и у њега ће далеко већи бити утисак, да обоје заљубљених имају право, него да су скривили.

И на најчистијима и најплеменитијим сликама, на Офелији, Дездемони, Корделији траже морални тумачи Шекспира какву моралну кривицу, која би измирила гледаоца, са њиховом трагичном судбом, па ма им окаљала чистоту и племенитост. Корделија је у тавници обешена. Тиме умрла најсрамнијом смрћу, коју човек замислити може а ипак јој је сва кривица то, што се боји, да призна своју детињску љубав празним и многим

дечима, којима њезине сестре претворно крију, како не љубе. Она признаје, да свога оца не љуби већма, али ни мање, него што јој то налаже дужност, и тиме показује, како јој је скромна нежна савест, што признаје, да човек никад не може више чинити од своје дужности. Улрици налази, да је Корделијин одговор иркос, и то иркос који није детињски. Али узмимо, да начин, како се изражава опора невиност ове девојачке душе, вређа срце њезинога и ћудљивога и старога оца; камо *размера* између кривице и казне, без које не може бити говора о *правичности* казне? Кад упоредимо срамно убијство Корнелије са часном војничком смрћу Ричарда трећега, то човек мора доћи до убеђења, да се правичност судбине, која у Шекспировој трагедији свој посао врши, с моралне стране узета, ни мало не разликује од најгрђе неправде.

Улрици је спреман за ову примедбу. Баш у томе он види трагичну тежину, што прети иста пропаст и незнатом преступу ваљанога човека као и страшном злочину рђавога човека, и да тамо у уништењу лежи прављање и пречишћење и тиме прави живот, а овде пропаст и казна, дакле вечна смрт. — Морам признати, да не могу да увидим, како се пречишћава Корделија вешањем и пропашћу и како се казни Ричард јуначком својом смрћу, ако можда није смрт или пролазна тачка у други живот, где се управо тек она збиља пречисти а он казни. Ако је то Улрицијево мишљење, то он тиме доказује, да очајава да ће наћи у трагедији као вештачкоме делу помирљив моменат, те увиђа да мора да чини зајам у вери. — Религиозно веровање има права, да се теши због мана у овоме свету уздајући се у живот после гроба; а драмска вештина мора се ограничити на овај живот, јер се на позорници не да представити онај живот. Праведниково страдање можда је од вајде по кога побожнога хришћанина, јер га гони, да диже

очи небу; циљ трагедије није такав верски утицај, него естетично задовољство. Као драмско вештачко дело не сме трагедији сама из себе упућивати човека на утеху ма које вере, да објасни невино страдање свога јунака, јер би провиђење, чији се рад не може *видети*; већ само *веровати*, било на позорници само deus ex mahina (нешто изненадно, чему нема разлога.)

Али свет трагедије као вештачког дела идеалан је, за себе потпун, као свет у вери. Ни вештини не треба свакидањи свет са његовима манама, него га мора идеализовати, т. ј. мора га допунити тиме, што ће му све мане изгладити, као што то чини вера са небом и паклом. И ако та естетична допуна свакидањега живота у трагедији није то исто што и живот после смрти у вери, то би она ипак могла имати као и ова у себи задовољење моралне потребе према одношају између кривице и казне, само што она то у овоме животу изглади. Онда би било и у идеалноме свету трагедије некога моралнога реда светског, као што га има и свакој вери, и онај светски ред у трагичноме делу вештачкоме онда би заслужио, да се зове *појетичном правичношћу*, а ипак се не би под тим именом што друго смело разумевати, до ли морална правичност, коју боље објашњује биће спева. То је управо она правичност, коју Гервин у Шекспировој трагедији опажа, како свој посао врши, и у којој хвали: «узвишена морална наука, која лежи у раду ове правичности та је, да смрт по себи није зло, да живот по себи није благослов, да спољашњи напредак није срећа, него само унутарње убеђење; да је највећа награда за врлину сама врлина, и највећа казна за порок баш порок.» То би наравно била морална наука која не мари за верски живот после смрти, и коју би у толико могао представити вештачки облик драмски, кад би у опште смела бити задаћа каквога

вештачкога дела, да само износи видљиве слике из ма које науке.

Објективитет Шекспирове трагедије скоро је тако исто велики, као и свет, који у њојзи видимо. Као и у свету тако је и у њој — бар о свему што потпада под естетичан суд — довољно места за субјективно схватање и допушта свакоме слушаоцу, да у њој гледа, како му се морално — верско мишљење о свету потврђује, јер песник нема повода, да му натурује своје мишљење.

Кад Шекспирови поштовачи католичке вере начинише овога песника католиком, а поштовачи протестанске вере протестантом за што да није слободно *Гервинусу* да у њему гледа заступника своје вере. Само тада он не сме заборавити, да је естетичко задовољство, које нам пружа Шекспирова трагедија, исто толико у католика, колико је у протестаната, код чивута као и код хришћана, код пантеиста као и код атеиста, и да њезина вештачка вредност мора бити независна од верско-моралног мишљења о свету како пишчевог, тако и гледаочевог.

Који човек не пресуђује Шекспирове трагедије по истоме мишљењу о свету, које исповеда *Гервинус*, заиста неће видети, да се у њима то мишљење представља. Тако нас не натерује на пр. ништа, да мислимо, да у њима код особа морална свест пресуђује, да ли је њима живот неко добро или је смрт неко зло; јер зликовци, као што је Ричард III., исто онако презиру смрт, кад се боје да постигну своје себичне циљи, као што је презиру најплеменитији јунаци, и с друге стране чисте — с обзиром на морал — личности, као што је Дездемона баш у очи своје смрти показују такав страх од смрти, као што га не може мучније осећати ни зликовац на губилишту. У томе погледу исто нас толико учи Шекспирова трагедија, колико и свакидање искуство. Само онде задаје смрт већи страх зликовцу него поштеноме

човеку, где се узима да је смрт праг, преко кога се прелази у небо или пакао; а где се не узима у обзир верска догма, већ само овај живот, што га знамо из искуства, ту изгледа да је смрт по себи зло, а живот по себи добро. Најјачи мотив у људскоме делању јесте нагон за одржањем, па ако се ипак догоди, да га сузбију јачи мотиви, то могу ови последњи у моралноме обзиру исто тако заслуживати, да их осуђујемо као и да их одобравамо.

И то, да спољашњи напредак није добро, већ да је то само унутарње убеђење, и да награда за врлино лежи у њој самој, као што лежи и казна за порок у њему, то је убеђење, које није толико потекло из Шекспирове трагедије, колико из свакидањега живота. Зликовац, као што је Јаго, никојом речи ни делом не одаје, како осећа, да је несрећан, догод му зли смерови успевају, ма да му унутарње убеђење доста јасно мора казивати, да је он у очима поштених људи нитков. Да је он сам поштен човек, савест би му свакако живот огорчала; али онда баш он не би био Јаго. Зна се, да се савест све већма отупљује, кад се човек вежба у злу, те највећега зликовца понајмање мучи, док може да највећма намучи душу честитоме човеку, кад само из незнања погреши. За то видимо, да нитков Јаго ни близу толико не пати, колико племенити, искрени Отело, коме је савест далеко маньом кривицом окаљана. А Дездемона, која тако нежно за свој живот моли, мора да умре од руке онога човека, чија јој је љубав сва срећа у животу, а мора да умре у томе убеђењу, да мора остати у његовима очима као окаљано створење, да се од сумње, која је на њу пала, опере. И сав тај душевни бол, у коме је најмања ствар страх од смрти, само за то не мора за њу несрећа бити што јој савест не може ни коју кривицу пребацити, због које би она заслуживала тако тешку „патњу? Пошто ова *није заслужила* такву награду, какву јој даје судба

Отеоловом руком, то је наравно њезина врлина једина *заслужена* награда за њену врлину; али судба, која врлини оставља, да сама себе награди, и у томе најгрђу несрећу баци на главу честитоме створењу, заиста нема никаквога права, да се зове праведна судбина. Истина Дама Дездемона не љути се на своју судбу, јер би се онда она морала љутити и на љубљенога мужа; она умире с љубављу према своме убици у срцу и једном речи са усана праштa му, — али где је љубав слепа, ту тим оштрије суди правдољубље. За то ће радије правичан гледалац држати, да је Дездемонина судба неправична што мање то сама Дездемона чини. Несебична оданост, којом она из Отелове руке љубав и муку прима, тиме изгледа да је лепша, што јој неправедније судбина Отеловом руком награђује љубавну оданост, па рећи, да јој судбина није неправедна, управо би значило понижавати лепоту њезинога карактера.

Не испада за руком поменутим тумачима Шекспировим, да у Шекспиру докажу, да постоји морална правичност трагичне судбине, дакле да је трагична кривица моралнога карактера. С тога узимају други, и међу њима најславнији данас естетичар Фр. Т. Фишер, стару трагедију у помоћ и из ње изведен појам о *невиности*, т.ј. о кривици која је уједно и невиност, јер се не може у грех уписати људском створењу као таковоме, него само у толико, у колико је сваки човек члан људскога реда као целине.

По теорији, која се на томе појму оснива, захтеви су моралнога закона, који је чувар хармоније у свету, идеални, и човек их не може испунити. Ни најбољи човек између људи, каквих збиља има, још није савршен. И кад је он у свему већи и племенитији од свакиданњега човека, ипак му је у томе раван, што је човек; за то мора искајати општу људску кривицу, која истиче из тога, што сваком човеку једном дође крај,

мора претрпети општу људску казну, мора страдати и умрети. Што је незнатнија при томе лична кривица, што је кривац племенитији и ваљанији, да сматра досуђену му страдање као заслужену казну, тим се дивније јавља невредима светлост моралнога закона. Она људска узвишеност, због које ми јунака поштујемо, тиме наравно у прах пада, али за то побеђује најузвишеније што се може замислити, побеђује морални ред у свету.

Да ли збиља може овако мудровање, да нас са поразом трагичнога јунака измири? Јунакова узвишеност као оно, ради чега једино ми у његовој судби учествујемо, по томе се мора најпре уништити, пре него што се даде израдити измирење. Најпре морамо јунака спустити у обичну свакидашњост људскога јада, морамо гледаоца дотле довести, да тек у средњу руку налази задовољства у јунаковој појави, да трагетија као целина може човека одушевити својим целокупним дејством. А може ли то целокупно дејство збиља одушевити, ако у гледаоца као последњи утисак из трагетије остане убеђење, да је људска судбина у руци некој правичности у које нема правде, у руци светског реда, која без љубави и милосрђа бди над сопственом својом непогрешивошћу, и која ни најплеменитијега човека више не цени, него што цени какву животињу, за жртву, коју коље, да сама себе увелича? Замислимо, да се такав светски ред персонификује и постане неко божаство, то је такво божаство узвишено као какав себичан и крвожедан тиранин, дакле у моралном обзиру није ни мало утекло од трагичнога јунака; замислимо га као неку апстрактну нужду, онда не само да нема ни једне од тих особина, којима нам се јунак као човек приближује, већ нема ни конкретне видљивости, без које у опште ни који естетични интерес не може понићи. Победа такога реда у свету не може нам накнадити то, што је јунак пропао. — Ако на послетку пракривицу, т. ј. природну каквоћу

људску, која од човекове личне воље ни мало не зависи, због које греши и умире, ако њу узмемо као прави узрок трагичне кривице, то се своди са личном кривицом и морална одговорност, а тиме морални карактер кривице у опште на најмањи степен, па да тада тим већма пада у очи како нема размера између кривице и казне.

При томе схватању све помишљамо на то, да се чини неправда јунаку, ма да је крив, тиме што је сувише велика казна. Ако ко хоће да трагичну борбу по што по то, пресуђује са гледишта моралне правичности, то мора тражити већу меру кривице код судбине. Предрасуда, да трагичан јунак према својој судбини никад нема право, у опште је потекла из самовољног мишљења да трагична судба представља морални ред у свету. Са непосредним утиском, што га чини трагедија на непристрастнога гледаоца, у многоме се слаже противно мишљење, које поглавито заступа Хр. Х. Вајсе: то јест мишљење, да јунак увек има право, а судбина никад нема право. По томе наравно јунак погреши против кога закона или које дужности, али баш служећи самоме моралноме реду у свету. Погреши против кога људскога закона, служећи којем божијем; погреши против какве уговорне дужности, служећи дужности, коју му налаже природа и савест. Така погрешка против закона није морална кривица него морална дужност. Ако је грех, то је *побожан* грех као што га назива *Софокло* у Антигони, а та је трагедија, као што изгледа, служила за основу Вајсовом схватању онога, шта је трагично. Антигона сахрани свога брата Полиника у пркос забрани краља Креона, јер више поштује божију него краљеву заповест, и савест јој већма на срце меће дужност љубави према брату него дужност мржње на непријатеља своје домовине. С тога она мора погинути. А коме је на души њезина смрт? да ли њој самој или

судбина, која је од тога што се у њој сукобише разне дужности, створила њојзи замку? Да ли би Антигона била у моралноме обзиру чистија, да је слушајући краљеву заповест, себи живот спасла, место да свој живот проигра, слушајући богове и своју савест? Заиста нико не ће на ово питање одговорити са: да! А ако је Антигона право радила, онда је судбина није *казнила*, већ убила.

(Наставак се).

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Шест приповедака Др. Лазе К. Лазаревића

(Свршетак).

Између свих шест Лазиних приповедака најсавршенија је »*На Бунару*,« како у погледу на оригиналност и вештину у композицији, тако и са стране психолошке и стилске; а и као приповетка из »сеоског живота« најбоља му је, најбоља у свој приповедалачкој књижевности српској.

У овој приповеци приповедач је хтео да опише до њене највеће експанзиве једну страст душину, страст коју ми обешњу или горопади називамо, а која је понајчешће плод размажености и рђавог васпитања; и да дâ савета, да дâ рецепат, по коме је можемо излечити, укротити. У њој се дакле решава један психолошки проблем; као но поступак преосвештеног Бјенвенијана спрам Жана Валжана, тако у овој приповетци поступак ђедин спасоносно дејствује на горопадну младу Арсенову Аноку. — Анока је болесна од горопади, она тиранише готову сву чељад у великој задрузи ђединој, нарочито женску, а понајвише свога мужа Арсена; не ће да се прихвати ни за какав рад, хоће да се одева боље но остала женскадија у задрузи итд. Јетрве и остала женска чељад трпиле су је, тужиле једна другој, али ђеди нико ни речи није смео прословити. Ипак то дође до ушију њему, старешини задруге, и шта ради он? Он не предузима према Аноци никакве строге мере, које не би помогле, а лако би могле имати рђавих последица по глас и слогу његове задруге. Једном после вечерс, ђеда баци на Аноку такав поглед да њу нешто штрецне, опусти руке низа се, и пође

на поље. »Чекајде ти кћери! викну он необично'јасним гласом». Сви се тргоше. Тим истим тласом настави: — Ти синко... с тобом чујем.. теби је са свим неправо у мојој кући и код мог народа —.... Ја не ћу то док сам ја жив! Не дам ја, да је моја кућа ма за које моје дете робија . . . . Чујем да ти ове жене (он брадом показа пут кухиње) . . . да ти се ове жене натресају и пакосте! Ал' ја сам овде господар!! « Анока виде нешто злобно на ђедином сбрчканом лицу. И поред мржње, она први пут осети неку бојазан. — »Тебе све нешто задиркују. Све би хтели да ти за њих све ринташ и радиш. Као да си ти дошла из неке голе куће. — Он се начини тако неспретно љубазан и нежан, да се Аноци поче коса дизати на глави. — »Ал' ја то не дам. Ја сам стар и немоћан, и тешко ми је самом дајанисати у толиком народу. И ево не ћу више, ја сад... — Лице му се избечи, а усне му почеше дрктати. Он поче страшно и промукло викати. — Свима вама, слушај и ти, Радојка! (жена ђединог старијег брата) и ти, Благоје и сви остали. Свима вама и вашим женама заповедам, да у свему, слушате ову овде — руком која цепти као прут показа на Аноку — и не ћу ништа да ми ради, у кући, да не упрља господске руке. Ни вина да наточи! И убио га бог, који је и за шта не послуша, или је и најмање у чем увреди!« — Ето, тим начином, тим речима у којима ни једне окорне, ђеда је постигао што је хтео, излечио је Аноку. Истина, он је није грдио, није јој ништа пребацивао, није јој рекао ни једне окорне речи; он ју је тобож бранио и грдио остале што су према њој неправични; али, она мина на старчевом лицу, која Аноци косу на глави подизаше, она неспретна љубазност и нежност његова према њој, она горка иронија, у којој он заповеда свима да је слушају и да је штеде од рада, да не упрља господске руке, — све је то показало Аноци с једне стране како је до срца увредила ђеду својим понашањем, а с друге, то јој је показало као у огледалу сву ругобу њене размажености и обести, — Речи ђедине, за онај моменат, потресле су Аноку у дубини њене душе. Страшан и ужасан бес раздираше је. Као помамна улети женама у кухињу: »— Јесте ли чуле, *ви*! — Ја хоћу сад да ми се простре под липом. Хоћу ђедино шиљте, Благојев губер; и хоћу ти Петрија, што ти је брат на робији, да узмеш подупирачу, па да растераш кокошке са липе и да сву ноћ стојиш више мене. А ко не послуша — »убио га бог!« ај. бре, јесте ли чуле?« Наместише јој да спава. Али — њу надимаше беснило, она не могаше свести ока. Она осети тада неку самоћу, »она беше на бесном коњу без узде, на лађи коју љуља ветар а крманоша нема, на њу кидише бесно и

њено рођено срце а нема ко да га одбије. Свет се преврнуо, она стоји стрмоглавце . . . »Шта дремаш, рђо, кад ја заповедам? зар хоћеш да те Бог убије?« — продере се она у том страховито мучном, очајном расположењу на Петрију. »У њеној глави укрштаху се разнолике, чудноване мисли, беше јој тешко као да се цео свет на њу навалио, а сан бегаше од њених уморних трепавица. Она би тада »турила главу и под воденички камен, па да заспи, ма и мртвим сном али — залуд! . . . »На један пут њој се нешто преврте у грудима. Са свим изненадно а бескрајно силно зазуја нека хришћанска жица у њеним грудима . . . „Претрија, иди спавај! Петрија, сестро! опрости ми« — беху прве речи хоје је изговорила од како је у ђедину кућу дошла, прве благе речи после оне чудноване револуције, која се те ноћи у неној души свршавала. Пошто је се нагрлила Петрије и најецала на њеним ђедрима одлази она на ђедин праг, и ту га на коленима дочека преклињући га да јој опрости. Старац се још држаше лекарске улоге, али виде да већ није потребе, да је Анока издравила, и за један тренутак остави своју улогу, расплаче се као дете, пољуби је у чело и опрости; а одмах за тим видимо Аноку где као кротко јагњенце иде за ђедом и ради што год јој он заповеди: коми грах, полаже коњма, полива свима да се умију, па и Арсену, који као да је на деветом небу: »Ама како то поливаш? Све по запонцима« «Не ће, не ће!« она му левом задиже рукаве а десном нагиње врг и полива.“ — Као што видимо ђедин лек учинио је своје: горопадна и обесна Анока постала питома, кротка и послушна као јагњенце.

У овој приповетци приповедач је више но и у једној другој додирнуо се сеоског живота. Он нас уводи у кућу једне велике сеоске задруге и даје нам прилике да уживамо у посматрању ових патријархалних односа у њој. Старац ђедо прави је апсолутиста у овој задрузи, његова се вазда без поговора слуша, сви показују према њему неко страхопоштовање, свако се чува да га што не пољути, поштујући у њему, вољно и без икаква притиска, старешинство које му дају године, а с њима и искуство. Он опет са своје стране био је прави отац, он је се бринуо да задруга процвета, да се слога и љубав негује међу задругарима, да свако чељаде према својој способности ради, али и да сербез проживи. Доиста, мора се признати, да је Лаза овде показао пуно вештине кад је са тако мало црта умео дати тако лепу скицу једне од најлепших установа нашег народа! — Па како је красно изнесена она љубав Арсенова према Аноци! Човек чисто да гледа каквог заљубљеног сеоског момчу. Лази је испало

за руком да ту љубав изнесе врло оригинално, без и најмање оне варошке прешећерене, романтичке љубави, која се тако често увлачи у »*приповетке из сеоског живота*«

»Школска икона« по лепоти и живости у причању, по топлини којом је задахнута, надмаша све остале приповетке Лазине. Кад човек чита ову приповетку, он се чисто опије од оне примерне идилске љубави, која влада између попа и сељака у селу где се приповетка догађа. Тип попа има сличности са типом Иговог Бјенвнија. Он је пун чедности, пун благости, пун доброте, идеал слуге божијег — прави светац. Но у овој приповетци не види се јасно шта је приповедач њоме хтео. У колико смо је ми могли схватити, чини нам се да је хтео изнети онај моменат где се таласи добрих и рђавих страна варошке културе дотичу тихог патријалхалног сеоског живота, који се у след тог додира придружује тим таласима. Али је ова мисао некако претрпана, дато јој је мало светлости, те се не истиче тако да би је без другог нагађања могли увидети. Сем тог у овој приповетци приповедач се више но и у једној примиче романтизму.

»*Вертер*« је умесна критика на вертеризам у љубави и у једно рецепат како се од њега лечи. У неку руку могли би узети да је то фина пародија Гетеовог »Werthers Leiden.« Ова се приповетка одликује разноврсношћу карактера, чега је мање у осталим приповеткама, и свежим и здравим хумором који је расут по њој. Само нам је мало чудновато да један *наш трговац* онако познаје Вертера, и да онако вешто уме да сруши Јанков дотадањи идеал и у место њега створи други паметнији и племенитији. Дивотна су му она места у »*Вертеру*«, где нам износи оно нијансирање осећања у Јанку, кад се тобож почне савлађивати и предавати философији живота, а у самој ствари упадати у „плитку љубав« као што вели приповедач. У тим пасажима иронија је достигла таку финоћу, да ју човек једва види кроз Јанков сентиментализам, али је вазда види и слатко се исмеје наивној Јанковој филсофији.

Да не би ово неколико речи изгледало као панегирик Лази, ми ћемо изнети и оно на што би он требао у будуће нешто више труда да положи. Личности у Лазиним приповеткама требале би више израженості; оне су истина све довољно маркиране, довољно типичне, али су ипак налик на слику, која је од прилике толико израђена колико да није скица, њима не достаје финијег шатира, детаљнијих прилога за карактерисање дотичних типова. Узгред буди речено, не би било на одмет и мало више физиогномисања, које

кад кад може да допуни психолошки опис. Можда ће ко рећи да је ово незнатна оскудица у Лазиним приповеткама, да је његовим личностима довољно онолико израђености колико већ имају; ми ћемо то одобрити и рећи да је доиста *довољно*, али с тога што ми његове приповетке високо ценимо, желели би да су слободне и од мањих недостатака, да имају што више савршености.

Најзад, имали би једну много већу и тежу, у неколико егоистичку замерку, а то је: што нас приповедач у ово време кињања приповетке, а и у опште целе књижевности, почешће не обрадује по којом приповетком. Ми ћемо се искрено зарадовати, ако он у скоро ову замерку са себе скине-

Мих Ј. Шљивић

КЊИЖЕВНЕ ВЕСТИ

Одбор за издавање целокупних дела нашега незаборављеног песника

ЂУРЕ ЈАКШИЋА

отпочео је свој рад и наставља га врло енергично. До сад су изашле две књиге. У једној су песме лирске а у другој епске. Како су у одбору наши најбољи литерарни историци, и како су на расположењу тога одбора и сви рукописи нашег драгог покојника, то се можемо с правом надати, да ћемо у овом издању наћи целокупна дела Јакшићева, са свима варијантима, као што то друга књига већ и показује. Трећа књига у којој су приповетке, већ је у штампи. Издање се одликује не само савесном коректуром већ и укусном елегантном формом.

Надамо се да српској публици није више нужно препоручивати дела Ђ. Јакшића.

ИЗ ПОЗОРИШТА

Роман сиромашног младића, драма у пет чинова од Октава Фељета, Дебора од Мозентала.

Непојмљива оскудица у монографијама чувених писаца, принуђује нас, да по могућству уносимо у наше позоришне реферате прибелешке о појединим песницима и о одношају њиховом према духу њиховог времена или према опште човечанској култури. Писац

»Романа сиромашног младића« није по све непознат нашој читалачкој публици. Њега је давно приказао превод његов »мале грофице«. С тога нек нам се не замери, што смо баш за њега намерили. Да је преваћач »мале грофице« уз превод донео и какву објективну, кратку белешку, ма било и онаку, како обично Павле Хајзе доноси Немцима уз своје преводе из светске књижевности, ми би изабрали другог писца, али овако морамо за сад застати код њега. Има ту истина мало и себичности, али шта можемо ми, кад нас тај романтички писац тако неодољиво привлачи ?. —

Октав Феље ступио је око 1830 год. на књижевничко поприште. Одјеци грозничавих страсти, изражених угрејаном маштом у романима Жоржа Санда и песништву Алфреда де Мисе, проламаху се тада још по ваздуху. Млађи параштај који тада ступаше у живот, бејаше опкружен живим успоменама на тек довршене светковине и улазећи у друштво, обузимаху га осећаји, какве осећа побожни закашњеник, кад улази у цркву поштó се служба свршила: Свет се истина разишао; попови већ скидају одежду; али мирис свећа и кадионица; она мистеријозна магла што се као из неких бездана око олтара пење; све је то кадро, да испуни осетљиву душу побожним усхитом, и да је прикује сетним и сањалачким успоменама. У оваком духовном расположењу, зачео се дар Фељетов. Он је искусио све те осећаје и његови списи носе њихов жиг. Он је дошао у часу кад се завршивала велика књижевничка светковина XIX столећа. На путу још, он је морао чути звуке последњих концерата и слушати живахан и виспрен разговор враћајућих се веселих гостију. Али чим је и он стао ногом на тле сјајних дворана, свеће се већ угашиваху, венци скидаху, а попадано лишће пометаше. Тужан али песнички изглед, да дубоко гане осетљиве и нежне душе. Шта такав човек може осећати и помислити у сличним тренутцима, казује нам живо, речито и потрешено писац »Далиле«. Разне поуке, размишљања, питања: где су сад та пировања? На што су биле толике песме? За што је тако у лудо за једну ноћ, расточено толико осећаја, толико одушевљења, толико дара? Све се то ројило у души младог књижевника. С тога, и ако га је младог срце вукло и заносило за романтизмом Санда и Мисета, то се он морао мушки и постојано отимати из његових опијајућих загрљаја. Али са свим није га се могао отрести. Од романтичке школе остала му је претерана брижљивост за госпотске и елегантне манире, ватрена љубав према уметништву и вештини, усијана машта за необичним оригиналним, ексцентричним, а поглавито оно размажено презирање свега простога и обичнога. Ово гнушање

од обичног и простог, чини те губи из вида свет. и лута по извештаченим и пробраним фразама. Сва лица у његовим делима говоре подједнако одабрано и измајсторисано, што чини, те у њима влада нека особита монотонија. Осим ове претеране госпоштине, Феље је жудно упио у себе фанатичку љубав романтизма према необичном и надчовечноме, т. ј. оне искључиве особине романтичке књижевности, да говори само уобразиљи и да зазорно избегава сваку реалност и истину. И ако се по гдекад спусти на предмете из реалнога света, он то чини, да разапне уобразиљу својих читалаца уносећи у познатој реалности извнекадне и вапредне случајеве, који проширују границе могућности до баснословности. Али осим ових уплива романтизма, од врло великог је значаја за разумевање духа његових дела и сопствена његова биографија. Он није никад лутао саморан по странпутицама живота, него се увек кретао по равном друму његовом. Нити му је оскудица испијала срч, нити су му неправда и нестрпљене узрујавали млађану крв. Овакав сретан положај морао је наравно уродити оптимизмом. Он верује у доброту и нерадо помишља, да има зла. Он допушта, да има борбе међу елементима, али не може да се навикне на помисао, да она може бити истрајна. Његови јунаци смеду све покушавати али с тим, да се задрже на пола пута; његове јунакиње могу свашта мислити, али не морају све извршити. Ова општа карактеристика важи за све његове списе: Онесту, Аликса, забрањени плод. малу грофицу, Далилу, Белу косу, златан кључ, роман сиромашног младића. Над свима њима лебди дух Алфреда де Мисета и Жоржа Санда. Али ни једно од ових дела не избацује рељеф самога писца у такој мери, као »роман сиромашног младића«. Површност, бојазан од удубљивања у ствар, страх од реализма, све се то истиче у овом делу. Стање и положај сиромашног младића много су тежи, његове патње и несреће много горче, него што их јунак овог комада и замислити може. Сиромах нема обично романа, али ако га има, он је много заплетенији од Максимовог. Искуства једног сиромашног младића превазилазе свачија промат-рања. Он је у непосредном додиру са природом и не суди као богати о људима по њиховом изгледу, но по њиховој унутарњој моралној вредности. Осим тога, Максимова сиротања и не траје дуго, она престаје са ступањем његовим у грофичину службу. Феље нема срца да мучи дуго своје јунаке, ма они отпали од срца публици, као што је то доиста овде случај; јер од тог часа сва срца полећу оригиналној Маргарити. Ова је девојка врло сретна замисао. Она гори од љубави и истинских осећаја, а овамо је неповерљива

гордељива и грозна; јер сиротица стрепи, да је други због њеног богаства не обмањују притворним афектима. Да би добили јасног појма о карактеру ове чудноватe девојке, ми ћемо навести неколико редака из романа.

»Ја видим господине, рече она неким особени полсмешљивим изразом, да ви волете све што је лепо и што годи уобразиљи и души: природу, зеленило, брежуљке, камење и вештине. Ви ћете се за чудо добро слагати са госпођицом Хелојином, која тако исто као и ви обожава све те ствари, које опет ја никако не волем. — Али за Бога, госпођице, па шта ви онда волете? На ово питање које јој неком самопоузданом љубазношћу ставих, Гђица Маргарита, окрену се нагло мени, погледа ме охоло и одговори, ми суво: — Ја волем свог пса, Амо, Мервине!« — Али како свака осорљивост и неприступачност прелази у порок, тако и Маргарита постаје у очима гледалаца права чепа, а Максим дајући јој све што тражи, права мама. Нека каже ко шта хоће, али ми не појимамо, како је могао Максим да отрпи толико увреда. Разумемо да човек може изложити свој живот опасности, али да може једну чепу и после принешене жртве љубити, то нам не иде у главу, Кад је Шилеров витез сишао у арену међу лавове, да дигне рукавицу његове свирепе Кунигунде, он је од оног часа престао љубити ову лепу — мачку. Али Максим љуби и после оног ужасног скока са куле. Али поред свију тих ситних и крупних мана, ова драма може често да троне, а увек се допада, и то је њена најбоља оцена, коју ни један критичар побити не може. Г. Јовановић играо је Максима. Остале улоге нису добро распоређене. —

Ми би се огрешили о своју референтску дужност, кад би пропустили да у овом реферату не споменемо име гђице *Аугусте* Негринове, која је овога месеца први пут ступила на нашу позорницу у насловној улози Мозенталове »Деборе«. И ако смо више пута о овом комаду писали, то не ће излишно бити, да још коју реч и о њему кажемо, пре но што пређемо у оцену игре и глумачке вештине наше нове глумице. — Овај је комад по себи ништаван. Бранећи Јеврејство, ми не видимо у њему трагични конфликт, који би у овом случају морао бити хришћански фанатизам. Јунак — Јосиф — у чијој се души порађа судар између дужности и љубави једно је од оних жалосних створења, која никад не знају шта хоће, и која се дуго не промишљају да се лате најгнуснијих средстава кад се нађу у неприлици, надајући се зар, да ће накнадним кајањем опрати своја гнусна дела. Али је писац знао да се користи сваком радњом, јер је тиме дао прилике својој јунакињи —